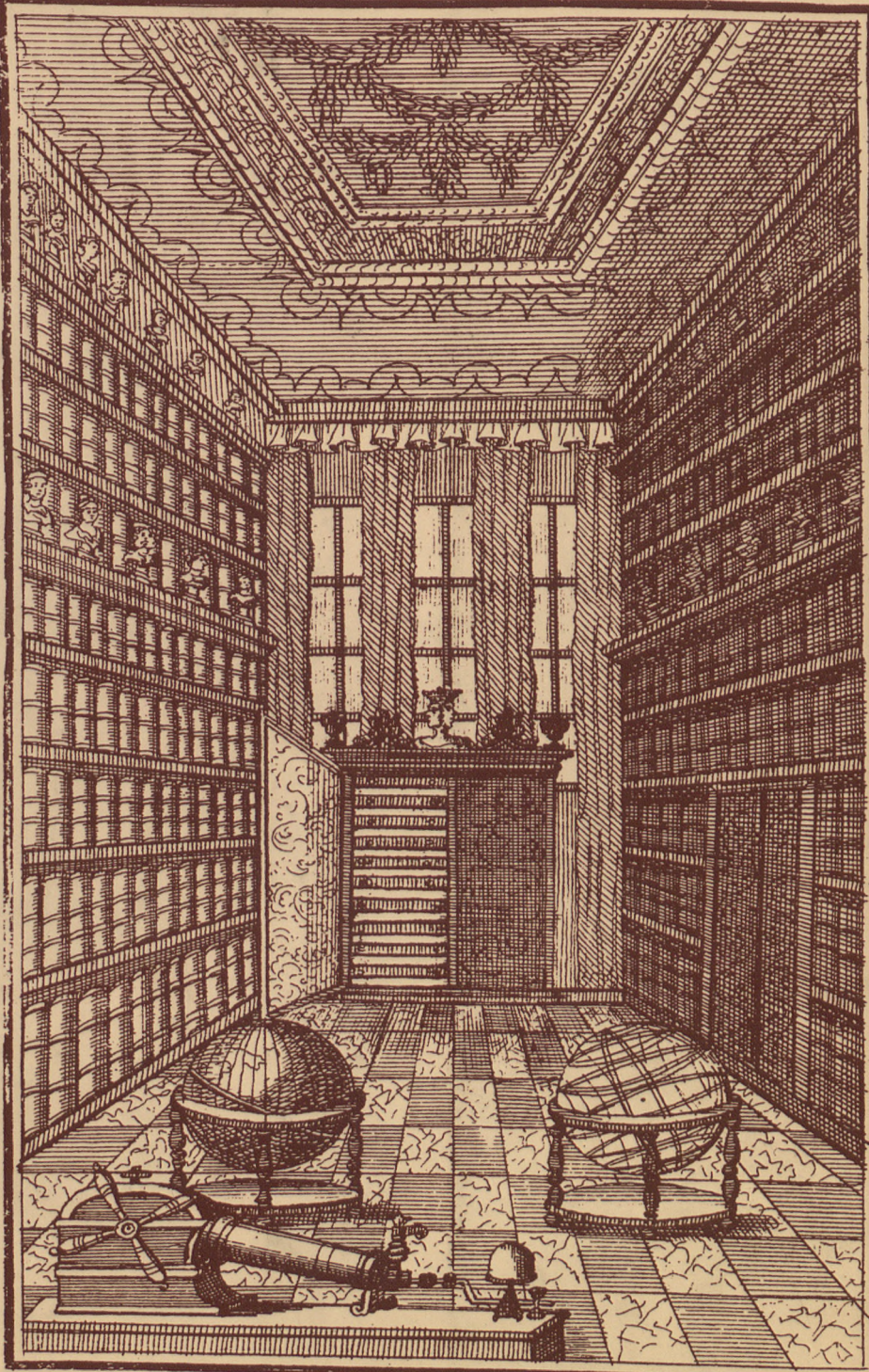

Janusz Tondel
KSIĄŻKA
W DAWNYM KRÓLEWCU PRUSKIM

*Uniwersytet Mikołaja Kopernika
w Toruniu*

257177

Janusz Tondel

**KSIĄŻKA
W DAWNYM KRÓLEWCU PRUSKIM**

Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2001

Recenzenci

JANUSZ DUNIN, JANUSZ MAŁEK

Projekt okładki

EDWARD SALIŃSKI

Wykorzystano sztych z:

M. Lilienthal, *Vollständigess Thaler-Gabinet*, Königsberg 1735 (BUT 269549)

Na stronie przedtytułowej sygnet drukarza królewieckiego

Jana Weinreicha z druku: BUT Pol.6.II.1760

Opracowanie graficzne

EDWARD SALIŃSKI

Opracowanie redakcyjne

MIROŚŁAWA BUCZYŃSKA

Zdjęcia

W. GÓRSKI, P. KUREK, A. KOŁECKI, W. CISZEWSKA, G. JASIŃSKI oraz pracownie reprograficzne
Bibliotek Uniwersyteckich we Wrocławiu oraz w Poznaniu

Printed in Poland

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2001

ISBN 83 – 231 – 1263 – 0

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

ul. Gagarina 11, 87-100 Toruń

Redakcja: tel. (056) 611 42 95, fax 654 29 48

Promocja i reklama: tel./fax (056) 611 42 98

e-mail: ksiazki@cc.uni.torun.pl

www.uni.torun.pl/wyd

Wydanie pierwsze. Nakład 300 egz.

Skład i łamanie: WANDA CISZEWSKA

Druk: Zakład Poligraficzno-Wydawniczy POZKAL, Inowrocław, ul. Ceglana 10/12

E. 1821 / 01

805136

Spis treści

Wstęp 7

KOLEKCJONERSTWO W OKRESIE RZĄDÓW KSIĘCIA ALBRECHTA PRUSKIEGO I JEGO SYNA ALBTRECHTA FRYDERYKA

Modlitewnik księcia Albrechta 17

Królewiecki egzemplarz dzieła Mikołaja Kopernika *De revolutionibus* (Norymberga 1543)
ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu 29

Egzemplarz dedykacyjny Katarzyny Lutrowej 38

Książka Juliusza księcia Brunszwik-Wolfenbüttel ze zbiorów
Kammerbibliothek w Królewcu 43

Księgozbiór królewieckiego lekarza Andrzeja Aurifabra (1513–1559) 51

KATALOGI AUKCYJNE I KSIĘGOZBIORY PRYWATNE W XVII I XVIII WIEKU

Katalogi aukcji książkowych w dawnym Królewcu 133

Jerzy Krzysztof Pisanski (1725–1790) – uczonec i znawca książki i bibliotek
w Prusach Wschodnich oraz jego księgozbiór 205

BIBLIOFILSTWO

Oprawa nacinana ze zbiorów królewieckich 235

Oprawa sakwowa z dawnego Królewca 241

Najwcześniejszy ekslibris wschodniopruski Pawła Speratusa 252

Ekslibrisy Biblioteki Zamkowej księcia Albrechta 264

Dawny ekslibris królewiecki z XVII i XVIII wieku 277

Literatura w wyborze 303

Spis ilustracji 309

Indeks 315

Zusammenfassung 323

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF PHILOSOPHY

PHILOSOPHY 101
PHILOSOPHY 102
PHILOSOPHY 103
PHILOSOPHY 104
PHILOSOPHY 105
PHILOSOPHY 106
PHILOSOPHY 107
PHILOSOPHY 108
PHILOSOPHY 109
PHILOSOPHY 110
PHILOSOPHY 111
PHILOSOPHY 112
PHILOSOPHY 113
PHILOSOPHY 114
PHILOSOPHY 115
PHILOSOPHY 116
PHILOSOPHY 117
PHILOSOPHY 118
PHILOSOPHY 119
PHILOSOPHY 120

PHILOSOPHY 121
PHILOSOPHY 122
PHILOSOPHY 123
PHILOSOPHY 124
PHILOSOPHY 125
PHILOSOPHY 126
PHILOSOPHY 127
PHILOSOPHY 128
PHILOSOPHY 129
PHILOSOPHY 130
PHILOSOPHY 131
PHILOSOPHY 132
PHILOSOPHY 133
PHILOSOPHY 134
PHILOSOPHY 135
PHILOSOPHY 136
PHILOSOPHY 137
PHILOSOPHY 138
PHILOSOPHY 139
PHILOSOPHY 140

PHILOSOPHY 141
PHILOSOPHY 142
PHILOSOPHY 143
PHILOSOPHY 144
PHILOSOPHY 145
PHILOSOPHY 146
PHILOSOPHY 147
PHILOSOPHY 148
PHILOSOPHY 149
PHILOSOPHY 150
PHILOSOPHY 151
PHILOSOPHY 152
PHILOSOPHY 153
PHILOSOPHY 154
PHILOSOPHY 155
PHILOSOPHY 156
PHILOSOPHY 157
PHILOSOPHY 158
PHILOSOPHY 159
PHILOSOPHY 160

PHILOSOPHY 161
PHILOSOPHY 162
PHILOSOPHY 163
PHILOSOPHY 164
PHILOSOPHY 165
PHILOSOPHY 166
PHILOSOPHY 167
PHILOSOPHY 168
PHILOSOPHY 169
PHILOSOPHY 170
PHILOSOPHY 171
PHILOSOPHY 172
PHILOSOPHY 173
PHILOSOPHY 174
PHILOSOPHY 175
PHILOSOPHY 176
PHILOSOPHY 177
PHILOSOPHY 178
PHILOSOPHY 179
PHILOSOPHY 180

PHILOSOPHY 181
PHILOSOPHY 182
PHILOSOPHY 183
PHILOSOPHY 184
PHILOSOPHY 185
PHILOSOPHY 186
PHILOSOPHY 187
PHILOSOPHY 188
PHILOSOPHY 189
PHILOSOPHY 190
PHILOSOPHY 191
PHILOSOPHY 192
PHILOSOPHY 193
PHILOSOPHY 194
PHILOSOPHY 195
PHILOSOPHY 196
PHILOSOPHY 197
PHILOSOPHY 198
PHILOSOPHY 199
PHILOSOPHY 200

Wstęp

Historia książki w Królewcu Pruskim jest słabo znana, chociaż prace na jej temat zaczęły się ukazywać już w XVIII wieku. Owe XVIII-wieczne prace to drobne publikacje¹ samoistne wydawniczo, a także – częściej – artykuły zamieszczane na łamach królewieckich czasopism uczonych, głównie „Erleutertes Preussen” oraz „Acta Borussica”, redagowanych przez czołowego erudyty XVIII-wiecznego Królewca, Michała Lilienthala. Stosunkowo jednak najbogatszego materiału z tego najwcześniejszego okresu badań dziejów książki dawnego Królewca dostarcza dzieło Jerzego Krzysztofa Pisańskiego *Entwurf einer preussischen Literaturgeschichte* z 1791 roku, poprzedzone czterema publikacjami w języku łacińskim. Jeszcze obfitszy materiał przynosi rozszerzona wersja tego dzieła z 1866 roku.

W XIX w. spośród niewielu prac dotyczących dziejów książki w Królewcu – co wyraźnie unaocznia *Bibliografia* E. Wermkego² oraz bibliografia Królewca dołączona do trzynomowej monografii tego miasta Fritza Gausego³ – na plan pierwszy wybija się kilka pozycji, m.in. publikacja na temat drukarstwa archiwisty F. A. Meckelburga⁴, przygotowana z okazji 400-letniej rocznicy wynalezienia druku przez moguncjanina Jana Gutenberga. Wątek historii drukarstwa wzbogacony o tematykę księgarstwa XVI i XVII wieku podjął K. Lohmeyer⁵ w dwóch artykułach opublikowanych na łamach „Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels”. W pewnym zakresie kontynuacją tej pracy jest wydrukowany w tym samym czasopiśmie artykuł C. R. Dreyera⁶ o księgarstwie w Królewcu w XVIII wieku. Stosunkowo wnikliwe studium na temat produkcji typograficznej pierwszego drukarza w Królewcu, Hansa Weinreicha, napisał bibliotekarz i księgoznawca P. Schwenke⁷. Także on wspólnie z historykiem sztuki K. Lange uświetnili jubileusz 350-lecia założenia Albertyny publikacją o Srebrnej Bibliotece księcia Albrechta i jego żony Anny Marii⁸. Do wymienionych tytułów można jeszcze dodać publikację E. J. H. Steffenhagena⁹ oraz kilka artykułów o charakterze źródłowym, dotyczących zawartości kilku księgozbiorów¹⁰.

Okres międzywojenny zaowocował kilkoma monografiami największych bibliotek dawnej stolicy Prus Książęcych. Ernst Kuhnert¹¹ przygotował gruntowne dzieło na temat Biblioteki Zamkowej księcia Albrechta, nazywanej później Elektorską, wreszcie Królewską. Dwie pozostałe poświęcone zostały: obszerniejsza – Bibliotece Miejskiej¹² (Stadtbibliothek) oraz skromniejsza – Bibliotece Wallenrodzkiej¹³. Kilka studiów z zakresu dziejów drukarstwa oraz bibliotek autorstwa G. Goldschmidta, H. Golluba, K. Hart-

man, J. Müller-Blataua, A. Wardy oraz C. Diescha przyniosła publikacja wydana przez ostatniego z wymienionych z okazji 400-letniej rocznicy założenia Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej¹⁴. Do tych zasygnalizowanych książek można dorzucić jeszcze kilka artykułów z obszaru bibliofilstwa oraz dziejów ekslibrisu¹⁵. W sumie dorobek z zakresu historii książki dawnego Królewca z lat międzywojennych należy ocenić jako skromny, zwłaszcza w zestawieniu z bogactwem materiałów źródłowych zgromadzonych nad Pregolą w ówczesnych bibliotekach oraz archiwach.

Druga wojna spowodowała niepowetowane, nieodwracalne straty w zbiorach królewieckich, zwłaszcza bibliotecznych. Część z nich została zniszczona, a część rozproszona. Königsberg sięgający swoimi początkami XIII wieku, stał się Kaliningradem. Ten fakt również negatywnie zaważył na badaniach nad książką dawnego Królewca. Po wojnie najwcześniej zostały one podjęte w Republice Federalnej Niemiec. P. G. Thielen w 1954 roku na łamach „Jahrbuch der Albertus Universität zu Königsberg”, wydawanego w Getyndze, opublikował inwentarz *Kammerbibliothek księcia Albrechta Pruskiego*¹⁶. Książce poświęcił także jeden z rozdziałów pracy na temat kultury na dworze pierwszego świeckiego władcy Prus Książęcych¹⁷. Prace te zostały zrealizowane głównie na podstawie dokumentów archiwalnych z Państwowego Archiwum Królewca, którego znaczna część po 1945 roku znalazła się na terenie RFN, początkowo przechowywana była w Archivlager w Getyndze, a później w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie. Do nich sięgnęła, zatrudniona w tej ostatniej placówce, Iselin Gundermann pisząc pracę o bibliotekach parafialnych¹⁸ w Księstwie Pruskim, mająca wcześniej już w dorobku książkę o modlitewniku¹⁹ księżnej Doroty, żony księcia Albrechta, przechowywanym od XVII wieku w Bibliotece Augusta w Wolfenbüttel.

Książką królewiecką w tamtych latach zainteresował się także na marginesie swoich rozległych studiów nad historią polityczną Prus Książęcych W. Hubatsch, publikując dwa artykuły²⁰ zawierające wykazy druków królewieckich, na jakie natknął się podczas kwerend w bibliotekach Europy Zachodniej i Wschodniej. Ważną publikacją jest artykuł²¹ bibliotekarza Biblioteki Uniwersyteckiej w Duisburgu, Manfreda Komorowskiego, związanego miejscem urodzenia z Prusami Wschodnimi. Jest to świetnie źródłowo udokumentowana praca o powojennych losach księgozbioru Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej. Artykuł ten pozostaje w bliskim związku z aktywnością podjętą przez profesora Uniwersytetu w Osnabrück, Klause Garbera, mającego na celu odtworzenie zasobów historycznych bibliotek Królewca. Po raz pierwszy tego zagadnienia dotyka jego artykuł *Kleine Barock-Reise durch DDR und Polen*²². Potem, na początku lat 90. z jego inicjatywy powstał, dostarczający istotnego impulsu w badaniach nad książką królewiecką, „Königsberger-Projekt”, którego końcowym rezultatem ma być komputerowa baza starych druków pochodzących z bibliotek królewieckich, obecnie przechowywanych w licznych bibliotekach Rosji, Litwy oraz Polski, a także Niemiec. Trudno przecenić korzyści płynące z realizacji tego projektu²³. Pełna baza wszystkich zachowanych druków stanie się podstawą do podjęcia studiów na temat produkcji typograficznej Kró-

lewca, historii bibliotek, bibliofilstwa i innych zagadnień mieszczących się w obrębie zainteresowań księgoznawców oraz bibliotekoznawców. Na razie zostały zarejestrowane druki z XVI wieku. W samej Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu jest ich przeszło trzy tysiące tytułów.

Rękopisy nie objęte „Königsberger-Projekt” próbował zarejestrować E. Grunewald²⁴, R. Plate²⁵ oraz R. G. Päsler²⁶. Poszukiwanie zbiorów królewieckich podjęli nie tylko badacze dawnej książki, ale również przedstawiciele innych dyscyplin, jak np. historycy filozofii²⁷. Z piśmiennictwa ostatnich lat na uwagę zasługują jeszcze artykuły luksemburskiego badacza J. Kohnena²⁸, dotyczące przede wszystkim ruchu wydawniczego oraz księgarstwa w oświeceniowym Królewcu.

Na pograniczu historii piśmiennictwa oraz drukarstwa mieszczą się artykuły A. S. Messinga²⁹ oraz Axela E. Waltera³⁰. Ten ostatni podjął temat początków piśmiennictwa litewskiego w Królewcu, który w ostatnich latach, w związku z 450-leciem wydania *Katechizmu* Mażvydasa, był bardzo popularny, zwłaszcza wśród badaczy litewskich, co dokumentuje ostatnio opublikowany artykuł kierownika Oddziału Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, Almy Braziuniene³¹.

Wart zauważenia udział w badaniach nad dziejami dawnej książki królewieckiej mają także badacze i miłośnicy książki w Polsce. Najwcześniejsze teksty są relacjami z odwiedzin bibliotek królewieckich, podczas których najczęściej koncentrowano uwagę przede wszystkim na polskich książkach. Na początku XIX wieku pod tym kątem oglądał królewieckie zbiory J. U. Niemcewicz³², później mieli taką okazję, po upadku powstania listopadowego niektórzy członkowie internowanych na terenie Prus Wschodnich polskich korpusów. Wykorzystał ją m.in. T. T. Tripplin, który na Albertynie podjął studia medyczne³³. O swoich wizytach w bibliotekach pisali ossolińczycy W. A. Maciejowski i J. K. Szlachetowski³⁴. Również ze zbiorami książkowymi nad Pregolą zapoznał się pierwszy bibliotekarz Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu Józef Łukaszewicz³⁵. Problematyki drukarskiej dotyczą niektóre prace wybitnego językoznawcy Aleksandra Brücknera³⁶ oraz publikacje historyka reformacji W. Weintrauba³⁷, a także S. Kota³⁸. Stosunkowo obszerne informacje na temat poloników przechowywanych w bibliotekach królewieckich znajdujemy w publikacjach Edmunda Chwałewika³⁹ i Karola Piotrowicza⁴⁰.

Po II wojnie światowej niektórymi aspektami historii książki królewieckiej, głównie drukarstwa, zajął się wybitny bibliograf-regionalista Władysław Chojnacki. Niektóre jego artykuły⁴¹ znacząco wzbogacają wiedzę o oficynach królewieckich zawartą w czwartym tomie wydawnictwa *Drukarze dawnej Polski*, tak samo jak monografia Pauliny Buchwald-Pelcowej, poświęcona typograficznej działalności Aleksandra Augezdeckiego⁴².

Polskiej części programu wydawniczego oficyn królewieckich z XVI wieku, dotyczą prace S. Rosponda, J. Małka i J. Serczyka⁴³. To zagadnienie zajęło też jeden rozdział w książce Janusza Jasińskiego⁴⁴.

Inne wątki z bogatej materii problematyki książki królewieckiej, głównie mieszczące się w obrębie dziejów bibliotek oraz bibliofilstwa, podjąłem we własnych publikacjach.

Pracując w połowie lat 70. przez kilkanaście miesięcy w Oddziale Starych Druków po raz pierwszy miałem okazję zetknąć się z drukami z Królewca, pochodzącymi głównie z dawnej Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej. Szczególną ciekawość budziły najstarsze spośród nich, składające się wcześniej na księgozbiór Biblioteki Zamkowej. Jej monografię opublikowałem w 1992 roku⁴⁵. W ostatnich latach ukazały się dwie kolejne książki: *Srebrna Biblioteka księcia Albrechta oraz jego żony Anny Marii* (Warszawa 1994) oraz praca pod tytułem *Eruditio et Prudentia. Die Schlossbibliothek Herzogs Albrecht von Preußen* (Wiesbaden 1998). Oprócz nich napisałem szereg przyczynków dotyczących problematyki książki w Królewcu od XVI do XVIII wieku, z których nieliczne ukazały się drukiem, reszta pozostała zaś w rękopisie.

Z kilku powodów uznałem za celowe połączenie tych tekstów dotyczących różnych aspektów „życia książki” w Królewcu w jedną, mam nadzieję, zwartą całość. Skłoniło mnie do tego przede wszystkim przekonanie, iż odnoszą się one nie tylko do ważnych zagadnień dziejów książki królewieckiej i wschodniopruskiej oraz że pozostają one takimi w dużym stopniu, także w historii książki europejskiej. Połączenie nie publikowanych tekstów stanowiących więcej niż dwie trzecie objętości niniejszej książki z publikowanymi przyczynkami (oznaczono je gwiazdką, podając w przypisie miejsce ich druku) podyktowane zostało tym, że ukazały się one w fachowych, adresowanych do wąskiego grona odbiorców, czasopismach, głównie niemieckich, dostępnych tylko w większych bibliotekach uniwersyteckich. Tym bardziej uzasadnione jest ich zebranie w jednej publikacji, ponieważ zostały one rozszerzone w stosunku do pierwotnej wersji. Uwzględniona została najnowsza literatura przedmiotu. Wzbogacono je o nowe aspekty związane z tematem. Na przykład artykuł zawierający charakterystykę unikatowego egzemplarza oprawy sakwowej przechowywanej w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu został rozbudowany o informacje o plastycznych wizerunkach oprawy sakwowej – nieznanym w literaturze przedmiotu – z obszaru Prus Wschodnich. Treści zawarte w artykułach zostały także wsparte ilustracjami, które znacznie oszczędniej towarzyszyły ich pierwotnym wersjom. Materiał ilustracyjny stanowi także ważną część tekstów dotychczas nie publikowanych. Składają się nań oryginalne zdjęcia wykonane w pracowniach fotograficznych kilku bibliotek oraz między innymi przez Wacława Górskiego, a także reprodukcje z grafiki.

Praca składa się z trzech części. W pierwszej znalazły się teksty prezentujące kilka książek ze zbiorów księcia Albrechta, mających od dawna status cymeliów oraz artykuł przedstawiający księgozbiór jednej z najbardziej wpływowych postaci na dworze królewieckim w latach 50. XVI stulecia, książęcego medyka, wrocławianina z urodzenia, Andrzeja Aurifabra. Drugą część tworzą dwa artykuły. Pierwszy charakteryzuje katalogi księgarskie z końca XVII i XVIII wieku (zachowane w 44 egzemplarzach), dostarczające kapitalnego materiału przede wszystkim do studiów nad bibliofilstwem królewieckim XVIII wieku. Właśnie zachowany katalog aukcyjny księgozbioru, wspomnianego już wybitnego królewieckiego erudyty Jerzego Krzysztofa Pisanskiego, z XVIII wieku posłu-

zył do przedstawienia jego zainteresowań księgoznawczych, którym dał wyraz przede wszystkim w swoim fundamentalnym dziele poświęconym wschodniopruskiemu piśmiennictwu. Trzecia część zawiera przyczynki dotyczące dziejów królewieckiego bibliofilstwa. Kilka z nich prezentuje unikatowe oprawy, zaliczane do szczytowych osiągnięć sztuki introligatorskiej renesansu (oprawa nacinana oraz sakwowa). Tematem zaś pozostałych są ekslibrisy, od najwcześniejszych – radcy księcia Albrechta (a później biskupa pomezjańskiego) Pawła Speratusa do chronologicznie najmłodszego księgoznaku pierwszego biografisty Immanuela Kanta, biskupa Ludwika Borowskiego.

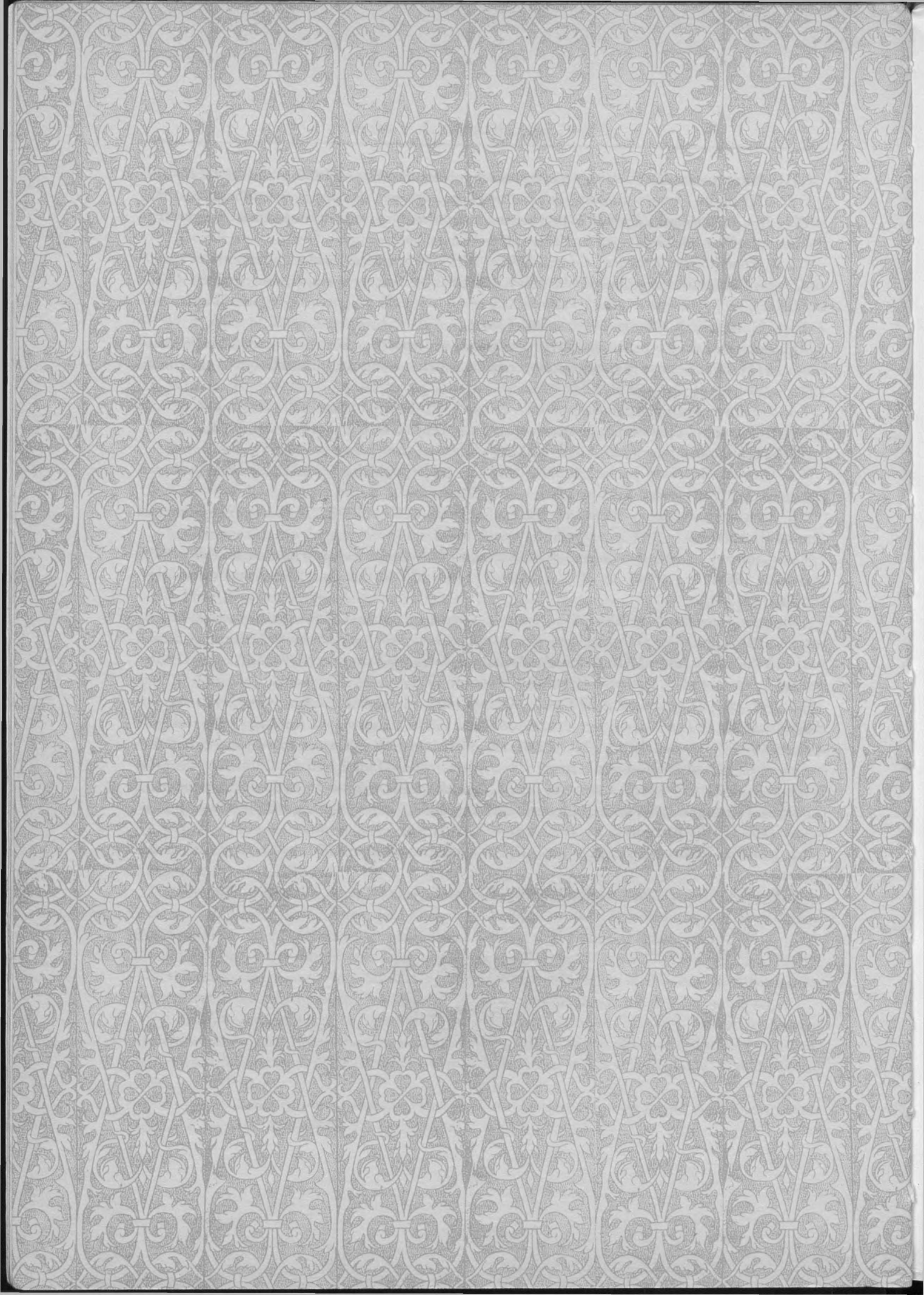
PRZYPISY

- ¹ A. Żbikowska-Migoń, *Historia książki w XVIII wieku. Początki bibliologii*, Warszawa 1989.
- ² E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen*, Königsberg 1933, s. 682–687.
- ³ F. Gause, *Die Geschichte der Stadt Königsberg*, Bd. 3, Köln–Wien 1971, s. 181–234.
- ⁴ F. A. Meckelburg, *Geschichte der Buchdruckereien in Königsberg stattfindenen Buchdrucker Jubiläums am 5. Dezember 1840*, Königsberg 1840.
- ⁵ K. Lohmeyer, *Geschichte der Buchdrucks und des Buchhandels im Herzogtum Preussen*, Archiv für die Geschichte der Deutschen Buchhandels 18, 1896, s. 29–140 oraz 19, 1897, s. 179–304.
- ⁶ C. R. Dreyer, *Der Buchhandel und die Buchhändler zu Königsberg in Preussen im 18. Jahrhundert*, Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels 18, 1896, s. 149–219.
- ⁷ P. Schwenke, *Zur altpreussischen Buchdruckgeschichte*, Sammlung bibliothekswissenschaftlichen Arbeiten, hrsg. v. Dziatzko 8, 1895, s. 64–83, 13, 1900, s. 1–12; idem, *Hans Weinreich und die Anfänge des Buchdrucks in Königsberg*, Altpreussische Monatschrift 33, 1896, s. 67–109.
- ⁸ P. Schwenke, K. Lange, *Die Silberbibliothek Herzog Albrechts von Preussen und seiner Gemahlin Anna Maria*, Leipzig 1894.
- ⁹ E. J. H. Steffenhagen, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae et Universitatis Regiomontanae Fasc. 1–2 Regiomonti 1861–1867*.
- ¹⁰ Idem, *Die altdeutschen Handschriften zu Königsberg*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur 13, 1867, s. 501–574; T. Muther, *Ein von Crotus Rubeanus aufgenommenen Königsberger Bibliotheks-Catalog*, Altpreussische Monatsschrift 4, 1867, s. 249–254; T. Wotschke, *Abraham Culvensis. Urkunden zur Reformationsgeschichte Litauens*, Altpreussische Monatsschrift 42, 1905, s. 153–252; P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, Bd. 1–3, Leipzig 1890.
- ¹¹ E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*, Leipzig 1926.
- ¹² C. Krollmann, *Geschichte der Stadtbibliothek zu Königsberg*, Königsberg Pr. 1929.
- ¹³ F. Juntke, *Geschichte der v. Wallenrodschen Bibliothek*, Leipzig 1927.
- ¹⁴ *Königsberger Beiträge. Festgabe zur Vierhundertjährigen Jubelfeier der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg*, hrsg. v. C. Diesch, Königsberg 1929.
- ¹⁵ J. Müller-Blatau, *Die musikalische Schätze der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg i. Pr.*, Zeitschrift für Musikwissenschaft 6, 1923–1924, s. 219–228; C. Diesch, *Fürst Boguslav Radziwili und seine Bücherschenkung an die Königsberger Schlossbibliothek*, [w:] *Festschrift Georg Leyh* 1937, s. 117–128; V. Vanselow, *Alte ostpreussische Exlibris*, Zeitschrift für Bücherfreude 8, 1935, s. 178–181.

- ¹⁶ P. G. Thielen, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrechts von Preussen aus dem Jahre 1576*, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg 4, 1954, s. 202–226.
- ¹⁷ Idem, *Die Kultur am Hofe Herzog Albrechts von Preussen (1525–1568)*, Göttingen 1953, s. 105–131.
- ¹⁸ I. Gundermann, *Die Anfänge der ländlichen evangelischen Pfarrbibliotheken im Herzogtum Preussen*, Blätter für Deutsche Landesgeschichte 110, 1974, s. 104–154.
- ¹⁹ I. Gundermann, *Untersuchungen zum Gebetbüchlein der Herzogin Dorothea von Preussen*, Köln–Opladen 1966.
- ²⁰ W. Hubatsch, *Königsberger Frühdrucke in westdeutschen und ausländischen Bibliotheken*, [w:] *Acta Prussica für Fritz Gause*, Würzburg 1968, s. 115–134 (Beih. XXIX z. Jahrb. d. Alb.-Univ. zu Königsb.); idem, *Königsberger Frühdrucke in Bibliotheken des Ostens*, Preussenland 9, 1971, nr 1, s. 1–12.
- ²¹ M. Komorowski, *Das Schicksal der Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, Bibliothek, Forschung und Praxis 1980, nr 4, s. 139–154.
- ²² K. Garber, *Kleine Barock-Reise durch DDR und Polen Litauen*, Wolfenbüttel Barock-Nachrichten 7, 1980, s. 2–10, 50–62; idem, *Bibliotheksreisen in Europa. Alte Königsberger Bestände in Polen, St. Petersburg und Vilnius*, Libri Gedanenses 13/14, 1997, s. 271–285.
- ²³ K. Garber, *Königsberger Bücher in Polen, Litauen und Russland*, Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte N.F. 4, 1995, H. 1, s. 29–61.
- ²⁴ E. Grunewald, *Das Register der Ordensbibliothek Tapiau aus den Jahren 1541–1543. Eine Quelle zur Frühgeschichte der ehem. Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, Berichte und Forschungen, Jb. des Bundesinstitut für Ostdeutsche Kultur und Geschichte 1, 1993, s. 55–91.
- ²⁵ R. Plate, *Zum Verbleib mittelalterlicher deutscher Handschriften der ehemaligen Königsberger Bibliotheken, mit einem vorläufigen Verzeichnis der Handschriften in der Universitätsbibliothek Thorn*, Berichte und Forschungen 1, 1993, s. 93–111.
- ²⁶ R. G. Päsler, *Auf die Suche nach Königsberger Handschriften. Bericht einer Excursion nach Kalininograd, St. Petersburg, Wilna und Thorn*, Preußenland 34, 1996, s. 1–10; idem, *Zur Herkunft von Handschriften und alten Drucken der ehemaligen Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, Berichte und Forschungen 3, 1995, s. 39–48; idem, *Zu den mittelalterlichen Handschriften der Gottholdischen Bibliothek. Ein Beitrag zur Rekonstruktion der Handschriftenbestand der ehem. Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, Berichte und Forschungen 5, 1997, s. 7–15; idem, *Zum Handschriftenbestand – speziell dem mittelalterlichen deutschsprachigen – der ehemaligen Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, [w:] *Akten des interdisziplinären Kolloquiums, Kulturgeschichte Ostpreußens in der Frühen Neuzeit vom 18. bis 25. September 1994 in Rauschen/Ostpreußen*, Tübingen 1996.
- ²⁷ A. Lindemann-Stark, W. Stark, *Beobachtungen und Funde zu Königsberger Beständen des 18. Jahrhunderts*, Nordost-Archiv, Bd. 4, 1995, H. 1, s. 63–100.
- ²⁸ J. Kohnen, *Druckerei-, Verlags- und Zeitungswesen in Königsberger Zeit Kants und Hammans. Das Unternehmen Johann Jacob Kanters*, [w:] *Königsberg. Beiträge zu einem besonderen Kapitel der deutschen Geistesgeschichte des 18. Jahrhunderts*, Begründet u. hrsg. v. J. Kohnen, Frankfurt etc. 19, s. 1–19; idem, *Der Königsberger Buchhändler Johann Jakob Kanter*, Nordost-Archiv 17, 1984, H. 73, s. 19–32.
- ²⁹ A. S. Messing, *Literatur und Buchdruck in Zeitalter der Reformation in Preussen*, Acta Borussica. Zentralarchiv für Altpreussische Volkskunde und Landesforschung, Bd. 4, 1990, s. 72–83.
- ³⁰ A. E. Walter, *Die Anfänge des litauischen Schrifttums im 16. Jahrhundert im Zeichen von Reformation und Humanismus – Ein Beitrag zur Geschichte des Protestantismus im Herzogtum Preußen*, [w:] *Ständische und religiöse Identitäten in Mittelalter und frühen Neuzeit*, hrsg. v. S. Kwiatkowski, J. Małek, Toruń 1998, s. 209–229.
- ³¹ A. Braziuniene, *Martynas Mažvydas i początki słowa drukowanego na Litwie*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia IV, Toruń 2000, s. 47–60.

- ³² J. U. Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich*, Petersburg 1859, s. 236–238, 240–242.
- ³³ T. T. Tripplin, *Pamiętniki lekarza Polaka z upadków za granicą doznanych*, t. 1, Warszawa 1855, s. 183–184; A. Skrobaccki, *Z pobytu lekarzy polskich w Królewcu po powstaniu listopadowym*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 217, nr 3, 1997, s. 454–472.
- ³⁴ J. K. Szlachtowski, *Królewiec, Gdańsk, Elbląg, Toruń. Wspomnienie z podróży odbytej przez Prusy w 1847 roku*, Pamiętnik Literacki 1850, nr 26, s. 616–617 (=J. Szlachtowski, *Kustosz w podróży służbowej (1847)*, [w:] *Królewiec w oczach Polaków XIX wieku*, wybrali, wstępem i przypisami opatrzyli: Z. Fras i N. Kasperek, Olsztyn 1998, s. 137–138).
- ³⁵ M. Burgiel, *Z dziejów polskich bibliotek i działalności wydawniczej w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1815–1863*, Zeszyty Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia bibliologiczne 1, 1979, s. 90–91.
- ³⁶ A. Brückner, *Druki protestantów polskich w Prusiech*, Pamiętnik Literacki 2, 1903, s. 585–586.
- ³⁷ W. Weintraub, *Udział Prus Książęcych w reformacji polskiej*, Reformacja w Polsce 6, 1934, s. 38–63.
- ³⁸ S. Kot, *Kancjonał brzeski Jana Zaręby z 1558 r.*, Reformacja w Polsce 9–10, 1937, s. 443–444.
- ³⁹ E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości*, t. I. Warszawa – Kraków 1926, s. 266–270.
- ⁴⁰ K. Piotrowicz, *Polonica w Niemczech*, Nauka Polska 18, 1934, s. 87–97. (*Królewiec (Königsberg) w Prusach Wschodnich*).
- ⁴¹ W. Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*, Warszawa 1966; idem, *Drukarnia Polska w latach 1709–1711*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1963, s. 153–181.
- ⁴² *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962; *Polonia typographica saeculi sedecimi: zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia*, zeszyt VIII: *Aleksander Augezdecki, Królewiec-Szamotoły 1549–1561*, oprac. P. Buchwald-Pelcowa, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1972.
- ⁴³ S. Rospond, *Druki polskie w XVI wieku*, Olsztyn 1948; J. Małek, *Ekspansja kultury polskiej na Prusy Książęce w XVI wieku*, [w:] idem, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987, s. 189–197; idem, *Stanisław Murzynowski, religiöser Schriftsteller Osiandrist, „servulus et clientulus” Herzog Albrechts von Preussen*, [w:] *Aspekte der Geschichte. Festschrift für Peter Gerrit Thielen zum 65. Geburtstag am 12. Dezember 1980*, hrsg. v. U. Arnold, J. Schröder u. G. Walzik, Göttingen 1989, s. 70–79; J. Serczyk, *Polnische Bücher in Königsberg (Preussen in der frühen Neuzeit (16.–17. Jh))*, Knygotyra 25, 1998, s. 60–70.
- ⁴⁴ J. Jasiński, *Historia Królewca. Szkice z XIII–XX stulecia*, Olsztyn 1994, s. 65–80: *Polskie słowo drukowane*.
- ⁴⁵ J. Tondel, *Biblioteka Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992.

**KOLEKCJONERSTWO
W OKRESIE RZĄDÓW
KSIĘCIA ALBRECHTA PRUSKIEGO
I JEGO SYNA ALBRECHTA FRYDERYKA**

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

Modlitewnik księcia Albrechta

Przygotowując pracę na temat księgozbiorów księcia Albrechta Pruskiego, na etapie kwerendy źródłowej, dotarłem do Biblioteki Ośrodka Badań Naukowych PAN w Olsztynie. Poszukiwania dały efekt, między innymi w postaci identyfikacji niewielkiego woluminu (sygn. PTH-S, 133) w formie małej ósemki, nie wyróżniającego się na pierwszy rzut oka niczym szczególnym, poza oprawą. Właśnie ona zdradzała królewieckie pochodzenie tomu. To sprawiło, że zainteresowałem się nim bliżej.

Sama oprawa nie jest efektowna, tym bardziej, że jest trochę sfatygowana. Wykonana została w warsztacie największego introligatora dawnego Królewca, Kaspra Anglera¹. Tworzą ją drewniane okładziny pokryte brązową, cielęcą skórą, obecnie mocno szerniałą. Na dekorację górnej okładziny składa się umieszczona w centrum plakieta oraz radełko z puttami. Ornamentyka dolnej okładziny jest skromniejsza. Brakuje plakietki. Zdobią ją oprócz radełka odbicia drobnego tłoku. Oprawa ta należy do standardowych opraw, w jakie były zaopatrzone przez Kaspra Anglera książki z Kammerbibliothek i Biblioteki Zamkowej² oraz woluminów należących do królewieckich bibliofilów z XVI wieku.

Wolumin „olsztyński” wyróżnia się jednak pośród innych książek proveniencji królewieckiej. Na jego ostatniej stronie, na jej dolnej połowie, poniżej kolofonu oraz sąsiadującej z nią wyklejce dolnej okładziny umieszczony jest rękopiśmienny tekst. Charakterystyczny dukt pisma nie pozostawia żadnych wątpliwości, że położony został ręką księcia Albrechta Pruskiego. Potwierdza to późniejsza zapiska widniejąca na wyklejce górnej okładziny: *Dies Buch hat der alte Marggraff selber, gebraucht, wie am letzten Blat zusehen, da er mit eigener Hand dazu geschrieben. Ich glaub an Gott usw.* Sygnatury umieszczone na tej samej wyklejce „D.51” oraz „C.B.53”, jednoznacznie wskazują, że książka ta pochodzi z księgozbioru podręcznego księcia Albrechta, zwanego Kammerbibliothek. Na odwrocie karty tytułowej umieszczone zaś są dwie pieczętki, jedna przekreślona, okrągła z legendą: „Instytut Mazurski” oraz druga, prostokątna z tekstem: „Biblioteka. Instytut Mazurski”. Ta pierwsza pieczęć wyjaśnia, że książka trafiła do dzisiejszej Biblioteki Ośrodka Badań Naukowych w początkowych latach jej istnienia. Kluczową rolę w tamtejszym czasie w kształtowaniu księgozbioru odegrała, w powszechnej opinii, Emilia Sukertowa-Biedrawina³, pełniąca od września 1945 roku funkcję sekretarza generalnego Instytutu Mazurskiego. O jej zaangażowaniu i poświęceniu w ratowaniu książek,

Książę Albrecht Pruski,
drzeworyt barwny

książek pozostałych na terenie Mazur i Warmii. Byli to „przeciwnicy” nieporównywalnie silniejsi. Dlatego cieszyła się bardzo z każdego przejętego przez nią fragmentu księgozbioru, a także pojedynczych książek. Wśród tych ostatnich był interesujący nas tom, który Sukertowa-Biedrawina zaliczyła do swoich najcenniejszych zdobyczy. Z autobiografii dowiadujemy się, w jakich okolicznościach trafił do jej rąk, aby następnie podnieść rangę księgozbioru Instytutu.

W 1950 roku dopisało mi szczęście nad historyczną rzeką Pasłęką. Dowiedziałam się, że w inspektoracie szkolnym znajdowały się książki. Kiedy przybyłam, okazało się, że uniwersytet toruński zdążył już je zabrać. Ręce mi opadły z rozpaczy. Poprosiłam, żeby mi choć pokazano miejsce, gdzie się znajdowały. Uprzejmy inspektor spełnił moje życzenie. W jednym z rogów obszernej izby pozostała kupka zmiotków, nic więcej. A te resztki miano właśnie wyrzucić na śmietnik. Coś mnie ciągnęło do tego kąta. Nie mogłam się oprzeć.

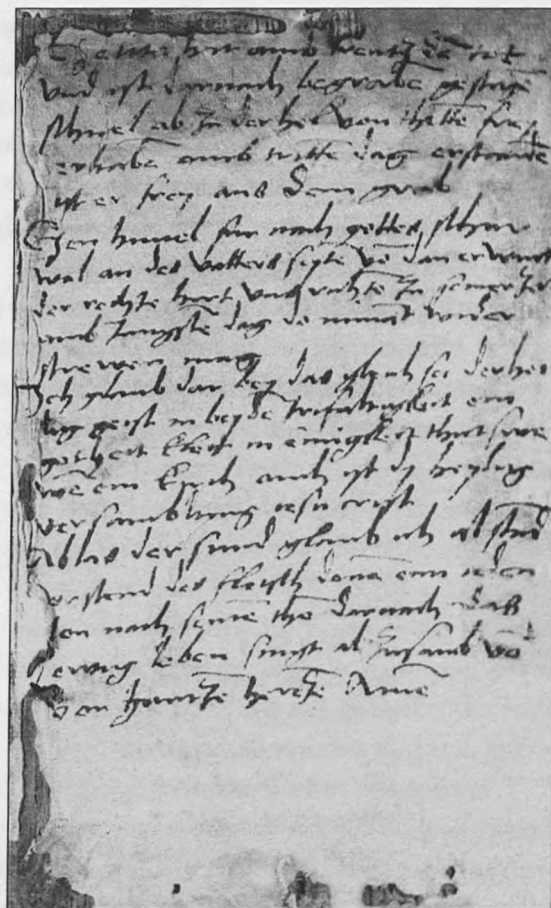
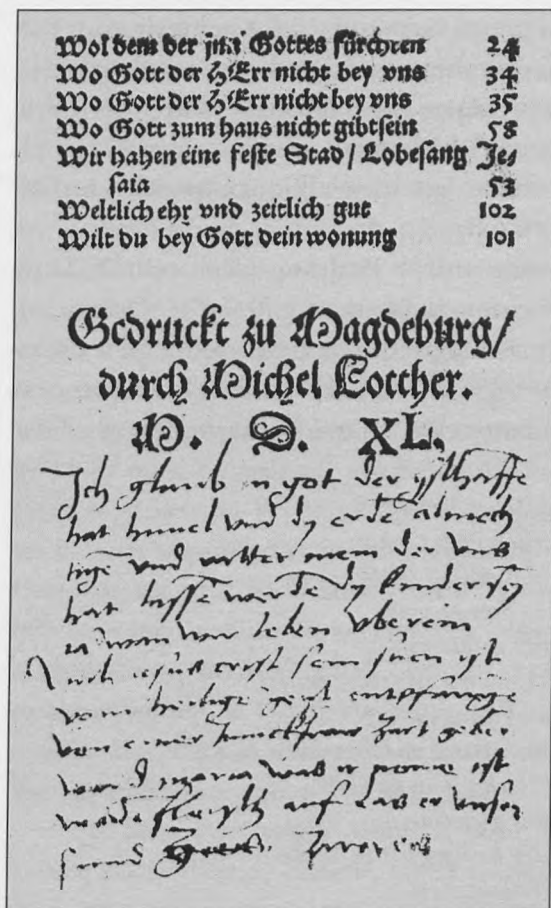
– Nie odmówi mi pan chyba, panie inspektorze, wybrania czegoś z tych śmieci – powiedziałam.

– Bardzo proszę – uśmiechnął się inspektor.

Zagłębiłam rękę między stare, pożółkłe papierzyska. Wyciągnęłam małą książeczkę w brązowej skórzanym oprawie. Schowałam bez słowa do torebki, szukałam dalej, znalazłam jeszcze dwa starodruki. Pożegnałam inspektora. Nic nie pokwitowałam – przecież to „śmiecie”, ale doznałam wrażenia, że w mojej torebce coś podskakuje jak żywe...

Kiedy znalazłam się w zacisznym miejscu na wysokim brzegu Pasłęki otworzyłam torebkę. Przeczucie mnie nie myliło: znalazłam prawdziwy skarb. Był to „Enchirydion” z 1540 roku. Na wewnętrznej stronie okładki ktoś zanotował w języku niemieckim, że ta książeczka była podręcznym modlitewnikiem księcia Albrechta Hohenzollerna i że na końcu własną jego ręką wypisano „credo”.

Wracałam z Pasłęką wieczorem. Tym razem nie zasnęłam w wagonie. Ścisnęłam oburącz torebkę, gdzie były wszystkie trzy książki. Czułam się bardzo szczęśliwa. Tamci zabrali pięć ton, między innymi

Autograf modlitwy księcia Albrechta z druku „Geistliche Lieder”

dużo podręczników szkolnych, romansów francuskich i angielskich. Dla mnie przez niedopatrzenie zostawił skarb najcenniejszy.

Profesor Karol Górski⁷ dowiedziawszy się o moim znalezisku przyjechał do Olsztyna, by stratę Uniwersytetu im. Kopernika optakać...⁸.

A więc, jak wynika z przytoczonego cytatu omawiany wolumin znalazł się w rękach, poruszanej tym znaleziskiem, Sukertowej-Biedrawiny, podczas jej pobytu w Pasłęku (wcześniej nazywanym Preussische Holland) dzięki szczęśliwemu zbiegowi okoliczności. Niedostateczna uwaga ze strony torunian – skutecznie na ogół powiększających księgozbiór uczelniany książkami przywozonymi z terenu Mazur⁹ – oraz intuicja olsztyńskiej bibliofilki sprawiły, że „biały kruk” z Kammerbibliothek polskiego lennika znalazł się w księgozbiornie nowo powstałej placówki naukowej w Olsztynie.

Nim przejdziemy do samego rękopiśmiennego tekstu, nieco uwagi należy poświęcić samej książce. Sukertowa-Biedrawina wspomina tylko, że zawierała ona *Enchirydion* z 1540 roku. W rzeczywistości „olsztyński modlitewnik” księcia Albrechta jest klockiem.

Składa się z dwóch druków. Tytuł pierwszego brzmi następująco: „Enchiridion || Der Klei || ne Catechismus für || die gemeine Pfar= || herr vnd Predi || ger gebessert. || D.Mart. Luther”¹⁰. Wytłoczony został, jak o tym informuje kolofon, w Wittenberdze w 1540 roku przez tamtejszego typografa, Nikolasa Schirlentza¹¹, chętnie sięgającego po pisma Wielkiego Reformatora Niemiec. Katechizm jest niewielkim objętościowo drukiem składającym się z 72 nieliczbowanych kart.

Adligatem jest druk: „Geist || iche Lieder vnd || Psalmen/ || durch D. Marti= || num Luther. || Vnd vieler fromen || Christen zusammen gelesen”¹². Odbity został w tym samym roku co *Enchiridion* (1540), w Magdeburgu przez jednego z czołowych impresorów reformacji, Michała Lottera¹³. Liczy 116 kart. Poniżej kolofonu oraz na sąsiedniej wyklejce ulokowany jest wspomniany tekst. Brzmi on następująco:

(1) *Ich glaub in got
der gschaffe hat
himmel vnd dy erde
almechtige
vn vatter mein
der vns hat lasse werde
dy kinder se?
ia wan wir leben vberein*

(2) *Auch iewus crist
sein suen ist
vom heilige geist entpfange
von einer Junckfraw zart
gebore ward
maria was ir nome
ist worden fleisch
auf das er vnser sund zuereis.*

(3) *Gelite hat
am creutz de tot
vnd ist darnach begrabe
gestiege schnell
ab zu der hel
von thotte frey erhab
amb tritte dag
erstande ist er frey aus dem grab*

(4) *Gen himel fur
nach gottes schur
wol an des vatters seyte
vo dan er wurt
der rechte hirt
uns richte zu seiner zeit[e]
amb Jungste dag
do niemat wider strewen mag*

(5) *Ich glaub dar bey
das gleich sei
der heilig geist in beyde
Trifaltigkeit
ein gotheit kleit
in ainigkeit thut swewe
ein kirch auch ist
die heylig versamblung iesu*

(6) *Ablas der sund
glaub ich at stud
vrstend des fleisch done
eim ieden lon
nach seine tho
darnach das ewig leben
singt al zusamb
von gantze hercze Ame.*

Nieprzypadkowo ten poetycki, rymowany tekst modlitwy wpisał książę do tomu zawierającego *Mały katechizm* oraz *Duchowe pieśni* Marcina Lutra. Książę Albrecht należał wszakże do gorliwych wyznawców jęgo nauki. Niecierpliwie czekał na kolejne pisma Wielkiego Reformatora Niemiec. Inwentarz¹⁴ jęgo Kammerbibliothek rejestruje około kilka dziesiątek egzemplarzy różnych edycji pism Lutra. Przeważa literatura moralno-budująca. Nie brakuje wśród niej egzemplarzy *Małego katechizmu* oraz *Duchowych pieśni*.

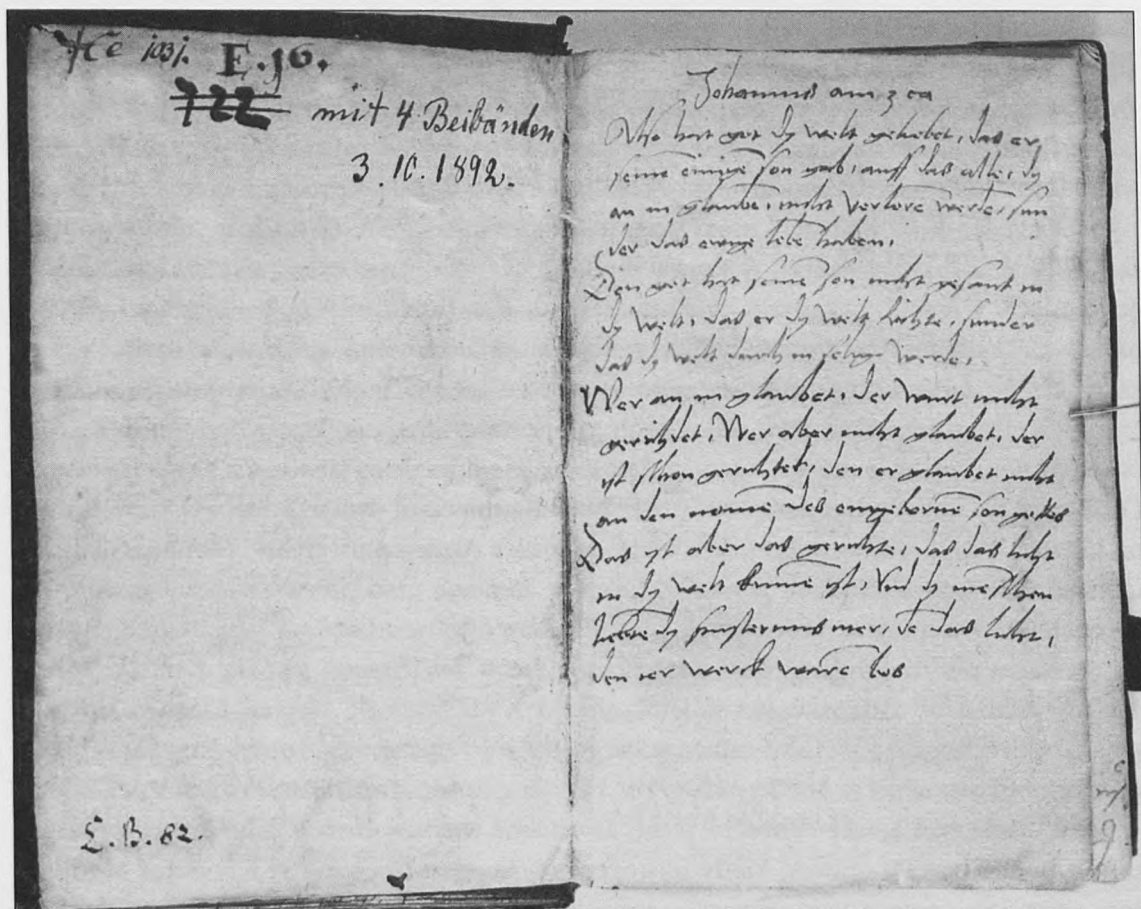
Książę wysoko cenił ich walory, szczególnie pod kątem praktycznej pobożności. Starał się, aby znalazły się one także w domowych księgozbiorach jego poddanych. Szczególnie dużą wagę przywiązywał do tego pierwszego wydawnictwa.

Dlatego w okresie rządów pierwszego świeckiego władcy Prus Książęcych *Mały katechizm* Lutra, należący do najważniejszych tekstów historycznego protestantyzmu, był tłoczony w oficynach królewieckich, nie tylko w języku niemieckim¹⁵, ale także w staropruskim¹⁶, litewskim¹⁷, a także polskim, w tłumaczeniu Jana Seklucjana oraz Jana Radomskiego¹⁸. Jego edycje w języku oryginału oraz w przekładzie staropruskim *Abla Willa*¹⁹, jaką wytłoczył w 1561 r. Jan Daubmann, zaopatrzone są w przedmowę księcia Albrechta²⁰.

Pisząc na temat rękopiśmiennego tekstu pieśni wpisanej do omawianego modlitwika przez księcia Albrechta, nie sposób nie postawić pytania, kto był jej autorem. Odpowiedź na to pytanie nie jest łatwa. Ale na szczęście omawiany utwór ma swoją literaturę. Otóż zajęł się nim Fryderyk Spitta, profesor w niemieckim uniwersytecie w Strassburgu, na łamach współwydawanego przez niego w stolicy Alzacji periodyku „*Monatsschrift für Gottesdienst und Kirchliche Kunst*”²¹, który w zasadzie jako pierwszy zaczął pisać o Albrechcie jako o autorze kościelnych pieśni²². Aby odpowiedzieć na postawione pytanie o autorstwo pieśni *Ich glaub Gott der geschafer hat – den Himmel und die Erde etc.*, przedrukowywanej w Gdańsku już w 1587 roku i XVII wieku²³, sięgnął F. Spitta do listu księcia Albrechta z 1557 roku adresowanego do jego duchowego opiekuna, Jana Funcka²⁴, opublikowanego w 1636 roku przez Holgera Rosenkrantza w „*Fürstenspiegel*”²⁵.

W liście tym książę Albrecht pisał, że znalazł w *einem kleinen Katechismus* zapisaną kartkę pochodzącą z czasów, kiedy pastorem na Starym Mieście był Krzysztof Meddingen, oraz żyła jeszcze jego pierwsza żona księżna Dorota. To stwierdzenie pozwoliło profesorowi ze Strassburga powstanie tekstu datować na lata 1541–1547. Meddingen funkcję kaznodziei objął w 1545 roku po zmarłym Johannie Graumannie (wybitnym bibliofilu)²⁶ i sprawował ją do 1547 roku, w którym zmarł on, jak i księżęca małżonka, Dorota. Książę pisał dalej, że postanowił ten tekst poprawić, na nowo ująć w rymy i umieścić *hinten zum Beschluß*. Spitta – chyba słusznie – domyślał się, że zwrot ten oznacza umieszczenie utworu na końcu katechizmu. Książę pisał, że uczynił to ze względu na dobrą pamięć o tamtych czasach. Były to rzeczywiście czasy bardzo dobre dla pierwszego władcy Prus Książęcych. Żyła jego pierwsza żona, z którą łączyły go silne emocjonalne więzi. Dorastała ich córka Anna Zofia (ur. 1527), która mogła korzystać właśnie z omawianego katechizmu. W planie politycznym tamten okres również prezentował się obiecująco.

Wracając do interesującego nas rękopiśmiennego tekstu, stwierdzić można, że w owym liście władcy pruskiego do J. Funcka nie ma żadnej wzmianki na temat jego autorstwa. F. Spitta podjął się uzupełnienia tej luki. Biorąc pod uwagę wcześniejsze osiągnięcia księcia Albrechta w układaniu modlitw, pieśni, etc. właśnie jemu przypisał ten tekst. Opinię tę podzielił m.in. P. G. Thielen²⁷ oraz J. R. Fligge²⁸. Nie można jednak nie wspomnieć, że niektórzy badacze są innego zdania. Paul Tschackert, autor fundamentalnego, trzypomowego dzieła poświęconego reformacji w Prusach Książęcych²⁹, już

Wyklejka górnej okładziny z sygn. Kammerbibliothek oraz tekst namiesiony przez księcia Albrechta

krótko po ukazaniu się artykułów Spitty, ostro polemizował z jego ustaleniami, zarzucając mu, zbyt daleko idącą szczodrość w przypisywaniu Albrechtowi autorstwa omawianych tekstów, które jego zdaniem nie miały oparcia ani w źródłach, ani w poetyckich uzdolnieniach pruskiego władcy³⁰. Według P. Tschackerta autorem interesującego nas tekstu, śpiewanego jeszcze w XIX wieku w kościołach Prus Wschodnich i Zachodnich, był biskup pomezanski Paulus Speratus, którego osiągnięcia w twórczości pieśni kościelnej oceniał bardzo wysoko³¹. Jego zdaniem omawiany tekst jest udanym artystycznie skrótem wcześniejszej pieśni Speratusa z 1524 roku, składającej się z 9 strof. Zabiegu tego według niego nie mógł dokonać Albrecht, ponieważ nie miał on w jego opinii zdolności poetyckich.

Nie jest to jedyny utwór władcy pruskiego, jaki umieścił on na kartach ochronnych, czy innych, czystych, tj. wolnych od druku, fragmentach kart posiadanych przez siebie książek. Świadczą o tym dwa woluminy przechowywane w zasobach starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Jeden z nich jest klokiem³² zawierającym *Trostschriften* i kazania Marcina Lutera, Veita Dietricha i Caspra Creutzigera. Pochodzi

on z Kammerbibliothek księcia Albrechta. Książka ta należała chyba do ulubionych lektur jej właściciela. Możemy tak sądzić, ponieważ zaopatrzona jest ona w rejestr introliigatorski (ułatwiający znajdowanie określonych fragmentów książki), charakterystyczny w dawnych czasach m.in. dla modlitewników. Zapewne z tego powodu książkę umieścił na antefolium tej książki tekst, zaczynający się od słów: *Johannes am 3 ca.*

Znacznie obszerniejsze modlitwy znajdujemy w mało atrakcyjnym zewnętrznie woluminie³³, oprawionym w standardową białą skórę, ozdobioną tłoczoną ślepo dekoracją, noszącym (nadany przez bibliotekarza królewieckiego) tytuł *Gebete Herzogs Albrechts*. Zawiera on obok dwóch druków, o których szerzej wspominam niżej, trzy rękopiśmienne teksty położone ręką księcia Albrechta, mieszczące się łącznie na 40 stronach.

Tylko nieliczne płody swego pióra umieścił książkę na wyklejkach i kartach ochronnych oraz w klockach łącznie z drukami. Prawie cała jego twórczość, chyba przesadnie bujna, ze względu na niewielką oryginalność, zawarta jest na luźnych kartkach papieru. Bardzo dużo takich manuskryptów zachowało się w Tajnym Archiwum Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz) w Berlinie. Pochodzą one przede wszystkim z okresu po śmierci jego pierwszej żony księżnej Doroty (1547). Pozbawiony jej oparcia, starzejący się książę coraz bardziej pogrążał się w sprawach religijnych. Nie tylko pilnie czytał książki z zakresu teologii, zdecydowanie dominujące w jego prywatnym księgozbiore, ale próbował także swoich sił, jako twórca. Pisał prawie każdego dnia. Najczęściej chyba powielał znane mu teksty religijne, niekiedy stanowiły one kanwę do mniej lub bardziej udanych literacko parafraz. Układał także oryginalne utwory – pieśni, modlitwy, których niezmiernym czytelnikiem oraz korektorem był już wspomniany teolog, Jan Funck.

Tylko nieliczne spośród nich ukazały się za życia księcia drukiem. Próbę druku przeszło pomyślnie tylko kilka tekstów. Do nich należą m.in. dwie modlitwy znajdujące się we wspomnianym klocku: „*Gebete Herzogs Albrecht*”. Pierwszą z nich jest mieszcząca się na 8 stronach modlitwa *Bekentnus: einer Christliche(n) person: welch ein zeitlang mit ungrund beschuldiget als solt sie von dem Leiden Sterben un(d) Blutuer gissen unsers Herrn Jesu Christi nicht recht halten Gebets weiss gestellet...*³⁴ wytoczona w 1551 roku w królewieckiej oficynie Hansa Luffta. Drugim utworem jest *Der 71. Psalm in ein gebet gestellet vonn einer hohen Person halben*, odbity prawdopodobnie w 1551 r. (poniżej wstępu widnieje data I I 1951) czcionkami największego impresora królewieckiego XVI wieku, Jana Daubmanna.

Niektóre pieśni oraz modlitwy przypisywane księciu zamieszczone zostały w wydawnictwach zbiorowych, jak np. w publikacji zatytułowanej: *Etliche Schöne Gebet vnd Trostsprüche durch ein hohe fürstliche Person aus der heiligen Schrift gezogen*³⁵ (1551). Był on współautorem tej książki obok teściowej (matki jego drugiej żony) – Elżbiety Brunszwickiej³⁶, uważanej za jedną z najmądrzejszych kobiet niemieckiej reformacji – oraz reformatora religijnego Andrzeja Osiandra. W Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu, egzemplarz *Etliche Schöne Gebet* znajduje się w klocku pochodzącym z Biblioteki Zamkowej księcia Albrechta, zawierającym 8 pism, głównie autorstwa Osiandra, związanych z jego

Der 71. Psalm in
ein Gebet gestellet / von einer ho-
hen Person des Ampts halben / gegen
Gott aber / anders nichts als ein ander Mann / al-
lein das ihm Gott die Ehre gahn. Zur anreizung
gemeiner Christenheyt / für die hohen für Augen
schwebenden noth / der Kirchen zu biten.

Mit vorgehendem Summaris /
vnd einer Vermanung an die
gemeine Christenheyt / zc.

Bekentnus:
Einer Christlichen
person / welchein zeitlang /
mit vngrund beschuldiget /
als solt sie / von dem Leiden / Scerben / vnd
Blutvergissen vnserz **HERN JESU**
Christi nicht rechte halten / Gebets weis
gestellet / darinne gebeten wirt / das
vns der Herr Christus / durch sein
gnad / in warem erkantnis /
sein / vnd seiner Gerechtig-
keit vnd Warheit erhal-
ten vnd leiten wolle
bis ans End.

✠

Königsberg in Preus-
sen .i. 5 5 2.

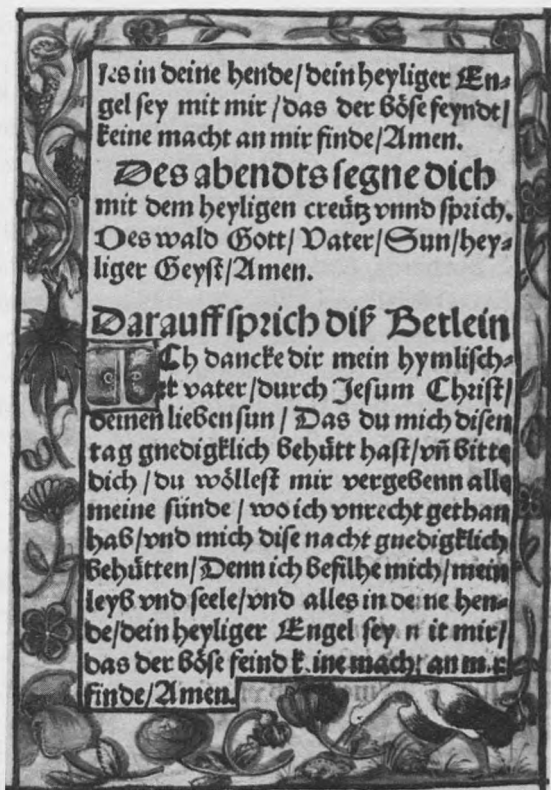
Karty tytułowe wydanych drukiem modlitw księcia Albrechta

religijną koncepcją, która wywołała głębokie podziały w środowisku królewieckich teologów, i nie tylko.

Modlitwy autorstwa księcia znalazły się także w opracowanym przez niego zbiorze, zatytułowanym *Feurzeug einer Christlicher andacht*³⁷. W księgozbiornie toruńskim znajdują się dwa jego egzemplarze. Jeden³⁸ z nich prezentuje się bardzo atrakcyjnie. Jego pergaminowe karty z wytłoczonymi (1536) przez norymberskiego typografa Jobsta Gutknechta modlitwami są ozdobione iluminowanymi bordiurami. Drugi egzemplarz³⁹ odbity przez tę samą oficynę (1538) na papierze jest nieporównywalnie mniej efektowny, ale warta zauważenia jest zapiska rękopiśmienna umieszczona na karcie ochronnej, podająca dokładny do kwadransa zgon księżnej Doroty; miał on nastąpić 15 minut po siódmej wieczorem, w wielkanocny poniedziałek 1547 roku⁴⁰.

Tak więc, za życia księcia Albrechta ukazało się drukiem niewiele jego pieśni oraz modlitw. Dla badaczy stopy zachowanych manuskryptów pokrytych charakterystycznym duktem pisma księcia Albrechta stanowią atrakcyjny materiał badawczy, a i niełatwy. Przed każdym z nich stoi trudny problem oddzielenia kopii od utworów oryginalnych. Albrecht wszelako z zasady nie podawał informacji na temat autorstwa pisanych jego ręką tekstów. Kojarząc książęce manuskrypty z odpowiednimi listami z jego boga-

tej korespondencji oraz innymi przekazami źródłowymi, dotychczasowi badacze starali się na miarę swoich naukowych kompetencji rzetelnie wywiązać się z tego zadania. Dotyczy to przede wszystkim wspomnianego już Fryderyka Spitty⁴¹, który opublikował szereg drobnych i nieco większych objętościowo utworów religijnych, których autorem według jego ustaleń był Albrecht, najpobożniejszy spośród książąt niemieckich, jak go określił Filip Melancton. W jego ślady⁴² poszli w latach bliższych naszym czasom m.in. Erich Roth, Georg Kohfeld, Walter Hubatsch, Helmut Motekat⁴³. W ten sposób wzbogacili naszą wiedzę o osobowości księcia Albrechta, jego życiu duchowym oraz zdolnościach pisarskich. Bardziej powszechną stała się świadomość, chociaż zdaniem A. Sanjose⁴⁴ jeszcze mocno niewystarczająca, że książę Albrecht, to nie tylko autor *Kriegsordnung* dedykowanego królowi Zygmuntovi Augustowi – notabene dotychczas nie wydane-go w całości⁴⁵ – ale także autor utworów religijnych, wśród których ważne miejsce zajmuje tekst utrwalony na kartach omówionego w niniejszym przyczynku modlitewnika.

Strona ozdobiona iluminowaną bordiurą z „Feuerzeug einer Christlicher andacht”

PRZYPISY

¹ E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*, Leipzig 1926, s. 269–292 (*Der Königsberger Bucheinband im XVI- und XVII Jahrhundert*); K. Haebler, *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 1, Leipzig 1928 (Sammlung Bibliothekwissenschaftlicher Arbeiten, hrsg. v. K. Haebler, H. 41), s. 13–15.

² J. Tondel, *Biblioteka Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992.

³ M. Szostakowska, *Emilia Sukertowa-Biedrawina 1887–1970. Zarys biograficzny*, Olsztyn 1978, s. 97–107 (rozdz. pt. *Początki Instytutu Mazurskiego w Olsztynie i kompletowanie księgozbioru*).

⁴ H. Giżyńska, *O przygodach i odkryciach Pani Emilii Sukertowej-Biedrawiny, czyli jak powstała Biblioteka Instytutu Mazurskiego*, Bibliotekarz Olsztyński 1972, nr 2, s. 15–18; R. Ławrynowicz, *Patronka Biblioteki*, [w:] *Niechaj Pani blaskiem świeci. Wspomnienie o Emilii Sukertowej-Biedrawinie*, wstęp i oprac. J. Chłosta, Olsztyn 1996, s. 45–48.

⁵ E. Sukertowa-Biedrawina, *Coś o szabrowaniu książek*, Kalendarz Mazurski, 1947, s. 72; eadem, *Dwa białe kruki w księgozbiórce Stacji Naukowej Instytutu Zachodniego w Olsztynie*, Przegląd Zachodni 62, 1950, s. 370–371.

⁶ E. Sukertowa-Biedrawina, *Wspomnienia. „Dawno, a niedawno”*, Olsztyn 1965, s. 283–297 (rozdz. pt. *Biblioteka Instytutu Mazurskiego*).

⁷ Sprawy związane z udostępnianiem zbiorów królewieckich, głównie archiwalnych, żywo interesowały Karola Górskiego, w dorobku naukowym którego ważne miejsce zajmowała problematyka krzyżacka, zob. K. Górski, *Autobiografia naukowa*, *Kwartalnik Historii, Nauki i Techniki* 32, 1987, nr 1, s. 13–66.

⁸ E. Sukertowa-Biedrawina, *Wspomnienia*, s. 291.

⁹ S. Burhardt, *Historia pierwszego pięciolecia Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, *Studia o Działalności i Zbiorach Biblioteki Uniwersytetu M. Kopernika*, cz. 3, Toruń 1986, s. 7–29.

¹⁰ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhundert*, hrsg. v. d. Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel, Red. I. Bezzel (dalej cyt. VD 16), Bd. 12, Stuttgart 1988, L-5050.

¹¹ J. Benzing, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden 1982, s. 466.

¹² VD 16, G-845.

¹³ J. Benzing, op.cit., s. 292.

¹⁴ P. G. Thielen, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrechts von Preussen aus dem Jahre 1576*, *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg* 4, 1954, s. 202–226; 5, 1955, s. 242–252.

¹⁵ BUT Pol.6.II.146.

¹⁶ BUT Pol.6.II.1422.

¹⁷ BUT Pol.6.II.189.

¹⁸ Zob. VD 16, L-5342, L-5343.

¹⁹ P. Tschackert, *Zur Entstehungsgeschichte des altpreussischen Katechismus von Abel Will*, *Altpreussische Monatsschrift* 26, 1889, s. 514–515; K. Forstreuter, *Abel Will, ein ostpreussischer Übersetzer*, *Preußeland* 3, 1965, nr 2, s. 17–19.

²⁰ Jej tekst przedrukowany jest w wydawnictwie: *Prusu kalbos paminklai*, parengė V. Mažiulis, Vilnius 1966, s. 115–128.

²¹ F. Spitta, *Herzog Albrecht von Preussen als geistliche Liederdichter*, *Monatsschrift für Gottesdienst und Kirchliche Kunst* 13, 1908, H. 3, s. 70–79.

²² Na temat dorobku F. Spitty pisze: A. Sanjose, *Literatur der Reformationszeit in Ost- und Westpreussen*, *Oberschleissheim* 1993, s. 69–83.

²³ F. Spitta, op.cit., s. 70.

²⁴ C. A. Hase, *Herzog Albrecht von Preussen und sein Hofprediger. Eine Königsberger Tragödie aus dem Zeitalter der Reformation*, Leipzig 1879.

²⁵ H. Rosenkrantz, *Fürsten Spiegel. Das ist: Schriften und Sendschreiben des durchleuchtigen Hochgeborenen Fürsten und Herrn, Herrn Albrecht es Fünften, Marggraffen zu Brandenburg, Erster Hertzogen in Preussen etc.*, Aarhus 1636, s. 127.

²⁶ C. Krollmann, *Geschichte der Stadtbibliothek zu Königsberg*, Königsberg 1929, s. 5–20 oraz *Catalogus librorum...* Joannis Poliandri vel Grauman.

²⁷ P. G. Thielen, *Die Kultur am Hofe Herzog Albrecht von Preussen (1522–1568)*, Göttingen, s. 101.

²⁸ J. P. Fligge, *Herzog August von Preussen und der Osiandrismus 1522–1568*, Bonn 1972, s. 802, przyp. 24.

²⁹ P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, Bd. 1–3, Leipzig 1890 (Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven, Bd. 43–45).

³⁰ Idem, *Herzog Albrecht von Preussen als angeblich bedeutender geistlicher Liederdichter der Reformationszeit*, *Altpreussische Monatsschrift* 46, 1909, H. 1, s. 58–82.

³¹ Idem, *Paulus Speratus von Rötlen, evangelischer Bischof von Pomesanien in Marienwerder*, Halle 1891; C. I. Cosack, *Paul Speratus. Leben und Lieder*, Braunschweig 1861; zob. również: A. Sanjose, op.cit., s. 65–67.

³² BUT Ob.6.II.744–748.

³³ BUT Rps 90.

³⁴ VD 16, B-2; F. Spitta, *Die Bekenntnisschriften des Herzogs Albrecht von Preussen*, Leipzig 1909, s. 9–14, B.1536.

³⁵ Pol.6.II.781; VD 16, B-5; E-1012.

³⁶ B. Becker-Cantarino, *Die Schriftstellerische Tätigkeit der Elisabeth von Braunschweig-Lüneburg (1510–1558)*, [w:] *Virtus et Fortuna. Zur deutschen Literatur zwischen 1400 und 1720. Festschrift für H. G. Roloff zu seinem 50. Geburtstag*, hrsg. v. J. P. Strehlka u. J. Jungmayr, Bern etc., 1983, s. 237–255.

³⁷ I. Gundermann, *Untersuchungen zum Gebetbüchlein der Herzogin Dorothea von Preussen*, Köln u. Opladen 1966, s. 37–44.

³⁸ BUT Ob.6.II.4489.

³⁹ BUT Ob.6.II.4229.

⁴⁰ J. Tondel, *Das Gebetbuch aus der Kammerbibliothek des Herzog Albrecht von Preussen*, Nordost-Archiv 19, H. 83–84, 1986, s. 145–152.

⁴¹ BUT Ob.6.II.4489.

⁴² Najpełniej jego publikacje rejestruje P. G. Thielen, *Die Kultur*, s. 233–234 (Quellen und Literaturverzeichnis); P. G. Fligge, op.cit., s. 980–981 (Literatur und gedruckte Quellen).

⁴³ E. Roth, *Vertrau Gott allein. Gebete Herzog Albrechts von Preussen*, Würzburg 1956; G. Kohfeld, *Die Vater-Erklärung des Herzogs Albrecht von Preussen vom Jahre 1530*, *Historische Vierteljahrschrift* 5, 1902, s. 127; H. Motekat, „Was mein Gott will, das gscheh alzeit..” *Herzog Albrecht in Preussen und die Anfänge des evangelischen Kirchenlieds*, [w:] *Gestalt, Gedanke, Geheimnis. Festschrift für Johannes Pfeiffer zu seinem 65. Geburtstag*, Hrsg. R. Bohnsack u. a. Berlin 1967, s. 271–292. Zob. również: A. Bues, I. Kąkolewski, *Die Testamente Herzog Albrechts von Preußen aus den sechziger Jahren der 16. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1999.

⁴⁴ A. Sanjose, op.cit., s. 78–79.

⁴⁵ Zob.: J. Nowakowa, *Księcia Albrechta „Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych” w tłumaczeniu Macieja Strubicza z 1561 r.*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 28, 1985, s. 71–103.

KK. 36.

NICOLAI COPERNICI TORINENSIS
DE REVOLUTIONIBVS ORBI
um coelestium, Libri VI.

Habes in hoc opere iam recens nato, & edito, studiose lector, Motus stellarum, tam fixarum, quàm erraticarum, cum ex ueteribus, tum etiam ex recentibus obseruationibus restitutos: & nouis insuper ac admirabilibus hypothesibus ornatos. Habes etiam Tabulas expeditissimas, ex quibus eosdem ad quoduis tempus quàm facillime calculare poteris. Igitur eme, lege, frue.

Ἀρχαίσιμος ἄριστος εἰσὶν.

Norimbergæ apud Ioh. Petreium,
Anno M. D. XLIII.

*Karta tytułowa dzieła M. Kopernika z charakterystyczną sygnaturą KK.36.I
Biblioteki Zamkowej na górnym marginesie*

**Królewiecki egzemplarz dzieła Mikołaja Kopernika
De revolutionibus (Norymberga 1543)
ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu ***

S puścizna Kopernika obrosła bogatą bibliografią¹. Ekspozowane w niej miejsce zajmują prace poświęcone najważniejszemu dziełu jego życia: *De revolutionibus orbium coelestium libri VI*. Stosunkowo niewiele jest jednak wśród nich studiów omawiających je w aspekcie księgoznawczym, tj. rejestrujących indywidualne cechy zachowanych egzemplarzy XVI-wiecznych edycji tego dzieła ze znakami własnościowymi na pierwszym miejscu. Lukę tę, szczególnie dotkliwą w badaniach na dziejami recepcji² teorii heliocentrycznej, postanowił w roku 1970 wypełnić amerykański uczony Owen Gingerich³. Podjął się niezwykle żmudnych i czasochłonnych poszukiwań zachowanych egzemplarzy I i II edycji *De revolutionibus* z 1543 roku (Nürnberg, Joh. Petreius) i 1566 roku, (Basel, Henricpetri). Poszukiwania te prowadzone w słynnych i mniej znanych bibliotekach, nie bez pewnych przygód, o których tak zajmująco pisze profesor Gingerich, dały bardzo interesujący rezultat. Otóż zarejestrował przeszło 250 egzemplarzy⁴ interesującej nas I edycji, a więc co najmniej połowę nakładu szacowanego na 400 – 500 egzemplarzy; E. Zinner, próbujący kilkadziesiąt lat wcześniej, jeszcze przed II wojną światową inwentaryzować druki norymberskiego wydania, dotarł tylko do 70 egzemplarzy⁵. Wśród zachowanych egzemplarzy w Polsce znajduje się 12, a może o jeden druk mniej, jeżeli skradziony w listopadzie 1998 roku wolumin z Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, został wywieziony poza granice naszego kraju. Do kilku najciekawszych pod względem proveniencyjnym należy egzemplarz przechowywany w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu (sygn. Pol.6.III.142). Nie jest on zupełnie nieznanym w literaturze naukowej. Wzmiankę o tym egzemplarzu znajdujemy w wykazie Zinnera⁶. Brzmi ona następująco: „Königsberg, Univ.Bibl.M 11.2⁰, früher herzogliche Bibliothek, ohne Anmerkungen”. Jest to jednak informacja bardzo ogólna i mało precyzyjna. Dlatego za cel niniejszego artykułu postawiliśmy poszerzenie wiedzy na temat proveniencji właśnie tego egzemplarza.

Do Torunia przywieziony został tuż po II wojnie światowej, w końcu lat 40.⁷, razem z partią książek pochodzących z tzw. Novej Biblioteki, nazywanej także Biblioteką Zamkową⁸, stanowiącej najstarszy zrąb Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej w Królewcu. Początek tej Biblioteki, nazywanej tak dla przeciwstawienia jej starej bibliotece księcia Albrechta określanej „Deutsche Liberei” albo „Kammerbibliothek”, dał zakup w 1529 roku 68 książek, jaki wykonał na polecenie władcy pruskiego jego sekretarz Crotus Rubeanus, znany szerzej jako współautor *Epistolae obscurorum virorum*. Biblioteka ta w zamierzeniu

jej fundatora, miała spełniać rolę biblioteki naukowej dla środowiska naukowego Królewca, a po założeniu w 1544 roku Akademii – także funkcje biblioteki akademickiej. Plany te były realizowane konsekwentnie. Po zgromadzeniu około jednego tysiąca woluminów w 1540 roku została udostępniona czytelnikom. Warto wspomnieć, iż uroczystość otwarcia uświetnił wierszami profesor gimnazjum elbląskiego Wilhelm Gnapheus – autor, cieszących się uznaniem współczesnych, dramatów, w tym sztuki *Morosophus*, w której miał jakoby ośmieszyć teorię kopernikańską, zarysowaną w 1540 roku w *Narratio Prima* (Gdańsk, F. Rhode 1549) i Jerzego Joachima Retyka.

Aby ułatwić korzystanie ze zbiorów opracowany został, przez pierwszego bibliotekarza Felixa Königa Polyphema, katalog topograficzny (1540 r.) i pięć lat później, w związku z erygowaniem Albertyny, katalog alfabetyczny⁹. Dzięki tym wcale nie powszechnym w XVI wieku informatorom bibliotecznym mamy informację o większości zgromadzonego piśmiennictwa w Bibliotece Zamkowej przed rokiem 1548 (ostatni zapis katalogowy pochodzi właśnie z tego roku).

Analiza księgozbioru pod kątem treściowym głównie na podstawie materiału bibliograficznego zawartego w katalogach Polyphema, pozwala stwierdzić, iż znalazły w nim odbicie praktycznie prawie wszystkie najważniejsze dziedziny ówczesnej produkcji typograficznej. Najwięcej było oczywiście książek religijnych, znacznie mniej piśmiennictwa z zakresu medycyny, prawa, historii, filozofii a także kilku innych dyscyplin, w tym również astronomii. Książki z tej ostatniej dziedziny zarejestrowane zostały w woluminie IX wspomnianego katalogu topograficznego Polyphema, opatrzonego tytułem *Cosmographia, astronomia, geographia, geometria, arithmetica, musica, chiromantia*¹⁰.

W świetle tego dokumentu w Bibliotece Zamkowej w latach 40. zgromadzono 52 druki z zakresu astronomii, dwa rękopisy oraz dwa instrumenty astronomiczne. Autorami książek byli: Albohali, Alubather, Alfraganus, Apianus, Beda, Cellarius, Dryander, Firmicus Maternus, Hyginus, Mithobius, Montulmo, Münster, Puerbach, Pitatus, Proclus, Diadochus, Ptolemeus, Regiomontanus, Sacrobosco, Schoner, Stöffler, Theodorus Gaza, Virdung, Werner, a także budzący nasze szczególne zainteresowanie Mikołaj Kopernik. Dzieło warmińskiego kanonika w omawianym katalogu zarejestrowane zostało pod nr 18 razem z dwoma innymi drukami tworzącymi klocek¹¹. Ze względu na unikatową, w zasadzie nie spotykaną w innych tego rodzaju dokumentach bibliotekarskich XVI wieku, dokładność zapisu poszczególnych pozycji, podajemy wiernie interesujący nas fragment źródła.

1. *Nicolai Copernici Torinensis revolutionibus orbium coelestium sex. Habes in hoc opere, iam recens nato et aedito studiose lector. Motus stellarum tam fixarum, quam erraticarum cum ex veteribus, tum etiam ex recentibus observationibus restitutos et novis insuper ac admirabilibus hypothesibus ornator. Habes etiam tabulas expeditissimas ex quibus eosdem ad quodvis tempus quam facillime poteris calculare. Norimbergae, apud Joan. Petreium, Anno 1543.*

2. *C. Iulii Higini Augusti liberti poeticon astronomicon, ad veterum exemplorum eorumque manuscriptorum fide diligentissime recognitum et ab innumeris, quibus scatebat vitis repurgatum. Coloniae, opera et impensis Joannis Soteris, anno 1534.*

3. C. Ptolemaei Pheludiensis Alexandrini, philosophi et mathematici excellentissimi Phaenomena stellarum MXXII fixarum ad hanc aetatem reducta, atque seorsum in studiosorum gratiam, nunc primum edita. Interprete Georgio Trapezuntino. Adiecta est isagoge Ioannis Noviomagi ad stellarum inerrantium longitudes ac latitudes, cui etiam accessere imagines sphaerae barbaricae duodequingenta. Excusum Coloniae Agrippinae, anno 1537.

Z naszego punktu widzenia nie najważniejsza jest jednak precyzja zapisu katalogowego, lecz fakt, iż zawartość klocka opatrzonego numerem 18 odpowiada dokładnie zawartości woluminu znajdującego się w Toruniu.

Pierwszą jego pozycją jest dzieło Kopernika *De revolutionibus*, drugą jest utwór astronomiczno-mitologiczny filologa i polihistora, wyzwolenca Augusta, Caiusa Juliusa Hyginusa (60 r. p.n.e.–10? r. n.e.). Klocek zamyka druk zawierający 7 i 8 księgę największego dzieła astronomii starożytnej *Almagestu* Ptolemeusza (100?–180). Nie jest przypadkowe umieszczenie tego ostatniego dzieła aleksandryjskiego uczonego łącznie z *De revolutionibus*, wszakże przez współczesnych kanonik z Fromborka nazywany był „Nowym Ptolemeuszem”¹².

Na książce brakuje wspomnianej sygnatury – owego numeru 18 – ale trzeba zaznaczyć, iż Polyphem nie prznosił sygnatur na książki za wyjątkiem rękopisów i inkunabułów¹³. Na górnym marginesie karty tytułowej figuruje natomiast sygnatura „Kk.36.I” postawiona, co do tego nie mamy wątpliwości, przez bibliotekarza Biblioteki Zamkowej Henryka Zella¹⁴. W matrykułach Uniwersytetu Królewieckiego figuruje on jako *mathematicus excellens et cosmographus*. Określenia te nie w pełni oddają jego aktywność naukową i zawodową. Był on bowiem nie tylko matematykiem i kartografem – m.in. współautorem obok Retyka i Kopernika: *Tabula chorographia auf Preussen* dedykowanej księciu Albrechtowi, ale także drukarzem, historykiem i wreszcie, jak już wspomniano, bibliotekarzem. Funkcję tę objął w roku 1557 i pełnił ją do końca życia, tj. do 1564 roku. I na tym polu wykazał się wyjątkową energią i inwencją, właściwą „urodzonym bibliotekarzom”. Nie tylko powiększył zbiory o około jeden tysiąc tomów, ale także skatalogował cały księgozbiór na nowo. Przy wykonywaniu tej ostatniej czynności wszystkie książki opatrzył sygnaturami, lokując je w jednym stałym miejscu, właśnie na górnym marginesie karty tytułowej¹⁵.

Omawiany wolumin zaopatrzony jest w deski (wym. 29 x 16 cm) pokryte brązową, cielęcą skórą, w jaką oprawiano książki z Biblioteki Zamkowej w okresie sprawowania funkcji bibliotekarza przez Polyphema; w końcu lat 50. zastąpiona została popularną w Niemczech białą świńską skórą¹⁶. Okładziny z blokiem książki połączone są za pomocą czterech związów. Grzbiet pokrywa ciemniejsza brązowa skóra nałożona, chyba w XIX wieku, na miejsce oryginalnej, nosząca już również – na skutek częstego korzystania z książki – ślady zniszczenia. U góry grzbietu naklejona jest kartka z tekstem: *De revolutionibus Copernici*.

Już na pierwszy rzut oka na dekoracje obu okładek widać, że oprawa została wykonana przez największego introligatora dawnego Królewca, Kaspra Anglera¹⁷, realizu-

jącego przede wszystkim zamówienia książecego bibliotekarza¹⁸. Do dekoracji górnej okładziny użyto: strychulca, dwóch ślepych tłoków oraz trzy pozytywowe radełka. Jednym z radełek o ornamentcie roślinno-geometrycznym wytłoczono u góry i dołu okładki dwa pasy o szerokości 4 cm. Innym figuralnym¹⁹ radełkiem wykonana została zewnętrzna bordiura. Jego tłoczenia przedstawiają trzy półpostacie kobiece oddzielone między sobą ornamentem składającym się ze stylizowanych liści oraz wici roślinnej. Pierwsza z nich, jak mówi podpis, to LVCRETIA, druga to przeglądająca się w lusterku Prudencja podpisana mylnie jako IVSTITIA, trzecia trzymająca w ręku miecz, to zgodnie z podpisem IVSTITIA. Sylwetki pań odziane są w strój charakterystyczny dla mody XVI-wiecznej.

Pierwsza ramka wewnętrzna wykreślona została liniami wykonywanymi za pomocą strychulca. W górnym i dolnym jej boku wytłoczony jest napis: „NICOLAI || COPERNICI LIB VI”. Dwa pozostałe boki wypełnione są 6 odbiciami tłoka z wizerunkiem żołędzia. Drugą ramkę wytłoczono radełkiem z puttami²⁰. Przedstawia ono dwa putta – jedno grające na bębnie, drugie napinające łuk, i dziewczynę z rozwianymi włosami; obok drugiego putta widnieje saski herb z rutą, natomiast obok głowy dziewczyny odcisnięte są dwa inicjały H. H. wskazujące nam na wcześniejszego właściciela radełka. Ostatnia najmniejsza ramka wykonana podobnie jak ta z napisami, zawiera 8 odbić stylizowanego listka. Pośrodku lustra oprawy, w miejsce zwykle widniejszej plakiety, odbity został dwukrotnie obok siebie prawie ten sam fragment z radełka, którym wykonana została zewnętrzna bordiura. Dolna okładzina ozdobiona jest tymi samymi narzędziami introligatorskimi (plus jeden tłok), według podobnego schematu.

Aby wyczerpać interesujący nas problem należy postawić jeszcze jedno pytanie. Jaką drogą druki składające się na omawiany klocek, a przede wszystkim interesujące nas dzieło M. Kopernika dotarło do Biblioteki Zamkowej? Odpowiedź na to pytanie nie jest prosta. *De revolutionibus* (podobnie jak dwa pozostałe dzieła) mogło być zakupione albo też mogło trafić na dwór królewiecki jako dar. Książek tej pierwszej proveniencji w Bibliotece Zamkowej była zdecydowana większość. Książki sprowadzono praktycznie ze wszystkich krajów Europy Zachodniej. Z analizy zawartości zachowanych woluminów katalogu Polyphema, rejestrujących nieco ponad 700 druków, pod kątem proveniencji typograficznej wynika, iż najwięcej pochodziło z Bazylei, największego ośrodka drukarskiego Europy na początku XVI wieku, zaś na 4 miejscu, pod tym względem plasowała się bezpośrednio po Strasburgu i Wittenberdze – Norymberga, gdzie wytłoczono omawiane dzieło Kopernika, a na piątym Kolonia, w której wydrukowano dzieła Hyginusa i Ptolemeusza. Niewykluczone, iż *De revolutionibus* wielkiego astronoma warszawskiego, podobnie jak druki Hyginusa i Ptolemeusza, na zamek królewiecki dostarczone zostało przez zawodowych bibliopolów.

Równie prawdopodobne jest przypuszczenie, iż przechowywany w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu egzemplarz pierwszego wydania *De revolutionibus* jest tym samym drukiem, jaki otrzymał książę pruski jeszcze w 1543 roku od kanonika

warمیńskiego Jerzego Donnera²¹, należącego do nielicznego grona najbliższych przyjaciół „wielkiego samotnika” z Fromborka, przekonanych o słuszności teorii heliocentrycznej²².

Za sugestią tą przemawiają następujące fakty. Otóż księżę utrzymujący rozległe kontakty z teologami, uczonymi, wydawcami etc., nie wszystkie darowane przez nich książki umieszczał w swoich zbiorach prywatnych liczących, o czym warto wspomnieć, pod koniec jego życia około jednego tysiąca tomów²³. Wiele z nich przekazywał do Biblioteki Zamkowej. Przede wszystkim naturalnie dublety. Można przypuszczać, iż np. odnotowany w katalogu Polyphema druk zawierający *Narratio Prima* (Gdańsk, F. Rhode 1540) J. J. Retyka odnosi się do jednego z dwóch egzemplarzy tego dzieła, jakie otrzymał księżę od biskupa pomezńskiego, wybitnego bibliofila Pawła Speratusa i biskupa warمیńskiego Tiedemanna Giesego²⁴. Umieszczał w niej także te pozycje, które nie budziły w nim głębszego zainteresowania. Można przypuszczać, iż właśnie z tego ostatniego powodu przekazał do jej zbiorów podarowany przez Donnera egzemplarz *De revolutionibus*.

Księżę żywił bowiem mimo pozorów dość letni stosunek do astronomii. W bliższych kontaktach pozostawał z niewielkim kręgiem osób związanych z astronomią. Jego stosunki z Retykiem²⁵ i Kopernikiem²⁶ miały charakter przypadkowy. Władca pruski, co prawda, znał teorię heliocentryczną i po lekturze jej skróconego wykładu zawartego w *Narratio prima* Retyka pisał, iż „dzieło to odślania ruch planet i ruchomość ziemi”²⁷, a w liście do Donnera, dziękując mu za przesłaną książkę nazwał Kopernika „uczciwym i dobrym uczonym”²⁸, to jednak za tymi stwierdzeniami – jak się sądzi – nie kryje się głębsze zrozumienie dla kopernikańskiej idei budowy świata. Wydaje się, że nie bez wpływu na to stanowisko Albrechta pozostawał jego, w latach 40. ortodoksyjny, luteranizm, a jak wiadomo Wielki Profet reformacji nie akceptował naukowych dociekań Kopernika jako sprzecznych z Pismem Świętym.²⁹

Ważnym dla naszych rozważań jest brak zapisu w inwentarzu księgozbioru prywatnego z 1568 roku rejestrującego, co trzeba podkreślić, stosunkowo niewiele pozycji z astronomii³⁰, zapisu odnoszącego się do *De revolutionibus*. Fakt ten, aczkolwiek nie można go przeceniać ze względu na to, iż nie jesteśmy pewni czy ów inwentarz podaje pełen wykaz wszystkich pozycji zawartych w księgozborze, to jednak w połączeniu z zaprezentowanymi wyżej informacjami o umiarkowanym zainteresowaniu Albrechta astronomią oraz jego praktyce zasilania darowanymi książkami biblioteki publicznej, przemawia na rzecz przypuszczenia, że księżę Albrecht nie włączył przesłanego mu przez Donnera egzemplarza do Kammerbibliothek, lecz przekazał do Biblioteki Zamkowej.

Podsumowując nasze rozważania na temat proveniencji toruńskiego egzemplarza I edycji *De revolutionibus* Kopernika należy stwierdzić, iż z Norymbergi do stolicy Prus Książęcych nad Pregotę trafił jako zakup albo dar od kanonika Donnera. Następnie, niezależnie od drogi, jaką dotarł do rezydencji pruskiego władcy, jeszcze w 1543 roku został połączony przez księżęcego bibliotekarza Polyphema razem z drukami Hyginusa i Ptolemeusza w jeden klocek, który po opracowaniu przez Kaspra Anglera i rejestracji

w woluminie IX katalogu topograficznego, włączony został do Biblioteki Zamkowej. Od tej pory dzielił jej zmienne koleje losu, by ostatecznie znaleźć się w księżnicy uniwersyteckiej w grodzie Kopernika.

PRZYPISY

* *Die Provenienz des Thorner Exemplars der Ausgabe von Nicolaus Copernicus „De revolutionibus”* (Nürnberg, 1543), *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 14, 1991, s. 25–30.

¹ Zob. H. Baranowski, *Bibliografia Kopernikowska* [1], 2, Warszawa 1958, 1973.

² Zob. B. Bieńkowska, *Kopernik i heliocentryzm w polskiej kulturze umysłowej do końca XVIII wieku*, Wrocław 1971 (Studia Copernicana III).

³ O. Gingerich, *The Great Copernicus Chase*, *American scholar* 49, 1980, s. 81–88, por.: W. J. Broad, *A Bibliophile's Quest for Copernicus*, *Science* 1982, vol. 218, nr 4573, s. 661–662, 664; O. Gingerich, *Copernicus's „De revolutionibus”: An Example of Renaissance Scientific Printing*, [w:] *Print and Culture in the Renaissance*, ed. by G. P. Tyson, S. S. Wagonheim, Newark 1986, s. 55–73.

⁴ O. Gingerich, *Copernicus's*, s. 62.

⁵ E. Zinner, *Entstehung und Ausbreitung der Copernicanischen Lehre*, Erlangen 1943, s. 450.

⁶ *Ibidem*, s. 450.

⁷ Zob. J. Tondel, *Das Schicksal der Königsberger Schlossbibliothek*, *Preussenland* 25 (213), 1987, s. 45–47.

⁸ Na jej temat pisali: E. Kuhnert, *Die Nova Bibliotheca des Herzogs Albrecht*, [w:] *Festschrift für Franz Milkau*, Leipzig 1921, s. 209–219; idem, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*, Leipzig 1926; C. Krollmann, *Die Schlossbibliothek in Königsberg*, *Altpreuussische Forschungen* 4, 1937, s. 128–149; J. Tondel, *Biblioteka Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1993.

⁹ Po ostatniej wojnie światowej z 15 woluminów obu katalogów w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu zachowały się cztery: dwa woluminy katalogu topograficznego – sygn. BUT Rps 42/1–2 i dwa katalogu alfabetycznego – sygn. BUT Rps 95/1–2, opublikował je: J. Tondel, *Eruditio et Prudentia. Die Schloßbibliothek Herzog Albrechts von Preußen. Bestandkatalog 1540–1548*, Wiesbaden 1998 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 30), s. 55–219.

¹⁰ J. Tondel, *Eruditio*, s. 113–138.

¹¹ *Ibidem*, s. 120.

¹² A. Kempfi, *Nowy Ptolemeusz w polskich Prusiech*, *Studia Philosophiae Christianae* 16, 1980 nr 1, s. 202.

¹³ E. Kuhnert, *Geschichte*, s. 39.

¹⁴ Na temat Zella zob. E. Kuhnert, *Geschichte*, s. 50–60; idem, *Heinrich Zell*, [w:] *Beiträge zur Bibliotheks und Buchwesen P. Schwenke 20.3.1913 gewidmet*, Berlin 1913, s. 137–147; K. H. Burmeister, *Der Kartograph Heinrich Zell (1518–1564)*, [w:] *Science and history*, Wrocław 1978 (Studia Copernicana 16), s. 427–442.

¹⁵ E. Kuhnert, *Heinrich Zell*, s. 139.

¹⁶ *Ibidem*, s. 145–146; E. Kuhnert, *Geschichte*, s. 59.

¹⁷ E. Kuhnert, *Geschichte*, s. 269–292.

¹⁸ Por. dekoracje opraw książek zaopatrzonych w ekslibris Biblioteki Zamkowej – BUT Pol.6.II.1462, Ob.6.II.1022, Ob.6.II.1182 i wiele innych.

¹⁹ K. Haebler, *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 1, Leipzig 1928 (Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, hrsg. v. K. Haebler, H. 41), s. 14, 26.

²⁰ Ibidem, s. 13, 20.

²¹ P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, Leipzig 1890, Nr 1554; M. Biskup, *Regesta Copernicana*, (Calendar Copernicus Papers), Wrocław 1973 (Studia Copernicana 8), Nr 504–505. Warto dodać, iż Donner otrzymał dwa egzemplarze dzieła Kopernika od Retyka, w tym jeden z odręczną dedykacją ofiarodawcy. Reprodukuje ją: J. Wasiutyński, *Kopernik. Twórca nowego nieba*, Warszawa 1938, po s. 488.

²² T. Borawska, *Życie umysłowe na Warmii w czasach Mikołaja Kopernika*, Toruń 1996, s. 160.

²³ Na jej temat zob. P. G. Thielen, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrechts von Preussen dem Jahre 1576*, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg 4, 1954, s. 202–226; idem, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrechts von Preussen aus dem Jahre 1576. II*, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg 5, 1955, s. 242–252.

²⁴ Zob. M. Biskup, op.cit., nr 438–439.

²⁵ K. H. Burmeister, *Georg Joachim Rheticus 1514–1574. Eine Bio-Bibliographie*, Wiesbaden 1968, s. 65.

²⁶ Zob. J. Drewnowski, *Mikołaj Kopernik w świetle swej korespondencji*, Wrocław 1978 (Studia Copernicana 18), rozdz. IV: *Kanonik fromborski i jego stosunki ze środowiskiem warmińsko-pruskim*, 2. *Albrecht Hohenzollern*, s. 158–161.

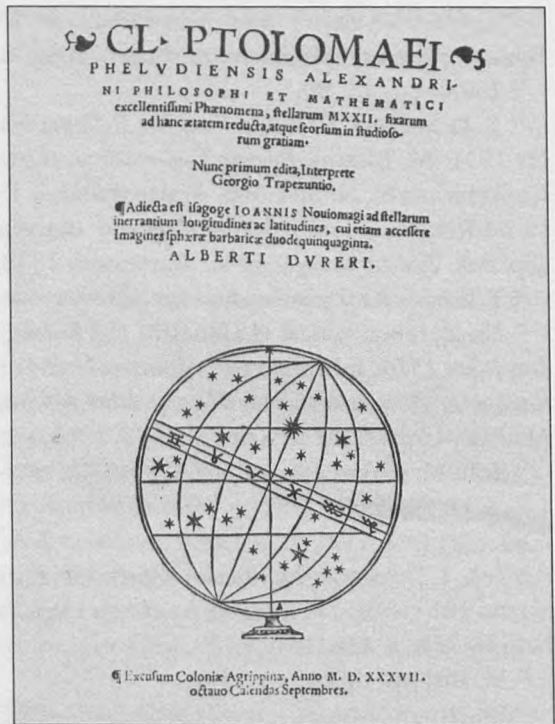
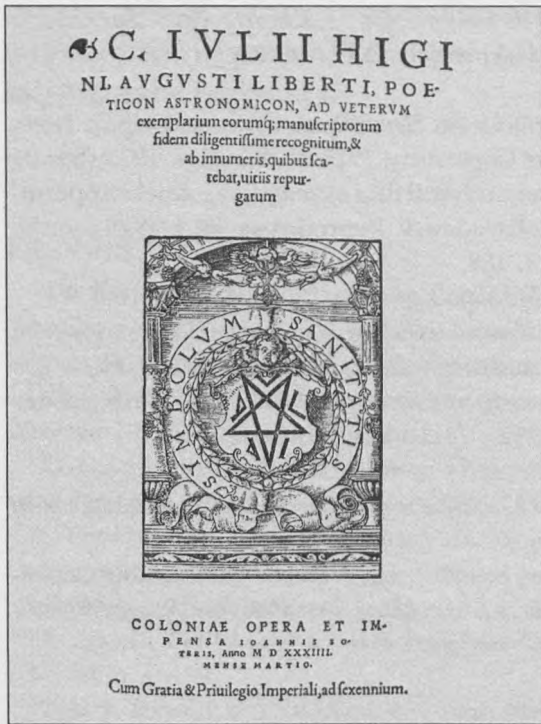
²⁷ M. Biskup, op.cit., nr 439.

²⁸ Ibidem, nr 504.

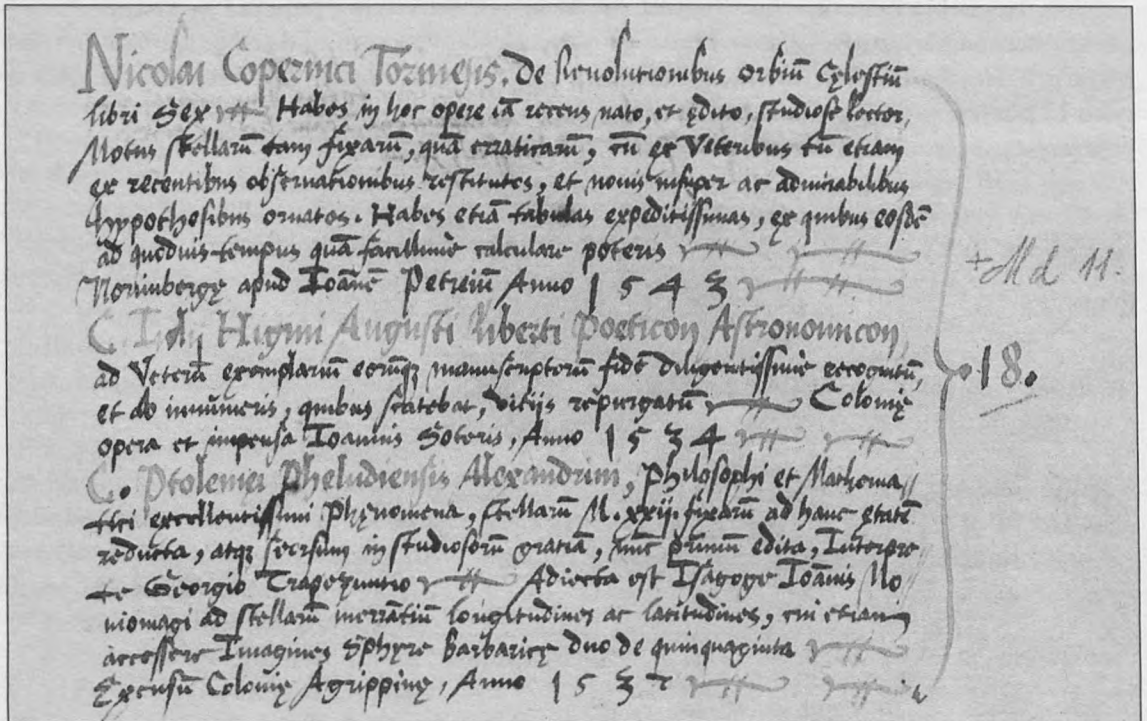
²⁹ Zob. Z. Wardęska, *Teoria heliocentryczna w interpretacji teologów XVI wieku*, Wrocław 1975 (Studia Copernicana 12), s. 40.

³⁰ Zob. Deutsches Zentralarchiv, Dienstst. Merseburg, Haus Archiv. Rep.42.I.K.Nr 1–2, „Verzeichnis über die Verlassenschaften es Herzogs Albrecht von Preussen und seiner Gemahlin Anna Maria geb. Herzogin in Braunschweig-Lüneburg 1568”. W dokumencie tym zarejestrowanych jest tylko 12 pozycji.

Dwa adligaty woluminu zawierającego „De revolutionibus” M. Kopernika

Strona z katalogu topograficznego Biblioteki Zamkowej

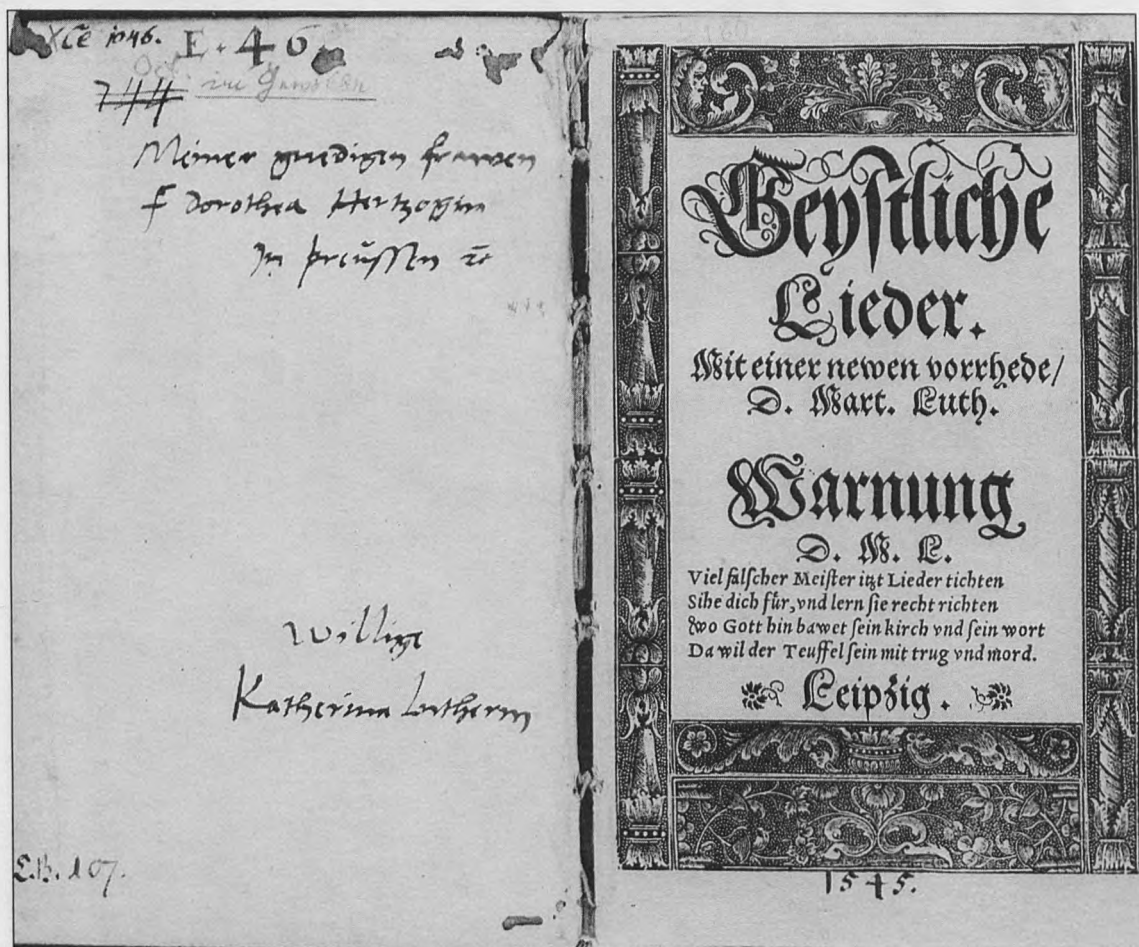

Górna okładzina woluminu zawierającego m.in. „De revolutionibus” M. Kopernika

Egzemplarz dedykacyjny Katarzyny Lutrowej*

Marcin Luther już na początku swojej reformatorskiej działalności odczuwał brak dobrej książki kościelnej w języku niemieckim. Świadczy o tym jego list¹ z końca 1523 roku do Jerzego Spalatina, nadwornego kaznodziei elektora saskiego Fryderyka Mądrego, w którym prosi go o zainteresowanie się tym problemem.

Zapiska dedykacyjna K. Lutrowej oraz karta tytułowa kancjonalu

Widział jednak i tutaj miejsce dla swego talentu. W wydanym w 1523/1524 roku w oficynie norymberskiego typografa Jobsta Gutknechta pierwszym ewangelickim kancjonałem² znalazły się m.in. cztery pieśni Lutra. Tego samego roku w Wittenberdze u Johanna Waltera ukazał się pierwszy autoryzowany przez Lutra śpiewnik opatrzony tytułem: *Geyistliche gesangk Buchleyn* składający się z 38 niemieckich i 5 łacińskich pieśni, stając się wzorem dla późniejszych kancjonałów śpiewu chóralnego Kościoła reformacyjnego³.

Na nim oparł się także lipski typograf Valentin Bapst⁴ wydając w roku 1545 ostatni autoryzowany przez Lutra śpiewnik *Geistliche Lieder*⁵. Unikatowy egzemplarz tej edycji pochodzący ze zbiorów Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej w Królewcu (Ce 1046 8°), przechowywany jest w zasobach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu (Cim. I.180). Zaopatrzony jest w rękopiśmienną dedykację Katarzyny Lutrowej dla księżnej Doroty, żony pierwszego władcy Herzogtum Preussen, księcia Albrechta von Hohenzollern-Ansbach. Znajduje się ona na wyklejce górnej okładziny. Jej tekst jest następujący: *Meiner gnädigen Frauen Dorothea Hertzogin in Preussen etc. willige Katherina Lutherin*.

Katarzyna Lutrowa wybierając na prezent właśnie egzemplarz *Bapstische Gesangbuch* kierowała się, jak należy przypuszczać nie tylko zaletami zebranych w nim pieśni – jest ich 89, w tym kilka łacińskich mieszczących się na 200 kartach *in octavo*. (Katarzyna przesłała egzemplarz pozbawiony 40 „niekanonicznych” pieśni tworzących w pełnym wydaniu odrębną całość; kompletny egzemplarz omawianej edycji z 1545 roku liczy 280 kart⁶, ale także piękną szatą graficzną.) Tekst każdej strony jest ujęty w ramkę. Ponadto książkę zdobi 20 drzeworytów przedstawiających sceny ze Starego i Nowego Testamentu. Niektóre z nich powielone są kilkakrotnie. I tak jeden z nich ukazujący śpiewającego Dawida został odbity trzy razy, natomiast Przejście Izraelitów przez Morze Czerwone, Boże Narodzenie, Zmartwychwstanie, Wniebowzięcie i Ofiarowanie w Świątyni po dwa razy. W sumie śpiewnik upiększa 27 ilustracji. Są one autorstwa artysty podpisującego się monogramem „H. in A.”⁷.

Oprawa interesującego nas woluminu składa się z dwóch desek o wym. 16,7 cm x 10,2 cm obciążonych brązową skórą, obecnie wytartą i zniszczoną „zębem” czasu, po-

Marcin Luter, plakietka z oprawy
– aut. K. Angler

*Katarzyna Lutrowa (1499–1552),
drzeworyt*

*Księżna Dorota (1504–1547), plakieta z oprawy
– aut. K. Angler*

łączonych z blokiem książki pięcioma zwiężami, dwa skrajne są pojedyncze, trzy wewnętrzne podwójne. Zasadniczym elementem dekoracji jest złożona ramka wykonana stryculcem. W każdym jej rogu widnieje odbity niewielkim tłokiem stylizowany kwiat. Środek górnej i dolnej okładziny zdobi złożona plecionka. Większa na górnej okładzinie wpisana jest w prostokąt, mniejsza na dolnej w romb. Obcięcia bloku książki są złożone. Zamykana była na dwie klamry, które nie zachowały się do naszych czasów.

Kontakty między Katarzyną Lutrową a księżną Dorotą, jakie ewokuje cytowana dedykacja, są owocem niezwykle intensywnych stosunków utrzymywanych między ich mężami, Lutrem i księciem Albrechtem. W zasadzie nawiązane zostały podczas ich spotkania w Wittenberdze w dniu 29 listopada 1523 roku⁸. W dużym stopniu pod wpływem profeta reformacji Albrecht zrzucił płaszcz zakonny, zsekularyzował Prusy, przyjął wiarę luterską. Za namową Lutra ożenił się. Na ślub Albrechta z księżną Dorotą, córką duńskiego króla Fryderyka I, jaki odbył się w Królewcu 1 lipca 1526 roku, zaproszony był razem z innymi wysoko postawionymi gośćmi także Luter. Ku rozczarowaniu młodożeńca nie zjawiał się jednak na uroczystości weselnej⁹. Absencja ta oczywiście nie wywarła ujemnego wpływu na ich stosunki. Dalej wymieniali listy¹⁰, książę gromadził w swojej

bibliotece wszystkie ukazujące się pisma Lutra¹¹. Jego szwagier Johann von Bora otrzymał urząd burgrafa w Kłajpedzie¹².

Po śmierci Lutra (1546) pomagał Katarzynie borykającej się z kłopotami finansowymi. Ofiarował na prośbę Katarzyny trzem jej synom książki, jakie pozostały po zmarłym w Wittenberdze podopiecznym księcia, Piotrze Wellerze¹³. Finansował studia w Królewcu najstarszego syna Lutrów, Johanna¹⁴. W późniejszym czasie, chcąc pozostać w zgodzie z faktami, należy stwierdzić, że kontakty te były chłodniejsze. Księżę Albrecht odmówił pokrycia kosztów studiów Johanna we Włoszech lub Francji, o co prosiła go wdowa po reformatorze¹⁵. Był przeciwny małżeństwu jednego ze swoich pruskich protegowanych, Jerzego Kunheima, starosty tapiawskiego z córką Lutrów, Małgorzatą, zmienił zdanie dopiero pod wpływem namów Melanchtona¹⁶.

Kontakty małżonki księcia Albrechta, Doroty z Lutrem były nieporównywalnie skromniejsze. Prawdopodobnie nie utrzymywała z nim korespondencji. Wypadnie jednak odnotować fakt, że w jednym z listów adresowanym do Johanna Bugenhagena, niezwykle popularnego na dworze duńskim, prosiła o to, aby przekazał pozdrowienia Lutrowi¹⁷. Świadectwem jej kontaktów z żoną wielkiego Wittenberczyka jest w zasadzie tekst uwieczniony ręką Katarzyny na toruńskim egzemplarzu *Geistliche Lieder*. Jest on jednak lakoniczny i nie wprowadza w charakter ich wzajemnych stosunków. Sam jednakże fakt złożenia dedykacji właśnie na egzemplarzu *Geistliche Lieder* pozwala stwierdzić, że Katarzyna była dobrze zorientowana nie tylko w upodobaniach księżnej Doroty do pięknej książki¹⁸, ale także w zawartości jej księgozbioru, w którym przeważały zdecydowanie rękopisy i druki o treści religijnej¹⁹. Spora ich część była podarkami, przede wszystkim od jej męża, jak np. książka ozdobiona oprawą sakwową, zawierająca dzieła Lutra oraz Georga Schmalzinga przechowywana obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu²⁰.

Niedługo jednakże cieszyła się księżna Dorota prezentem od Katarzyny Lutrowej. Zmarła 11 kwietnia 1547 roku, mając zaledwie 43 lata. *Geistliche Lieder* podobnie, jak wszystkie inne jej książki były przechowywane razem ze zbiorami księcia Albrechta w tzw. Kammerbibliothek. W katalogu tegoż księgozbioru z 1576 roku figuruje pod sygn. E.46 jako „Christliche Lider [!] Lutheri”²¹. Zapiska ta niewątpliwie odnosi się do toruńskiego egzemplarza *Geistliche Lieder* ponieważ na odwrotnej stronie jego górnej okładziny wśród kilku sygnatur jest właśnie sygn. E.46. Pozostawał on w księgozbiornym przez księcia Albrechta, aż do połączenia go ze zbiorami Biblioteki Zamkowej, na co wskazuje umieszczona na wyklejce górnej okładziny sygnatura: C(ammer) B(ibliothek) 107.

Śpiewnik był jednym z cenniejszych eksponatów tzw. Schausammlung²² zawierającego najcenniejsze *rara* Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej w Królewcu, w tym między innymi Srebrną Bibliotekę, które zostały ulokowane w starych pomieszczeniach krzyżackich królewieckiego zamku. Po II wojnie światowej razem z fragmentem owego Schausammlung *Geistliche Lieder* znalazły się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu.

PRZYPISY

* *Ein Dedikationsexemplar der Katherina Lutherin für die Herzogin Dorothea von Preussen*, Archiv für Reformationsgeschichte 78, 1987, s. 346–350.

¹ *Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*, Bd. 3, Weimar 1933, nr 698.

² F. Blume, *Geschichte der evangelischen Kirchenmusik*, 2. neubearb. Aufl., Kassel 1965, s. 29.

³ *Ibidem*.

⁴ J. Benzing, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden 1982, s. 279.

⁵ *Martin Luthers Werk. Kritische Gesamtausgabe*, T. 30, 3. Abt., Weimar 1910, s. 9; J. Benzing, *Lutherbibliographie*, Baden-Baden 1966, nr 3563.

⁶ *Ibidem*.

⁷ H. Zimmermann, *Ein Sammelband mit Drucken des Leipziger Valentin Bapst und den Holzschnittfolgen des Monogramisten H. in A.*, Zentralblatt für Bibliothekswesen 48, 1931, s. 217–220.

⁸ W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach. Deuschordens- Hochmeister und Herzog in Preussen*, Heidelberg 1960, s. 121.

⁹ P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen* (dalej cyt. jako Tschackert), Leipzig 1890, nr 453; I. Gundermann, *Herzogin Dorothea von Preussen*, Köln u. Berlin 1965, s. 51, 62.

¹⁰ Korespondencja między księciem Albrechtem a Lutrem obejmuje 61 listów (31 listów Albrechta i 22 listy Lutra). Na podstawie: Tschackert, *Inhalts- Sach-Verzeichnis*.

¹¹ P. G. Thielen, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrecht von Preussen. Aus dem Jahre 1576* (I), Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg 4, 1954, s. 204–226; K. Harms in Detmold, *Wittenberger Briefe an Herzog Albrecht*, Pastoralblätter 108, 1968, s. 393.

¹² W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ausbach*, s. 167.

¹³ *Corpus Reformatorum*, ed. C. G. Bretschneider (dalej cyt. jako CR), Vol. 3, Halle 1836, s. 519; Tschackert, nr 1123; W. Hubatsch, *Europäische Briefe ein Reformationszeitalter*, Kitzingen/Main 1949, s. 121; CR III, s. 594; Tschackert, nr 1127.

¹⁴ CR VII, s. 410; Tschackert, nr 2225.

¹⁵ CR VII, s. 410, 2377; W. Hubatsch, *Europäische Briefe*, s. 120–121; Tschackert, nr 2386.

¹⁶ CR VIII, s. 390 f, nr 5700.

¹⁷ Tschackert, nr 1840, G. Voigt, *Dr Johannes Bugenhagens Briefwechsel*, Baltische Studien 1888, s. 354, nr 354; J. Gundermann, *op.cit.*, s. 190.

¹⁸ P. Schwenke, K. Lange, *Die Silberbibliothek Herzog Albrechts von Preussen und seiner Gemahlin Anna Maria*, Leipzig 1894, s. 5, 7; P. G. Thielen, *Die Kultur am Hofe Herzog Albrechts von Preussen*, Göttingen 1953, s. 120–121; zob. także: I. Gundermann, *Untersuchungen zum Gebetbüchlein der Herzogin Dorothea von Preussen*, Köln u. Opladen 1966.

¹⁹ P. Schwenke, K. Lange, *op.cit.*, s. 4; J. Gundermann, *Untersuchungen*, s. 82.

²⁰ Zob. artykuł w niniejszej publikacji: *Oprawa sakwowa z dawnego Królewca*.

²¹ P. G. Thielen, *op.cit.*, s. 216.

²² Wspomina o tym C. Diesch, *Umschau aus und über Bibliothek Königsberg*, Zentralblatt für Bibliothekswesen 51, 1934, s. 181–182; F. Gause, *Die Schausammlung der Staatsbibliothek in Königsberg*, Ostpreußen-Warte 3, 1952, nr 2, s. 8, zob. również C. Diesch, *Die Staats- und Universitätsbibliothek und wissenschaftliche Leben in Königsberg 1927–1945*, hrsg. v. M. Komorowski, Bibliothek. Forschung und Praxis 18, 1994, Nr 3, s. 377–378.

Książka Juliusza księcia Brunszwik-Wolfenbüttel ze zbiorów Kammerbibliothek w Królewcu

Wśród książek z Kammerbibliothek księcia Albrechta Pruskiego przechowywanych obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu znalazł się jeden tom (sygnatura królowiecka: Ce 468 Qu, obecna: Ob.6.II.2337-2338), odróżniający się już na pierwszy rzut oka od innych książek z Królewca oprawą. Standardowe oprawy wykonane przez miejscowych introligatorów (XVI w.), głównie przez najbardziej aktywnego spośród nich, Kaspra Anglera składały się z desek pokrytych brązową skórą, od lat 60. zaś białą. W interesującym nas woluminie natomiast w miejsce skóry użyto czerwonego aksamitu, charakterystycznego na ogół dla opraw książek luksusowych. Niestety oprawa z okładzinami o wymiarach 230 x 130 mm (z resztkami dwóch klamer) ze względu na właściwości materiału łatwo poddającego się działaniu czasu jest miejscami zniszczona. Aksamit starty jest także w miejscu czterech związów, ale najgorzej prezentuje się złożony wycisk plakiety, na górnej okładzinie. Jest on prawie całkowicie niewidoczny. W zasadzie można ustalić tylko jej wielkość (131 x 74 mm) oraz odcisnięte w materiale kontury czyjegoś wizerunku. Ich porównanie jednak z drzeworytowym portretem władcy Brunszwiku i Wolfenbüttel, księcia Juliusza (1528-1589), odbitym na odwrocie karty tytułowej pierwszego (z dwóch) druków, jaki omawiany wolumin zawiera, pozwala przypuszczać, że chodzi o konterfekt właśnie księcia Juliusza. Przypuszczenie to wspiera doskonale zachowany wycisk również złożonej plakiety (90 x 56 mm) umieszczony w centrum dolnej okładziny przedstawiający herb księstwa Brunszwik-Lüneburg z napisem „VON GOT<E>S GNADEN IVLIVS HERZOG ZV BRAVNSCHWEIG VND LÜNEBVRG”. Na górnej okładzinie nie mogła się znajdować bowiem niczyja inna podobizna, jak właściciela herbu. W świetle nieocenionej publikacji Konrada Haeblera wiemy, że książę Juliusz bardzo chętnie ozdabiał książki ze swojej biblioteki własnym wizerunkiem; Haebler¹ wymienia sześć plakiat z jego portretem. Niestety nie ma wśród nich plakiety o wymiarach z górnej okładziny „naszego” woluminu. W sukurs przychodzi nam jednak katalog wystawy² zatytułowanej: „Staatsklugheit und Frömmigkeit Herzog Julius zu Braunschweig-Lüneburg, ein norddeutsche Landesherr des 16. Jahrhunderts” zorganizowanej (9 grudnia 1989 – kwiecień 1990) przez Bibliotekę księcia Augusta w Wolfenbüttel. W ramach tej ekspozycji pokazano wiele książek z księgozbioru księcia Juliusza. Wśród nich także woluminy zaopatrzone w oprawy ozdobione jego portretem. Wielkość jednego z nich odpowiada wymiarom startego wycisku plakiety z górnej okładziny toruńskiego woluminu. A więc przypuszczalnie do dekoracji oprawy prze-

Juliusz (1528–1589), książę Brunzswik-Wolfenbüttel, drzeworyt

chowywanej obecnie w Wolfenbüttel oraz w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu użyto tej samej plakiety z wizerunkiem brunszwickiego władcy. Przedstawia ona półpostać księcia³. Tym bardziej jest to prawdopodobne, że oba tomy, ten z Wolfenbüttel, jak i z Torunia zawierają dwa identyczne druki, w obu wypadkach, tworzące blok książki mający złożone oraz cyzelowane obcięcia. Zawartość pierwszego druku⁴ podaje jego karta tytułowa w następujący sposób: Kirchenordnung|| Vnnsers/ von|| Gottes Genaden/ ||Julij Hertzogen zu|| Braunschweig vnd Lüneburg/etc.|| Wie es mit Lehr vnd Ceremonien vnser Für=||stenthumbs Braunschweig/ Wulffenbütlischen|| Theils/ Auch derselben Kirchen anhangenden|| sachen vnd verrichtungen/hinfurt|| < vermüttelst Göttlicher Gna=||den) gehalten wer=|| den sol.|| Druk ten został wytłoczony *in quarto* w 1565 roku w Wolfenbüttel, w oficynie impresora Konrada Horna⁵. Na jego objętość składa się 68 nieliczbowanych kart, 451 numerowanych stron, oraz pięć stron pozbawionych paginacji, zamykających dzieło.

Drugi druk⁶ to: Christlicher|| vnd gründlicher Bericht||welcher gestalt die Herrn vnd Jungfrauen|| Clöster/ im Hertzogthumb Braunschweig/ Wulffenbü=||lischen theils/ Reformiret||... Allen fromen Christen / besonders aber den|| Closter Jungfrauen/ nützlich zu lesen|| Gestellet durch|| JACOBVM ANDRAEAE D.|| Probst zu Tübingen/ vnd bey der Vniuer||sitet daselbsten Cantzlern||.

Ów niewielki rozmiarami (74 karty, w tym 67 liczbowanych) *Bericht* ukazał się w Magdeburgu, w tamtejszej oficynie prowadzonej przez Andreasa Gehena i Wilhelma Rossa⁷. Należy dodać, że jego autor, Jacob Andreae⁸ (1528–1590) intensywnie upowszechniający poprzez swą twórczość idee luteranizmu uczestniczył wspólnie z wybitnym teologiem superintendentem brunszwickim, Marcinem Chemnitzem⁹ (1522–1586) w redakcji¹⁰ *Porządku kościelnego*.

Na karcie tytułowej tego ostatniego druku, widnieje rękopiśmienna zapiska: *Alijs inserviando consumidor: Julius Dei Gratia Dux Brunsvicensis et Lüneburg etc.* wskazująca jednoznacznie, że interesująca nas książka pochodzi z księgozbioru pierwszego luteranckiego władcy niemieckiego państwa Brunswik-Lüneburg, faktycznie zaś panującego na znacznie mniejszym obszarze; obejmującym w zasadzie Wolfenbüttel z przyległościami. Książę Juliusz często kładł własną ręką tę zapiskę na należących do niego książkach¹¹ z owym charakterystycznym motto brzmiącym w tłumaczeniu: *Jestem zużywana służąc innym: Juliusz z Bożej Łaski Książę Juliusz Brunszwicki*. Świadczy o tym chociażby kilkanaście tomów¹² zgromadzonych na wspomnianej ekspozycji w Bibliotece księcia Augusta w Wolfenbüttel.

Książę był namiętym bibliofilem. Książki zaczął zbierać w latach 50. podczas swojej podróży po Francji i studiów na uniwersytecie holenderskim w Lowanium. Na początku lat 70. dysponował na tyle dużym księgozbiorem, że zmuszony był zatrudnić bibliotekarza¹³. Piątego kwietnia 1572 roku biblioteka otrzymała regulamin¹⁴, co przyjęto uważać – o czym warto wspomnieć – za początki dzisiejszej Biblioteki Księcia Augusta.

Szybki wzrost księgozbioru był nie tylko rezultatem zakupów, ale również darów książkowych, jakimi był obficie zasilany¹⁵. Najczęściej ofiarodawcami byli książęta nie-

Karta tytułowa „Kirchenordnung” księcia Juliusza z dewizą położoną jego ręką:
„Alijs inseruiendo consumor Julius etc.”

mieccy, nierzadko „inspirowani” do tego rodzaju szczodrości przez księcia Juliusza. Książę nie czekał bowiem biernie na hojność potencjalnych dobroczyńców, sam zwracał się do upatrzonych przez siebie bibliofilów z prośbą o wzbogacenie jego księgozbioru książkami, najlepiej jak zaznaczał cymeliami. Na ogół – jak się wydaje – spełniano jego oczekiwania. Wiadomo na przykład, że pozytywnie zareagował właściciel znaczącego księgozbioru zamkowego landgraf heski, Wilhelm IV¹⁶, a także macocha księcia Juliusza, księżna brunszwicka Zofia Jagiellonka. Podarowała ona pasierbowi imponujący foliał¹⁷ zawierający pierwszy polski przekład Pisma Świętego, tzw. Biblię Leopolicy, wytłoczony w Krakowie w 1561 roku przez Mikołaja i Stanisława Szarfenbergerów; egzemplarz ten zaopatrzony w oprawę noszącą cechy właściwe wybitnym dziełom sztuki introligatorskiej jest przechowywany do dzisiaj w Wolfenbüttel¹⁸.

Fundator biblioteki w Wolfenbüttel ze zrozumiałych względów nie mógł pominąć w swoich staraniach o książki dworu królewieckiego. Zgromadzone na nim zbiory książkowe miały już wtedy w Niemczech ustaloną, wysoką markę. W roku inauguracji swojej biblioteki, w 1572, wysłał książę Juliusz list¹⁹ do Królewca do swego kuzyna, księcia Albrechta Fryderyka, syna zmarłego kilka lat wcześniej Albrechta (1568), z prośbą o *Buchern von Birken Tafeln oder Rinde und dergleichen auch fürnehmlich was er noch an solchen Materien habe, so bis dato nach niemals in Druck ausgegangen und sonst nicht zu bekommen ist*. Niestety książę Juliusz przecenił szczodrość młodego władcy pruskiego. Książę Albrecht Fryderyk w wystosowanym miesiąc później liście do swego kuzyna, dziękując mu za załączony do jego korespondencji „marmur” oraz „alabaster”, stwierdził, że nie ma w swoim księgozbiornie oczekiwanych przez niego *alten Monumentis*²⁰.

Nie pozbawiona podstaw wydaje się sugestia, że książę Juliusz do cytowanego listu dołączył obok wspomnianego „marmuru i alabastru”²¹ także omawianą książkę ze swego księgozbioru zawierającą *Porządek kościelny*. Właśnie tę publikację (druga pozycja była mniej ważna), ponieważ – do czego nie ma wątpliwości – przywiązywał do niej duże znaczenie. W Bibliotece księcia Augusta przechowującej dorobek kolekcjonerskiej aktywności księcia Juliusza (Bibliotheca Iulia), znajduje się aż sześć egzemplarzy tego wydawnictwa. *Kirchenordnung* stanowił bowiem podstawę prawną do zreformowania Kościoła w jego państwie, w duchu religii ewangelickiej, na co jako żarliwy luteranin czekał niecierpliwie przez wiele lat²². Interesował się podobnymi publikacjami gdzie indziej, w innych państwach, m.in. w Królewcu, będącym przecież stolicą pierwszego na świecie państwa luterńskiego. Miał w swoich zbiorach wśród „urzędowych” druków kościelnych *Repetitio corporis doctrinae ecclesiasticae*, wytłoczone przez Jana Daubmanna; na tym egzemplarzu znajduje się podobna zapiska, jak na omawianej książce: *Alijs inserviando Consumor J.D.B. et L. Anno 1568. 28 May*²³.

Niewykluczone, że autorem pomysłu wysłania *Kirchenordnung* na dwór królewiecki był, mający swój udział w jego powstaniu, Marcin Chemnitz, który wcześniej (1549–1552) przed przybyciem do Brunszwiku był bibliotekarzem²⁴ księcia Albrechta i w związku z czym doskonale wiedział, jak skrzętnie gromadzono tego typu publikacje

Marcin Chemnitz (1522–1586),
 miedzioryt

na zamku królewieckim²⁵. O ile przyjmie-
 my, że omawiana książka znalazła się w bi-
 bliotece książęcej nad Pregolą jako prezent,
 to wtedy byłyby jednym z niemałej liczby
 darów, jakie otrzymał Albrecht Fryderyk,
 a zwłaszcza jego ojciec, od wielu uczonych,
 głównie teologów, ale także od książąt oraz
 władców koronowanych²⁶. Na ogół były to
 druki pozbawione cech właściwych książ-
 ce luksusowej, jakimi niewątpliwie odzna-
 czała się omówiona pozycja, nim czas wy-
 datnie zredukował jej walory. Przed II woj-
 ną światową były one jednak na tyle jeszcze
 atrakcyjne, że Carl Diesch, ostatni dyrektor
 Biblioteki Uniwersyteckiej w Królew-
 cu – idąc śladem zwolennika idei *bibliothe-
 ca illustris* Erharda Kästnera²⁷, założyciela
 Muzeum Książki przy Saksońskiej Biblio-
 tece Krajowej w Dreźnie (po II wojnie zaś
 przez kilkanaście lat kierującego Bibliote-
 ką Augusta) – w urządzonej przez siebie
 na zamku stałej ekspozycji książkowej
 umieścił, między innymi obok omówione-
 go w poprzednim fragmencie niniejszej
 pracy egzemplarza dedykacyjnego księżnej

Doroty, także wolumin z Wolfenbüttel. Wskazuje na to załączony do niego niewielki
 prostokątny kartonik pomalowany na czarno z białym kaligraficznym napisem: IULIUS
 HERZOG V. BRAUNSCHWEIG U. LÜNEBURG 1528–1589, w jaki zaopatrzone poszcze-
 gólne obiekty tej wystawy.

Obecnie, po II wojnie światowej, gdy ocalał tylko fragment królewieckiej Kammer-
 bibliothek, zaprezentowane w niniejszym przyczynku *rarum* można uznać za *rarissimum*,
 aczkolwiek trzeba obiektywnie przyznać, że nie tej rangi, co pergaminowy, zdobiony
 wysokiej klasy artystycznej iluminacjami, *Modlitewnik* księżnej Doroty, pierwszej żony
 księcia Albrechta Pruskiego, który od XVII wieku do dzisiaj jest przechowywany w Bi-
 bliotece Augusta w Wolfenbüttel²⁸.

PRZYPISY

- ¹ K. Haebler, *Rollen- und Plattenstempel des XVI Jahrhunderts*, Bd. 2, Leipzig 1928 (Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten H. 41), s. 445.
- ² C. Graefe, *Die Bibliothek Iulia-Staatsklugheit und Frömmigkeit*, [w:] *Staatsklugheit und Frömmigkeit. Herzog Julius zu Braunschweig-Lüneburg, ein norddeutscher Landesherr des 16. Jahrhunderts*, Ausstellung u. Katalog C. Graefe, Wolfenbüttel 1989 (Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek, Nr 61), s. 91, 4.2.
- ³ Pragnę podziękować HAB Wolfenbüttel za przesłane mi zdjęcia powyższej plakiety.
- ⁴ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI Jahrhunderts (VD 16)*, hrsg. v. d.d. Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel, Bd. 3, Stuttgart 1984, B-7330.
- ⁵ J. Benzing, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden 1982, s. 476.
- ⁶ VD 16 A-2553; *Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum*, Aureliae Aquensis 1982, s. 105, 281.
- ⁷ J. Benzing, op.cit., s. 193
- ⁸ R. Stupperich, *Reformatorenlexicon*, Gütersloh 1984, s. 27.
- ⁹ *Der zweite Martin der Lutherischen Kirche. Festschrift zum 400. Todestag von Martin Chemnitz*, hrsg. v. Ev.-Luth. Stadtkirchenverband und Probstei Braunschweig, 1986; G. Müller, *Martin Chemnitz (1522–1586). Ein Reformator der zweiten Generation*, Luther 57, 1986, s. 119–127.
- ¹⁰ O udziale obu w opracowaniu *Kirchenordnung* zob. H. Reller, *Vor reformatorische und reformatorische Kirchenverfassung im Fürstentum Braunschweig-Wolfenbüttel*, Göttingen 1959, s. 133 i n.
- ¹¹ W. Milde, *Zur Frühgeschichte der Bibliothek zu Wolfenbüttel*, Teil I: *Der Beginn und die Bibliotheksordnung von 1572*, Braunschweigisches Jahrbuch 51, 1970, s. 75.
- ¹² C. Graefe, op.cit., nr: 2, 14, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.8, 3.9, 3.11, 3.14, 3.15, 3.20, 3.22, 3.23.
- ¹³ H. Haase, *Der erste herzogliche Bibliothekar- ein Musiker. Bemerkungen über den Kantor und Komponisten Leonhardt Schröter*, Wolfenbütteler Beiträge 1, 1972, s. 140–167.
- ¹⁴ W. Milde, *Die Wolfenbütteler „Liberey-Ordnung“*, Wolfenbütteler Beiträge 1, 1972, s. 121–139.
- ¹⁵ C. Graefe, op.cit., s. 130–136: *Geschenke*.
- ¹⁶ O. Heinemann, *Die herzogliche Bibliothek zu Wolfenbüttel*, Wolfenbüttel 1894, s. 13.
- ¹⁷ J. Pirożyński, *Księżna brunszwicka Anna Zofia Jagiellonka (1552–1575) i jej biblioteka. Studium z dziejów kultury*, Kraków 1986, s. 88–90; idem, *Die Herzogin Sophie von Braunschweig-Wolfenbüttel aus dem Hause der Jagiellonen (1522–1575) und ihre Bibliothek*, Wiesbaden 1992 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 18), s. 168–171.
- ¹⁸ C. Graefe, op.cit., s. 142, 13.10.
- ¹⁹ M. Perlbach, *Zur Geschichte der Königsberger Schloßbibliothek*, Altpreuussische Monatschrift 10, 1873, s. 498.
- ²⁰ Zob. E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*, Leipzig 1926, s. 85.
- ²¹ Ibidem, s. 85
- ²² H. Reller, *Die Auseinandersetzung zwischen Herzog Heinrich d. J. und Herzog Julius von Branschweig-Lüneburg in den Jahren 1553–1568*, Jahrbuch der Gesellschaft für niedersächsische Kirchengeschichte 67, 1969, s. 91–106.
- ²³ C. Graefe, op.cit., s. 93, 4.6
- ²⁴ J. Tondel, *Bibliothek Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992, s. 47–72: rozdz. *Bibliotekarze*.

²⁵ P. G. Thielen, op.cit., s. 207, 212, 215–216, 219.

²⁶ Zob. J. Tondel, *Rękopiśmienne dedykacje autorskie dla księcia Albrechta Hohenzollern-Ansbach oraz jego syna w zbiorach Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, *Zapiski Historyczne* 50, 1985, s. 99–114.

²⁷ E. Kästnera, *Das Hausmuseum der Dresdner Bibliothek*, [w:] idem, *Über Bücher und Bibliotheken. Dresden und Wolfenbüttel*, Wolfenbüttel 1974, s. 23–24.

²⁸ I. Gundermann, *Untersuchungen zum Gebetbüchlein der Herzogin Dorothea von Preußen*, Köln u. Opladen 1966.

Księgozbiór królewieckiego lekarza Andrzeja Aurifabra (1513–1559)

Andrzej Aurifaber¹ nie jest postacią nieznaną dla badaczy zajmujących się różnymi dziedzinami życia w Prusach Książęcych: medycyną², religią³, drukarstwem⁴. Jego osoba pojawia się w publikacjach poświęconych szkolnictwu oraz kulturze⁵ na terenie Prus Królewskich oraz w Królewcu. Wspomina się o nim w co najmniej kilku publikacjach podejmujących problematykę dziejów królewieckiego bibliofilstwa⁶. Są to jednak informacje bardzo skąpe. Ograniczają się do bardzo ogólnych konstatacji na temat jego osiągnięć jako miłośnika książki. A są one niemałe. Dlatego warto przyjrzeć się jego sylwetce oraz aktywności kolekcjonerskiej. Realizacja tego zamierzenia jest możliwa dzięki stosunkowo licznie zachowanym książkom pochodzącym z jego księgozbioru oraz innym przekazom źródłowym.

Na książki Aurifabra natknąłem się podczas kwerendy, jaką prowadziłem kilka lat temu w magazynie starych druków w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. Odnalazłem wówczas 6 woluminów (29 druków) i jeden rękopis. Nie są to jedyne egzemplarze z księgozbioru królewieckiego bibliofila, jakie znajdują się w grodzie Kopernika. Jeszcze w okresie międzywojennym, Zygmunt Mocarski, dyrektor Książnicy Miejskiej – na księgozbiór której złożyły się m.in. zbiory miejscowej biblioteki gimnazjalnej – pisał, że w kierowanej przez niego bibliotece przechowywane są książki Aurifabra. Ale dopiero ostatnio zidentyfikowała je Krystyna Wyszomirska, kierownik Oddziału Starych Druków; jest sześć woluminów zawierających 24 druki. Pięć woluminów (7 druków) posiada Biblioteka Gdańska PAN, dwa z taką samą liczbą druków – Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, jeden wolumin (z dwoma drukami) Biblioteka Warmińskiego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum”.

Pozostałe woluminy przechowywane są w Bibliotece Narodowej Ukrainy – 7 woluminów (8 druków), w Tajnym Archiwum Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego – dwa egzemplarze (4 druki), po jednym zaś w Saksońskiej Bibliotece Krajowej w Dreźnie oraz w Bibliotece Państwowej Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego. Łącznie są więc zachowane 32 woluminy – 78 druków oraz jeden rękopis.

Wiedza o 30 tytułach druków, których właścicielem w swoim czasie był Aurifaber, oparta jest na informacjach zaczerpniętych z kilku publikacji. Przede wszystkim z notatek poczynionych jeszcze przed I wojną światową przez dr. K. Miaskowskiego, który w Bibliotece Uniwersyteckiej w Królewcu znalazł dwa klocki (oznaczone sygnaturami: Pb 22Qu i Pb 23Qu), zawierające łącznie 81 tytułów (46+35), z których wynotował 18 po-

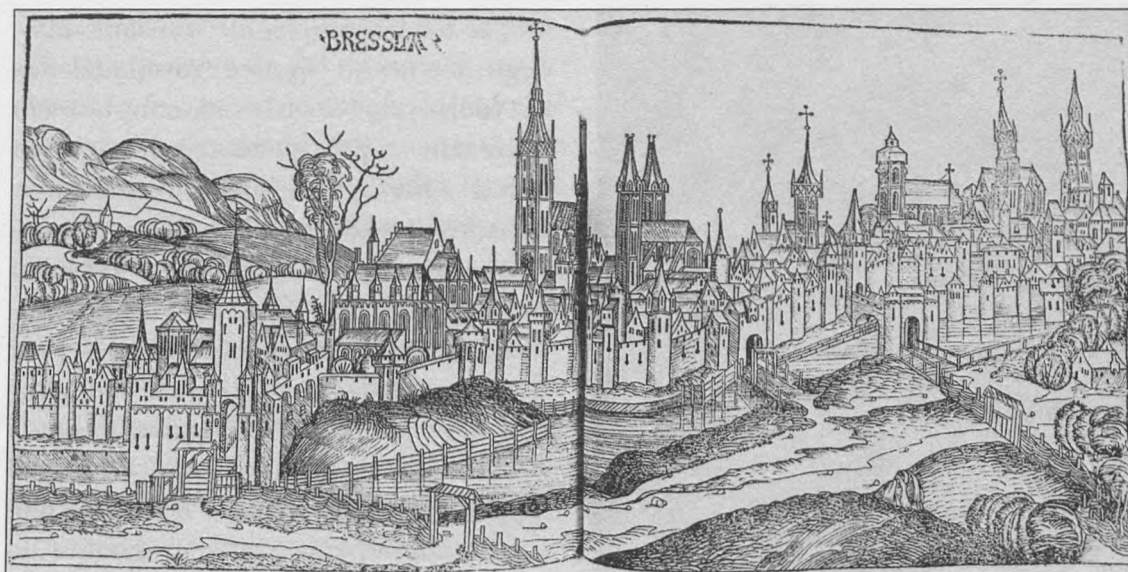
loników, interesujących go jako historyka literatury i bibliografa. Pozostałe dane pochodzą z kompendium P. Tschackerta, artykułów Lindemanna oraz „tropiciela” kopernikanów, amerykańskiego historyka astronomii, O. Gingericha.

W sumie udało się dotrzeć lub uzyskać informacje o 108 drukach oraz dwóch rękopisach należących do Andrzeja Aurifabra. Ich wykaz dołączony jest do artykułu; każda pozycja wzbogacona jest o cytate bibliograficzną oraz dane o proveniencji, oprawie, a także o wszelkich śladach komentarza czytelniczego oraz innych rękopiśmiennych tekstach umieszczonych na kartach zachowanych egzemplarzy. Właśnie ten materiał wzbogacony o interesujące informacje, jakie dostarcza przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu rękopis (Akc. 1949 KN 61), zawierający streszczenia listów z lat 1551–1557 A. Aurifabra do lekarza oraz bibliofila Jana Cratona von Crafftthein, uzupełniony jeszcze danymi bibliograficznymi dotyczącymi spuścizny pisarskiej królewieckiego miłośnika książki, stanowi podstawę źródłową niniejszego przyczynku. Zanim jednak zajmiemy się bibliofilską aktywnością Andrzeja Aurifabra, warto przyjrzeć się jego biografii, a zwłaszcza jej niektórym wątkom, które nie pozostawały bez wpływu na jego kolekcjonerskie pasje.

Urodził się we Wrocławiu 29 listopada 1513 roku⁷, jako Andreas Goldschmid (Goldschmiedt); w źródłach najczęściej podaje swoje nazwisko, zgodnie z humanistyczną manierą, właściwą tamtym czasom, w zlatynizowanej formie – jako Aurifaber. O rodzinie jego nic pewnego nie wiadomo⁸. Miał młodszego brata Jana (1517–1568), który obrał karierę kościelną; był on profesorem teologii, wikariuszem biskupstwa sambijskiego, a tuż przed śmiercią (1568) proboszczem w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu⁹.

We Wrocławiu uczęszczał do jednej ze szkół, mających status szkoły średniej. Po jej zakończeniu, udał się w 1527 roku na studia¹⁰ do cieszącej się rosnącą sławą w środowiskach luterańskich Wrocławia uczelni w Wittenberdze, której profesorami byli wtedy m.in. Marcin Luter oraz Filip Melanchton. Zwłaszcza ten ostatni cieszył się dużą estymą u młodego wrocławianina. Słuchał jego wykładów z filozofii. W 1532 roku uzyskał baka-laureat, a dwa lata później, 27 sierpnia 1534 r. stopień magistra artium. Na tym nie kończą się jego kontakty z saksońską uczelnią. W 1537 roku na wydziale filozoficznym funkcjonuje jako magister legens¹¹. Ale już w 1539 r., idąc śladem wielu Ślązaków, m.in. Hieronima Aurimontana, Wawrzyńca Rabego, Jana Hoppego, przybył do Prus Królewskich¹². Z polecenia swego mistrza Filipa Melanchtona¹³, Rada Miejska powierzyła mu, mającemu wówczas zaledwie 26 lat, funkcję rektora szkoły mariackiej¹⁴. Jeszcze przed jej objęciem ogłosił swój program pedagogiczny w druku pt. *Schola Dantiscana*, któremu poświęcę kilka zdań nieco dalej. W Gdańsku pozostał jednak krótko. W 1540 roku wrócił na uniwersytet do Wittenbergi, na którym prowadził wykłady na temat dziełka pt. *De anima* Filipa Melanchtona¹⁵.

W tymże samym roku (1540), ożenił się z Heleną, córką najwybitniejszego typografa Wittenbergi, Hansa Luffta¹⁶. Małżeństwo to poprawiło jego kondycję materialną, ale nie na tyle, aby nie musiał się oglądać za bardziej intratnym zajęciem niż wykłady na uni-

Panorama Wrocławia, drzeworyt

wersytecie. Licząc na wyższe apanaże, w 1541 roku przeniósł się do Elbląga, gdzie Rada Miejska powierzyła mu stanowisko rektora¹⁷. Rozczarowany, chyba głównie niewysokim wynagrodzeniem, już po roku zrezygnował z tej godności. Czas pobytu na terenie Prus Królewskich nie był jednak zupełnie jałowym okresem w jego życiorysie. W kwietniu 1540 roku książę Albrecht otrzymując od biskupa pomezkańskiego Pawła Speratusa *Narratio Prima* (Gdańsk 1540) dowiedział się, że oprócz Jerzego Joachima Retyka, udział przy wydaniu publikacji miał również Aurifaber „Schulmeister zu Dantzig”. Niedługo potem, biskup pomezkański przyczynił się do nawiązania kontaktów¹⁸ między młodym wrocławianinem a władcą pruskim, zabiegającym intensywnie o pozyskanie młodych i zdolnych ludzi, mających podnieść wątły potencjał intelektualny Królewca, jaki odziedziczył po swoich poprzednikach na stanowisku wielkiego mistrza Zakonu Niemieckiego. Kontakty te w istotny sposób zaważą na dalszych kolejach losu Aurifabra¹⁹. Już 23 lipca 1542 roku²⁰ zawarł z księciem umowę, na mocy której zobowiązał się studiować trzy lata medycynę, jeden rok w Niemczech, dwa lata we Włoszech. Koszty trzyletnich studiów miało pokryć wyjątkowo okazałe stypendium księcia, w wysokości 500 grzywien. Po ukończeniu studiów Aurifaber miał przejść na służbę księcia, jako jego medyk przyboczny, co najmniej na 10 lat. Wysokość stypendium była atrakcyjna, było ono wyższe od stypendiów, jakie zwykle od księcia otrzymywała młodzież udająca się na studia za granicę²¹. Aurifabrowi nie bardzo odpowiadał jednak wyjazd do Italii. Łatwo przekonał do tego poglądu kilku wysokich protektorów. Dnia ósmego października 1543 roku Marcin Luter, Filip Melanchton oraz dwóch innych wybitnych teologów ewangelickich, Jan Bugenhagen Pomoranus i Joachim Camerarius wystosowali do księcia list²², w którym prosili go, aby wyraził zgodę na to, żeby Aurifaber studia medyczne odbył na uniwersytetach niemieckich. Uwa-

Filip Melanchton (1497–1560),
centralna plakieta z górnej okładziny oprawy

mani corporis fabrica (Bazylea 1542) odznaczającego się wyjątkowo piękną szatą graficzną, której autorstwo wiąże się dość powszechnie z artystą ze szkoły Tycjana. Aurifaber wybrał uniwersytet padewski, znany szeroko z wysokiego poziomu nauczania anatomii i chirurgii²⁴. Nim jednak magister Aurifaber z autopsji zapoznał się z walorami dydaktyki medycznej na Południu Europy, wiedzę lekarską zgłębiał na uczelniach saksońskich, w Wittenberdze i Lipsku.

Do Padwy wyjechał szlakiem przetartym przez rzesze młodzieży niemieckiej i pruskiej w dzień św. Michała w 1544 roku. To, co tam zobaczył, po przybyciu do Padwy, nie było zbyt budujące i potwierdzało w pewnym stopniu opinie wysokich protektorów. W liście do swego przyjaciela Cratona pisał m.in.: „Boję nad tym, że ludzie otoczeni wszelkim i niezbędnymi rzeczami nie powstrzymują się od żadnego rodzaju niesprawiedliwości i nie okazują żadnej wdzięczności Bogu. Ponieważ zaś nie mają żadnego względu na Boga i wszelkie złe występki popełniają, należy tych ludzi pominąć. Nie ma tu żadnej radości prawdziwej wiary, wszystko jest pełne przesądów”²⁵. Na marginesie tej opinii warto dodać, że uczeni włoscy o studentach z Alp wyrażali jeszcze bardziej ostre sądy. Krytyczne uwagi przybysza z Królewca, Melchiora Wielanda (Guilandinusa)²⁶ (1510–1589), o wybitnym przyrodniku i botaniku z Bolonii U. Aldrovandim, dały medykowi

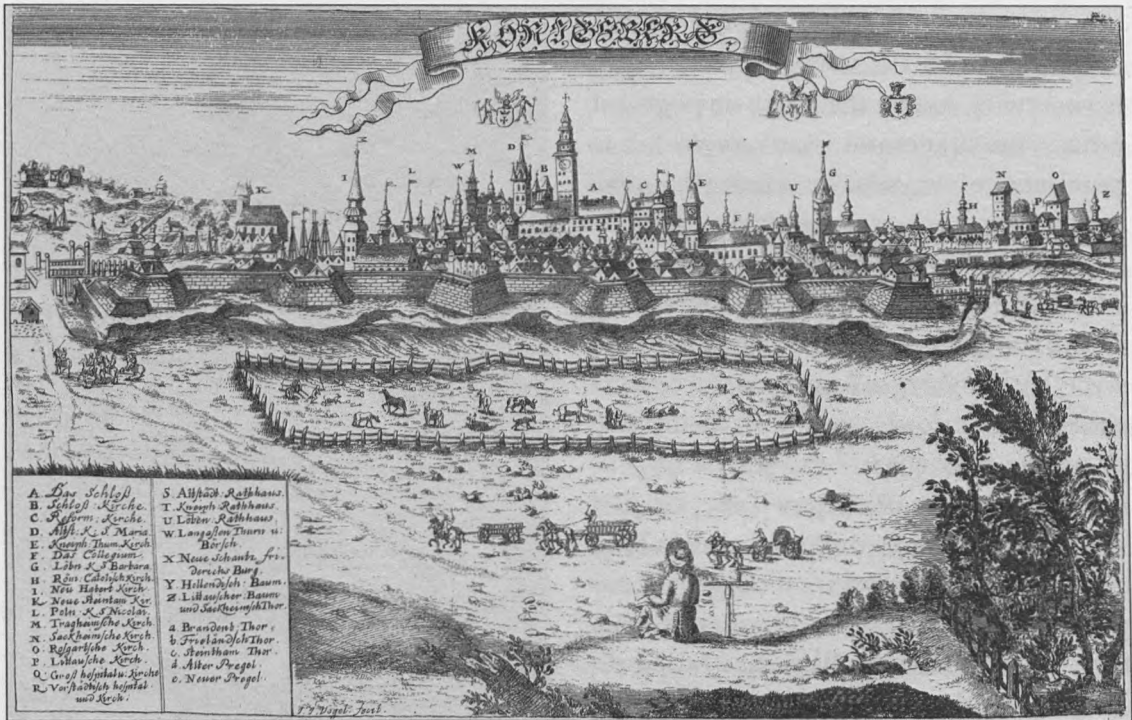
żali, że nie jest bezpieczne wysyłanie młodego, niedawno ożenionego młodzieńca bez rodziny do Włoch, wystawiony bowiem byłby tam na pokusy tamtejszych – w ich opinii – niezbyt budujących obyczajów. Ponadto przekonywali księcia, że na miejscu, w Lipsku, i w Wittenberdze jest kilku profesorów, którzy mogą pokierować edukacją medyczną Aurifabra nie gorzej niż uczeni włoscy, tym bardziej, że niektórzy z nich, przez dłuższy czas pobierali nauki w Italii. Księżę jednak tylko częściowo ugiął się pod presją argumentów wybitnych teologów, zmniejszając pobyt zagranicą do jednego roku. Aurifaber zgodnie z życzeniem księcia miał tam studiować anatomię, czego jak twierdził, nie miał okazji zrobić w Niemczech²³. Racja była po stronie księcia. We Włoszech rozwinęła się nowa szkoła medyczna oparta na badaniach anatomicznych i fizjologicznych, której twórcą był Andreas Vesalius, autor nowoczesnego, opartego na gruncie tradycji, dzieła *De hu-*

oraz botanikowi P. A. Mattiolemu wystarczający powód do takiej opinii: „są to barbarzyńcy, którzy nie mogą się pogodzić z naszymi sukcesami [naukowymi]; i to pomimo, że wszystko co wiedzą nauczyli się we Włoszech; zapominają o tym, że przybywają do nas jako bestie, a wyjeżdżają jako ludzie”²⁷. Andrzej Aurifaber został stosunkowo szybko – pozostając przy stylizacji tokańskiego humanisty i besserwissera – „uczłowieczony”. W 1545 roku na uniwersytecie w Bolonii odbyła się promocja doktorska²⁸; pojawił się na niej w przesłanym na jego życzenie przez księcia z Królewca uroczystym stroju. W zapisce umieszczonej na zakupionej 12 maja tego samego roku w Wenecji książce do swego nazwiska dodał tytuł doktorski. Niedługo potem 1 sierpnia 1545 roku był z powrotem w Wittenberdze²⁹. Tego samego miesiąca Melancthon napisał do Albrechta list z prośbą, aby Aurifaber książki oraz instrumenty medyczne, które przywiózł do Wittenbergi, mógł zabrać ze sobą do Prus³⁰.

Świeżo upieczony doktor, ciesząc się z „odzyskanej” rodziny po ponad rocznej rozłące, ociągał się jednak z wyjazdem. Pisał do księcia, że najbliższą zimę chętnie spędzi w Lipsku³¹. Może jednak przyjechać na wezwanie do Królewca pod warunkiem wszakże, że książę zatroszczy się o transport jego rzeczy oraz zapewni mieszkanie. Książę odpowiedział zapewne pozytywnie, ponieważ już jesienią Aurifaber wyruszył do Prus. Nie miał innego wyjścia, aczkolwiek znane są wypadki, kiedy stypendyści nie wywiązywali się ze swoich obowiązków wobec księcia. Pewien wpływ na to, że wrocławianin nie poszedł ich śladem, jak możemy się domyślać, mając na uwadze jego kolekcjonerskie pasje miały walory książęcej biblioteki. W ocenie Aurifabra uzasadniały one nazywanie jej fundatora mianem „drugiego Ptolemeusza Philadelphosa”³², sławnego założyciela największej księżniczki starożytności, Biblioteki Aleksandryjskiej. Przed nim porównania tego użył Wilhelm Gnapheus, szukający gwałtownie protekcji ze strony pruskiej władzy, gdy jego pozycja w Elblągu na skutek nacisku biskupa chełmińskiego zaczęła się chwiać. W drodze do Królewca na początku listopada zatrzymał się w Kwidzynie u Pawła Speratusa³³. Po przybyciu na dwór królewiecki objął obowiązki lekarza przybocznego, aczkolwiek nową umowę podpisał dopiero w dwa lata później, 8 listopada 1547 roku³⁴.

Drzeworyt z dzieła: A. Vesalius, „De humani corporis fabrica”, Basel 1543

Panorama Królewca, drzeworyt

Funkcję lekarza książęcego pełnił jednocześnie z doktorem Basiliusem Axtem. Książę doceniając kwalifikacje intelektualne swego protegowanego powierzył mu stanowisko profesora fizyki na uniwersytecie. Jego obowiązki związane z tym stanowiskiem precyzuje zapis w statucie uczelni: „Lector Physices, qui Philippi & Aristotelis Physices & secundum Plinii explicet”. Profesura na wydziale medycznym, która była przedmiotem aspiracji Aurifabra, była wtedy zajęta przez, nazywanego Plocotomusem, Johanna Brettschneidera³⁵.

Aurifaber, mimo stosunkowo skromnych kompetencji, jakie wiązały się z powierzonymi mu funkcjami, w krótkim czasie stał się jedną z najbardziej wpływowych osób na dworze królewieckim. Miał istotny udział w opracowaniu nowego statutu uczelni, wzmacniającego centralistyczną rolę księcia. Przyczynił się także do wprowadzenia pewnych innowacji na wydziale medycznym. Między innymi wystąpił z inicjatywą pozyskania dla niego specjalnego pomieszczenia przy szpitalu, wyposażonego w stosowny sprzęt medyczny, co miało zapewnić skuteczną opiekę nad chorymi³⁶.

Bardzo ważnym w życiorysie Aurifabra okazał się rok 1549. W jego połowie został wyznaczony przez swego teścia, H. Luffta, na zarządcę filii jego drukarni uruchomionej w Królewcu. Nadzór cenzorski nad jej działalnością sprawowała komisja, składająca się z kilku profesorów Albertyny³⁷. W ich gronie znalazł się Andrzej Osiander³⁸ (1496–1552), przybyły do stolicy księstwa w styczniu tego samego roku. Był on postacią, która w istotny sposób przyczyniła się do destabilizacji życia religijnego. Wystąpił on z koncepcją nauki o usprawiedliwieniu, nie mieszczącą się w ortodoksyjnym luteranizmie. Przekonał do niej

jednak władcę pruskiego. Jego zwolnikiem został szybko, bez zbytecznej mitręgi także Aurifaber, tym bardziej, że poznał go już wcześniej. Trasa jednej z jego podróży do Rzeszy, w jakie wysyłał go książę, wiodła przez Norymbergę, w której zatrzymał się w domu tamtejszego lekarza Johanna Magenbucha. I właśnie u niego spotkał zięcia gospodarza, Andrzeja Osiandra³⁹. Aurifaber stał się podporą partii osiandrystów, budzącą żywiołową niechęć wśród większości królewskiego środowiska teologicznego.

Swoje związki z Osiandrem, nazywanym przez księcia „geistliche Vater”, zacieśnił poprzez małżeństwo (styczeń 1550 r.) z jego córką Agnieszką. Książę mariaż ten przyjął z nieskrywanym aplauzem. Był obecny na uroczystościach weselnych, razem ze swoją córką Anną Zofią. Nie przyszedł z pustymi rękoma. Nowożeńców obsypał podarkami⁴⁰. Filip Melanchton nadesłał z tej okazji list zaczynający się od dedykacji: *Clarissimo viro, eruditione et virtutae prestanti D. Andreae Aurifabro Artis Medicae⁴¹ Doctori, Physico inclity Ducis Prussiae, amico suo carrissimo*. Panna młoda zajęła miejsce przy boku Aurifabra, zwolnione kilka miesięcy wcześniej przez Helenę, córkę H. Luffta. Była ona ofiarą szalejącej w Prusach Książęcych przez kilka miesięcy 1549 roku zarazy⁴². Według raportów Aurifabra adresowanych do księcia, w szczytowym okresie nasilenia się zarazy, każdego tygodnia umierało w Królewcu przeciętnie od 300 do 400 osób⁴³.

Rola Aurifabra w latach 50. XVI wieku rosła szybko. Nie przeszkodziła mu w tym nagła śmierć (17 X 1552 r.) teścia, którą odebrał boleśnie. W liście do Jana Cratona, niedługo po tym dramatycznym dla niego wydarzeniu, tak pisał: „Jak wielkiego człowieka utracił kościół Chrystusa dostrzeżemy nieco później, a Prusy napelnił żalem. Pozostawił u pobożnych wielką pamięć o sobie, mnie zaś napelnił wielkim bólem”⁴⁴. Aurifaber z powodzeniem próbował zastąpić Osiandra, coraz bardziej pograżając się w sprawy religijne, nie publikując wszakże własnych tekstów teologicznych. Książę angażował go także do korespondencji; Aurifaber pisał mu koncepty poufnych listów. Wykorzystywał go także często do misji dyplomatycznych, w czasie których omawiał z książętami oraz teo-

Andrzej Osiander (1496–1552),
miedzioryt

**CLARISSIMI VIRI, D. PHILIP,
pi Melanthonis ad Doctorem An-
dream Aurifabrum Vratis-
laviensem, epistola.**

**EPITHALAMI
ON IN HONOREM
CLARISSIMI VIRI, ANDRÆ
AVRIFABRI VRATISLAVIENSIS, ARTIVM
& Medicinę Doctoris, & honestissimę uir-
ginis Agnetis, filię Reuerendi uiri D. An-
dree Osiandri, parochi ac ordinarij
Theologię professoris in schola
Regiomontana, autore
Ioan. Gryphenhagio
Cotbusiano.**

**BIVSDEM ALIA ITEM
progymnasmata.**

**XV Calend. Februarias
M. D. L.**

**IN ACADEMIA
Regiomontana.**

*Karta tyt. epitalamium ułożonego z okazji ślubu
A. Aurifabra z Agnieszka, córką A. Osiandra*

był rektorem Albertyny⁴⁹. Choć w liście do swego wrocławskiego przyjaciela pierwszy wybór na stanowisko rektora wyjaśniał w ten sposób, że był on efektem nacisków ze strony księcia, ponieważ on sam „odmawiał i unikał oraz oczywiście niczego nie oczekiwał”⁵⁰. Dzięki zręcznie prowadzonym intrygom, pozbawił stanowisk także innych profesorów, m.in. Johanna Pontana, pierwszego rektora królewskiej uczelni, zięcia Filipa Melanchtona Jerzego Sabinusa, nazywanego przez Aurifabra „niefrasobliwym poetą”⁵¹, który opuszczając Królewic pozostawił grób przedwcześnie zmarłej żony.

Lata 50. nie były jednak okresem całkowicie straconym dla Aurifabra jako lekarza. Oprócz wydania dwóch książek – o czym szerzej w dalszej kolejności – po kilku latach starań oraz „przymiarek” wreszcie opracował (1555), z inspiracji księcia, „Porządek apteczny”, regulujący dotychczas nie skodyfikowane zasady funkcjonowania (trzech) królewskich aptek oraz określający obowiązki i przywileje ich właścicieli⁵².

Efektywność w działaniu Aurifabra, jego pełne oddanie sprawom powierzonym mu przez pruskiego władcę czyniły go jednym z jego bliskich współpracowników. Miał stały dostęp do księcia. Jeden z jego wrocławskich rodaków, lekarz i bibliofil, Wawrzyniec Scholz, określał go jako „intimer Berater”. Status ten wykorzystywał nie tylko do presti-

logami sprawy polityki kościelnej⁴⁵. Niektórzy spośród nich, jak na przykład Johann Brenz, działający w Wirtembergii odradzał mu stanowczo dalsze wikłanie się w sprawy teologiczne. Ale nie odniosło to żadnego skutku. Aurifaber pozostawał w centrum sporów⁴⁶. Przeciwników nie oszczędzał. Teologów popierających proboszcza katedry królewskiej (późniejszego biskupa sambijskiego) J. Mörlina, głównego oponenta Osiandra nazywał „małpami” wzniesającymi zamieszki osłabiające autorytet kościoła pruskiego⁴⁷. Mając poparcie księcia, spowodował, że w 1550 roku profesor medycyny Brettschneider, znajdujący się po stronie przeciwników Osiandra, został usunięty nie tylko z uniwersytetu, ale również zmuszony do opuszczenia Królewca; udał się on do Gdańska, gdzie miał jednak kłopoty z adaptacją do nowych warunków⁴⁸. Aurifaber zajął jego miejsce na uniwersytecie, jako profesor ordinarius. Dwukrotnie, w 1553 i 1557 roku, w wyniku zapewne intensywnych zabiegów i starań,

zowych rozgrywek, ale również do pomnażania swego majątku. W połowie lat 50. stał się, dzięki szczodrości chlebodawcy, właścicielem kilku domów. Otrzymał od księcia także przydziały gruntów oraz lasów itp.⁵³. Będąc u szczytu powodzenia, zmarł 12 grudnia 1559 roku trafiony apopleksją na zamkowych pokojach, w przeddzień wyjazdu w misji dyplomatycznej na polski dwór królewski⁵⁴. Książę przeżył mocno jego śmierć. Paweł Piotr Vergerio pozostający na służbie Albrechta, który przybył do Królewca następnego dnia po zgonie Aurifabra, zastał dwór pogrążony w żałobie⁵⁵. Rok później książę zamówił u Hansa Luffta w Wittenberdze drzeworytowy wizerunek swego utalentowanego i wiernego doradcy⁵⁶, który niestety nie dochował się do naszych czasów. Może też zamówienie nie zostało zrealizowane.

Wnętrze apteki, drzeworyt

Andrzej Aurifaber oszedł nagle, w pełni sił, u szczytu powodzenia. Pozostawił po sobie jednak opinie mało przychylne. Bliższemu i dalszemu otoczeniu nie podobała się jego zapobiegliwość w dążeniu do stanowisk, prestiżu oraz majątku. Zwłaszcza nie zjednywały mu sympatii współczesnych metody, jakie stosował do osiągnięcia tych celów. Píše się o nim, że nie przebierał w środkach⁵⁷. Bezwzględność, hipokryzja, intryga, to były instrumenty, które miały wynieść go na wyżyny w hierarchii dworskiej oraz uniwersyteckiej. Zarzuty te były formułowane przez przeciwników nauki Osiandra i jego zwolenników, a więc i Aurifabra. Nie wdając się w rozważania, na ile te oceny są słuszne, trzeba także dostrzec walory Aurifabra. Nie wiadomo, czy równoważą one (chyba przerysowane) przywary, ale nie można mu przecież odmówić dynamizmu w działaniu, elastyczności w dostosowywaniu się do zmieniających warunków, a przede wszystkim, skutecznej aktywności.

Po stronie jego aktywów należy umieścić, co nas interesuje szczególnie, jego działalność naukową, a zwłaszcza spuściznę pisarską. Nie jest ona imponująca, ale przecież trudno oczekiwać, od osoby tak mocno uwikłanej w bieżące wydarzenia polityczne i religijne znaczących osiągnięć na tym polu. Na przeszkodzie w ich uzyskaniu stanęły zapewne także cechy jego umysłu, na pewno bystrego i żywego, ale chyba niezdolnego do dłuższej koncentracji na jakimś zagadnieniu. Dociekliwość badacza była obca Aurifabrowi. Efekt jego naukowej aktywności jest jednak godny bliższego omówienia. Tym bardziej, że ujawnia on zainteresowania oraz predyspozycje do podejmowania określonych tematów, co jest istotne w aspekcie gromadzenia przez niego książek. Tematyka zebranego przez niego księgozbioru musiała być blisko powiązana z charakterem jego twórczości nauko-

SCHOLA DANTIS
CANA.

Cum exhortatione ad literas
bonas, Latina &
Germanica.

M. D. XXXIX.

PROVERB. III.

Præ omnibus fructibus sapientum cogna
para sapientiam, & præter fa-
cultates tuas intelligen-
tiam posside.

Karta tytułowa
najwcześniejszego pisma A. Aurifabra

wej. Na jego dorobek składa się kilkanaście prac. Są wśród nich prace oryginalne, edycje dzieł autorów antycznych oraz wstępy do kilku książek.

Jednym z najważniejszych w dorobku Andrzeja Aurifabra, a jednocześnie najwcześniejszym jego dziełem jest wspomniana publikacja *Schola Dantiscana* (Gdańsk, F. Rhode)⁵⁸ mieszcząca się w 49 stronicowym, dwujęzycznym, łacińskim i niemieckim, druczku, który ukazał się w 1539 roku na krótko przed podjęciem przez niego funkcji rektora szkoły mariackiej. Pismo zawiera program szkoły, łączący dotychczasowe stereotypy w wykształceniu i wychowaniu, na korzyść pedagogiki humanistycznej w duchu koncepcji Praceptora Niemiec, Filipa Melanchtona⁵⁹.

W następnym roku w tej samej oficynie wydawniczej, wytłoczono podręcznik⁶⁰ przeznaczony do nauki gramatyki łacińskiej w kierowanej przez niego szkole, oparty na słynnym wydawnictwie Donata. Jeszcze podczas pobytu nad Motławą, miał opublikować

u Franciszka Rhodego *Praktykę na rok 1541*⁶¹, którą dedykował Radzie Miejskiej.

W 1543 roku ukazała się bardzo skromna objętościowo *Disputatio*⁶² Aurifabra, poruszająca problematykę medyczną. Niewykluczone, że odcisnięta została czcionkami lipskiego typografa Mikołaja Wolraba, podobnie jak inny jego kilkustronicowy tekst⁶³ dotyczący sposobu zachowania się podczas zarazy. Do tego ostatniego tematu Aurifaber wrócił jeszcze raz; w 1549 roku w kierowanej przez niego oficynie odbito *Ein nützliches unnd tröstliches Regiment wider die anfallende giff, so diese Zeit regiret*⁶⁴. Pisemko ukazało się na życzenie księcia oraz Rady Miejskiej w związku z szalejącą, o czym już wspomniano w 1549 roku na terenie Prus Książęcych, zarazą, która zdziesiątkowała ludność państwa, a zwłaszcza Królewca. Było to jedno z kilku pism na temat zarazy, jakie opublikowali w tym samym czasie inni królewieccy medycy⁶⁵. Aurifaber napisał też wstęp do związanego z zarazą kazania wygłoszonego przez proboszcza na Starym Mieście i jego przyszłego teścia Andrzeja Osiandra⁶⁶. Jeszcze przed wyjazdem do Italii, w 1544 roku, w oficynie Hansa Luffta wydał kilkudziesięciostronicowe dziełko pt. *De temperantia*⁶⁷.

Dziełem najczęściej kojarzonym z nazwiskiem Andrzeja Aurifabra jest publikacja o bursztynie, przyciągającym przez stulecia uwagę przyrodników, medyków oraz kolekcjo-

nerow⁶⁸. Nosi ona tytuł *Succini historia. Ein Kurtzer: gründlicher Bericht, woher der Agtstein oder Börnstein ursprünglich komme...* (Królewiec 1551, H. Lufft)⁶⁹; zadedykował ją Elżbiecie księżnej brunswickiej, teściowej Albrechta. Dziełko to wprawdzie pozbawione jest oryginalności – autor w dość szerokim zakresie wykorzystał wcześniejszą „literaturę przedmiotu”, to jednak – jak się o nim pisze – odznacza się klarowną i zwięzłą prezentacją tematu, w tym przede wszystkim walorów bursztynu, które Aurifaber zdecydowanie przeceniał. Uważał, że jest on skutecznym środkiem na prawie wszystkie choroby. Książka o „pruskim złocie”, jak nazywano bursztyn, przynoszącym polskiemu lennu duże korzyści finansowe, cieszyła się sporym zainteresowaniem. W dwadzieścia lat po pierwszym wydaniu ukazało się drugie (Królewiec 1572, J. Daubmann)⁷⁰.

Aurifaber, podobnie jak inni przedstawiciele renesansowej medycyny, interesował się spuścizną antycznych lekarzy. Efektem tych fascynacji jest m.in. tekst⁷¹ powstały na kanwie słynnego dzieła Dioskoridesa (I w. n. e.) *De materia medica*. Napisał także wstęp do pracy zawierającej interpretację autorstwa Piotra Alcyoniusa (1487–1527), dzieła Arystotelesa *Meteorologicon*⁷². Nie jest to jedyny plód pióra Aurifabra związany ze Stagirytą. Wydał (1547) oraz poprzedził wstępem kompendium Hermolai Barbaro, powstałe na bazie *Fizyki*⁷³, które chyba nie bezinteresownie dedykował swojemu przyszłemu chlebodawcy księciu Albrechtowi. Więcej wysiłku kosztowało Aurifabra, wydanie dzieła antycznego autora Phemusa – kojarzonego powszechnie z konstantynopolitańskim lekarzem (z II poł. XIII wieku) Demetriusem Pepagomenusem – pt. *Cynosopion*⁷⁴, traktującego o chorobach psów; dzieło to przełożył z języka greckiego na łacinę oraz opatrzył przypisami. Zadedykował je księciu pruskiemu, ponieważ – jak pisał – mieszka on w kraju wyróżniającym się spośród innych obszarów polowaniami na dzikie zwierzęta, do których potrzebne są zdrowe psy. Książka ukazała się w 1545 roku bezpośrednio po powrocie ze studiów w Padwie. Przyniosła mu sławę „psiego doktora”. Epitetem tym określali go głównie jego przeciwnicy, podczas osiandrowego sporu, a zwłaszcza jeden z czołowych przedstawicieli obozu protestanckiego, Maciej Flacius Illyricus⁷⁵. W oficynie Franciszka Rhodego w Gdańsku ukazał się przekład dzieła Phemusa, ale z dołączonymi rymami dotkliwie zniesławiającymi osobę Andrzeja Aurifabra. Książę stanął wtedy w obronie swego doradcy, stanowczo protestując i domagając się konfiskaty druku oraz ukarania tłumacza i typografa⁷⁶.

Wreszcie wspomnieć wypadnie o trzech dysertacjach. Jedną popelniał na początku swego pobytu w Królewcu *De scientia et arte* (Królewiec 1547), w której zawarł 31 tez na temat różnic między nauką a sztuką. Dwie następne związane były z jego obowiązkami profesora medycyny. Ich pełne tytuły wyjaśniają ich zawartość – *De repletione et evacuatione disputatio medica* (Królewiec 1544), *De podagra disputatio. Qua nam methodo podagra curari possit ac debeat, contra ac vulgus Credit ac queritur* (Królewiec 1558)⁷⁷.

Nie ulega wątpliwości, że w powstaniu tego dorobku, miała swój udział biblioteka zgromadzona przez Andrzeja Aurifabra, ale nie tylko. Do dyspozycji Aurifabra w Królewcu stały księgozbiory założone przez jego książęcego protektora; Kammerbibliothek,

**S V C C I N I
H I S T O R I A**

Ein kurtzer: gründ-
licher Bericht / woher der Agt-
stein oder Börnstein ursprünglich komme / das er kein
Baumhartz sey / Sonder ein geschlecht des Berg
wachs / Und wie man jnen manigfaltiglich
in artzneyen möge gebrauchen. Durch

Andream Aurifabrum
Vratislauenfem, Medicum. 33

Königsberg
in Preussen.

15 **51**

Gedruckt durch Hans Löffel
25. März.

**S V C C I N I
H I S T O R I A.**

Ein kurtzer /
gründlicher bericht / wo-
her der Agtstein oder Börnstein
ursprünglich komme / das er kein Baum-
hartz sey / Sonder ein geschlecht des
Bergwachs / Und wie man jnen
manigfaltiglich in artzneyen
möge gebrauchen. Durch

Andream Aurifabrum Vratis-
slauenfem / Medicum.

1 5 7 2.

Gedruckt zu Königsberg bey
Johann Daubman.

Karta tytułowa I i II edycji jednego z najważniejszych dzieł Aurifabra

księżnica uczelniana, a zwłaszcza Biblioteka Zamkowa, przeznaczona dla środowiska naukowego stolicy Prus Książęcych⁷⁸. Do tej ostatniej tym bardziej miał otwarty dostęp, ponieważ był osobą mocno zaangażowaną w kształtowanie księgozbioru. Fakt ten zmylił niektórych badaczy⁷⁹, do tego stopnia, że uznali go nawet bibliotekarzem książęcym. Formalnie tej funkcji nie pełnił jednak nigdy.

Książę szybko zorientował się, zapewne nie bez sugestii znakomitego bibliofila Pawła Speratusa, że jego utalentowany protegowany ma świetne rozeznanie na rynku książki i potrafi z bogatej oferty wydawniczej wybrać pozycje ważne i niezbędne w bibliotece mającej spełniać funkcje dydaktyczne i naukowe. Jeszcze w początkowej fazie kontaktów, gdy Aurifaber kierował gimnazjum w Elblągu, w 1542 roku książę wysłał do niego swego pierwszego bibliotekarza, Feliksa Königa, nazywanego przez „księcia humanistów” Erazma z Rotterdamu Polyphemem, aby przejrzał posiadane przez Aurifabra książki i wybrał przydatne do księgozbioru zamkowego pozycje. Podróż Polyphema do Elbląga okazała się celowa. Zakupił on książek za kwotę 79 grzywien⁸⁰. Aurifaber po wyjeździe z Prus Królewskich, książki na adres książęcego dworu przysyłał z Niemiec. Na przykład jeszcze przed wyjazdem do Italii napisał list adresowany do swego książęcego protektora, dołączając do niego *Landesordnung des Herzogs Moritz von Sachsen*⁸¹. Jego związki z biblio-

PHAEMONIS

ueteris Philosophi, Cynophrion, seu de cura canum liber, græce ac latine, ante hunc diem nusquam alibi excusus, interprete

ANDREA AVRIFABRO
Vratislauenſe, Medico.

*Accesserunt annotationes, quibus consili-
tationem exponit, quare quedam in codice
græco, quo unico primum est
usus.*

J. A. D. 25.

*Andreas Guldke
Bibliothecarius
N. 339 (800)
J. Aurifaber*

ARISTOTELIS STAGIRITÆ LIBER

QVARTVS METEORO,
logicon, Petro Alcyonio
interprete.

IN EVNDEM PRÆFATIO
ad Reuerendissimum ac Illustrissimum Prin-
cipem ac dominum, D. Gulielmum Eccles-
iæ Rigensis Archiepiscopum, Marchio-
nem Brandenburgensem, Stetinensium,
Pomeraniæ, Vandalorū Ducem, Burggra-
uium Norinbergensem, Rugiæ Prin-
cipem, Dominum suum benignis-
simum, Andree Aurifabri
Vratislauenſis,
Medici.

IN ACADEMIA RE-
giomontana.

ANNO 1550.

Karty tytułowe dzieł Demetriusa Pepagomenusa i Arystotelesa wydanych przez A. Aurifabra

teką księcia, zacieśniły się jeszcze bardziej, gdy znalazł się na dworze królewieckim. Wykorzystując swoje wyjazdy zagraniczne, na które wysyłał go władca pruski, kupował książki, które później sprzedawał do książęcych zbiorów. I tak w 1551 roku, do Biblioteki Zamkowej kierowanej wtedy przez Marcina Chemnitza, przekazał książki za sumę 7.25 grzywien⁸², co stanowiło jedną czwartą wszystkich wydatków na książki w tamtym roku⁸³. Kilka lat później, w 1555 r. otrzymał wspólnie z Baumeisterem za zakupione książki do zbiorów zamkowych od ówczesnego bibliotekarza Dawida Milesiusa 51.07 grzywien⁸⁴.

Aurifaber był angażowany przez księcia w sprawy książkowe także na miejscu, w Królewcu. Pretekstem do tego była m.in. wizyta braci czeskich, na zamku w 1555 roku. W relacji pisanej przez jednego z jej członków dowiadujemy się, że 29 lipca byli najpierw podejmowani przez książęcą parę, a potem przez Aurifabra, u którego „pyszniej było niżli u księcia samego, a zwłaszcza w jadle więcej a kosztowniej etc.”. Po tym wystawnym obiedzie „Doktor Andreas z poruczenia j.m. książęcej żądał, aby bracia swe wszystkie księgi, to jest egzemplarze bądź pisane albo drukowane, łacińskie, niemieckie i czeskie, j.m. książęcej do jego biblioteki posłali”⁸⁵.

Nie można mieć wątpliwości, że Aurifaber doradzał księciu, a przede wszystkim jego kolejnym bibliotekarzom, Polyphemowi, Chemnitzowi, Milesiusowi oraz Henrykowi

Zellowi, w zakupie książek z zakresu medycyny, farmaceutyki i kilku innych, bliskich jego zainteresowaniom dziedzin lekarskich. W świetle zachowanego jeszcze przed drugą wojną światową indeksu książek obejmującego stan zbiorów do 1549 roku, w Bibliotece Zamkowej zgromadzono ok. 100 książek medycznych⁸⁶. Nie brakowało też ich w Kammerbibliothek⁸⁷. Znając szerokie zainteresowania intelektualne Aurifabra, można przypuszczać, że miał także wpływ na zakupy książek z innych dziedzin wiedzy. Przede wszystkim jednak, jak możemy sądzić po rezultatach działalności kolekcjonerskiej Aurifabra, zabiegał o powiększanie własnego księgozbioru. Czynił to, do czego nie można mieć wątpliwości, głównie poprzez zakupy. Nabywał przede wszystkim bieżącą produkcję. Na kilku kartach tytułowych podany rok nabycia druku jest identyczny z rokiem jego tłoczenia. Sięgał po inkunabuły. Miał ich w swoich zbiorach co najmniej cztery. Chronologicznie najwcześniejszy z nich, odbity w 1474 roku, zawierający dzieło genueńskiego lekarza z XIII wieku Simona Ianuensis *Clavis sanationis* nabył dopiero podczas pobytu nad Pregołą. Powiększał księgozbiór o aldyny, bez względu na rok edycji, a także o druki słynnych oficyn Bazylei, Paryża, Augsburga oraz innych ośrodków typograficznych renesansowej Europy. Okazji do tego dostarczał mu stosunkowo bogaty rynek książki w rodzinnym Wrocławiu, stymulowany przez rozwijające się bibliofilstwo⁸⁸. Patrycjat w coraz szerszym zakresie gromadził książki. W XVI wieku do mających spore zbiory należeli: Redhigerowie, Monavius oraz Jan Crato utrzymujący kontakty z królewieckim doktorem. Wśród mniej znanych był Jan Crausse. Z jego księgozbioru zachowała się okazała książka, zaopatrzona w piękną oprawę. Na górnej okładzinie widać jego literniczy superekslibris. Nie jest to jedyny znak własnościowy, jaki widnieje na woluminie. Na wyklejce górnej okładziny umieszczona jest następująca zapiska: *Sum Andreae Aurifabri Wratislaviensis, emptus Wratislaviae a Johanne Crause. Anno MDXXXIII*. Jak wynika z niej, Aurifaber rzeczywiście nabywał książki we Wrocławiu. W czasie studiów w Wittenberdze, wykorzystywał do tego celu wolny czas od zajęć na uczelni, kiedy wracał do rodzinnego domu. Zakupił książkę od Crausego, jak się wydaje nie ze względu na wyróżniającą ją oprawę, lecz z powodu dzieła o budowie astrolabium, jakie ona zawierała, autorstwa Jana Stoefflera (1452–1531), profesora astronomii na uniwersytecie w Wittenberdze. Astronomia wszakże stanowiła przedmiot jego zainteresowania, co ujawnił on pełniej w nieodległej perspektywie.

Omawiana książka zasługuje na uwagę z jeszcze jednego powodu, Aurifaber jakby przewidując, że jego biografom sprawi trudność ustalenie dokładnej daty urodzin⁸⁹, podał ją na tej samej wyklejce co notkę empcyjną, precyzją przewyższając oczekiwania najbardziej dociekliwych badaczy. Stwierdził: *Natus sum (:uti a parentib: accepi:) in vigilia Divi Andreae Apli: intra vicesima secundam et vicesimam tercia horam Anno incarnatione Jesu Chri(st)i redemptoris [16] mai MDXIII*.

W początkowej fazie, jego bibliofilskiej aktywności, najwięcej książek zakupił zapewne w Wittenberdze, w której przebywał od 1527 do 1545 roku, z przerwami nie wynoszącymi więcej czasu niż dwa – trzy lata. Nie jest przypadkiem, że ze 108 znanych nam druków z jego księgozbioru, aż jedna czwarta ma w adresie wydawniczym nazwy oficyn

Wittenbergi. Są to najczęściej druki, które ukazały się w okresie jego pobytu w stolicy księstwa rządzonego przez Wettinów. Aurifaber wykorzystywał do powiększania swego księgozbioru pobytu dłuższe lub krótsze w innych miastach. Będąc w Lipsku, nabył wytłoczone przez bazylejskiego typografa Jana Frobenia dzieło Augustyna *De civitate Dei* poprzedzone wstępem rezydenta księcia typografów, Erazma z Rotterdamu. Na jego karcie tytułowej widnieje zapiska: *Sum Andreae Aurifabri M. 1546 Lipsiae*.

Szczególnie obfity plon książkowy przyniósł roczny pobyt na studiach we Włoszech. Aurifaber dysponował, jak już wspomniano, wysokim stypendium, które w intencji jego fundatora, w części miało służyć na zakup niezbędnych do studiów książek. Dla Aurifabra było ono jednak niewystarczające. Monitował księcia o dodatkowe pieniądze na zakup książek. Albrecht, doceniający znaczenie książki, nie pozostawał na te prośby obojętny. Przesłał swemu stypendyście dodatkowe 500 talarów⁹⁰. Dobrze zorientowany w realiach niemieckiego rynku książki, nabywał w Italii te wydawnictwa, które były trudno osiągalne na miejscu. Tak w każdym bądź razie stwierdził, po obejrzeniu zakupów Aurifabra, Filip Melanchton; w liście do Albrechta pisał, że miał on w bagażu książki, które *in Deutschland nicht bekommen können*⁹¹. Wśród wielu nabytków, o które powiększył swój księgozbiór podczas pobytu we Włoszech znalazło się m.in. dzieło greckiego uczonego Apolloniosa, wytłoczone w weneckiej oficynie Bernarda Binonusa. Na jego karcie tytułowej widniała zapiska: *Sum Andreae Aurifabri Vratislaviensis Doct. Venet. XII May MXLV*. Można przypuszczać, że właśnie w sąsiadującej z Padwą Wenecji, będącej jednym z najsilniejszych ośrodków typograficznych Europy w XVI wieku, zaopatrzył się w znaczną liczbę książek. Przypuszczalnie wśród nich znalazło się owych kilkanaście druków wytłoczonych w republice dożów i innych miastach włoskich, jakie figurują w spisie dzieł dołączonym do niniejszego przyczynku.

Po osiedleniu się nad Pregolą, możliwości nabywania książek zostały mocno zredukowane. Miejskowa produkcja w niewielkim stopniu mogła zaspokoić jego oczekiwania, dotyczyło to również kierowanej przez niego królewieckiej filii oficyny Hansa Luffta. Jej program był zdominowany przez dzieła polemiczne jego teścia, Andrzeja Osiandra. Miejsca dla książek z innych dziedzin piśmiennictwa było bardzo niewiele⁹². Księgarstwo wprawdzie w latach rządów księcia Albrechta przeżywało swój rozkwit⁹³, ale w niewielkim stopniu mogło zaspokoić intelektualne oczekiwania książęcego medyka.

Szansę nabycia poszukiwanych przez niego książek, dawały mu liczne wyjazdy służbowe, na jakie był delegowany przez swego mocodawcę. Podróżował do Rzeszy w 1547, 1551 i 1553 roku, był w Roztoce, Wittenberdze, Augsburgu i Hennenbergu⁹⁴. Podróż do Niemiec odbył także w 1557 roku. Kilka razy wyjeżdżał do Polski⁹⁵. Przypuszczalnie podczas pobytów w stolicy Królestwa zaopatrywał się w druki, prasowane przez tłocznie krakowskich impresorów Floriana Unglera, Hieronima Vietora; mamy informacje o posiadaniu przez Aurifabra co najmniej 10 druków krakowskich.

Zbiory książkowe Aurifabra rozrastały się nie tylko poprzez zakupy, ale również dzięki darom. Darczyńcami byli krajanie z rodzinnego miasta, nauczyciele, przyjaciele

oraz bibliofile. Jednym z nich był miejscowy kantor oraz kompozytor Virgilius Hauck, publikujący swoje dzieła we Wrocławiu, a także w renomowanej, wittenberskiej oficynie Georga Rhaua, mającej duże osiągnięcia w dziedzinie wydawania właśnie druków muzycznych. Podarował on jednak Aurifabrowi nie własne dzieło, lecz epigramaty śląskiego poety Georga Logaua⁹⁶.

Niewykluczone, że nieznanymi bliżej Johann Iris (?), donator prawniczego wokabularza, w posiadanie którego Aurifaber wszedł w 1541 roku, był również wrocławianinem. W każdym bądź razie kolejnymi właścicielami tego tomu były ksiąźnice wrocławskie. Najpierw biblioteka znajdująca się przy kościele św. Doroty, należąca do franciszkanów konwentualnych, a później biblioteka uniwersytecka, w której przechowywany jest do dzisiaj.

W 1542 roku zbiory Andrzeja Aurifabra powiększyła publikacja bizantyjskiego medyka z VI w. Aetiusa Amidenusa z zakresu medycyny. Nazwisko donatora podaje zapiska umieszczona na książce: *Sum Andreae Aurifabri M., ex dono clarissimi Medicinae Doctoris D. Jacobi Milichii. 1542.* Milich po uzyskaniu na uniwersytecie wiedeńskim doktoratu z medycyny, mając poparcie samego Melanchtona, został profesorem medycyny na uniwersytecie w Wittenberdze. Pod jego kierunkiem przygotował się właśnie Aurifaber do zawodu lekarza, nim wyjechał później – mimo manifestowanej niechęci – na studia medyczne do Włoch. Stosunki łączące początkującego adepta sztuki lekarskiej z cieszącym się uznaniem – nie tylko w kręgach uniwersyteckich – medykiem, był m.in. lekarzem książęcej rodziny Anhalt, wykraczały poza związki łączące ucznia z nauczycielem. Świadczyć o tym wydaje się darowana publikacja badacza, potężne trzynomowe wydawnictwo, zawierające streszczenia pism czołowych przedstawicieli medycyny starożytnej w opracowaniu i przekładzie Montanusa oraz Cornariususa.

Z całą pewnością do bliskich znajomych wrocławianina należał młodszy od niego o niecały rok, wspomniany już, Jerzy Joachim Retyk (1514–1575)⁹⁷. Po raz pierwszy zetknęli się ze sobą podczas studiów w Wittenberdze. Jak można sądzić, znając ich późniejsze koleje losu, przypadli sobie do gustu, mając podobne zainteresowania oraz do pewnego stopnia podobne charaktery. Ich stosunki zostały zacieśnione podczas ich pobytu na terenie Prus Królewskich w latach 1539–1541. Retyk przyjechał nad Zalew Wiślany do fromborskiego samotnika, kanonika Mikołaja Kopernika, zaś wrocławianin w celu objęcia funkcji rektora szkoły mariackiej w Gdańsku i krótko potem rektoratu gimnazjum elbląskiego. Spotkali się w nadmotławskiej metropolii podczas przygotowywania do druku *Narratio Prima* (Gdańsk, F. Rhode 1540). Aurifaber wówczas na prośbę autora wysłał do ich wspólnego mistrza Filipa Melanchtona⁹⁸ trzy karty pierwszej relacji o heliocentrycznej teorii, którą – notabene – adresat niedługo określił niedorzeczną⁹⁹. Jeszcze raz zbliżyli się w 1543 roku w uczelni w Lipsku, gdzie Retyk występował wtedy w roli profesora matematyki; był nim w latach 1542–1545. Ich pobyt w mieście słynnych targów książkowych zbiegł się z wytłoczeniem przez oficynę norymberską Jana Petreiusa dzieła Kopernika. Autor *Narratio Prima* śledzący cały czas uważnie perypetie związane z wydaniem *De revolutionibus* otrzymał od wydawcy Jana Schonera kilka egzemplarzy. Jeden

z nich podarował swojemu przyjacielowi, umieszczając na karcie tytułowej zapiskę: *Joachimus Rheticus professor Lipsen. suo Andree Aurifabro dd.20 Aprilis anno 1543.*

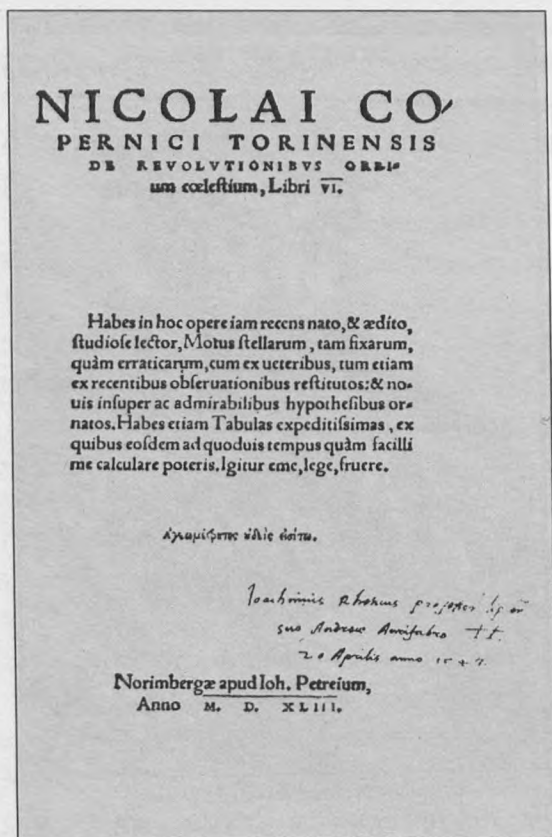
Od czasów lipskich rozeszły się ich drogi na dłużej. Utrzymywali jednak kontakt korespondencyjny. W 1550 roku Retyk załączył do listu swoje dzieło *Efemerydy*, wydane tego samego roku przez lipską oficynę Wolfganga Günthera, w którym zawarł, obok „wykładu położenia dziennego gwiazd i konfiguracji głównych na rok 1551”, pochwałę swego mistrza, Mikołaja Kopernika oraz dał wyraz pełnej akceptacji jego teorii heliocentrycznej.

Ostatni raz spotkali się chyba w 1553 roku w Krakowie, w którym Retyk, po licznych niepowodzeniach życiowych, osiadł na kilkanaście lat. Do spotkania doszło podczas letnich miesięcy tamtego roku, kiedy Aurifaber przybył do stolicy polskiego państwa, jako wysłannik lennika polskiego króla, na oficjalne uroczystości zaślubin Zygmunta Augusta z Katarzyną Rakuszką¹⁰⁰. Czy spotkanie to zaowocowało powiększeniem księgozbioru królewskiego przybysza, trudno dociec. Wiemy tylko, że Aurifaber oglądał książki, jakie miał wówczas w podwawelskim grodzie jego przyjaciel¹⁰¹.

W świetle publikacji Lindemanna z 1893 roku¹⁰², Andrzeja Aurifabra miały łączyć związki z Mikołajem Kopernikiem, co miał dokumentować egzemplarz zawierający dzieło Euklidesa, na karcie którego umieszczone jest oprócz notki: *Sum Andree Aurifabri 1543*, także napis *Nicolaus Copernicus*. Lindemann uznał, że położony on został ręką wielkiego astronoma. Zakwestionował to przekonywująco wybitny księgoznawca Paweł Schwenke¹⁰³. Porównując autografy Kopernika z zapiską w dziele Euklidesa stwierdził, że nie wyszła ona spod ręki Kopernika. Według niego umieścił ją Aurifaber. W ten sposób sprawa została zamknięta. Akceptują ją wszyscy inni badacze¹⁰⁴ zajmujący się Kopernikiem. Pozostało jednak pytanie, którego nikt nie postawił, dlaczego Aurifaber umieścił nazwisko kanonika fromborskiego na karcie tytułowej *Elementów* Euklidesa. Wydaje się, że jedynym wytłumaczeniem jest fakt otrzymania tego egzemplarza od Kopernika. Była to wcale nierzadka praktyka, że otrzymujący książkę od kogoś, umieszczał na niej nazwisko do-

Jakub Milich (1501–1559),
drzeworyt

Karta tyt. dzieła M. Kopernika z rękopiśmienną dedykacją J. Retyka dla A. Aurifabra

Wilhelm von der Voldergraft, który jako egzulant religijny w 1531 roku osiadł w Elblągu, zostając cztery lata później pierwszym rektorem tamtejszego gimnazjum. Na stanowisku tym pozostawał 6 lat do czasu, kiedy biskup chełmiński Jan Dantyszek, zmusił go, ze względu na jego poglądy polityczne, do opuszczenia Prus Królewskich. Jego miejsce zajął w 1541 roku, Andrzej Aurifaber. Właśnie swemu następcy podarował Gnapheus trzy utwory sceniczne, które ukazały się w 1541 roku w oficynie Franciszka Rhodogo w Gdańsku; Elbląg na prasę drukarską musiał jeszcze poczekać 20 lat do 1561 roku. Były to następujące publikacje: *Morosophus*, *Prima Aelbingensis Scholae foetura* oraz *Triumphus eloquentiae*. Na wszystkich trzech umieścił rękopiśmienne dedykacje. Treść dedykacji z egzemplarza *Morosophusa* nie jest znana, ale nie odbiegała ona zapewne od tej, jaką położył na dwóch pozostałych utworach. Brzmiała ona następująco: *Eruditio ac proba uero, M. Andrae Aurifabro ludi literarii apud Gedanses moderatori*. Owe prezenty książkowe nie były jednak, jak się wydaje wyrazem szczególnie bliskich więzi między Gnapheusem a Aurifabrem, ponieważ holenderski dramaturg egzemplarzami (zaopatrzonymi w rękopiśmienne dedykacje) swoich sztuk obdarowywał bardzo hojnie. Wyróżnieni w ten sposób zostali m.in. biskup warmiński, Jan Dantyszek, biskup pomezanski Paweł Speratus, kan-

natora, dodając niekiedy słowo *accepi*. Za przypuszczeniem, że praca twórcy geometrii klasycznej znalazła się w księgozbiornie Aurifabra dzięki wielkiemu toruńczykowi przemawia także okoliczność, że Kopernik miał w swoim księgozbiornie egzemplarz *Elementów* tego samego wydania, w posiadanie którego wszedł Aurifaber w 1543 roku. Był on prezentem od Retyka, który umieścił na nim zapiskę: *Clarissimo viro D. Doctori Nicolao Copernico [sic!] D. praeceptorii suo G. Joachimus ded.*¹⁰⁵. Kopernik darując Aurifabrowi, który miał przecież jako współedytor *Narratio Prima* pewne zasługi wobec niego, egzemplarz *Elementów*, uwalniał swój księgozbiór od niepotrzebnego dubletu.

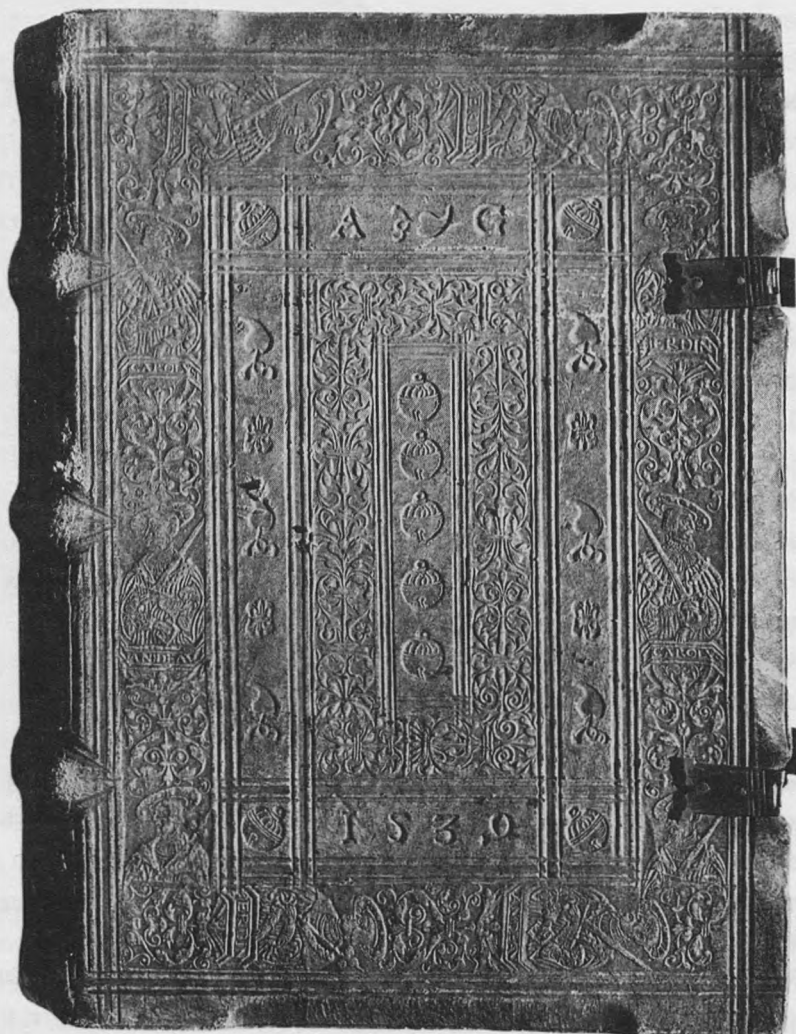
W okresie pobytu Andrzeja Aurifabra w Prusach Królewskich jego księgozbiór powiększył się m.in. o trzy utwory sceniczne autorstwa jednego z czołowych przedstawicieli dramatu europejskiego XVI wieku, Wilhelma Gnapheusa (1493–1568)¹⁰⁶. Był on z pochodzenia Holendrem. Jego prawdziwe nazwisko brzmiało:

clerz na dworze książęcym Jana von Kreytzen, wspomniany J. J. Retyk, kaznodzieja kościoła staromiejskiego w Królewcu (przyszły administrator biskupstwa sambijskiego) Johann Briessmann¹⁰⁷, oraz kanonik dobromiejski Paweł Snopek¹⁰⁸.

Jedną z najwcześniejszych pruskich znajomości, z całą pewnością ważną dla jego działalności kolekcjonerskiej, były kontakty z wytrawnym bibliofilem, właścicielem dużego księgozbioru, biskupem pomezzańskim Pawłem Speratusem. Nawiązał je przypuszczalnie już podczas swego pierwszego pobytu w 1539 roku w Prusach Królewskich. Wskazywać się na to wydaje klocek obejmujący 15 druków, z których większość to luteranika, wydane na początku lat 20. Na górnej okładzinie oprawy tego klocka, wykonanej w 1539 roku, wytłoczony jest superekslibris: A(ndreas) G(oldschmid), zaś na jej odwrocie widnieje ekslibris Pawła Speratusa. Nie ulega wątpliwości, że biskup był pierwszym właścicielem tego tomu i przypuszczalnie podarował go młodemu adeptowi bibliofilstwa. Kontakty te zostały zacieśnione podczas rektorowania przez Aurifabra gimnazjum w Elblągu, którego uczniem był syn luteranckiego biskupa, Albert. Razem z nim w 1542 roku Aurifaber wyjechał do Wittenbergi; Albert otrzymał stypendium od księcia Albrechta na studia na saksońskim uniwersytecie.

Aurifaber opuszczając Elbląg miał w swoim bagażu rękopis dzieła *Chronica Prussiae* autorstwa jednego z najwybitniejszych historyków Prus, Piotra z Dusburga (przełom XIII–XIV wieku), przechowywany obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Jest to kopia egzemplarza, jaki miał w swoich bogatych zbiorach Paweł Speratus. Informuje o tym zapiska umieszczona na egzemplarzu Aurifabra. W jej świetle wiemy, że powielanie *Kroniki* rozpoczęto 16 lipca 1541 roku. Skromna objętość rękopisu składającego się ze 150 stron sugeruje, że kopiowanie ukończono na wiele miesięcy przed wyjazdem Aurifabra z Elbląga; drukiem dzieło Piotra z Dusburga na podstawie omawianego rękopisu wydał niewiele ponad sto lat później eks-student Albertyny, Krzysztof Hartknoch¹⁰⁹.

Krótko potem, za wstawiennictwem Speratusa, Aurifaber został przyjęty na służbę władcy pruskiego oraz otrzymał stypendium na studia do Włoch. Jeszcze tego samego roku (1542) albo na początku następnego przesłał swojemu pruskiemu protektorowi partię książek z Wittenbergi, za które Speratus podziękował mu w liście datowanym 23 lutego 1543 roku¹¹⁰. Tuż przed wyjazdem do Italii, wiosną 1544 roku, przyjechał do Prus, odwiedzając Gdańsk, w celu załatwienia swoich interesów, a również w poszukiwaniu leku dla ciężko chorej żony Pawła Speratusa¹¹¹. Do Wittenbergi wracał oczywiście przez Kwidzyn, spędzając jakiś czas w gościnnym zamku. W półtora roku później znów był podejmowany przez pomezńskiego biskupa. Tym razem już jako doktor medycyny, którego lekarskiej wiedzy, mimo że świeżej daty oraz przywiezionych przez niego z Włoch medykamentów, nie omieszkał chyba sprawdzić podupadający na zdrowiu gospodarz. Kilka listów zaadresowanych przez Aurifabra do księcia Albrechta w lecie 1549 roku podczas szalejącej w Prusach zarazy wyekspediowanych zostało z Kwidzyna¹¹². W trakcie tych spotkań młody, niecierpliwie szukający swego miejsca „pod słońcem”, Aurifaber czerpał korzyści wielorakie. Na pewno wpłynęły one stymulująco na jego zainteresowania

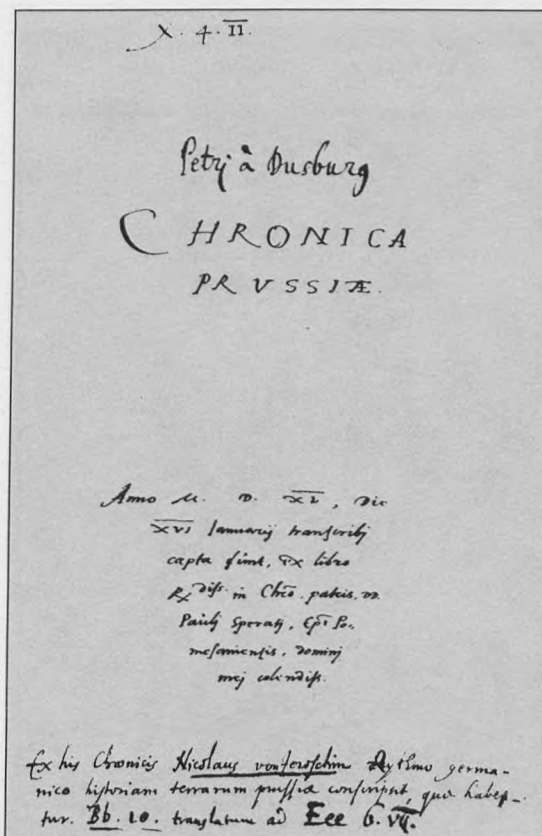
*Górna okładzina książki należącej do Pawła Speratusa
z supereklibrisem: A(ndreas) G(oldschmid)*

intelektualne, jak i bibliofilskie. Miał okazję zobaczyć imponującą, bogatą tematycznie, obfitującą w „białe kruki” kolekcję Speratusa, ceniącego książki, nie tylko ze względu na treść, ale także ze względu na ich zewnętrzną urodę. Książki zdobił wieloma wariantami ekslibrisu, będącego pierwszym chronologicznie księgoznakiem na terenie Prus Wschodnich. Umieszczony na nich czterowiersz, zawierający zaklęcie skierowane przeciwko złodziejom książek, wskazuje na to, że Aurifaber nie był jednym z nielicznych gości biskupa, którzy oglądali księgozbiór. Krąg zwiedzających bibliotekę i jej (nie zawsze uczciwych) użytkowników był stosunkowo szeroki, w innym wypadku owe zaklęcie nie miałoby sensu¹¹³. Stosunki bibliofilskie łączące Aurifabra ze Speratusem nie miały jednak jednostronnego charakteru. Pewne korzyści miał także biskup. W maju 1547 roku odebrał przesyłkę z książką wydaną przez swego protegowanego pt.: *Compendium Hermolai Bar-*

bari... in libros Aristotelis Physicos, zaopatrzoną w następującą zapiskę rękopiśmienną: *Amplissimo in Christo praesuli ac domino. Paulo Sperato etc. episcopo Pomezaniae etc., domino suo, Andr. Aurifaber dono dedit*¹¹⁴; tom ten jest obecnie przechowywany w księgozbiornie Tajnego Archiwum Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego.

Zapewne podczas pobytu w Prusach Królewskich, przyszedł doktor medycyny, powiększył swoje – wówczas jeszcze skromne zbiory – o rękopis dzieła bizantyjskiego autora, Demetriusa Pepagomenusa pt. *Cynosopion*, podarowany mu przez gdańskiego lekarza Johanna Treslera¹¹⁵ (zm. 1548). Właśnie ten manuskrypt posłużył Aurifabrowi do wydania w 1545 roku w Wittenberdze wspomnianego już wcześniej kynologicznego dziełka¹¹⁶.

Do wczesnych znajomości przyszłego medyka królewieckiego należał, o kilka lat młodszy od niego, Jan Crato von Crafftheim (1519–1585) z jego rodzinnego Wrocławia. Poznał go przypuszczalnie podczas studiów medycznych w Padwie¹¹⁷. Znajomość tę podtrzymywał, spotykając się z nim w trakcie swoich licznych podróży, a przede wszystkim korespondując. Wymiana listów uległa zapewne intensyfikacji ze strony Aurifabra, gdy znalazł się w położonym na peryferiach kulturalnych ówczesnej Europy, Królewcu. W świetle znanej nam korespondencji z lat 1551–1555 wynika, że wiele w niej miejsca zajmowały sprawy książkowe. Już w jednym z najwcześniejszych listów¹¹⁸ uskarżał się na swoje położenie, czytelnika i kolekcjonera, pozbawionego możliwości zaspokajania swoich potrzeb duchowych. Píše, „jeśli wyjdzie cokolwiek godnego czytania dbaj o nas, odciętych niemal od całego świata, bo takich książek nigdy do nas nie przywożą”. Prawie w każdym liście prosi o poszukiwane książki. Najczęściej są to dzieła z zakresu medycyny, autorów epoki starożytnej, piśmiennictwo łacińskie, Galena, Dioskoridesa oraz greckich autorów, takich jak Aretaeus, Oribasius i Paweł Aegineta, a także uczonych współczesnych: Jana Argenteriusa i Jana Roderyka Amatusa. Powodowany swoimi zainteresowaniami, czemu dał wyraz dwoma pismami na ten temat, dopominał się od Cratona dzieł padewskiego uczonego Montanusa¹¹⁹, co jest zrozumiałe w kontekście jego pruskich doświadczeń z zarazą oraz dwóch przez siebie wydanych *libelli de pestis*.

Karta tytułowa dzieła Piotra z Dusburga, „Chronica Prussiae”

Jan Crato von Crafftheim (1519–1585),
drzeworyt

(Frankfurt a.M. 1593) Cratona z jego komentarzami¹²³. Wrocławski lekarz przyjmował książkowe przesyłki zapewne chętnie, aczkolwiek bibliofilem, gromadzącym celowo i ze znanstwem księgozbiór został później, już po śmierci Aurifabra¹²⁴.

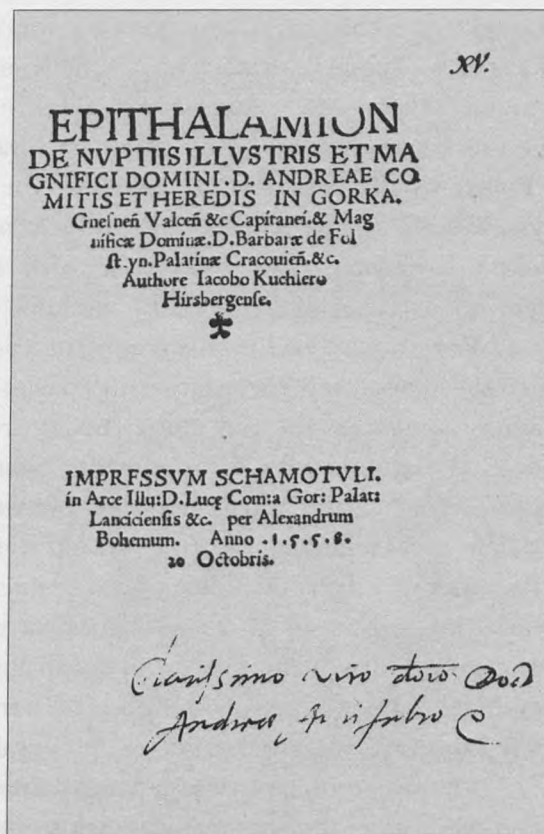
Aurifaber, stając się w krótkim czasie na dworze książęcym jednym z bardziej wpływowych osób, kierował na siebie uwagę wielu niżej od siebie postawionych osób, pragnących poprawić swoją pozycję, lub zachować posiadane stanowisko. Do nich należał, jak się wydaje, Wolfgang von Kötteritz, występujący w źródłach pod zlatynizowanym nazwiskiem Codricius¹²⁵. Był on z wykształcenia prawnikiem, ale bez doktoratu, co nie przeszkadzało mu ubiegać się o profesurę na Albertynie. Mimo oporu części środowiska profesorów, starania te uwieńczył sukcesem, zostając drugim profesorem na wydziale prawa. Zawdzięczał to zdecydowanemu poparciu księcia oraz jak można przypuszczać Aurifabra, reprezentującego interesy swego chlebodawcy w senacie. Prawdopodobnie w podzięce za protekcję, Codricius darował zaufanemu doradcy książkowemu ładny tomik zawierający *Poemata* Teodora Bezy, odbite czcionkami jednej z czołowych oficyn

Crato w miarę swoich możliwości spełniał oczekiwania królewieckiego korespondenta. W liście¹²⁰ z 9 października 1552 roku Aurifaber dziękuje Cratonowi słowami „Sprawiłeś mi oczywiście największą przyjemność, że przestałeś tak przydatne i dobre książki”. Innym razem¹²¹ wyraża radość z otrzymanego dzieła Benedykta Fawenty na pt. *Medicinalia consilia* (Venetia 1551), obecnie przechowywanego w zbiorach Książnicy Miejskiej w Toruniu. Aurifaber rewanżował się przesyłając wrocławskiemu lekarzowi, przysłemu lekarzowi trzech cesarzy, skórki kunie, ruskie futra, bursztyn, a także książki. Wśród tych ostatnich przesyłek¹²² jest okazały tom *Chronologii* (Królewiec 1552) J. Funcka, kaznodziei nadwornego księcia Albrechta. Obdarowując Cratona pismami polemicznymi swego teścia Andrzeja Osiandra, obficie tłoczonymi w kierowanej przez niego królewieckiej filii oficyny Jana Luffta, z całą pewnością, przesyłał także swoje dzieła, a szczególnie najważniejsze spośród nich *O bursztynie*, które zostało zamieszczone w czwartym tomie *Consiliorum et epistolarum medicinalium liber*

paryskich XVI stulecia, Konrada Badiusa, umieszczając na nim lapidarną dedykację: *Codricius D. Andraeo Aurifabro*. Donator tego zgrabnego tomiku utrzymał się na stanowisku przez pięć lat (1548–1553), stosunkowo długo, zważywszy, że w sporze osiandrowym zajmował stanowisko neutralne¹²⁶, zręcznie balansując między zwaśnionymi obozami, ale nie do końca. Straciwszy zaufanie jednego z najbliższych przyjaciół Aurifabra, Jana Funka, który nazwał go „miśnieńską szelmą”, musiał opuścić uniwersytet i Królewiec.

Aurifaber udając się z polecenia swego chlebodawcy w różne dyplomatyczne podróże, poszerzał znacznie krąg swoich znajomości. Podróżując do Rzeszy zatrzymywał się na dworze starosty poznańskiego, czołowego przedstawiciela luteranizmu w Wielkopolsce, Andrzeja Górki. Właśnie wtedy – na początku kwietnia i w końcu maja 1551 r., w lutym i w czerwcu 1553 i innych latach – spotykał się z wychowawcą synów starosty, spełniającym także rolę nadwornego poety, pochodzącym z Jeleniej Góry, Jakubem Kuchlerem¹²⁷. Kontakty te trwały przez lata. Zacieśnione zostały, jak można przypuszczać, podczas pobytu Kuchlera w 1558 roku w Królewcu. W tym kontekście zrozumiałe jest, że autor wielu epitalamiów, jeden spośród nich – ułożony z okazji ślubu jego wychowanka Andrzeja Górki, znajomego Aurifabra – zaopatrzył w dedykację rękopiśmienną dla królewieckiego doktora. Druk ten składający się z dwóch arkuszy w formacie czwórki, został oprawiony w 1559 roku, niedługo przed śmiercią królewieckiego kolekcjonera, razem z 16 innymi pismami okolicznościowymi, wśród których zwraca uwagę wspomniane już epitalamium Filipa Melanctona, ofiarowane Aurifabrowi z okazji jego ślubu z Agnieszką, córką Andrzeja Osiandra.

Aurifaber od najmłodszych lat kupując książki, najpierw we Wrocławiu, później w Wittenberdze, Lipsku, Wenecji i wielu innych miejscowościach Niemiec, Italii, Prus oraz Polski, przyjmując książki-prezenty zgromadził – jak się wydaje – w świetle szczerkawczo tylko zachowanego księgozbioru oraz innych przekazów, imponującą bibliotekę. Nie popełnimy błędu, szacując jej wielkość na kilkaset bibliograficznych pozycji. Wśród 110 książek, których tytuły dołączono do niniejszego artykułu, zdecydowanie dominuje piśmiennictwo łacińskie, tylko 12 druków jest w języku greckim i dwujęzycznych –

Karta tytułowa epitalamium J. Kuchlera z jego odręczną dedykacją dla A. Aurifabra

w języku greckim i łacińskim. Niewiele więcej, bo tylko 13 tytułów, reprezentuje masowo tłoczony w okresie reformacji na terenie Niemiec piśmiennictwo niemieckie – są to głównie pisma M. Lutera. Może Aurifaber miał także jakieś druki w języku polskim, który – czego nie można wykluczyć – znał, mając na uwadze jego wyjazdy do Korony oraz kontakty z Polakami na miejscu w Królewcu, w tym między innymi z polskim wydawcą działającym w stolicy Prus Książęcych, Eustachym Trepką¹²⁸. Polską książkę mógł nabyć nie tylko w Królewcu, gdzie prasy A. Augesdeckiego, H. Weinreicha, J. Daubmanna tłoczyły przecież druki w języku polskim, ale także podczas owych podróży.

Rozpatrując zachowany fragment księgozbioru królewieckiego lekarza pod kątem jego zawartości treściowej łatwo dostrzec, że przeważa w nim literatura piękna. Składają się na nią utwory autorów starożytnych oraz renesansowych. Tych pierwszych jest niewiele. W zasadzie tylko dwa: epos *Argonautica* C. Flaccusa Valeriusa żyjącego w czasach rządów Wespazjana oraz egzemplarz pierwszego wydania *Etiopik* (1534) greckiego pisarza z III w. n.e. Heliodora, w opracowaniu wytrawnego niemieckiego grecysty Wincentego Obsopoeusa. Zdecydowanie przeważa nowołacińska poezja humanistyczna. Jest ona obecna w księgozbiornie Andrzeja Aurifabra w postaci liryki, utworów epigramatycznych oraz innych form humanistycznej poezji autorów włoskich, francuskich oraz niemieckich, w tym także pochodzących ze Śląska, jak wrocławianina z urodzenia, Johanna Seckerwitza oraz Jana Logaua, który edukację pobierał m.in. w Akademii Krakowskiej.

Obniżając nieco kryteria artystyczne, do tego działu można także zaliczyć renesansową poezję okolicznościową – jak się wydaje – chętnie gromadzoną przez królewieckiego bibliofila. Ze względu na to, iż przybliżyła ona nam krąg osób, w jakim pozostawał Aurifaber, a także wydarzenia, w jakich uczestniczył, niekiedy czynnie, przyjrzyjmy się jej nieco dokładniej. Najbliżej z nim związany jest utwór jego protektora z Wittenbergi, Filipa Melanchtona oraz J. Gryphenhagiusa, ułożony z okazji ślubu Aurifabra z Agnieszką, córką Andrzeja Osiandra. Wśród ośmiu zachowanych pieśni weselnych uwagę zwracają dwa utwory. Jeden, utrzymującego bliskie kontakty z dworem królewieckim, wspomnianego Melanchtona, drugi zaś przyjaciela Aurifabra, poznańskiego humanisty Jakuba Kuchlera, zawierające pochwałę małżeństwa (1550 r.) chlebowawcy Aurifabra, księcia Albrechta z młodą, niespełna 18-letnią księżniczką brunszwicką Anną Marią. Z wielu powodów, których tutaj nie trzeba wspominać, zrozumią ją obecność w księgozbiornie zaufanego doradcy księcia Albrechta, dwóch epitalamiów opiewających ślub (1551 r.) króla polskiego Zygmunta Augusta z Katarzyną, córką cesarza Ferdynanda I Habsburga, na który Aurifaber – o czym już wspomniano – przyjechał do podwawelskiego grodu razem z księciem Albrechtem; o uroczystościach weselnych do Cratona pisał (z Krakowa 13 sierpnia) *Spectator his Septimanis fuis luxus barbarici*¹²⁹. Ich autorami byli Kuchler oraz dworzanin królewski, a także profesor Akademii Krakowskiej, przybyły do Polski w latach 40. z Aragonii, Piotr Rojzjusz. Pozostałe wiersze weselne, jakie miał Aurifaber w swoim księgozbiornie, dostarczają informacji o jego rozległych kontaktach w różnych środowiskach, jakie nawiązał na kolejnych etapach swojego życia. Mam tutaj na uwadze jego

związki z takimi autorami, jak: Joannes Stigel, studiujący w Wittenberdze w tych samych latach co Aurifaber, poeta laureatus Felix Fidler, pozostający w kręgu dworu królewskiego, a przede wszystkim Jakub Kuchler, którego wiersz weselny sławiący ślub kasztelana poznańskiego Andrzeja Górki z Barbarą Herburtówną, wdową po wojewodzie krakowskim Piotrze Kmicie, zapatrył w odrębną dedykację dla swego przyjaciela z Królewca.

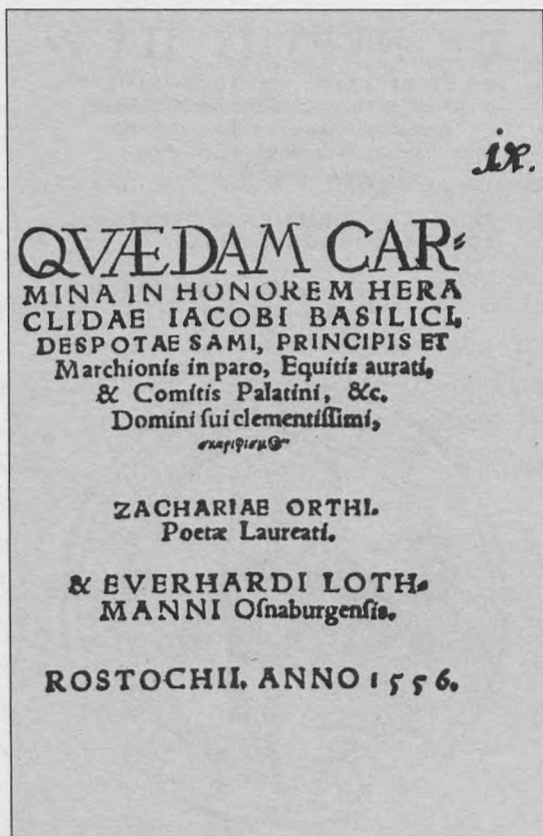
Aurifaber gromadził również literaturę epicedialną, głównie tę towarzyszącą zgonom na polskim dworze królewskim. Najwcześniejsze chronologicznie są dwa utwory oddające hołd zmarłej (1545 r.) królowej Elżbiecie, pierwszej żonie króla Zygmunta Augusta. Autorem pierwszego, o bardzo umiarkowanych walorach literackich, był Wacław z Szamotuł, szerzej znany jako największy muzyk i kompozytor polskiego renesansu. Drugi utwór ułożył Maciej Franconius pochodzący, podobnie jak Aurifaber, ze Śląska. Był on również autorem dwóch epicediów upamiętniających śmierć (1548 r.) króla Zygmunta I Starego. Autorem trzeciego, jaki miał w zbiorach Aurifaber, był Eustachy Knobelsdorf.

W polu zainteresowania książęcego medyka pozostawała także literatura panegiryczna, adresowana do wybitnych postaci życia nie tylko politycznego, ale także wyróżniających się w innych dziedzinach w sposób budzący uznanie autorów panegiryków, ale również szerszych kręgów opinii publicznej. Do takich postaci współczesnych Aurifabrowi należał Jakub Heraklides (zm. 1563 r.), awanturnik, ale także z poręki Melanctona profesor Uniwersytetu w Roztoce, humanista, przez krótki czas w 1557 roku przebywający na dworze królewskim przed udaniem się na Wołoszczyznę, gdzie dzięki wsparciu Olbrachta Łaskiego zasiadł na książęcym tronie¹³⁰. Spośród dziesiątek utworów jemu poświęconych do księgozbioru Aurifabra trafiły panegiryki: Zachariasa Ortha, Everharda Lothmannusa oraz Zachariasa Praetoriusa i Petrusa Tonvillianusa.

Odbiorcami kilku panegiryków są opiekunowie autorów. Przybyły z Półwyspu Apenińskiego do Polski humanista Piotr Illicino uczynił adresatem dwóch tekstów biskupa krakowskiego Samuela Maciejowskiego, zaś Ślązak z urodzenia Adam Schroeter, swój wiersz zadedykował Mikołajowi Hubnerowi – swojemu mecenasowi z podwawelskiego

Karta tytułowa druku zawierającego dwa utwory ułożone z okazji ślubu księcia Albrechta

Pieśń ku czci Jakuba Heraklidesa

Tę znaczącą liczebnie obecność wyjaśnia nie tylko zdecydowana przewaga książki religijnej w XVI-wiecznej produkcji książkowej, ale także przecież, zwłaszcza w okresie królewieckim, aktywne uczestnictwo Aurifabra w życiu religijnym. Spośród zachowanych książek na pierwszym miejscu należy wymienić wolumin zawierający łacińskie wydanie Biblii odbite przez Jana Oporyna w Bazylei. Możemy przypuszczać, że miał jeszcze inne egzemplarze Pisma Świętego. Był wszakże zięciem „Bibeldrucker von Wittenberg”, w którego oficynie ukazały się dziesiątki edycji Pisma Świętego, w przekładzie Marcina Lutra. Nie tylko to dzieło wielkiego reformatora Niemiec miał przypuszczalnie w swoim księgozbiorniku Aurifaber. Wśród zachowanego piśmiennictwa ewangelickiego nadającego ton omawianemu fragmentowi księgozbiorniku, dominują pisma właśnie Lutra. Jest ich kilkanaście. Pochodzą z najwcześniejszego okresu jego reformatorskiej działalności, głównie z początku lat 20. Dotyczą fundamentalnych spraw jego nauki, jak sprawa sakramentów, spowiedzi, celibatu, mszy itd. Miał także teologiczne teksty swego mistrza z okresu studiów i czasów późniejszych, Filipa Melanchtona. Oprócz pism obu najważniejszych postaci w religii ewangelickiej do księgozbiorniku Aurifabra trafiały także pisma Johanna Bugenhagena Pomeranusa, który przydomek zawdzięczał bliskim związkom z Pomorzem Zachod-

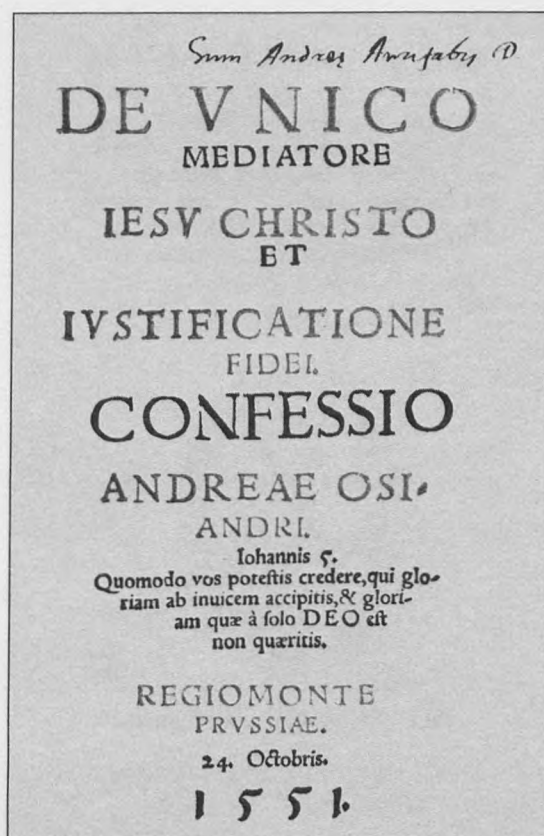
grodu. Panegiryczny charakter ma również utwór związanego najpierw z królewieckim Pedagogium – a później (jako profesor) z Viadriną – Bernarda Holtorpa, w którym przedstawił podróż Stanisława Łaskiego; w planie politycznym był to poemat ku chwale rycerskich czynów dokonanych przez Łaskiego przy boku króla francuskiego Franciszka I.

Jako dary autorskie znalazły się w księgozbiorniku Aurifabra trzy wspomniane już sztuki sceniczne Wilhelma Gnapheusa, z których dwie – *Triumphus eloquentia*, lansująca sztukę wymowy i poezję oraz *Prima Aelbingensis scholae foetura*, zawierająca wiersze 16 uczniów gimnazjum – związane były bezpośrednio z jego działalnością pedagogiczną w gimnazjum elbląskim. Trzecia zaś, komedia *Morosophus*, napisana przed jego przybyciem do Elbląga, wystawiana była również na deskach teatru gimnazjalnego, założonego właśnie przez Gnapheusa.

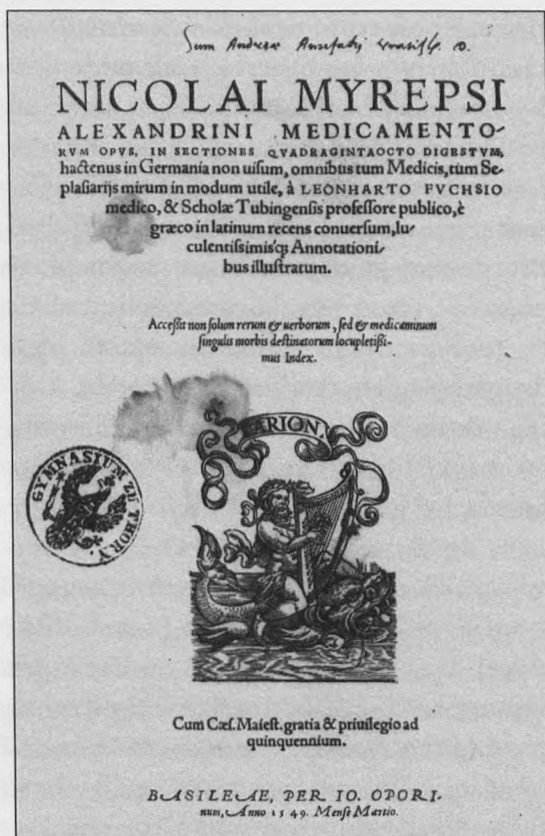
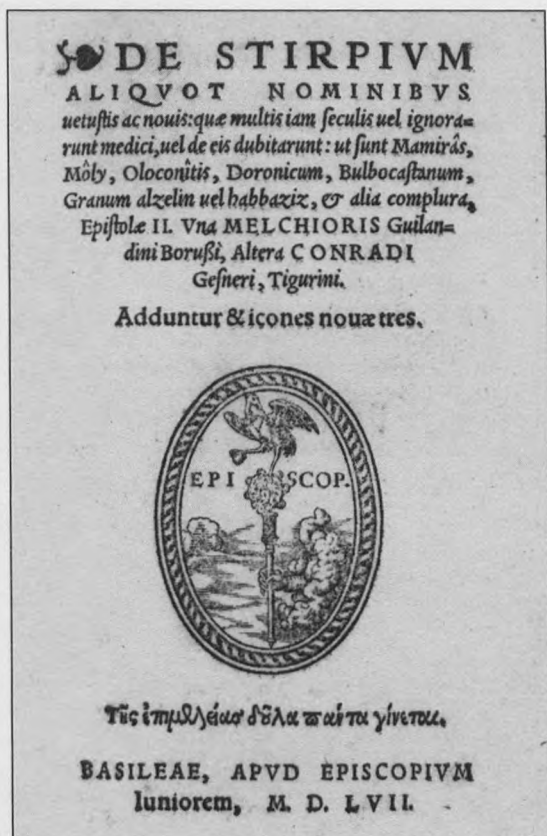
Wśród zachowanych druków ważne miejsce zajmuje piśmiennictwo religijne.

dnim. Z obfitej ewangelickiej produkcji oficyn, głównie wittenberskich, ale także lipskich, wybierał Aurifaber pisma znaczących teologów luterańskich, takich jak: Kaspar Creutziger, Krzysztof Jonas, Joachim Camerarius oraz Mathias Flacius Illyricus. Przede wszystkim jednak, jak można przypuszczać, trzon jego bogatego księgozbioru teologicznego stanowiły pisma jego drugiego teścia Andrzeja Osiandra, którego doktryna w istotny sposób odbiegała od nauki Lutra. Aurifaber idąc śladem księcia, był gorliwym osiandrystą. Z dotarciem do dużej części pism Osiandra nie miał problemu, ponieważ były one tłoczone w królewieckiej filii oficyny Jana Luffta, której działalność Aurifaber – o czym już wspomniano – nadzorował. Niekoniecznie gromadził wszystkie; w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu zachowało się 30 osiandrica. Na pewno miał najważniejsze. Do nich zaliczyć wypadnie ujęte w rejestrze dołączonym do niniejszego artykułu, podstawowe dzieło do poznania konfesji osiandrowej: *De unico mediatore Jesu Christo et iustificatione fidei confessio*. Aurifaber starannie kompletując księgozbiór, w którym czołowe miejsce zajęła spuścizna autorów starożytnych, nie pominął ważnych dzieł literatury wczesnochrześcijańskiej, o czym świadczy apologetyczne dzieło biskupa Hippony, św. Augustyna *O państwie Bożym*.

W księgozbiornie humanisty formatu Andrzeja Aurifabra nie mogło zabraknąć dzieł filozoficznych, tym bardziej, że na studiach medycznych w XVI-wiecznych uniwersytetach od kandydata na lekarza wymagano znajomości w dość dużym zakresie wiedzy filozoficznej. Spośród dzieł zebranych przez Aurifabra z tej dziedziny na plan pierwszy wybija się pięciotomowe *Opera* Arystotelesa, wydane jako *editio princeps* przez oficynę Alda Manucjusza, z których trzy tomy zachowały się w Saksońskiej Bibliotece Krajowej w Dreźnie. Miał także *Opera* Platona, wydane przez jedną z potężniejszych oficyn XVI-wiecznej Bazylei. Nieprzypadkowo, jak można sądzić, znalazło się w jego księgozbiornie dzieło *In calumniatorem Platonis* wybitnego humanisty XVI wieku, znakomitego bibliofila, kardynała Bessariona, w którym dał on wyraz pragnieniu pogodzenia nauk obu starożytnych uczonych i wskazania ich przydatności dla doktryny chrześcijańskiej. Dysponował także popularnym, nie tylko w epoce renesansu, dziełem *Charaktery* ucznia

Karta tytułowa pisma A. Osiandra z zapiską własnościową A. Aurifabra

Karta tytułowa dzieła N. Myrepsusa („Medicamentorum opus”, Bazylea 1549) oraz M. Wielanda (Guilandusa) („De stirpium”, Bazylea 1557)

Arystoteles i jego następcy w scholarchacie Lykiejonu Teofrasta, również *Diatrybami* greckiego wyzwolenca, nazywanego drugim Sokratesem, Epikteta oraz dziełem Plutarcha.

Książek medycznych z biblioteki Aurifabra zachowało się kilkanaście. Są one z całą pewnością wyborem ze znacznie bogatszego zestawu *libri medici*, jaki posiadał książęcy medyk, profesor medycyny na królewieckim uniwersytecie. W pierwszej kolejności należy wymienić wolumin zawierający pisma Galena, nazywanego w epoce renesansu księciem medycyny. Z jego nabyciem Aurifaber nie miał na pewno żadnych trudności. Dzieła Galena ukazywały się nieprzerwanie; między 1490 a 1598 rokiem odbito 660 edycji¹³¹. Ze spuścizny medycyny antycznej zwraca uwagę potężne dzieło nadwornego lekarza Justyniana, Aetiusa z Amidy oraz mieszcząca się w obrębie farmakologii praca aleksandryjskiego uczonego Myrepsusa. Właśnie ta dziedzina, połączona z zyskującą coraz większe znaczenie w epoce renesansu botaniką¹³², cieszyła się szczególnym zainteresowaniem Aurifabra. Miał w swoim księgozborze pomnikowe dzieło z tej dziedziny ozdobione przeszło pół tysiącem drzeworytów roślin *De historia stirpium* profesora z Tybingi, Leo-

Drzeworyty roślin z dzieł: L. Fuchsa („*Historia stirpium*”, Bazylea 1549)
oraz M. Mattiolo („*Commentarii...*”, Wenecja 1583)

narda Fuchsa – notabene korespondenta księcia Albrechta¹³³ – a także kilka pism takich autorów, jak Brassavola, Künsner oraz Wieland.

Można przypuszczać, że posiadał z dorobku P. A. Mattiolo nie tylko drobne pismo okolicznościowe, ale również jego botaniczne teksty. Mam tutaj na uwadze przede wszystkim jego *Komentarze* z pięknymi drzeworytami do *De materia medica* Dioskoridesa, tłoczone w latach 50. (i później) w weneckiej oficynie Valgrisiego. Dzieło najwybitniejszego botanika starożytności było wszakże obiektem fascynacji A. Aurifabra, czemu dał wyraz m.in. pracą na jego temat oraz nagabywaniem Cratona o publikacje dotyczące Dioskoridesa. Nie ulega wątpliwości, że miał w swoich zbiorach także inne prace z zakresu botaniki medycznej. Tym bardziej wydaje się to prawdopodobne, że był właścicielem domowej apteki¹³⁴, z prowadzenia której zrezygnował na dwa lata przed nagłą śmiercią. Sprzedawane w niej leki sporządzano, jak można przypuszczać, w jakimś zakresie opierając się na ziołach, jakie dostarczał mu jego ogród, który uprawiał – jak pisze¹³⁵ do Cratona – ze względu na surowy klimat Królewca dużym nakładem sił, wykorzystując m.in. nasiona

przesyłane mu przez wrocławskiego przyjaciela. Medycynę praktyczną w księgozbiorze Aurifabra reprezentuje jeszcze dzieło Bernarda z Gordon, profesora słynnej szkoły lekarskiej w Montpellier, pochodzące z okresu jej świetności w XIV wieku. Dzieło to, w pewnych fragmentach przestarzałe, jest jedynym zachowanym tekstem medycyny średnio-wiecznej z księgozbioru Aurifabra.

W świetle zarejestrowanych druków oraz informacji zawartych w korespondencji z Cratonem, gromadził przede wszystkim współczesną literaturę medyczną. Studiując w Padwie miał okazję nie tylko do bezpośredniego kontaktu z wybitnymi autorytetami wytyczającymi nowe kierunki w medycynie, ale również dostęp do bieżącego piśmiennictwa medycznego. Gromadził przede wszystkim dzieła cieszących się dużym uznaniem w środowiskach lekarskich Europy, medyków włoskich, jak Brassavola Musa, Cornarius, Faventinus. Miał zapewne w swoim księgozbiorze dzieła włoskiego lekarza Montanusa. Na wieść o jego śmierci w liście do Cratona pisał o nim jako „najlepszym nauczycielu i najbardziej uczonym lekarzu”, którego „*Komentarze* powinniśmy, uważam, zebrać w tym większym dziele, im mniej nadziei pozostaje, że będziemy mieli innego równego jemu”¹³⁶.

Z bogatej spuścizny świata antycznego, jaka była masowo wydawana w okresie odrodzenia nie tylko przez największe oficyny wydawnicze, gromadził Aurifaber także dzieła matematyczne. Miał najważniejsze dzieło antycznej matematyki *Elementy geometrii* Euklidesa, zaliczane do grupy największych bestsellerów wydawniczych wszechczasów, a także prace jednego z czołowych przedstawicieli Aleksandryjskiej szkoły matematycznej, Apolloniusa z Perge.

Z omawianego księgozbioru zachowało się znacznie mniej książek matematycznych niż dzieł astronomicznych, co wydaje się być odzwierciedleniem głębszych zainteresowań Aurifabra tą ostatnią dziedziną. Ujawnił je już w młodym wieku, zakupując podczas studiów jako 20-letni młodzieniec dzieło zawierające opis astrolabium autorstwa J. Stöfflera. Niedługo później wszedł w posiadanie książki J. Koebela, traktującej na ten sam temat, przeznaczonej dla młodzieży, a kilka lat później nabył *Tablice* Peuerbacha, jednego z najwybitniejszych astronomów epoki przedkopernikowskiej. Retykowi zawdzięczał ozdobienie swego księgozbioru najważniejszym dziełem renesansowej astronomii – *De revolutionibus orbium coelestium libri sex*. On także podarował swojemu przyjacielowi, już mniej znaczące, własne *Efemerydy*, warte jednak odnotowania, ponieważ zawarł w nich swoje uznanie dla heliocentrycznej teorii M. Kopernika. Mając na uwadze ciekawość Aurifabra do astronomii, stymulowaną zapewne przez kontakty z takimi osobami, jak profesor wittenberski Erazm Reinhold, kanonik warmiński Jerzy Donner, książek astronomicznych miał z całą pewnością znacznie więcej od tych, jakie się zachowały. Musiał mieć m.in. niezachowany egzemplarz *Narratio Prima* (Gdańsk, Fr. Rhode 1540) przy wydaniu którego brał – jak wiadomo – czynny udział.

Jako człowiek swojej epoki, pasjonującej się astrologią przeżywającej swój rozkwit w XVI stuleciu (na niektórych uniwersytetach funkcjonowały przecież nawet katedry astrologii), gromadził w swojej bibliotece literaturę z tego zakresu, zwłaszcza tę – jak

można przypuszczać – jaka mieściła się w obrębie „astrologia medica”. „Gwiazdziarska nauka” wszakże nie tylko próbowała odślonić indywidualne losy poszczególnych ludzi, ale także pomagała w utrzymaniu zdrowia. Zachowały się dwa druki – jeden będący podręcznikiem astrologii, a drugi pismem polemicznym skierowanym przeciwko Pico Mirandolli, który odmawiał astrologii cech właściwych nauce oraz sztuce.

Zachowało się kilka druków z zakresu historii. Oprócz już wspomnianej *Kroniki Piotra z Dusburga*, sugerującej zainteresowanie Aurifabra krzyżacką przeszłością Prus, miał również pisma Georga Seifrieda oraz Johanna Schossera, przedstawiające genealogię jego chlebobawcy. Historiografia renesansowa jest jeszcze reprezentowana niewielkim dziełkiem Galeciususa na temat czynów jednego z książąt mediolańskich. Z wielkich dzieł historyków starożytnych miał *Żywoty cesarów* Swetoniusza oraz *Wojnę judejską* zromanizowanego Żyda Józefa Flawiusza. Przy okazji omawiania książki historycznej wspomnieć warto, że posiadał Aurifaber słynne dzieło Ptolemeusza *Geographia*, wydane przez norymberskiego typografa Joannesa Stuchsa. W jego dyspozycji pozostawały także dwa dzieła z zakresu, blisko związanej z historią, retoryki: Georgiusa Trapezuntiusa, greckiego retora z IV wieku oraz żyjącego w XV wieku medyka oraz profesora humaniorów w Wenecji, Georga Valli.

Królewiecki miłośnik książki posiadał również dwa paremiologiczne kompendia zawierające wybór przysłów z piśmiennictwa greckiego i łacińskiego. Autorem jednego wyboru był nauczyciel wymowy w Rzymie (II w. n.e.), Zenobius, drugiego zaś profesor retoryki na uniwersytecie w Strassburgu, Joannes Stobaeus.

Charakteryzując księgozbiór nie można pominąć tak istotnego elementu książki, jakim jest oprawa. Wszystkie zachowane, dostępne autorowi niniejszego przyczynku, książki zaopatrzone są w okładziny, co umożliwia bliższe przyjrzenie się stosunkowi Aurifabra do tej ważnej części struktury estetycznej książki. W naszych rozważaniach pominiemy te oprawy, które są kiepsko zachowane, o startej i nieczytelnej dekoracji oraz te, w jakie zaopatrzone były książki w momencie ich zakupu przez Aurifabra.

Aurifaber, jak można się zorientować, dbał o to, aby nabyte przez niego druki jak najszybciej zyskały oprawę. Odbity rok sporządzenia oprawy na niektórych okładzinach pokrywa się z rokiem zakupu, np. na karcie tytułowej dzieła Euklidesa podany jest rok zakupu – 1545 i ten sam rok wytłoczony jest na górnej okładzinie. Często różnica między obiema datami wynosi jeden rok. Kilkuletnie odstępy czasu między zakupem książki a jej oprawą dotyczą przede wszystkim klocków składających się z niewielkich objętościowo druków, które trzeba było gromadzić przez kilka lat, aby można było je połączyć w jednym sprofilowanym tematycznie woluminie. Zgodnie z często stosowaną w epoce renesansu praktyką, na prawie wszystkich oprawach odcisnięty jest nie tylko rok ich wykonania, ale również supereklibris w najskromniejszej postaci – używany chętnie nie tylko przez bibliofilów w Niemczech, ale także m.in. w Prusach Królewskich¹³⁷ – ograniczony do inicjałów A(ndreas) G(oldschmid), do których po uzyskaniu przez Aurifabra doktoratu, dodano literę D(octor).

W początkowym okresie swojej kolekcjonerskiej aktywności oprawiał książki Aurifaber w swoim rodzinnym Wrocławiu, w którym z całą pewnością nie miał kłopotów ze

Górna okładzina książki z biblioteki A. Aurifabra

znalezieniem warsztatu introligatorskiego. Miejscowe introligatorstwo stymulowane w XVI wieku z jednej strony rozwojem rzemiosła, z drugiej bibliofilstwa, rozwijało się bujnie¹³⁸. K. Haebler w wykazie introligatorów XVI wieku, działających na terenie niemieckojęzycznym, wymienia nazwiska 15 introligatorów wrocławskich¹³⁹. Część z nich była aktywna w latach 20. i 30. tamtego stulecia. A więc interesujący nas wrocławianin zaczynający swoją karierę kolekcjonerską miał gdzie oddać do oprawy pierwsze książkowe nabytki. Że rzeczywiście tak czynił świadczy zapiska, jaka była umieszczona na jednej z zachowanych przed II wojną światową w Bibliotece Uniwersyteckiej w Królewcu książ-

zek (sygn. Be 5028°) ze zbiorów Aurifabra. Według E. Kuhnerta¹⁴⁰ brzmiała ona następująco: *emptus Wittebergae, ligatus Wratislaviae* [wyróżn. – J. T.].

Po przeniesieniu się w latach 30. do Wittenbergi, gdzie kolekcjonerstwo książek nabierało wówczas rozpędu, zakupione *in crudo* druki oprował w miejscowych warsztatach. Świadczy o tym cytowana przez szwedzkiego uczonego Waldego zapiska znajdująca się na jednym z egzemplarzy zawierającym kompendium J. Cornariususa (przechowywanym przed II wojną światową w Saksońskiej Bibliotece Krajowej) *Sum Andreae Goldschmidt Wratislaviensis emptus ligatusque Wittembergae* [wyróżn. – J. T.] *Anno 1542 III Idus Februarii*. Podobna zapiska znajdowała się na zaginionej książce (sygn. Bd 1147 8°) A. Aurifabra z Biblioteki Uniwersyteckiej w Królewcu. Monografista tej ostatniej książnicy podał jej tekst: *emptus ligatusque Wittembergae* [wyróżn. – J. T.] *anno 1532 die 13 Januarii*¹⁴¹. Szkoda, że precyzja tej zapiski ma granice i jej autor nie podał konkretnego warsztatu, w którym została oprowana. A było ich bardzo wiele. Wittenberga w okresie renesansu była nie tylko centrum niemieckiego drukarstwa reformacyjnego, ale także rzemiosła introligatorskiego¹⁴². Haebler¹⁴³ we wspomnianym spisie wymienia przeszło 50 rzemieślników wittenberskich parających się oprawą książki, z których spora część była zawodowo czynna w 20., 30. latach XVI stulecia, kiedy Aurifaber związany był z Wittenbergą, początkowo jako student tamtejszej Leucorea, potem przez krótki czas jako jej wykładowca. Owe zapiski nie są jedynym świadectwem korzystania przez Aurifabra z usług wittenberskich zakładów oprowających książki. Bezpośrednim dowodem są trzy zachowane woluminy, których oprawy ozdobione są dekoracją wykonaną przez wittenberskich introligatorów. Na ich autorstwo wskazują radełka, jakie widnieją na okładzinach. Jedno z nich¹⁴⁴, zdobiące oprawy okrywające dzieła Platona i L. Fuchsa, składa się z czterech głów i herbów ułożonych w następującej kolejności: FRIDERICUS DUX SAXONIAE 1524 – herb Saksonii – Antoninus – Lew – Hercules – Orzeł – Septimus – Severus Perti – herb elektorski. Do dekoracji okładzin okrywających dzieło L. Fuchsa użyto jeszcze jednego radełka¹⁴⁵ z czterema alegorycznymi półpostaciami kobiet, z których każda przedstawiona jest z atrybutem; pierwsza z wagą to IUSTITIA, druga z mieczem wbitym w pierś to LUCRETIA, trzecia z lusterkiem to PRUDENTIA, czwarta z kwiatem to Suavitas – w miejscu jej imienia widnieje data: 1532. Dekoracja oprawy książki zawierającej *Opera* Platona wzbogacona jest radełkiem z puttami. Trzeci z woluminów, mieszczący dzieło Küsnera, wykonany został najprawdopodobniej w warsztacie wittenberskiego introligatora Christophu Georga, na co wskazuje radełko¹⁴⁶ z alegorycznymi półpostaciami: Iustitia – Lucretia C.G. – Prudentia – (Suavitas) 1539. Omawiane oprawy zdobią jeszcze drobne mało charakterystyczne tłoki.

Po przeniesieniu się w 1546 roku do Królewca kupowane przez siebie książki oprował u miejscowego największego introligatora dawnego Królewca, Kaspra Anglera¹⁴⁷. Świadczy o tym 6 zachowanych opraw. Sporządzone są one z tektury obciążonej jasną, świńską skórą. Zdobiąca je dekoracja tłoczona jest ślepo przy pomocy kilku radełek oraz tłoków. Kilka razy sięgnął Angler do radełka¹⁴⁸ składającego się z czterech głów wielkich

*Fragmenty raderka
z głowami reformatorów religijnych*

reformatorów religijnych w medalionach z identyfikującymi ich napisami. Brzmiało następująco: MARTI. LUTHE – PHILIP: MELAN – IOANNES HUS 1415 – ERASMUS: ROTRODA. Na dwóch oprawach wykonanych w warsztacie Anglera spotyka się raderko¹⁴⁹ z alegorycznymi wizerunkami kobiet, podobne do już opisanego, ale bez czwartego konterfektu oraz z błędem w podpisie; wizerunek kobiety z lusterkiem przedstawiający Prudencję opatrzony jest mylnie podpisem: IUSTITIA.

Atrakcyjnie prezentuje się ikonografia raderka¹⁵⁰ zdobiącego oprawę okrywającą klocek zawierający kilkanaście druków, głównie panegirycznych. Poszczególne jego sceny oparte zostały na popularnych w plastyce renesansowej motywach zaczerpniętych z Pisma Świętego. Przedstawiają one: Chrystusa na krzyżu (ECCE AGNVS||DEI QUI TOL), Zwiastowanie NMP (ECCE VIRGO||CONCIPIET), Chrzest Chrystusa w Jordanie z Bogiem Ojcem na wysokości trzymającym w ręku kulę z krzyżem (HIC

EST FILV||MEVS DILEC) oraz Zmartwychwstanie (MORS ERO MO||RS TVA O MOR). Nieporównywalnie skromniej wygląda raderko¹⁵¹ na okładzinie okrywającej łącińskie pisma M. Flaciusa Illyrika, wykorzystujące również motywy zapożyczone z Pisma Świętego; widnieją na nim (niepodpisane) sceny prezentujące Mojżesza z tablicami praw, Ukrzyżowanego Chrystusa, Boga Ojca trzymającego w ręku kulę z krzyżem oraz miedzianego węża na palu.

Z bogatego zestawu narzędzi składającego się z przeszło 60 pozycji K. Angler realizując zamówienia Aurifabra korzystał, jak można się zorientować na podstawie zachowanych opraw, przede wszystkim z mniej efektownych radełek, prezentujących skromne walory estetyczne. Do nich należy m.in. raderko przedstawiające cztery anonimowe głowy na niewielkich medalionach, jakie spotykamy na dwóch zachowanych oprawach. W świetle znanych mi książek A. Aurifabra, K. Angler w ogóle nie ozdobił ich plaketami będącymi najbardziej atrakcyjnymi elementami dekoracji okładzin. Tylko dwoma ramkami wykreślonymi, złożonymi liniami ozdobiony jest tom zawierający medyczne dzieło B. de Gordonio. Okładziny zaś niewielkiego tomiku mieszczącego kilka treści głównie teologicznej druków, to nieuszywniony, wiotki pergamin w brązowym kolorze.

Z tego pobieżnego opisu zachowanych i dostępnych autorowi niniejszego przy czynku opraw wynika, że Aurifaber starał się zaopatrywać gromadzone książki w okładziny, kierując się przede wszystkim praktycznym zmysłem cechującym jego życiową aktywność. Traktował je jako skuteczną ochronę przed zdekompletowaniem książki oraz jej przedwczesnym zniszczeniem. Wystarczyły mu standardowe oprawy mające cechy właściwe seryjnej produkcji introligatorskiej, chociaż trzeba stwierdzić, że zarówno w Królewcu, a tym bardziej w Wittenberdze, stała ona na przyzwoitym poziomie. W sumie księgozbiór Aurifabra rozpatrywany pod kątem estetyki opraw prezentuje się przeciętnie. Ocena ta byłaby wyższa, gdyby nie jego upodobanie do jasnej świńskiej skóry, wypadającej znacznie gorzej w porównaniu z brązową skórą cielęcą, tak w dotyku jak i wizualnie, a również jako podłoże do dekoracji, zwłaszcza złoconej, charakterystycznej dla opraw renesansowych.

Aurifaber gromadząc książki kierował się, co jest niewątpliwe, przede wszystkim swoimi intelektualnymi zainteresowaniami. Inne powody odgrywały mało znaczącą rolę. Ustawiając je już oprawione na półce, żywił nadzieję – jak można się domyślać – że będzie je, mniej lub bardziej uważnie, czytał. Nadzieje te nie były zupełnie płonne. W liście¹⁵² do Cratona z 14 kwietnia 1552 roku pisał, że chętnie mu prześle opinię o pismach Fawenty-na. Chociaż, jak możemy przypuszczać, Aurifaber zaangażowany bezpośrednio w dziesiątki spraw, nie miał czasu na wymagające namysłu studia nad zebranymi przez niego książkami. Czynił jednak w tym kierunku starania. Na kilku książkach znajdujemy podkreślenia, niekiedy drobne, umieszczone na marginesach kart komentarze. Najwięcej śladów lektury znajdujemy na kartach, najbliższych jego wykształceniu i wykonywanej przez niego profesji, książek medycznych. Niektóre z nich wzbogacił o własne teksty. Na kartach ochronnych (antefoliach i postfoliach), w które – zapewne zgodnie z jego życzeniem – zaopatrywali introligatorzy właśnie dzieła medyczne, znajdujemy recepty, mające ułatwić sporządzenie lekarstw przeciwko różnym dolegliwościom oraz chorobom. Na wyklejce górnej okładziny tomu zawierającego dzieło Myrepsosa naniesiony jest tekst, opatrzone nagłówkiem *Pulvis Tritemy* informujący na temat proszku autorstwa benedyktyńskiego mnicha Johanna Trithemiusa (1462–1516) zajmującego się m.in. alchemią, który rzekomo miał być skutecznym panaceum na cały szereg chorób oraz nie mniej efektywnym środkiem na wydłużenie życia. W Królewcu medykament ten spopularyzował przybyły na dwór na zaproszenie księcia Albrechta w 1561 roku Paweł Skalich¹⁵³. Na kartach ochronnych towarzyszących dziełu Bernarda Gordonio umieszczona jest m.in. recepta przeciwko epilepsji. Położone one zostały, jak należy przypuszczać, ręką Aurifabra, ponieważ dukt pisma dość wyraźnie wskazuje na XVI-wieczną metrykę, a mało prawdopodobne byłoby założenie, że umieścił je ktoś z kręgu jego bliskich znajomych. Nie mamy żadnych dowodów na to, że Aurifaber idąc śladem biskupa pomezańskiego Pawła Speratusa, pożyczał książki przyjaciółom.

Aurifaber angażował niemałe pieniądze na budowę księgozbioru, co nie znaczy, że nie uszczuplał go pozbywając się niektórych książek, niekiedy cennych, darując je osobom,

Contra Epilepsiam.
R Hirundinum No 60 cobura ras
 cum toto in olla terita q̄ uosum
 attrigantur terra, coburatur ta
 fin domo no magis sapiant.
 Dom affunde aceti vini bonij mēi
 sicut III.
R Castorei polikrij alij yagulae alris
 ana ʒ s. Cori: anatrij ʒ ij
 ylij q̄rcij ʒ vi. Cornu: uuij
 ʒ ij. Rad: ponia drenta
 to lina colorta ʒ ij. stit in infu:
 sione q̄ mēsam, dām distillatam
 q̄ atrubion, dām infunde adde
 materia desilla ut prius.

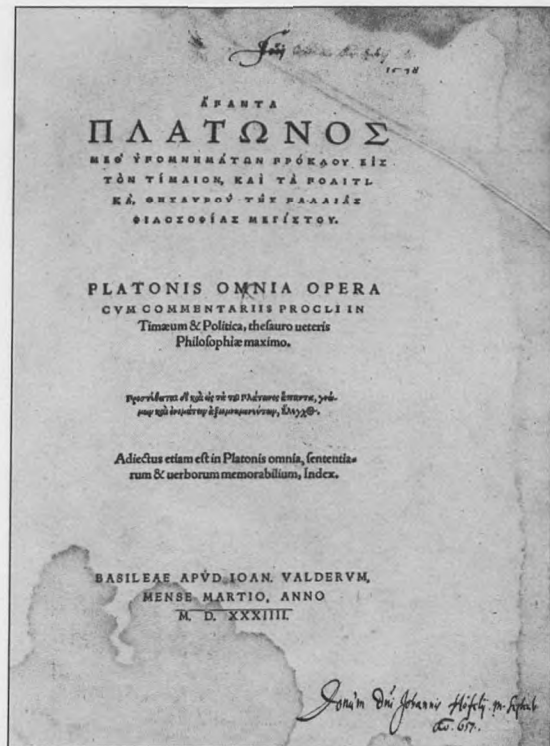
Pulvis Tritemii.
R Calamij arom:
 Gostium
 Gummy
 Silanis mēsam
 Anij
 Casij
 Amios
 Spm. pascualij
 Spicū nardi ana ʒ s.
 Coralli rubij
 Yriani em̄i plaj n̄ p̄ntag. an ʒ v.
 Zingib. alij
 Anij stilis (Chamozobis.)
 Folij sicut
 Tartarij adustij ana ʒ v.
 Māis
 Ciberbag ana ʒ ij
 Carioptelley ʒ ij.
 Confusat Siamurbin, casubruū p̄gat. Ocules d̄ Viciusarans,
 Mammis amir. Anisone muler n̄. sup̄flia in toto corpore cōstans
 sine p̄uicilo. Lapis d̄ opans condit̄ h̄na in pur̄ d̄ro. Naxia pulis.
 Nōnia p̄uicidius p̄uicibz. Alj p̄uicidius d̄ Ap̄p̄tia p̄uicidius.
 Mētris calicij sicut d̄hor d̄p̄tāij, d̄ in lujida d̄uicidius n̄ p̄uicidius.
 Chingon d̄ B̄luga Gerātij p̄uicidius n̄ p̄uicidius. D̄p̄t̄
 ana ʒ ij. q̄uā mēsam sicut d̄ p̄ro in brodo d̄l d̄mo p̄uicidius
 sam p̄uicidius. Sicut mēsam sicut p̄uicidius. T̄p̄t̄ mēsam sicut
 tar in habid̄mala. Quante mēsam his in habid̄mala, d̄ p̄o d̄m̄
 caps cōm̄m̄ ad d̄p̄t̄. ʒ Sculicidius.

Recepty „Contra epilepsiam” oraz „Pulvis Tritemii” z kart ochronnych książek zawierających dzieła B. de Gordonio „Lilium medicinae” (Paryż 1542); N. Myrepsus, „Medicamentorum opus” (Bazylea 1549)

z którymi pozostawał w bliskich kontaktach. Co najmniej jeden tom, jak już wspomniano, podarował Speratusowi. Dwoma książkami wzbogacił księgozbiór Krzysztofa Heylla (1499–1585). Obaj spotkali się w Elblągu¹⁵⁴, w którym Heyll od 1537 roku był profesorem greki w tamtejszym gimnazjum. Ich bliskie stosunki nie wynikały tylko, jak się wydaje, z relacji rektor – profesor, ale miały także inne uwarunkowania. Obaj interesowali się medycyną, Heyll miał już dyplom z jej zakresu – uzyskał go w Montpellier we Francji w 1530 roku – Aurifaber zaś sposobił się do studiów medycznych. Obaj byli również kolekcjonerami książek, chociaż młodszy wrocławianin uzyskał na tym polu – w świetle zachowanych książek i innych materiałów książkowych – lepsze rezultaty od swego starszego przyjaciela¹⁵⁵. Przypuszczalnie przedwczesny wyjazd Aurifabra z Elbląga dostarczył okazji do ofiarowania przynajmniej jednej książki swojemu następcy na funkcji rektora oraz przyszłemu czołowemu lekarzowi dawnego Gdańska¹⁵⁶. Był nią wolumin mieszczący *Etykę Nikomachejską* Arystotelesa, zakupiony przez Aurifabra w 1534 roku, kiedy to uzyskał tytuł magistra artium. Drugą książką, jaką podarował – ale już później – Heyllowi, był opasły tom dzieła jednego z najwybitniejszych lekarzy epoki odrodzenia L. Fuchsa. Trzecią

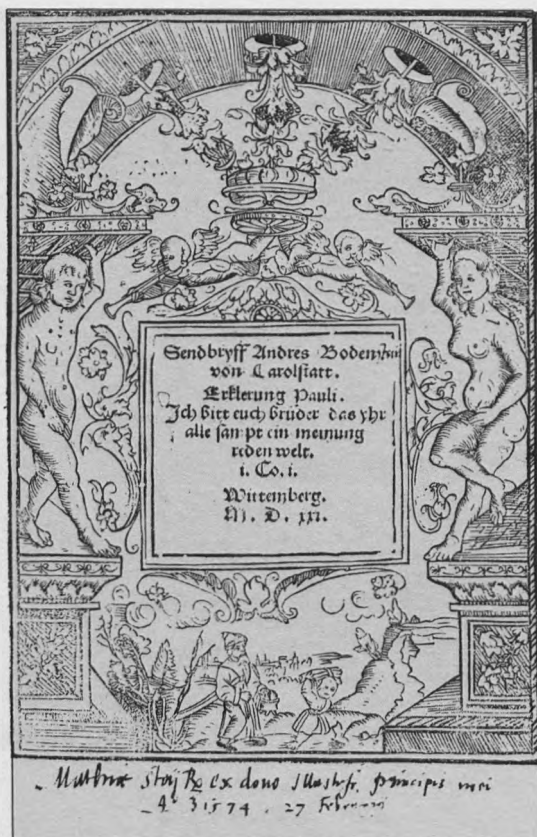
Karta tytułowa dzieła L. Fuchsa z zapisami własnościowymi A. Aurifabra oraz H. Heylla

Karta tytułowa druku z dwoma zapiskami proveniencyjnymi

książką jest przypuszczalnie wolumin zawierający dzieło Platona, na kartach ochronnych którego znajdują się zapiski Aurifabra, jak i Krzysztofa Heylla oraz jego syna. Tom ten jednak w przeciwieństwie do dwóch wymienionych, po śmierci Heyllów nie trafił bezpośrednio do Biblioteki Senatu Gdańskiego. Miał jeszcze jednego właściciela. Na karcie tytułowej widnieje zapiska *Donum Johannis Höfelii m. Septemb. 657*. Wydaje się, niemal pewne, że ów darczyńca to gdański astronom Jan Heweliusz¹⁵⁷ (1611–1687), którego nazwisko przez współczesnych było zapisywane również w tej formie jak w cytowanej dedykacji. Jako rajca był niejako zobowiązany do takich świadczeń na rzecz radzieckiej biblioteki. Z realizacją tej powinności nie miał żadnego problemu, ponieważ był właścicielem dużej biblioteki oraz chętnie występował w roli dobroczyńcy, nie tylko w stosunku do gdańskiej biblioteki, ale także do innych księżnic i bibliofilów z terenu kraju i z zagranicy.

Należy przypuszczać, że Aurifaber kosztem własnego księgozbioru podtrzymywał swoje bogate kontakty, nie tylko z bibliofilami, ale również z innymi osobami, na przyjaźni których bądź tylko pozytywnej opinii, mu zależało. Nie wydaje się, aby ten rodzaj szczodrości w istotny sposób przyczynił się do istotnego uszczerbku w zbiorach. Dopiero przedwczesna śmierć Aurifabra położyła kres jego bibliotece, którą odziedziczyła jego żona; Aurifaber nie miał chyba męskiego potomka¹⁵⁸, dwie córki zaś z pierwszego małżeń-

Karta tytułowa druku z zapiską donacyjną dla Mathiasa Stojusa

stwa zmarły w wieku dziecięcym¹⁵⁹. Przez jakiś czas pozostawała ona w rękach wdowy, ale niedługo. Po tragicznym zgonie swego drugiego męża Jana Funka opuściła w 1566 Królewiec i osiadła w Wirtembergii. Wcześniej, w 1561 roku sprzedała bibliotekę swego pierwszego męża. Dużą część zakupił za kwotę 508.51 grzywien książę Albrecht¹⁶⁰.

Część książek umieścił w Kammerbibliothek, o czym świadczą jej charakterystyczne sygnatury znajdujące się na dwóch woluminach przechowywanych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu oraz jednym znajdującym się w zasobach Tajnego Archiwum Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie. Jedna z nich trafiła do Macieja Stojusa¹⁶¹ (1526–1583), profesora medycyny na Albertynie oraz medyka na dworze królewieckim. Obie funkcje przejął po nagłej śmierci Aurifabra. Podobnie jak jego wrocławski poprzednik cieszył się zaufaniem księcia Albrechta, a także jego syna Albrechta Fryderyka, który jako do-

num przekazał mu ze zbiorów Kammerbibliothek, założonej przez ojca, bardzo cenny wolumin Aurifabra zawierający m.in. kilkanaście wczesnych pism Lutra, tłoczonych w latach 20. Stojus określany przez współczesnych jako „Philosophus, Poeta, Mathematicus, Medicus” miał w swoim księgozborze – o którym wiemy niewiele – m.in. nieznaną nam inkunabu¹⁶², a także książki, jakie przysyłał mu Crato¹⁶³, wcześniejszy wrocławski korespondent Aurifabra.

Część książek z książęcego zakupu trafiła do Biblioteki Zamkowej. Spośród nich zachowały się trzy woluminy, jeden zawierający dzieła Ptolemeusza i Peurbacha w Bibliotece Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hozjanum” w Olsztynie, po jednym w Tajnym Archiwum Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie oraz w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. Jeden tom po śmierci Aurifabra trafił do Biblioteki Akademickiej, założonej równoległe z Albertyną przez księcia Albrechta.

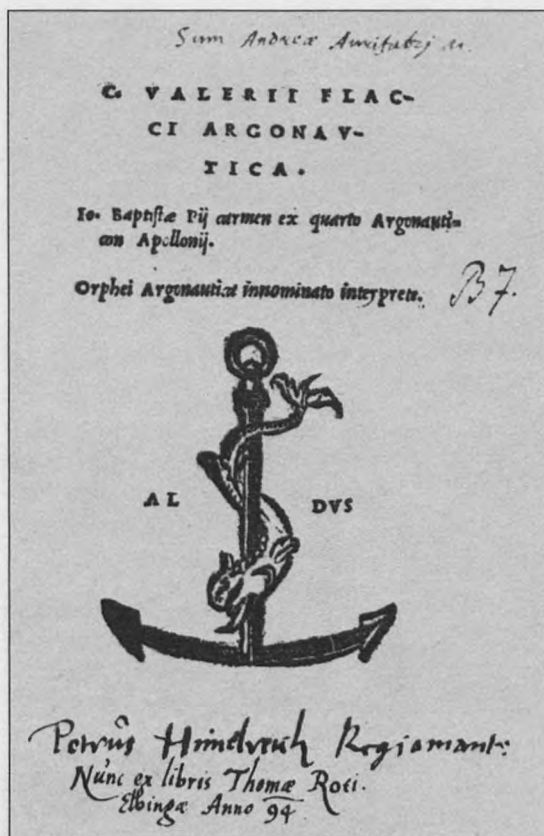
Wdowa po Andrzeju Aurifabrze nie sprzedała w 1501 wszystkich jego książek. Dokumentuje to ów zachowany wolumin z Biblioteki Państwowej Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego, który oprócz zapiski empcyjnej Aurifabra zawiera jeszcze rękopiśmienną informację: *Hardvici Bryonigeri Memlii emptus Regiomonti a vidua Andreae Aurifabri anno*

MDLXIII. Bryoniger, jak wskazuje jego przydomek, urodził się w Kłajpedzie, najdalej na północny wschód wysuniętym mieście Prus Książęcych. Pisał poezje w języku greckim¹⁶⁴. Kilka utworów opublikował, m.in. jeden w Królewcu, w którym pracował w latach 1565–1569 na uniwersytecie jako subinspektor alumnów¹⁶⁵.

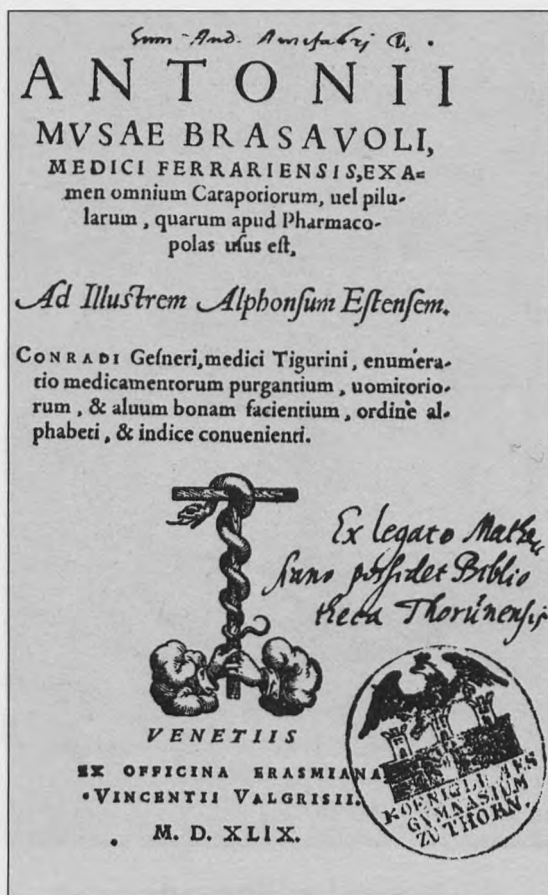
Przypuszczalnie także w podobny sposób, jak Bryoniger w posiadanie książki z księgozbioru Aurifabra wszedł Caspar Schütz¹⁶⁶ (1540–1594), który swoje studia na Albertynie uwieńczył w 1561 roku tytułem magistra filozofii. Już w następnym roku, w dowód uznania jakim cieszył się u księcia, mimo młodego wieku, otrzymał katedrę poezji. Szybko jednak zrezygnował z kariery uniwersyteckiej, udając się już w 1564 roku do Gdańska, gdzie pod koniec swego zawodowego życia został głównym sekretarzem Rady Miejskiej. Wydaje się, że przed wyjazdem, nabył od wdowy książkę zawierającą trzy utwory poezji nowołacińskiej autorstwa Th. Bezy,

A. Dazzi i J. Langusa, w której sam próbował swoich sił, chyba z nie najgorszym skutkiem. Nabytek ten należał do grupy najwcześniejszych zakupów Schütza, ponieważ w pełni kolekcjonerską działalność rozwinął w Gdańsku, zgromadziwszy do końca życia księgozbiór składający się z co najmniej 215 dzieł w ok. 240 tomach. Książki te zostały zakupione łącznie z woluminem Aurifabra w 1597 roku do Biblioteki Senatu Gdańskiego¹⁶⁷.

Z Kaspresem Schützem był blisko zaprzyjaźniony Paweł Himmelreich¹⁶⁸ (1530–1582), który wszedł w posiadanie ładnego aldynu z biblioteki A. Aurifabra, zawierającego *Argonautica* rzymskiego autora C. Flaccusa Valeriusa. Stało się to przed jego wyjazdem w 1564 roku z Królewca, w którym wcześniej studiował oraz pełnił na Albertynie funkcję subinspektora alumnów, podobnie jak Bryoniger. Ze stolicy Prus Książęcych udał się do Elbląga, gdzie został rektorem¹⁶⁹ tamtejszego gimnazjum. Tam dalej zbierał książki¹⁷⁰. Kilkanaście lat po śmierci Himmelreicha, jego księgozbiór zakupił razem z egzemplarzem *Argonautyki*, profesor gimnazjum – notabene po studiach na Albertynie – Tomasz Rotus (zm. 1596). Jego księgozbiór (127 tomów) zawierający bogaty zbiór dzieł klasyków greckich i łacińskich został zakupiony w 1601 r. przez rektora gimnazjum J. Mylius, stając się fundamentem księżnicy uczelnianej¹⁷¹.

Karta tytułowa aldynu z trzema zapiskami własnościowymi

Karta tyt. z zapiską własnościową A. Aurifabra oraz Biblioteki Gimnazjalnej w Toruniu

scowego gimnazjum. Obie książki z księgozbioru królewieckiego lekarza zyskały zapiskę: *Donum haere. Mart. Mochinger*. Dzisiaj są przechowywane w Książnicy Miejskiej, w skład zbiorów której wchodzi między innymi dawny księgozbiór gimnazjalny.

Nie są to jedyne woluminy z biblioteki Aurifabra, jakie znalazły się w dawnym Toruniu. Dwa kolejne woluminy ze znakami własnościowymi królewieckiego medyka zasilily zbiory książkowe rodziny Mathesiusów. Najprawdopodobniej ich nabywcą był doktor medycyny Jan Mathesius Mł.¹⁷⁴ (1582–1652), przez kilka lat nauczający wiedzy lekarskiej w Gimnazjum Akademickim w Gdańsku. Później od 1611 roku objął funkcję miejskiego fizyka w Toruniu. W 1623 roku został wyróżniony przez króla Zygmunta III tytułem lekarza nadwornego. Książki zbierał intensywnie podczas studiów, nie przywiązując się do nich jednak za bardzo. Podczas studiów w Padwie, posiadane przez siebie książki przekazał do biblioteki nacji niemieckiej – *artistarum*, funkcjonującej na tamtejszym uniwersytecie¹⁷⁵. Podobnie postąpił ze swoim księgozbiorem toruńskim przekazując go w 1594 roku bibliotece gimnazjalnej¹⁷⁶. Dlatego też, oprócz zapiski Aurifabra, na obu woluminach pojawiła się zapiska: *Ex legato Mathesiano possidet Bibliotheca Thorunenſis*.

Do Królewca na studia przybywała także młodzież z Torunia. Królewiec był dla niej najbliższym położonym protestanckim uniwersytetem. Na Albertynie studiował m.in. Marcin Mochinger¹⁷² (1537–1610), przedstawiciel jednej z bardziej wpływowych rodzin toruńskiego patrycjatu. I chyba z jego właśnie edukacją nad Pregolą można łączyć dwa woluminy pochodząc z księgozbioru Andrzeja Aurifabra, jakie znalazły się w jego bibliotece. Oba treści medycznej, Bernarda de Gordonio oraz Mikołaja Myrepsusa, odpowiadają zainteresowaniu oraz wykształceniu Mochingera, który był doktorem medycyny; studia ukończył na uniwersytecie padewskim¹⁷³. W rodzinnym Toruniu w 1570 roku powołano go na funkcję fizyka miejskiego. Pełnił także kilka innych odpowiedzialnych stanowisk. Obowiązki z nimi związane łączył z realizacją kolekcjonerskiej pasji. Zebrał, jak na toruńskie warunki, dość imponującą bibliotekę, w której przeważało piśmiennictwo przyrodnicze oraz medyczne. Po śmierci Mochingera, jego księgozbiór zasilił zbiory miejs-

Niewykluczone, że Mathesius oba tomy nabył podczas swego pobytu w Gdańsku, dokąd z Królewca trafiła trudna do określenia partia książek, należących wcześniej do Aurifabra. Mogła ona być przywieziona przez studentów, licznie edukujących się w XVI–XVII wieku na wszechnicy królewieckiej¹⁷⁷. Mogły one nad Motławę trafić także inną drogą.

Na ich gdański ślad naprowadza m.in. książka z superekslibrisem Andrzeja Aurifabra, zawierająca *Żywoty cesarów* Swetoniusza, ozdobiona herbowym ekslibrisem Henryka Schwartzwalda¹⁷⁸ (1619–1672), czołowego bibliofila gdańskiego XVII wieku. Wśród zebranych przez niego ok. 3 tys. książek sporo miejsca zajmowało piśmiennictwo antyczne. Egzemplarz Swetoniusza nim znalazł się w Bibliotece Rady Miejskiej, wcześniej zgodnie z wolą zmarłego trafił do zbiorów miejscowej gminy ewangelicko-reformowanej.

Mając na uwadze pochodzenie Aurifabra oraz jego związki z Wrocławiem, zrozumiałe jest, że jakieś jego książki trafiły na Śląsk. Jedną z nich, zawierającą druk polemiczny Andrzeja Osiandra, znalazła się w księgozbiornie Jerzego Rudolfa, księcia legnicko-brzeskiego (1595–1653), przedostatniego przedstawiciela Piastów Śląskich. Zgromadził on sporą bibliotekę, znaną jako Bibliotheca Rudolfini. Jeszcze za życia przekazał ją szkole przy kościele św. Jana. Na początku XVIII wieku umieszczona została w budynku, założonej przez cesarza Józefa I, Akademii Rycerskiej¹⁷⁹. Po II wojnie światowej część Rudolfiny znalazła się, razem z książkami wrocławskiego medyka, w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu¹⁸⁰.

Kontaktami Aurifabra z Saksonią, przecież tam studiował, oraz zamieszkiwaniem kilkanaście lat w Wittenberdze, można tłumaczyć obecność kilku egzemplarzy z jego księgozbiornego w Saksońskiej Bibliotece Krajowej. Co najmniej jedna książka należała wcześniej do jednego z największych kolekcjonerów niemieckich XVIII wieku, grafa Henryka Büna (1697–1762), który zgromadził bibliotekę liczącą ponad 42 tys. tomów¹⁸¹. Niewykluczone, że Büna nabył książkę pochodzącą z biblioteki Aurifabra podczas jednej z licznych aukcji książkowych, jakie odbywały się w Królewcu w XVIII wieku¹⁸². Uczestniczyli w nich przecież bibliofile spoza Królewca. Bywał na nich polski kolekcjoner Józef

*Heinrich von Büna
Herr auf Seuselitz, Radewitz und Lehnitzsch
Königl. Pohln. und Churfürstl. Sächs.
würckl. Geheimder Rathi und Canzlar.*

*Heinrich von Büna (1697–1762),
miedzioryt*

*Józef Aleksander
książę Jabłonowski (1711–1777)*

Aleksander Jabłonowski (1711–1777)¹⁸³. W 1730 r. miał nabyć dużą, najcenniejszą część księgozbioru największego bibliofila dawnego Królewca – Daniela Salthena (1701–1750). I właśnie najprawdopodobniej wśród tego zakupu znalazło się kilka „aurifabrianów”, które z całym księgozbiorem Jabłonowskiego, po jego śmierci, znalazły się w wołyńskiej Bibliotece Liceum Krzemienieckiego¹⁸⁴, której najważniejszą częścią był księgozbiór króla Stanisława Augusta, mający w swoich zbiorach również kilka druków należących wcześniej do królewieckiego medyka. Książki Aurifabra nie pozostawały długo w Krzemieńcu. W ramach represji wprowadzonych przez władze carskie po upadku powstania listopadowego powędrowały z całym księgozbiorem krzemienieckim do budowanej wówczas od podstaw Biblioteki Uniwersytetu św. Włodzimierza w Kijowie.

Dysponując szczątkowymi, fragmentarycznymi źródłami na temat działalności bibliofilskiej Andrzeja Aurifabra oraz jego księgozbioru, niemożliwe jest sformułowanie wiążących, ogólnej natury wniosków. Nie popełnimy jednak chyba błędu, gdy stwierdzimy, że jego kolekcjonerskie rezultaty należy ocenić wysoko. Książki zaczął zbierać w swoim rodzinnym mieście, położonym na brzegach Odry i Oławy. W czasie studiów zintensyfikował kolekcjonerstwo. Kontynuował je po przybyciu do stolicy Prus Książęcych, mając na to – ze względu na aktywność, jaką prowadził na kilku polach – mniej czasu, ale nieporównywalnie więcej środków finansowych. Książki gromadził do końca życia. Zachowały się druki z jego księgozbioru wydane w drugiej połowie lat 50. (Kuchler 1558, Mattioli 1558, Orth, Lothmanus 1556, Pinu 1556, Praetorius 1556, Schosser 1558, Stanhuff 1556, Tonvilianus 1558, Wieland 1557). Zebrał stosunkowo duży księgozbiór składający się z większej liczby książek niż z owych 110 udokumentowanych bibliograficznie. Do tej liczby trzeba jeszcze dodać 81 pozycji o nieznanym tytule, jakie mieściły się w dwóch woluminach znajdujących się kiedyś w Bibliotece Królewskiej i Uniwersyteckiej w Królewcu, oprócz 10 poloników ujętych w wykazie książek dołączonym do niniejszego przyczynku, które wynotował z nich K. Miaskowski. „Register proveniencyjny” części starych druków, jaki sporządził Ernst Kuhnert¹⁸⁵ powiększa księgozbiór Aurifabra o jeszcze 14 woluminów, zawierających hipotetycznie – jeżeli użyjemy mnożnika „trzy” stosowanego w tego rodzaju obliczeniach – 42 druki. Tak więc Andrzej Aurifaber

w stosunkowo krótkim czasie, około 30 lat zebrał co najmniej ponad 230 druków. W rzeczywistości miał ich znacznie więcej.

Trudno coś jednoznacznie stwierdzić na temat walorów poznawczych zebranego przez Aurifabra księgozbioru. Wydaje się jednak, że były one spore. W istotny sposób pomagał właścicielowi w prowadzeniu działalności dydaktycznej i praktyki lekarskiej. Miał cechy księgozbioru fachowego, zawierającego znaczącą liczbę piśmiennictwa medycznego z dziełami autorów tego formatu, jak Dioskorides, Galen, Fuchs, Brassavola, Cornarius, a także uniwersalnego mieszczącego literaturę z różnych dyscyplin wiedzy, paranauki i dramatu autorstwa na ogół najwybitniejszych twórców w poszczególnych dziedzinach, takich jak Platon, Arystoteles, Augustyn, Józef Flawiusz, Plutarch, Luter, Osiander, Gnapheus i Kopernik. Księgozbiór królewieckiego medyka nie był na pewno kolekcją bibliofilską. Aurifaber nie dbał o artystyczną formę gromadzonych książek, które zaopatrzone były one w standardowe oprawy. Nie zabiegał o *rara*, „białe kruki” itd. Pod tym względem omawiany księgozbiór odbiegał niekorzystnie od wielu znanych nam z historii europejskiego bibliofilstwa epoki renesansu kolekcji bibliofilów-humanistów, starannie dobranych nie tylko pod względem tematycznym, ale również estetycznym. Mam tutaj na uwadze m.in. kolekcję augsburskiego lekarza Achillesa P. Gassera¹⁸⁶ (1505–1577) czy biblioteki działających w XVI w. w Polsce, takich medyków jak Piotr Wedelicjusz, Anton Schneeberger czy Anzelm Eforyn¹⁸⁷.

Księgozbiór Aurifabra ustępował wielu kolekcjom zebranych przez czołowych medyków-humanistów Europy, także pod względem wielkości¹⁸⁸. Wspomniany Gasser zgromadził 2900 książek, zaś inny szeroko znany uczoney-lekarz ze szwajcarskiego St. Gallen, Joachim von Watt – 1259 tytułów¹⁸⁹. Końcowy rezultat kolekcjonerskiej aktywności Aurifabra nie był jednak wyraźnie gorszy od tego, jaki uzyskał Stanisław Różanka – 382 tytuły (500?)¹⁹⁰, uważany za jednego z największych bibliofilów wśród polskich medyków XVI wieku. Z całą pewnością Aurifaber dysponował bogatszym księgozbiorem od dziesiątków bibliofilów XVI wieku, jakich znamy z obszaru Polski¹⁹¹, w tym także z terenu Prus Królewskich, łącznie z biblioteką gdańskiego medyka Henryka Heylla (ok. 219 tytułów)¹⁹².

Księgozbiór Aurifabra był niewątpliwie jednym z największych księgozbiorów stolicy Prus Książęcych okresu odrodzenia. Ustępował na pewno bibliotekom założonym przez księcia Albrechta, wydaje się, że także księgozbiorowi Jana Graumanna (liczącemu około jednego tysiąca), będącemu podstawą Biblioteki Miejskiej, zapewne też bibliotece związanego przez pewien czas z Królewcem, Pawła Speratusa. Przewyższał z całą pewnością chyba wszystkie pozostałe, jakie zebrali teolodzy, urzędnicy, także medycy oraz inni miłośnicy książki nad Pregołą, co potwierdza jedną z konkluzji pracy K. Maleczyńskiej, poświęconej księgozbiorem mieszczańskim w Polsce (w latach 1506–1572), że „najintensywniej zbierali książki lekarze”¹⁹³.

PRZYPISY

¹ Krótkie informacje dotyczące jego osoby spotykamy w słownikach oraz leksykonach: A. Hirsch, *Allgemeine Deutsche Biographie*, 2 Aufl, Bd. 1, Berlin 1967, s. 690; G. Hamman, *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 1, Berlin 1953, s. 456; H. Scholz, *Altpreussische Biographie*, Hrsg. im Auftrage d. Hist. Komm. f. Ost.=u. Westpreus. Landesforschung, Bd. 1, Marburg 1974, s. 24; W. Odyniec, *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, pod red. S. Gierszewskiego, t. 1, Gdańsk 1992, s. 47–48; *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, t. 6, oprac. L. Hajdukiewicz, Wrocław 1974, s. 19–20.

² O Aurifabrze, jako lekarzu: D. Andr. Aurifaber, *Herzog Albrechts Leib- Arzt*, Preussische Sammlung, Bd. 2.5. Stück, 1748, s. 259–278; S. Kościński, *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1888, s. 13; H. Scholz, *Über Ärzte und Heilkundige zur Zeit des Herzogs Albrecht von Preussen*, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg 12, 1962, s. 62–73; A. Skrobaccki, *Polacy na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu w Królewcu*, Olsztyn 1969, s. 70–71.

³ J. R. Fligge, *Herzog Albrecht von Preussen und Osiandrismus 1522–1568*, Bonn 1972, (zob. indeksy); *Biographisch – Bibliographisches Kirchenlexicon*, bearb. u. hrsg. v. W. Bautz, Hanau (Westf.) 1975, s. 302–303; P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationgeschichte des Herzogtums Preussen*, Bd. 1–3, Leipzig 1890 (dalej cyt. jako Tschackert).

⁴ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1972, s. 231–233, 458.

⁵ D. H. Arnoldt, *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, T. 2, Königsberg 1746, s. 299; E. J. Schnaase, *Andreas Aurifaber und seine Schola Dantiscana*, *Altpreussische Monatschrift* 11, 1874, s. 304–325; W. Tupalski, *Pierwszy program gdańskiej szkoły średniej*. Rozprawy z dziejów oświaty, t. 2, 1959, s. 3–26; M. Töppen, *Die Gründung der Universität zu Königsberg und das Leben ihres ersten Rectors Georg Sabinus*, Königsberg 1844; P. G. Thielen, *Die Kultur am Hofe Herzog Albrechts von Preussen (1525–1568)*, Göttingen 1953, s. 166–168, 177; M. Pawlak, *Dzieje Gimnazjum Elbląskiego w latach 1535–1772*, Olsztyn 1972, s. 35–36, 59, 115.

⁶ E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*, Leipzig 1926; A. Siemiginowska, *Aurifaber Andrzej*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972 [dalej cyt.: SPKP], s. 22; J. Tondel, *Biblioteka Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992, s. 163–164.

⁷ Na podstawie zapiski umieszczonej na karcie ochronnej książki z księgozbioru A. Aurifabra, zawierającej druk J. Stoefflera, *Elucidatio fabricae ususque astrolabii* (Oppenheim 1513); o zapisce tej wspomnę w dalszej części artykułu.

⁸ O. Pusch, *Die Breslauer Rats- und Stadtgeschlechter in der Zeit von 1241 bis 1741*, Bd. 1, Dortmund 1986, s. 65–66.

⁹ C. Krollmann, *Aurifaber Johann*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 1, Marburg 1974, s. 24.

¹⁰ E. Foerstemann, *Album Academiae Vitergensis*, T. 1, Lipsk 1841, s. 130.

¹¹ J. Kaestlin, *Die Baccalauri und Magisteri der Wittenberger philosophischen Fakultät*, Tl. II, Halle 1887, 1891, s. 14, 22, 24.

¹² S. Tync, *Wędrowki Ślązaków, profesorów i studentów do Prus Królewskich w XVI wieku*, Śląsk 1948, s. 12–20.

¹³ Zob. J. Małek, *Filip Melanchton i Prusy Polskie (w 500 rocznicę urodzin)*, [w:] *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*, pod red. J. Iluka i D. Mariańskiego, Gdańsk–Koszalin 1997, s. 9–18.

¹⁴ Zob. E. Schnaase, op.cit., s. 304 i n.; W. Tupalski, op.cit., s. 6 i nast.

¹⁵ J. Helm, *Zwischen Aristotelismus, Protestantismus und zeitgenössischer Medizin: Philipp Melanchthons Lehrbuch „De anima” (1540/1552)*, [w:] *Melanchthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts*, Hrsg. J. Leonhardt, Rostock 1997, s. 175–191.

- ¹⁶ G. Zeltner, *Kurzgefasste Historie*, Nürnberg-Altendorf 1727, s. 297.
- ¹⁷ M. Pawlak, op.cit., s. 115.
- ¹⁸ Tschackert, nr 1246
- ¹⁹ Ibidem, nr 1428.
- ²⁰ Ibidem, nr 1443, 1444.
- ²¹ J. Voigt, *Preussische Studenten auf den Universitäten Italiens*, Neue Preussische Provinzialblätter 9, 1850, s. 163.
- ²² Tschackert, nr 1581.
- ²³ Ibidem, nr 1598, 1599.
- ²⁴ J. Voigt, op.cit., s. 161 ; Z. H. Nowak, op.cit., s. 65.
- ²⁵ BUWr Akc. 1949 KN 61, list z 3. Non. Nov. 1544.
- ²⁶ Z. H. Nowak, op.cit., s. 75.
- ²⁷ List Mattiolo do Aldrovandiego z 29 I 1558, cyt. za: Z. Waźbiński, *Ut ars natura, ut natura ars. Studium z problematyki medycejskiego kolekcjonerstwa II poł. XVI wieku*, Toruń 2000, s. 136–137.
- ²⁸ Ibidem, s.170.
- ²⁹ Tschackert, nr 1787, 1790.
- ³⁰ Ibidem, nr 1786.
- ³¹ Ibidem, nr 1790.
- ³² Określenie to znalazło się we wstępie do wydanego przez Aurifabra dzieła Phemusa, *Cynosopion*.... (Wittenberg 1545).
- ³³ Tschackert, nr 1818.
- ³⁴ Ibidem, nr 2052.
- ³⁵ H. Scholz, op.cit., s. 65
- ³⁶ Ibidem, s. 66.
- ³⁷ Na temat działalności Aurifabra oraz kierowanej przez niego drukarni, zob. *Drukarze dawnej Poski*, t. 4, s. 234–235; S. Seebaß, *Andreas Osiander seine Drucker*, [w:] *Beiträge zur Geschichte der Buchwesens in konfessionellen Zeitalter*, hrsg. von H. G. Göpfert, P. Vodošek, E. Weyrauch u. R. Wittmann, Wiesbaden 1985 (=Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens 11), s. 133–146.
- ³⁸ Literatura na temat działalności religijnej Osiandra jest obszerna, zob. m.in. R. Stupperich, *Osiander in Preussen 1549–1522*, Berlin New York 1973; G. Seebaß, *Das reformatorische Werk des Andreas Osiander*, Nürnberg 1967; J. R. Fligge, op.cit.; G. Seebaß, *Andreas Osiander d. Ä. und der osiandrischen Streit*, [w:] *Die Albertus-Universität zu Königsberg und ihre Professoren* (Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg 29, 1994), s. 33–47. Jego pisma i korespondencja zostały ujęte w „opera omnia”: *Andreas Osiander d. Ä., Gesamtausgabe*, Bd. 1–6, hrsg. von G. Müller, Bd. 7–10, hrsg. von G. Seebaß, Gütersloh 1975–1996.
- ³⁹ W. Möller, *Andreas Osiander. Leben und ausgewählte Schriften*, Elberfeld 1870, s. 341.
- ⁴⁰ Tschackert, nr 2298, 2308, 2314.
- ⁴¹ Ibidem, nr 1987.
- ⁴² Ibidem, nr 2274.
- ⁴³ Ibidem, nr 2269, 2270, 2289.
- ⁴⁴ BUWr Akc. 1949 KN 61, list z 6 Kl.XII 1552.
- ⁴⁵ J. R. Fligge, op.cit., s. 155.
- ⁴⁶ H. Scholz, op.cit., s. 71.
- ⁴⁷ BUWr Akc. 1949 KN 61, list z 29 V 1551.
- ⁴⁸ S. Sokół, *Medycyna w Gdańsku w dobie Odrodzenia*, Wrocław–Warszawa 1960, s. 37 i n.

⁴⁹ M. Töppen, *Die Gründung der Universität zu Königsberg und die Leben ihres ersten Rectors*, Königsberg 1844, s. 214–215.

⁵⁰ BUWr Akc. 1949 KN 61, list z kal. I 1554.

⁵¹ M. Töppen, op.cit., s. 217–226 („Sabinus Abschied”).

⁵² E. Jendreyczyk, *Zur Geschichte der privilegierten Apotheken in Königsberg im 16., 17., 18. Jahrhundert*, Berlin 1928, s. 2.

⁵³ Tschackert, Bd. 1, s. 311.

⁵⁴ D. H. Arnoldt, *Ausführliche*, T. 2, s. 46.

⁵⁵ J. R. Fligge, op.cit., s. 453.

⁵⁶ Ibidem, s. 459.

⁵⁷ Mało korzystną charakterystykę osobowości Aurifabra przedstawił zwłaszcza Henryk Barycz, zob. jego: *Krakowski pobyt Jerzego Joachima Retyka*, [w:] idem, *Między Krakowem a Warmią i Mazurami. Studia i szkice*, Olsztyn 1987, s. 180–181.

⁵⁸ Biblioteka Gdańska PAN Ob.881 8° adl. 3.

⁵⁹ Blżej na jej temat piszą: E. Schnaase, op.cit., s. 304–325; W. Tupalski, op.cit., s. 3–26; B. Nadolski, *Ze studiów nad życiem literackim i kulturą umysłową na Pomorzu w XVI i XVII wieku*, Wrocław 1969, s. 10–12.

⁶⁰ *Methodus grammatices Donati plurimis variorum grammaticorum succintis definitionibus & tabellis... in commodum Dantiscanae iuventutis illustr.*, Gdańsk, F. Rhode, 1540. 8° (IA 110.830).

⁶¹ VD 16, G-2563.

⁶² BG PAN XIXq.114 8° adl. 2; druk ten nie jest odnotowany w Ind. Aur.

⁶³ *Ein gut Regiment für die giftige Kranckheit der Pestilenz, etwas durch Magistrum Andream Goldschmid verordenet, und nun widerumb von etlicher notwendigen ursachen...* Leipzig, N. Wolrab, 1543. 8° (IA 110.831).

⁶⁴ IA 110.833.

⁶⁵ H. Scholz, op.cit., s. 68.

⁶⁶ *Wie und wohin ein Christ die grausmen Plag der Pestilenz fliehen soll ein Predigt aus em 91 Psalm. Unterricht an ein sterbenden Menschen. Itz auff's new ubersehen corrigiert und gebessert Andreas Osiander*, Królewiec, H. Lufft 1549 (G. Seebaß, *Bibliographia Osiandrica*, s. 101, nr 22.8).

⁶⁷ Biblioteka PAN w Krakowie, bez sygn.; Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Brzeg Ant. I.694, 3 400987, IA.832.

⁶⁸ Królewiecki uczoney XVIII wieku F. S. Bock w książce poświęconej tej kopalinie (*Versuch einer kurzen Naturgeschichte des Preussischen Bernsteins und einer neuen wahrscheinlichen Erklärung seines Ursprung*, Königsberg 1767) na czterech stronach wymienia tytuły na jej temat poczynając od dziełka wspomnianego włoskiego przyrodnika U. Aldrovandiego.

⁶⁹ Do pięciu egzemplarzy zarejestrowanych w Centralnym Katalogu Starych Druków (Biblioteka Gdańska PAN XIX g 140 14a 3501 8°, BUT Pol.6.II.604, BUWr 4426, BN XVI Qu 1190, Wien, Nat. Bibl. 75.d.99) dodać można jeszcze egzemplarz przechowywany w HAB. Wolfenbüttel, IA 110.835.

⁷⁰ IA 110.837.

⁷¹ *Praefatio in Dioscoridem in qua praecipuae explicantur utilitates, quam tum ad philosophos ac medicos, tum ad omnes simul homines affatim redeunt ex simplicium medicamentorum diligenti cognitione*, Królewiec, Hans Lufft, 1555. 8° (IA 110.834).

⁷² BG PAN Cc4128 8°, *Aristotelis liber quartus meteorologicon Petro Alcynio interprete. In eundem praefatio ... Andreae Aurifabri*, Królewiec, H. Lufft, 1550. 8° (IA.108.178).

⁷³ *Compendium Hermolai Barbari, ... in libros Aristotelis physicos... quam emandatissime excusum. Cum praefatione Andreae Aurifabri*, Królewiec, H. Weinreich, 1547. 8° (IA 112. 859).

⁷⁴ BG PAN Qa 4738 8° adl. 2, Phemonis *Cynosophion, seu de cura canum liber graece et latine ante hunc diem nusquam alibi excusus interprete* Andrea Aurifabro allesserunt annotationes, Wittenberg, J. Lufft, 1545. 8° (IA 151.173).

⁷⁵ J. J. R. Fligge, op.cit., s. 155.

⁷⁶ *Drukarze dawnej Polski*, t. 4, s. 371.

⁷⁷ IA 110.836.

⁷⁸ Zob. P. G. Thielen, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzoh Albrechts von Preussen Aus dem Jahre 1576*, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg 4, 1971, s. 202–226; idem, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrecht von Preussen aus dem Jahre 1576*, Jahb. d. Alb.-Univ. z. Kgb. 5, 1954, s. 242–252; J. Tondel, *Biblioteka Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992.

⁷⁹ *Drukarze dawnej Polski*, t. 4, s. 233.

⁸⁰ E. Kuhnert, op.cit., s. 41–42. Nie ma żadnych dowodów na to, że zakupił cały księgozbiór Aurifabra, jak podaje A. Siemiginowska, op.cit., s. 22.

⁸¹ Tschackert, nr 1620.

⁸² E. Kuhnert, op.cit., s. 48, przyp. 1.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ibidem, s. 50, przyp. 2.

⁸⁵ M. Sipayłło, *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1. Warszawa 1966, s. 334.

⁸⁶ E. Kuhnert, op.cit., s. 26

⁸⁷ P. G. Thielen, *Ein Katalog*, Tl. 2, s. 250.

⁸⁸ E. Maleczyńska, *Zainteresowania czytelnicze mieszczan dolnośląskich okresu Renesansu*, Wrocław 1982, s. 41.

⁸⁹ Podaje się na ogół rok 1512 albo 1514, nikt chyba nie podaje właściwego roku urodzenia Andrzeja Aurifabra.

⁹⁰ K. Harms, *Wittenberger Briefe an Herzog Albrecht*, Pastoralblätter 108, 7/8, s. 385–409.

⁹¹ K. Faber, *Philipp Melanchthons Briefe an Albrecht, Herzog von Preussen*, Königsberg 1817, s. 106.

⁹² *Drukarze dawnej Polski*, t. 4, s. 234.

⁹³ Zob. K. Lohmeyer, *Geschichte des Buchdruckes und des Buchhandels im Herzogthum Preussen*, Leipzig 1896; H. Grimm, *Die Buchführer des Deutschen Kulturbereichs und ihre Niederlandssungsorte in der Zeitspanne 1490–1550*, Archiv für Geschichte des Buchwesens 7, 1967, szp. 1683–1690.

⁹⁴ J. R. Fligge, op.cit., s. 155.

⁹⁵ E. D. Schnaase, op.cit., s. 312, przyp. 20.

⁹⁶ G. Bauch, *Der humanistische Dichter Georg v. Logau*, Breslau 1896; H. Barycz, *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*, Katowice 1979, s. 76, 114–115.

⁹⁷ H. Barycz, *Krakowski pobyt Jerzego Joachima Retyka*, passim.

⁹⁸ K. H. Burmeister, *Georg Joachim Rheticus 1514–1574. Ein Bio- Bibliographie II. Quellen und Bibliographie*, Wiesbaden 1967, s. 45, nr 3; M. Biskup, *Regesta Copernicana*, Wrocław 1973 (Studia Copernicana VII), s. 433.

⁹⁹ *Corpus Reformatorum*, ed. C. G. Bretschneider, vol. 4, Halle 1837, s. 679.

¹⁰⁰ H. Barycz, op.cit., s. 175–185: *Osiedlenie się w Krakowie. Spotkanie z Aurifabrem*.

¹⁰¹ Ibidem, s. 178, przyp. 10.

¹⁰² F. Lindenamm, *Copernicana*, Altpreussische Monatschrift 30, 1893, s. 495.

¹⁰³ P. Schwenke, *Berichtung zu den Copernicana*, s. 673.

¹⁰⁴ Zob. np. L. A. Birkenmajer, *Mikołaj Kopernik*, Kraków 1900, s. 599.

¹⁰⁵ P. Czartoryski, *The Library of Copernicus*, [w:] *Sciences and History. Studies in honor of Edward Rosen*, Wrocław 1972 (Studia Copernicana XVI), nr 8, s. 367.

- ¹⁰⁶ J. Lassota, *Wilhelm Gnapheus (1493–1568), twórca elbląskiego gimnazjum, dramaturg, reformator*, Rocznik Elbląski 2, 1963, s. 37–66; M. Pawlak, op.cit., s. 212.
- ¹⁰⁷ Tschackert, nr 1289–1291, 1307; egzemplarz z dedykacją dla Retyka przechowywany jest w Bibliotece Narodowej w Warszawie – BN XVI. Qu 274.
- ¹⁰⁸ T. Borawska, *Życie umysłowe na Warmii w czasach Mikołaja Kopernika*, Toruń 1996, s. 67.
- ¹⁰⁹ BUT Pol.7.II.3119, Petri de Dusburg, *Chronicon Prussiae...*, Jena 1679.
- ¹¹⁰ Tschackert, nr 1514.
- ¹¹¹ Ibidem, nr 1663.
- ¹¹² Ibidem, nr 2269, 2270, 2289.
- ¹¹³ Na temat Biblioteki Pawła Speratusa zob. szkic w niniejszej publikacji pt. *Najwcześniejszy ekslibris wschodniopruski Pawła Speratusa*.
- ¹¹⁴ Tschackert, nr 1987.
- ¹¹⁵ Na jego temat zob. S. Sokół, op.cit., s. 216–217.
- ¹¹⁶ Demetrios Pepagomenos, op.cit., s. 48.
- ¹¹⁷ Na temat stosunków między Cratonem a Aurifabrem pisze K. Głombiowski, *W kręgu czytelnictwa humanistów wrocławskich*, Wrocław 1955, s. 8–9.
- ¹¹⁸ BUWr Akc. 1949 KN 61, list z 18 maja 1551 roku, cytat za: K. Głombiowski, op.cit., s. 8.
- ¹¹⁹ BUWr Akc. 1949 KN 61, listy z 9 X 1552, 12 XII 1552, 13 VIII 1553 i 29 VII 1554.
- ¹²⁰ BUWr Akc. 1949 KN 61.
- ¹²¹ BUWr Akc. 1949 KN 61, list z 12 XII 1552.
- ¹²² BUWr Akc. 1949 KN 61, list z 10 VII 1553.
- ¹²³ IA 146.451; VD C-5706.
- ¹²⁴ K. Maleczyńska, op.cit., s. 144–147.
- ¹²⁵ M. Töppen, op.cit., s. 204.
- ¹²⁶ M. Stupperich, *Der herzoglich preußische Rat Wolf von Kötteritz und der Osiandrischen Streit 1549–1552*, Kirche im Osten 18, 1975, s. 57–72.
- ¹²⁷ T. Wotschke, *Jakob Kuchler. Ein Posener Humanist*, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen 29, 1905, s. 213–247.
- ¹²⁸ Listy Eustachego Trepki do księcia Albrechta z 13 II 1556, 4 V 1557 i 30 XI 1557. Ich treść podaje publikacja: *Elementa ad fontium editiones*, edidit C. Lanckorońska, Bd. XLV, Romae 1977, nr 123, 132, 134.
- ¹²⁹ BUWr Akc. 1949 KN 61, list z 13 VIII 1553.
- ¹³⁰ M. Malinowski, *Jakób Heraklides i Olbracht Łaski. Ustęp z dziejów polskich XVI wieku*, Teka Wileńska 3, 1858, s. 134–143.
- ¹³¹ N. Mani, *Die Editio Princeps des Galen und die anatomisch-physiologische Forschung im 16. Jahrhundert*, [w:] *Das Verhältnis der Humanisten zum Buch*, hrsg. v. F. Krafft u. D. Wuttke, Boppard 1977, s. 217.
- ¹³² Zob. K. M. Reeds, *Renaissance Humanism and Botany*, *Annals of Sciences* 33, 1976, s. 529–547.
- ¹³³ J. Voigt, *Briefwechsel der berühmtesten Gelehrten des Zeitalters der Reformation mit Herzog Albrecht von Preussen*, Königsberg 1841, s. 260–276.
- ¹³⁴ E. Jendreyczyk, op.cit., s. 2, 8–9.
- ¹³⁵ BUWr Akc. 1949 KN 61, list z 24 II 1551.
- ¹³⁶ BUWr Akc. 1949 KN 61, list z 20 VIII 1551.
- ¹³⁷ K. Sokołowska-Grzeszczyk, *Znaki książkowe lekarzy polskich*, *Archiwum Historii Medycyny* 45, 1981, nr 1, s. 24.
- ¹³⁸ Na temat introligatorstwa we Wrocławiu pisali: L. Walter, *Aus der Geschichte des Breslauer und Schlesischen Buchbinder-Handwerks*, [w:] *Festbuch zum 46. Bundestag des Bundes Deutscher Buchbinder-Innungen*, Breslau

1927, s. 65 i n.; M. Burbianka, *Studia nad oprawami wrocławskimi doby Odrodzenia*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego, Seria A. Bibliotekoznawstwo 4, s. 49–81; A. Lewicka-Kamińska, *Z dziejów introligatorstwa wrocławskiego*, Przegląd Biblioteczny 27, 1959, nr 2, s. 112–120.

¹³⁹ K. Haebler, *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 1, Leipzig 1428 (Sammlung Bibliothekswissenschaftl. Arbeiten H. 41), s. 460–479.

¹⁴⁰ E. Kuhnert, op.cit., s. 256.

¹⁴¹ Ibidem, s. 256.

¹⁴² M. Senf, *Die Buchbinder-Innung zu Wittenberg im 16. Jahrhundert*, Wittenberg 1909; K. v. Rabenau, *Wittenberger Einbandkunst im 16. Jahrhundert. Vier Beobachtungen*, [w:] *700 Jahre Wittenberg. Stadt, Universität, Reformation. Im Auftrag der Lutherstadt Wittenberg*, hrsg. v. S. Oehmig, Weimar 1995, s. 365–384.

¹⁴³ K. Haebler, op.cit., Bd. 2, s. 460–479.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 21.

¹⁴⁵ Ibidem, s. 7.

¹⁴⁶ K. Haebler, op.cit., Bd. 1, s. 137 (Nr 6); 138–139.

¹⁴⁷ Ibidem, s. 13–15.

¹⁴⁸ Ibidem, s. 14, 24.

¹⁴⁹ Ibidem, s. 14, 26.

¹⁵⁰ Ibidem, s. 14.

¹⁵¹ E. Kuhnert, op.cit., s. 274.

¹⁵² BUWr Akc. KN 61.

¹⁵³ H. Scholz, op.cit., s. 82.

¹⁵⁴ O kontaktach Aurifabra z K. Heyllem zob.: S. Sokół, M. Pelczarowa, op.cit., s. 12–13.

¹⁵⁵ Ibidem. Autorzy odszukali 52 pozycje bibliograficzne pochodzące z biblioteki Krzysztofa Heylla.

¹⁵⁶ Ibidem, s. 13.

¹⁵⁷ Zob. M. Pelczar, *Heweliusz Jan*, [w:] *SPKP*, s. 328.

¹⁵⁸ Tradycje bibliofilskie podtrzymywał jego baratanek Samuel Goldschmid, syn Jana, przez pewien czas, jak wspomniano, związany z Królewcem. Zob. B. Kocowski, *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, Wrocław 1959, nr 383, 385, 389, 391, 396, 857, 1804, 2997, zob. również J. Ożóg, *Katalog poloników XVI w. Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, Wrocław 1991, nr 1205.

¹⁵⁹ BUWr Akc. 1949 KN 61, list z Kal. I 1554.

¹⁶⁰ E. Kuhnert, op.cit., s. 52.

¹⁶¹ F. Gause, *Stojus (Stoy) Matthias*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, Marburg 1967, s. 705–706; H. Scholz, op.cit., s. 78–81.

¹⁶² R. G. Päsler, *Zur Herkunft von Handschriften und alten Drucken der ehemaligen Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg. Ernst Kuhnerts Provenienzregister*, Berichte und Forschungen 3, 1995, s. 44.

¹⁶³ BUWr Akc. 1949 KN 611.

¹⁶⁴ Ich wykaz podaje G. Pisanski, op.cit., s. 206; GV-16, B-8819 – 8820.

¹⁶⁵ G. Pisanski, op.cit., s. 206, przyp. 1.

¹⁶⁶ Na temat jego księgozbioru zob. M. Pelczar, *Schütz Kasper*, [w:] *SPKP*, s. 803.

¹⁶⁷ *Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk. Dzieje i zbiory*, praca zbior. pod red. M. Babnis i Z. Nowaka, Wrocław 1986, s. 18.

¹⁶⁸ T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii i Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od poł. XV do końca XVIII wieku*, t. 1, Olsztyn 1984, s. 101–102.

- ¹⁶⁹ M. Pawlak, *Dzieje gimnazjum elbląskiego, w latach 1535–1772*, Olsztyn 1972, s. 60, przyp. 12, s. 74.
- ¹⁷⁰ K. Podlaszewska, *Prywatne biblioteki mieszczan elbląskich w XVI w. i w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, t. 5, Toruń 1993, s. 57.
- ¹⁷¹ Ibidem, s. 56–57; G. Lassota, *Rotus Tomasz*, [w:] *SPKP*, s. 768.
- ¹⁷² Z. Mocarski, *Książka w Toruniu do 1793 roku*, Toruń 1933, s. 92; S. Salmonowicz, *Kultura umysłowa w Toruniu*, [w:] *Historia Torunia*, pod red. M. Biskupa. t. 2, cz. II, Toruń 1994, s. 255, przyp. 204.
- ¹⁷³ Z. H. Nowak, *Studenci z Prus Królewskich i Książęcych w nacji niemieckiej artystów Uniwersytetu Padeuskiego w latach 1553–1649*, [w:] *Toruńskie studia polsko-włoskie*, Toruń 1986, s. 80.
- ¹⁷⁴ K. Puchowski, *Mathesius Jan Młodszy*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, pod red. S. Gierszewskiego, t. 3, pod red. Z. Nowaka, Gdańsk 1997, s. 170.
- ¹⁷⁵ Z. H. Nowak, op.cit., s. 80.
- ¹⁷⁶ S. Salmonowicz, op.cit., s. 224.
- ¹⁷⁷ Z. Nowak, *Gdańszczanie na studiach w Królewcu w XVI i XVII wieku*, *Rocznik Gdański* 57, 1997, z. 2, s. 121–134.
- ¹⁷⁸ K. Reychmann, *Ex-librisy gdańskie*, Warszawa 1929, s. 76–78; A. Świdorska, *Schwartzwald Henryk*, [w:] *SPKP*, s. 803.
- ¹⁷⁹ K. Maleczyńska, *Liegnitz*, [w:] *Lexicon des gesamten Buchwesens, LGB²*, Lief 30–31, Bd. 4, Stuttgart 1994, s. 542; A. Kolbuszewska, *Katalog zbiorów muzycznych legnickiej Biblioteki księcia Jerzego Rudolfa „Biblioteka Rudolfiny”*, Legnica 1992, s. 5–11 (wstęp).
- ¹⁸⁰ J. Ożóg, *Zarys historii Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, Wrocław 1995, s. 80, 126, 128, 131; A. Kolbuszewska, op.cit., s. 5.
- ¹⁸¹ D. Debes, *Bünau Heinrich Graf von*, [w:] *Lexicon des gesamten Buchwesens, LGB²*, hrsg. v. S. Corsten u.a. Lief 9, Bd. 2, Stuttgart 1987, s. 17.
- ¹⁸² Na ten temat zob. w niniejszej publikacji *Dawne katalogi aukcyjne z XVII i XVIII wieku*.
- ¹⁸³ B. Leytner, *Jablonowski Józef Aleksander*, [w:] *SPKP*, s. 351. Wszystkie zebrane przez niego książki zostały ujęte w czterotomowym katalogu opracowanym przez F. S. Witzlebena (*Bibliotheca Jablonoviana*, Leipzig 1755).
- ¹⁸⁴ Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, *Kolekcje w Bibliotece Liceum Krzemienieckiego*, [w:] *Bibliologia dyscypliną integrującą. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, Warszawa 1993, s. 172.
- ¹⁸⁵ R. G. Päsler, op.cit., s. 48.
- ¹⁸⁶ K. H. Burmeister, *Achilles Pirmin Gasser, 1505–1577. Arzt und Naturforscher, Historiker und Humanist*, Bd. 1, Wiesbaden 1970, s. 121–129.
- ¹⁸⁷ K. Maleczyńska, *Z dziejów księgozbiorów*, s. 37.
- ¹⁸⁸ Zob. B. Lorenz, *Notizen zu Privatbibliotheken deutscher Ärzte des 15–17 Jahrhunderts*, *Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte* 67, 1983, s. 190–198.
- ¹⁸⁹ *Bibliotheca Vadiani. Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Jasua Kessler von 1553*, Bearb. v. V. Schenker-Frei, St. Gallen 1973.
- ¹⁹⁰ J. Lachs, *Krakowskie księgozbiory lekarskie z XVI wieku*, *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty* 13, 1914, s. 349–354; zob. również H. Barycz, *Saga kleparskiej rodziny Różanków. Historia trochę kryminalna*, [w:] idem, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku*, Warszawa 1971, s. 410–411.
- ¹⁹¹ K. Maleczyńska, *Z dziejów księgozbiorów*, s. 28.
- ¹⁹² S. Sokół, M. Pelczarowa, op.cit., s. 34.
- ¹⁹³ K. Maleczyńska, *Z dziejów księgozbiorów*, s. 28.

Wykaz książek

Skróty

b. dr.	brak drukarza
BG PAN	Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk
BIUsV	Biblioteka Imperatorskiego Uniwersytetu sv. Vladimira, Kiiv
b.m.	brak miejsca
BUT	Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu
BUWr	Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu
BWSD Met.W.	Biblioteka Warmińskiego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum”
def.	defekt
egz.	egzemplarz
eksl.	ekslibris
g. okł.	górną okładziną
GStAPK	Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem
inicj.	inicjały
k.	karta
Kiiv BNU	Nacjonalna Biblioteka Ukrainy im. V. I. Vernadskiego Kiiv
k. tyt.	karta tytułowa
NB	notabene
nr	numer
okł.	okładzina
opr.	oprawa
piecz.	pieczęć
proven.	proweniencja
SBBPK	Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz
SLUB	Sächsische Landesbibliothek- Staats- und Universitätsbibliothek Dresden
SUB Kgb.	Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg
sygn.	sygnatura
WBPiKs.MTor.	Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Książnica Miejska im. M. Kopernika
zob.	zobacz

Literatura

- Baranowski H. Baranowski, *Bibliografia Kopernikańska*, t. 1, 1509–1955, Warszawa 1958.
- Benzing J. Benzing, *Lutherbibliographie. Verzeichnis der gedruckten Schriften Martin Luthers bis zu dessen Tod*, Bearb. in Verbindung mit der Weimarer Ausgabe unter Mitarbeit von H. Claus, Baden-Baden 1966 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana X.XVI.XIX)
- BMC *British Museum. General catalogue of printed Books*, Vol. 1–263, London 1965–1966.
- E. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. I–XXXIV, Kraków 1870–1939.
- GW *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, hrsg. v. d. Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Bd. 1–7, 8, Leipzig 1925–1940, Bd. 8–9, hrsg. v. d. Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin, Stuttgart 1973–1989.
- IA *Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum*, Pars. 1, T. I–XI, Baden-Baden 1962–1996.
- Kat. Pal. *Katalog paleotipov iz fondov Centralnoj Naucnoj Biblioteki im. V. I. Vernadskogo NAN Ukrainy*, Kiev 1995
- Kat. Pol. BJ. *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*, t. 1–3, pod red. M. Malickiego i E. Zwinogradzkiej, Kraków 1991–1995.
- Lindemann F. Lindemann, *Copernicana*, *Altpreussische Monatsschrift* 30, 1893, s. 465–500.
- Miaskowski I K. Miaskowski, *Z teki bibliograficznej*, *Pamiętnik Literacki* 6, 1907, s. 202–207.
- Miaskowski II K. Miaskowski, *Z teki bibliograficznej*, *Pamiętnik Literacki* 7, 1908, s. 316–320.
- Pisanski G. C. Pisanski, *Entwurf einer preussischer Literärgeschichte in vier Büchern*, hrsg. v. R. Philippi, Königsberg 1866.
- Renouard A. A. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Alde, ou histoire des trois Manuce et leurs éditions*, Paris 1834.
- Sokół, Pelczarowa S. Sokół, M. Pelczarowa, *Księgozbiór gdańskich lekarzy Krzysztofa i Henryka Heyllów*, Gdańsk 1963.
- Tschackert P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, Bd. 1–3, Leipzig 1890 (*Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven*, Bd. 43–45).
- VD 16 *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*, hrsg. v. d. Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. I. Abt.: *Verfasser-Körperschaften-Anonyma*, Red.

- I. Bezzel, Bd. 1–22, Stuttgart 1983–1995.
- Walde O. Walde, *Neue Bücher und Bibliotheksgeschichte Forschungen in Deutschen Bibliotheken*, Nordisk Tidskrift för Bok „och Biblioteks” Vasen 29, Nr 4, 1942, s. 165–262.
- Wotschke T. Wotschke, *Jakob Kuchler. Ein Posener Humanist*, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen 20, 1905, s. 213–247.

Rękopisy

DEMETRIUS PEPAGOMENUS

Cynosophion

Prow.: egzemplarz ten otrzymał A. Aurifaber od gdańskiego lekarza, Johanna Tresslera. Informację o tym podaje Aurifaber we wstępie do swojej publikacji: *Pheomonis Cynosophion*, Wittenberg 1545, s. 48–49.

PIOTR Z DUSBURGA

Chronica Prussiae, kodeks łac. 1540, 27 x 18 cm, k. 1+159.

BUT Rps 26/III

Prow.: 1. [Tekst naniesiony ręką A. Aurifabra] *Anno M.D.XL, die XVI Januari, transcribi coepta sunt ex libro Re(veren)dissi(mi) in, Ch(r)isti(st)o patris, D. D. Pauli Sperati Episcopi Pomesaniensis, domini mei colendis(imi)*. 2. [eksl.] Biblioteka Zamkowa księcia Albrechta, [sygn.] X.4.II. 3. [SUB Kgb. sygn.] 1568/ L.R.13.

Opr.: nieusztyniony żółty pergamin.

A. I. H. Steffenhagen, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae et Universitatis Regiomontanae*. Fasc.II, Regimonti 1867/1872, CLXXVI, 1; Tschackert, nr 1228.

Druki

AETIUS Amidenus

1. Libri sexdecim nunc primum latinitate donati in quibus cuncta quae ad artem curandi pertinent sunt congesta... Totum vero opus... in tres diuisum est tomos. Quorum primus, septem libros continet a Ioanne Baptista Montano... latinitate donatos. Secundus autem, libros sex Jano Cornario Zuiccaue[n]si interprete. At tertius, libros tres habet ab eodem Ioanne Baptista Montano... latinos factos..., Venezia, Luca Antonius Junta, I–VI 1534. 2° IA 101.328; P. Camerini, *Annali dei Giunti*, vol. 1,1, Firenze 1962 (Bibliotheca Bibliographica Italica), 369

Kiiv BNU, Pal.1656

NB: rękopiśmienne marginalia XVI w. w języku łacińskim.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri M. ex dono clarissimi Medicinae Doctoris, D. Jacobj Milichij, 1542*, 2. *Collectio Jablonoviana*, 3.[piecz.] BIUSV.

Opr.: deska, skóra żółta, tłoczenia, klamra.

Kat. pal. 16.

APOLLONIUS Pergaeus

2. Opera, per Ioannem Baptistam Menum de Graeco in Latinum traducta & noviter impressa, Venezia, Bernard Bindonus, 1537. 2°

IA 106.497

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabrii Vratislaviensis Doct. Venetijs XII May MDXLV*, 2.[SUB Kgb. sygn.] Bd. 107 fol.

Opr.: brak informacji.

Lindemann, s. 496.

ARISTIDES Aelius

3. In libello hoc insunt... Hoc est, quid dici amplius ab Ulysse legato ad Achillem, & respo(n)deri hoc potuerit. Utraq(ue) oratio [Libanii]co(n)versa in latinu(m) a Ioach. Camerar. Eiusde(m) & paraphrasis graeca, Homerici utriusq(ue) loci addita est, Hagenau, P. Braubach, 1535. 8°

IA 107.623

BUT Ob.6.II.2584

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabrii M.1535*, 2. i opr. zob.: EPIKTET

ARISTOTELES

4. Oeconomica Aristotelis a Christophoro Hegendorffino & latina facta & annotationibus illustrata. Una cum textu graeco ipsius Aristotelis, lat. versioni subiecto, Hagenau, Peter Braubach, VII 1535. 8°

IA 107.944

BUT Ob.6.II.2582

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabrii M.1535*, 2. i opr. zob.: EPIKTET

5. Ho ton tou Aristotelous deuterios tomos tauta periechei [grec.], Secundus tomus haec habet. Ad Nicomachum de moribus. Magna moralia... Methaphysicorum lib.XIIII, Basel, Johann Bebel, 1531]. 2°

IA 107.928

BG PAN Cc 3709^a 2°

NB: liczne marginalia i notatki na wyklejkach ręką Aurifabra i ręką Krzysztofa Heylla.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri M. 1534*, 2. [Krzysztof Heyll], 3. *Henricus Heyll s(enior)*, [sygn.] N.64.

Opr.: deska, skóra żółta, radełko z 4 głowami i herbami: FRIDERICVS DVX SAXONIAE 1524 – herb Saksonii – ANTONIVS – lew w tarczy – HERCVLES – orzeł w tarczy –

SEPTIMIUS SEVERVS PERTI – herb elektorski, tłoczenie ślepe, jedna klamra zachowana, drugie resztki, skóra zabrudzona, niewielkie ubytki skóry na obu okładzinach; XVI w.

Sokół, Pelczarowa, s. 65, nr 15.

6. Opera [grec. T. 1, 3,4], Venezia, Aldus Manutius, 1495–1497. 2°

GW 2334; Renouard,

SLUB. Ink. 3704 (2°), Ink. 3710 (2°), Ink. 3716 (2°)

NB: T. 2 i 5 zaginione w czasie II wojny światowej.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabrij Wratislaviensis D. 1545*, 2. [superekl.] Graf Heinrich von Bünaw, rok nabycia – 1764.

Opr.: skóra brązowa.

H. Deckert, *Katalog der Inkunabeln der Sächsischen Landesbibliothek zu Dresden*, Leipzig 1957, nr 56.

AUGUSTINUS Aurelius

7. De civitate dei... per Joan Lodovicum Vivem Valentinum et per eundem... commentariis illustratum. [Praef.: Erasmus Rot.D.], Basel, Johann Froben, Pr. Cal. IX 1522. 2°

IA 110. 163

Kiiv BNU, Pal.1002

Prow.: 1. *Sum Andreae Aurifabri M. 1546 Lipsiae*, [inicj. na g. okł.] JAG, 2. *Sum Johann Tommazinis (?) ex donatione Christiani Radwald: anno 1673*, 3. Regia II 805, 4. [piecz.] BIUsV.

Opr.: deska, skóra żółta, tłoczenie ślepe, g. okł. częściowo zniszczona; 1540.

Kat. pal. 158.

BELLANTI, Lucio

8. Defensio astrologica contra Ioannem Picum Mirandulam, Lucii Bellantii Senensis mathematici ac physici liber de astrologia veritate. Et in disputationes Joannis Pici adversus astrologos responsiones, Venezia, Bernardinus de Vitalis, 1502. 2°

IA 115.953

GStAPK, XX HA StUB Königsberg 93 adl. 1

Prow. i opr. zob. ESCHUID Johannes

BESSARION Joannes

9. Quae hoc in volumine tractantur, Bessarionis in calumniatore(m) Platonis libri quatuor. Eiusdem correctio librorum Platonis de legibus Georgio Trapezuntio interprete, eiusdem de natura et arte adversus eundem Trapezuntiu(m) tractatus, eiusdem Metaphysicorum XIII librorum tralatio. Theophrasti Metaphysicorum lib. I, Venezia, Aldus et Andreas socer, IX 1516. 2°

IA 118. 157, Renouard, 77.6

Kiiv BNU, Ald.100-1

NB: druk ten inicjuje klocek z księgozbioru A. Aurifabra, składający się z 2 pozycji (Kiiv BNU, Ald 100-102), zob. nr 36.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri M. 1539*, [inicj. na g. okł.] AG, 2. *Collectio Jablonovia-* na 126, 3. [piecz.] BIUsV.

Opr.: deska, skóra żółta, tłoczenie ślepe, klamry; 1540.

Kat. pal. 247.

de BÈZE Théodore

10. *Poemata*, Paris, Conrad Badius, 1548. 8°

IA 118.551

BG PAN Cf 845 8°

Prow.: 1. *Garbicus [Codricius] D.Andreo Aurifabro*; [inicj. na g. okł.] AGD, 2. [piecz.] Stadtbibliothek Danzig.

Opr.: zob. DAZZI Andrea.

BIBLIA

11. *Biblia interprete Sebastiano Castalione. Vna cum annotationibus...*, Basel, Jacobus Parcus, sumpt. Io.Oporinus, III 1551. 2°

BMC XVII, 50

BUT Ob.6.III.538

Prow.: 1. [inicj. na g.okł.] BBL, 2. [inicj.na g.okł.]AGD, 3. [SUB Kgb. piecz.] Bibliotheca Regiomontana [sygn.] Cb 41 fol.

Opr.: deska, skóra brązowa tłoki, radełko głowy z herbami, tłoczenie ślepe, resztki dwóch klamer; 1551.

BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

12. *Sendbryff... Erklerung Pauli. Ich bitt euch brüder das yhr alle sampt ein meinung reden welt. i.Co. i, Wittenberg, [Nickel Schirlentz], 1521. 4°*

IA 120.716.

BUT Ob.6.II.1552

NB: tekst rubrykowany, nieliczne podkreślenia i marginalia, druk ten inicjuje klocek z księgozbioru A. Aurifabra składający się z 13 pozycji (BUT Ob.6.II.1552-1564), pozostałe tytuły zob. nr 23, 55, 57-65, 69.

Prow.: 1. [eksl.] Paweł Speratus, 2. [inicj. na g. okł.] AG, 3. [KB, sygn.] Å 27; 459, 4. [k. tyt.] *Matthiae Stoij Re. ex dono Illustriss Principis mei A. 1574, 27 Februarii*, 5. [SUB Kgb. sygn.] Cc 391 Qu.

Opr.: deska, skóra biała, tłoki, radełko z półpostaciami 3 monarchów trzymających w ręku miecz i opatrzonych następującymi podpisami CAROLV – FERDIN I FANDEAN, tłoczenie ślepe, dwie klamry; 1539.

BONATTI Guido

13. *Decem tractatus astronomiae. Mit Beigabe von Jacobus Canter. Hrsg. Johannes Angeli, Augsburg, Erhard Ratdolt, VII Kal.Apr.[26 III] 1491. 4°*

GW 4643

Kiiv BNU, IA 78

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri D. 1547*, 2. *Collectio Jablonoviana 269*, 3. [piecz.] BIUsV

Opr.: deska, skóra żółta, tłoczenie ślepe.

B. Zdanevic, *Katalog inkunabul. Akademija Nauk Ukrain's'koj PCP Centralnaja Naukowa Biblioteka*, Kiiv 1974, nr 89.

BRASAVOLA Antonius Musa

14. Antonii Musae Brasavoli medici Ferrariensis, examen omnium catapotiorum vel pilularum quarum apud Pharmacopolos usus est. Conradi Gesneri... enumaeratio medicamentorum purgantium... ordine alphabetico. Ad illustrem Alphonsum Estiensem, Venezia, officina Erasmiana Vincentii Valgrisi, 1549. 8°

IA 123.802

WBPiKs.MTor. 110967

NB: druk ten inicjuje klocek składający się z 3 pozycji (WBPiKs.MTor. 110967–970), zob. nr 16, 67.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum And. Aurifabri*, 2. [k. tyt.] *Ex legato Mathesiano possidet Bibliotheca Thorunensis*, 3. [piecz.] Königlichches Gymnasium zu Thorn [sygn.] P 8° 101.

Opr.: tektura, skóra żółta, tłoki, radełko z głowami 4 reformatorów religijnych w medalionach z napisami: MARTI LVTHE – PHILP MELAN – IOANNES HVS 1415 – ERASMVS ROTRODA, tłoczenie ślepe – K. Angler.

BUGENHAGEN Johann

15. Epistola consolatoria Johannis Bugenhagii... in hisce turbis missa fratribus, qui sunt in inferiori Germania, MDXLIII Prima Octobris, Wittenberg, Joseph Klug, 1543. 8°

IA 126.990

BUT Ob.6.II.593a

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabrii M. 1543*, 2–3. i opr. zob.: LUTHER Martin, Homelia

BUTNER Andrea

16. De Theriaca et Mithridato graecorum, Venezia [b. dr.] 1549. 8°

IA 128.340

WBPiKs.MTor. 110968

Prow. i opr. zob.: BRASAVOLA Antonius Musa

CAMERARIUS Joachim

17. In hoc libello haec continentur, Synodica, id est, de indicta Synodo, capita. Prima, secunda, tertia. Doctrinae de religione controversae inter se opposita capita..., Leipzig, Jakob Berwald, 1543. 8°

IA 130.447

BUT Ob.6.II.590

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabrii M.*, 2–3. i opr. zob.: LUTHER Martin, Homelia

CAPELLA Galeazzo Flavio

18. Commentarii Galeacii Capellae de rebus gestis pro restitutione Francisci II Mediolanensium ducis, nuper ab ipso auctore recogniti & antea impressis emendationes,

Hagenau, [Peter Braubach], 1535. 8°.

IA 131.490

SLUB – egz. zaginiony

Prow.: 1. [Andreas Aurifaber] 1536, 2. [eksl.] Paweł Speratus, 3. Sächsische Landesbibliothek
Drezno.

Walde, s. 237.

CORNARIUS Janus

19. Universae rei medicae enumeratio, compendio tractata, Basel, Hieronymus Froben, 1529. 4°

IA 144.870

SLUB – egz. zaginiony.

Prow. 1. *Sum Andreae Goldschmidt Wratislaviensis emptus ligatusque Wittembergae Anno 1532 III Idus Februarii*, 2. Sächsische Landesbibliothek zu Dresden.

Walde, s. 205, przyp. 9.

CREUTZIGER Caspar sen.

20. Oratio Casparis Crucigeri ..., de Ecclesia Christi quam habuit 26. Aprilis cum decerneret titulum doctoratus D. Hieronymo Noppo, et D. Fridericho Bachhofen, etc., [Wittenberg, b. dr.], 1543. 8°

IA 147.016

BUT Ob.6.II.593

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabrii M. 1543*, 2–3. i opr. zob. LUTHER Martin, Homelia

CREUTZIGER Caspar, JONAS Christoph

21. Oratio de Polycarpo episcopo Smyrneo, habita a.D.Casparo Crucigero. Oratio de Paulo Apostolo habita a Christophoro Jona, Wittenberg, [b. dr.], 1543. 8°

IA 147.018

BUT Ob.6.II.592

NB: nieliczne podkreślenia tekstu.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabrii M. 1543*, 2–3. i opr. zob.: LUTHER Martin, Homelia

DAZZI Andrea

22. Andreae Dactii Patrici et Academici Florentini Poemata, Firenze, Laurentius Torrentinus, 1549. 8°

IA 150.688

BG PAN Cf 845 8°

NB: druk ten inicjuje klocek z księgozbioru A. Aurifabra składający się z 3 pozycji (BG PAN Cf 8458), zob. nr 10, 53.

Prow. 1. [inicj.na g.okł.] AGD, 2. [k.tyt.] *M.Caspar Schütz*, 3. *AAVD*, 4.[eksl.] Ex Bibliotheca Senatus Gedanensis, [piecz.] Stadtbibliothek Danzig.

Opr.: karton, skóra żółta, tłoki, radełko z trzema półpostaciami kobiecymi z podpisami:

LVCRECIA, Prudencia z lusterkiem podpisana błędnie jako IVSTICIA oraz IVSTICIA z mieczem, tłoczenie ślepe; 1553 – K. Angler.

DIEPOLD Johann

23. Ein Nutzlicher Sermon zu allen Christen menschen von der rechte Euangelische mess und von der beraytung zu dem Tisch gottes von...zu Ulm gepredigt, [Augsburg, Heinrich Steiner], 1523. 4°

VD 16, D-1436

BUT Ob.6.II.1560

Prow. i opr. zob.: BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

ELEGIA

24. Elegia continens Vituperationem Bacchanaliorum. Item Emblema in imaginem Bacchi, cum allegoria, Wittenberg, Veit Kreutzer, 1557. 4°

VD 16, E-956

WBPiKs.MTor. 100323

Prow. i opr. zob.: STIGEL Joannes, Ioelis

EPIKTET

25. Epiktetou Encheiridion [grec.]. Idem latine, Angelo Politiano interprete, Basel, Andreas Cratander, 1531. 8°

VD 16, E-1607

BUT Ob.6.II.2581

NB: druk ten inicjuje klocek zawierający 6 pozycji (BUT Ob.6.II.2581–86), zob.: nr 3–4, 25, 97, 100, 108.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri M.1534*, [inicj. na g. okł.] AG, 2. [SUB Kgb. piecz.] FWR [sygn.] Ba 8 V

Opr.: tektura, skóra biała, tłoki, radełko, tłoczenie ślepe, dekoracja starta, nieczytelna, oprawa mocno zabrudzona, dolna okł. częściowo zniszczona, ostatnie karty bloku książki także mocno zniszczone; XVI w.

ESCHUID Johannes

26. Summa astrologiae iudicialis, Venezia, Johannes Lucilius Santritter für Franciscus Bolanus, 7.VII.1489. 4°

GW 9392

GStAPK, XX HA, StUB Königsberg 93

NB: druk ten inicjuje klocek składający się z trzech pozycji, zob. nr 8, 104.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri D. 1547*, 2. [KB, sygn.] KK 17, KP 20.I, 3. [SUB Kgb. piecz.] FWR [sygn.] Incun. 2398.

Opr.: makulatura z kilkudziesięciu kart rękopiś., skóra brązowa, strychulec, radełko, tłoczenie ślepe, grzbiet w kilku miejscach odsłonięty, skóra na obu okładzinach mocno starta i spękana, resztki czterech wiązań – dwóch z boku i po jednym u góry i u dołu oprawy.

EUCLIDES

27. [Elementa] [grec.], Basel, Johann Herwagen, IX 1533. 2°
VD 16, E-4142
Prow.: 1. [k. ochronna] *D. Nicolaus Copernicus*, 2. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabrii 1543*; [inicj. na g. okł.] AG, 3. [SUB Kgb, sygn.] Bd 105 fol.
Opr.: skóra biała, m.in. radełko z 4 głowami i herbami: FRIDERICVS DVX SAXONIAE etc. (zob. nr 5), tłoczenie ślepe; 1543.
Lindemann, s. 495–500.

FAVENTINUS Benedictus Victor

28. *Medicinalia consilia ad variorum morborum genera, Benedicti Victori Faventini medici excellentissimi in Academia Bononiensi medicinae theoricam profitentis nunc primum in lucem edita*, Venezia, officina Erasmiana, Vincenti Valgrisii, 1551. 4°
WBPiKs.MTör. 108234
Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri Wratisla.*, [inicj. na g. okł.] AGD, 2. [k. tyt.] *Ex legato Mathesiano possidet Bibliotheca Thorunensis*, 3. [piecz.] Königliches Gymnasium zu Thorn [sygn.] P 4° 56.
Opr.: tektura, skóra żółta, tłoki, 2 radełka 1) z 4 głowami reformatorów religijnych w medalionach (zob. nr 14), 2) z anonimowym głowami w medalionach bez podpisów, tłoczenie ślepe; 1552 – K. Angler.

FIDLER Felix

29. *Epithalamium de nuptiis Georgii et Annae filiae Christophori Cromeri. In Academia Regiimontis*, 1550. 4°
VD 16, –
Prow.: zob. LOGAU Georg von
Miaskowski I., s. 206 (błędnie podaje, że druk ten cytuje Pisanski).

FLACIUS Matthias Illyricus

30. *Omnia latina scripta... hactenus sparsim contra Adiaphoricas fraudes & errores, a edita, quaedam prius non excusa, catalogum versa pagina indicabit....*, Magdeburg, [Michael Lotter], 15. Cal. Aprilis 1550: 8°
VD 16, F-1296; W. Preger, *Matthias Flacius Illyricus und seine Zeit*. Bd. 2, Erlangen 1861, nr 548
BUT Pol.6.II.1387
Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum And. Aurifabrii D.*, 2. [KB, sygn.] 791, 3. [SUB Kgb. piecz.] FWR [sygn.] Ce 785 oct.
Opr.: tekst, skóra biała, tłoki, radełko (znacznie starte) ze scenami z Biblii z Mojżeszem z tablicami praw, Ukrzyżowanym Chrystusem, Bogiem Ojcem trzymającym w ręku kulę, oraz z miedzianym węzłem na palu, tłoczenia ślepe, część dolnej okł. pokryta ciemnymi plamami – K. Angler.

FRANCONIUS Matthias

31. *Oratio funebris in mortem Sigismundi I Poloniae Regis*, Kraków, Hieronim Scharffenberg, 1548. 4°

E.XVI, 296, Kat.Pol. BJ. 799

Prow. i opr. zob.: FRANCONIUS Matthias, Oratio funebris in obitum Miaskowski, II, s. 319.

32. Oratio funebris in obitum divae principis... Elisabethae Magnanimi ... Sigismundi Augusti Regis Poloniae... coniugis percharae, cuius anima Vilnae ex fatali lege naturae cessit, non sine magno omnium desiderio: die XV Juni Anno MDXLV aetatis vero suae XVII mense XI die: XIII, Kraków, typis Scharffenbergianis [1545]. 4°.

E.XVI, 296

NB: druk ten inicjował klocek z księgozbioru A. Aurifabra (Königliche u. Universitätsbibliothek Königsberg Pb 22Qu) składający się z 46 pozycji, spośród których Miaskowski odnotował 9, zob. nr 31, 33, 46, 49, 86, 88–89, 106.

Prow.: 1. [Andreas Aurifaber], 2. [SUB Kgb. sygn.] Pb 22Qu.

Opr.: 1555.

Miaskowski II, 316.

33. Von Christlichen Abschiedt auss diesem todlichen lebenn und begrebnus des durch leuchtigistenn Furstenn unnd herrn herrn Sigismundtt Koenige zu Polenn etc., weilandt Kurtzenn bericht durch Matthiam Franconium aus dem lattein vertolckett, Kraków, Hieronim Scharffenberg, 1548. 4°

Polnische Drucke und Polonica 1501–1700. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Bearb. v. M. Gołuszka, M. Malicki, Bd. 1, München 1992, P-334.

Prow. i opr. zob.: FRANCONIUS Matthias, Oratio funebris in obitum...

Miaskowski II, s. 317.

FUCHSIUS Leonardus

34. De historia stirpium commentarii insignes maximis impensis et vigiliis elaborati, adiectis earundem vivis plusquam quingentis imaginibus, nunquam antea ad naturae imitationem artificiosius effictis & expressis....., Basel, officina Isingriniana, 1542. 2°

NB: krótka notka biograficzna dotycząca Fuchsa położona ręką Henryka Heylla jun.

VD 16, F-3242

BG PAN Ub. 2240 2°

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabrii M. 1543*, [inicj. na g. okł.] AG, 2. [k. tyt.] *D[octo]r Henr[ic]us Heyl [sygn] - N.9.*

Opr.: karton, skóra żółta, tłoki, dwa radełka: 1) z 4 głowami i herbami: FRIDERICVS DVX SAXONIAE etc. (zob. nr 5), 2) z 4 kobiecymi półpostaciami: IVSTICIA-LVCRE – PRVDEN – (Suavitas) 1532, tłoczenie ślepe; 1543.

Sokół, Pelczar, s. 71.

GALENUS Claudius

35. Libri aliquot graeci partim hactenus non visi, partim a mendis... ad vetustissimos codices repurgati & integritati suae restituti, annotationibusq(ue) illustrati per Ioannem

Caium Britannum Medicum..., Basel, Hieronimus Froben et Nicolaus Episcopus, VIII 1544 4°.

VD 16, G-180

SLUB – egz. zaginiony.

Prow.: 1. [Andreas Aurifaber], 2. Sächsische Landesbibliothek zu Dresden.

Walde, s. 237.

GEORGIUS Trapezuntius

36. Rhetoricorum libri V, Venezia, Aldus Manutius et A. Asulanus, 1523. 2°

Renouard, 97, 2.

Prow. i opr. zob.: BESSARION

Kiiv BNU, Ald.100–102

Kat. pal. 979.

GNAPHEUS Guilielmus

37. Morosophus de vera ac personata sapientia. Comoedia non minus festiva, quam pia..., Gdańsk, Franciszek Rhode, 1541. 4°

E.XVII, 195; VD 16, V-2269

Prow.: 1. [Andreas Aurifaber], 2. [SUB Kgb. sygn.] Pb. 3 4°.

Tschackert, nr 1307.

38. Prima Aelbingensis scholae foetura. Silva carminum schediasmata scholasticae iuventutis apud Aelbingenses, Gdańsk, Franciszek Rhode, 1541. 4°

E.XVII, 195-196

Prow.: 1. [ded. aut.] *Eruditio ac probo viro, M. Andreae Aurifabro ludi literarii apud Gedanenses moderatori*, 2. [SUB Kgb. sygn.] Pb. 23 Qu; zob. LOGAU Georg von

Tschackert, nr 13083; Miaskowski I, 206.

39. Triumphus eloquentiae..., Gdańsk, Franciszek Rhode, 1541 4°.

E.XVII, 196; VD 16, V-2276

Prow.: 1. [ded. aut.] *Eruditio ac probo viro, M. Andreae Aurifabro ludi literarii apud Gedanenses moderatori*, 2. [SUB Kgb. sygn.] Pb. 23 Qu; zob. LOGAU Georg von

Tschackert, nr 13083; Miaskowski I, 206.

GORDONIO Bernardus de

40. B. Gordonii annum aegritudinum a vertice ad calcem, opus praeclariss. quod liliium medicinae appellatur, nunc denuo ab omnibus mendis, quibus scatebat, repurgatum & septe(m) particulis distributum, ut quarta indicabit pagina, Paris, Ioannes Foucherius, IV 1542. 8°

NB: na dwóch antefoliach i jednym postfolium naniesione ręką Aurifabra recepty m.in. „contra Epilepsiam”.

WBPiKs.MTor. 110900

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum And. Aurifabrii Vratisl. Doct. 1547*, 2. [wyklejka g. okł.] *Mart. Mochinger*,

[antefolium] *Donum haered. D. Mart. Mochinger*, 3. [piecz.] Königliches Gymnasium zu Thorn [sygn.] p 8° 53.

Opr.: tektura, skóra brązowa, dwie wyłaczane ramki, tłoki, skóra okładzin mocno starta, obcięta książki złożone i cyzelowane; XVI w.(?).

HELIODORUS Emesenus

41. Eliodorou Aithiopikes Istorias biblia deka [grec.]. Heliodori Historiae Aethiopicae libri decem nunquam antea in lucem editi., Basel, offic. Hervagiana II, 1534. 4°

VD 16, H-1673

Kiiv NBU, Pal.1444

Prow.: 1.[k. tyt.] *Sum And. Aurifabri Vratisl. Doctoris 1547*, [inicj. na g. okł.] AGD, 2. *Collectio Jablonoviana 671*.

Opr.: karton, skóra żółta, tłoczenie ślepe; 1547.

Kat. Pal., nr 1048.

HOLTORP Bernard Hagensis

42. De Peregrinatione Stanislai a Lasco liber Primus, In Academia Regiimontis 1548. 4°

Prow. zob.: LOGAU Georg von

Miaskowski I, 205.

ILLICINO Pietro

43. Ad Samuelem Cracoviensis ecclesiae episcopum... Satyra Petri Illicini iuris consulti, Kraków, Wdowa Floriana Unglera, [b. r.]. 4°

E. XVIII, 560

Prow. zob.: LOGAU Georg von

Miaskowski I, s. 205.

44. Idyllium Petri Illicini iuris consulti in laudem Samuelis Cracoviensis ecclesiae antistitis et Reg. Polo. Can, Kraków, Wdowa Floriana Unglera, [b. r.]. 4°

E.XVIII, 559

Prow. zob.: LOGAU Georg von

Miaskowski I, s. 205.

JOSEPHUS Flavius

45. Historia belli Judaici ex Josepho Hebraeo, quem Judaei hodie uocant Josiphon, translata per Davidem Kyberum Argentinensem. Joannes Sapidus Lectori S.D..., Strassburg Jacobus Jucundus, VII 1550. 8°

GV 16 –

Kiiv NBU, Pal.1324

Prow.: 1. [inicj. na g. okł.] AGD, 2. *Johannis Stegeri Amstadensis*, 3. Regia V. 670b, 4. [piecz.] BIUsV.

Opr.: karton, skóra żółta; 1551.

Kat. Pal., nr 1230.

KNOBELSDORF Eustathius

46. Divi Poloniae Regis & c. Sigismundi Primi Epicaedion..., Kraków, Wdowa Hieronima Vietora, 1548. 4°

E.XIX,345

Prow. i opr. zob.: FRANCONIUS Matthias, Oratio funebris in obitum...

Miaskowski II, s. 318.

KOEBEL JAKOB

47. Astrolabii declaratio, eiusdemq(ue) usus mire iucundus, non modo Astrologis, Medicis, Geographis, caeterisq(ue) literarum cultoribus multum utilis ac necessarius..., Mainz, Petrus Iordan, VII 1535. 4°

VD 16, K-1592

SBBK – egz. zaginiony.

Prow.: 1. [Andreas Aurifaber], 2. Preussische Staatsbibliothek [sygn.] 4 Ol 2946

Walde, s. 261.

KOPERNIK Mikołaj

48. De revolutionibus orbium coelestium, libri VI, Nürnberg, Johann Petreius, 1543. 2°

E.XX, 76; Baranowski, nr 3

Prow.: 1. [k. tyt.] *Joachimus Rheticus professor Lipsen. suo Andreae Aurifabro dd. 20 Aprilis anno 1543*, 2. Harrison D. Horblit, 3. Haven O'More, Cambridge Mass.

O. Gingerich, *Copernicus „De revolutionibus” An Example of Renaissance Scientific Printing*, [w:] *Print and Culture in the Renaissance. Essays on the Advent of Printing in Europe*, Ed. by G. P. Tyson, S. S. Wagonheim, Newark 1986, s. 57, 71, przyp. 6.

KUCHLER Jacobus

49. De nuptiis serenissimi et potentissimi Poloniae Regis Sigismundi secundi Augusti et illustrissimae dominae d. Catharinae serenissimi Romanorum regis Ferdinandi filiae epithalamion, Wrocław, Kryspin Scharffenberg, 1553. 4°

Wotschke s. 235, przyp. 2; M. Burbianka, *Produkcja typograficzna Scharffenbergów we Wrocławiu*, Wrocław 1968 (Wrocławskie Towarzystwo Naukowe. Śląskie Prace Bibliograficzne i Biblioteczno-znawcze, t. 12), s. 140, nr 1.

Prow. i opr. zob.: FRANCONIUS Matthias, Oratio funebris in obitum

Miaskowski II, s. 320.

50. In nuptias illustrissimi principis ac domini domini Alberti marchionis Brandenburgensis ducis Prussiae etc. et illustrissimae principis ac dominae dominae Annae Mariae ducis Brunsvicensis et Lunaeburgensis carmen gratulationum, Królewiec, Hans Lufft, ok. 1550. 4°

Wotschke, s. 232, przyp. 3.

Prow. zob.: LOGAU Georg von

Miaskowski I, s. 206.

51. Epithalamion de nuptiis illustris et magnifici domini d. Andreae comitis et heredis in Gorka... et... Barbarae de Folsteyn. Palatinae Cracovien. & c., Szamotuły, Aleksander Augezdecki, 20 X 1558 8°

Wotschke, s. 237, przyp. 2; P. Buchwald-Pelcowa, *Aleksander Augezdecki. Królewiec-Szamotuły. Wstęp. Wykaz druków*, [w:] *Polonia typographica saeculi sedecimi*. Zesz. VIII, Wrocław etc. 1972, s.71, nr 20.

WBPIKs.MTor. 100328

Prow.: 1. [k. tyt., ded. aut.] *Clarissimo viro d(om)i(n)o doct. Andreao Aurifabro*, 2. i opr. zob.: STIGEL Joannes, Ioelis

KÜSNER Johann

52. Pharmacopoliterion, saluberrima synthetorum pharmacorum in officinis medicamentariis paßim promercalium symmicta, ad medibiles quosqunq(ue) morbos curandos apprime conducibilia promens, authore Iohanne Kuesnero Trochoreo, apud Salinas Oeni Physico, Ingolstadt, Alexander Weissenhorn, 1542. 8°

VD 16, K-2531

NB: 7 kart „czystych” (niezapisanych), kart ochronnych – 8 z przodu bloku książki, 9 z tyłu.

WBPIKs.MTor. 110854

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri Vratislaviensis D. 1545*, [inicj. na g. okł.] AGD, 2. [k. tyt.] *Ex legato Mathesiano possidet Bibliotheca Thorunensis*, 3.[piecz.] Koenigliches Gymnasium zu Thorn [sygn.] P 8° 18.

Opr.: tektura, biała skóra, tłoki, radełko z półpostaciami kobiecymi z podpisami: IVSTICIA-LVCRECIA CG – PRVDEN – (Suavitas) 1539, tłoczenie ślepe; 1545.

LANGUS Joannus

53. Carminum lyricorum liber, Augsburg, Phillipp Ulhard, 1548. 8°

E.XXL, 57–58

BG PAN Cf 845 8°

Prow.: [inicj.na g.okł.] 1. AGD, 2. [piecz.] Stadtbibliothek Danzig.

Opr. zob.: DAZZI Andrea

LOGAU Georg

54. Epigramma aliquot Cracoviae lusa, Kraków, Hieronim Vietor, 1540. 4°

E.XXI, 388

NB: druk ten mieścił się w klocek zawierającym 35 pozycji bibliograficznych (Pb 23 Qu), z których Miaskowski odnotował 9, zob. nr 29, 38–39, 42–44, 50, 90.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Andreae Aurifabro suo D. D. Virgilius Hauck*, 2. [SUB Kgb. sygn.] Pb.23 Qu. Miaskowski I, s. 202–203.

LUTHER Martin

55. Das Hauptstück des Ewygenn unnd newen testaments von dem hochwyrdigenn Sacrament bey der gestalt..., [Erfurt, Matthes Maler, 1522]. 4°

VD 16, L-4818

BUT Ob.6.II.1553

NB: podkreślenia tekstu oraz marginalia.

Prow. i opr. zob: BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

56. Homelia mire consolatoria, de Fraternitatibus, habita in Paschae festo, praesente Electore Saxoniae etc., Strassburg, Crato Mylius, III 1543. 8°

Benzing, 3284

BUT Ob.6.II.588

NB: druk ten inicjuje klocek z księgozbioru A. Aurifabra składający się z 7 pozycji (BUT Ob.6.II.588-593a), zob. adligaty nr 15, 17, 20-21, 56, 71, 85.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum. Andreae Aurifabri M. 1543*, 2. B(ibliotheca) A(cademica) [sygn.] G.IV.16, 3. [SUB Kgb. piecz.] FWR, [sygn.] Ce 674 8°

Opr.: pergamin nieuszywniony, żółty, z przodu i z tyłu bloku książki po 8 „czystych” kart ochronnych; XVI w.

57. Das diese wort Christi (Das ist mein leib etce) noch fest stehen widder die Schwermgeister, Wittenberg, Michael Lotther, 1527. 4°

Benzing, 2416

BUT Ob.6.II.1558

Prow. i opr. zob.: BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

58. Das tauffbuchlin verdeutscht, Wittenberg, [b. dr.], 1523. 4°

BUT Ob.6.II.1561

NB: rękopiśmienny tekst na postfolium.

Prow. i opr. zob.: BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

59. Vermanung zum Sacrament des leibs vnd bluts vnsers Herrn, Wittenberg, Joseph Klug, 1537. 4°

Benzing, 2834

BUT Ob.6.II.1557

NB: rękopiśmienny tekst na postfolium.

Prow. i opr. zob.: BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

60. Vom nützbrauch der Messen, Wittenberg, [b. dr.], 1522. 4°

BUT Ob.6.II.1559

Prow. i opr. zob.: BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

61. Von Anbeten des Sacraments des heyligen Leychnams Christi, [Erfurt, Mathes Maler,] 1523. 4°

GV 16, L-7073

BUT Ob.6.II.1555

Prow. i opr. zob.: BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

62. Von beyder Gestalt des Sacraments zu nehmen und ander newrung Doct. Martin Luthers meynung, Wittenberg, [b. dr.], 1530. 4°

BUT Ob.6.II.1554

NB: tekst rubrykowany, marginalia.

Prow. i opr. zob.: BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

63. Von de Ban(n) ein fast nutzlich predig durch d. Martinu(m) Luther beschriebe(n) und vil wytlaufiger erkleret weder sy vorhin im latin oder tütsch gewesen ist, Basel, Adam Petri, 1520. 4°

Benzing, 579

BUT Ob.II.1564

NB: tekst rubrykowany.

Prow. i opr. zob.: BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

64. Von der Beycht ob die der Bapst macht habe tzu gepieten, Wittenberg, [b. dr.], 1521. 4°

GV 16, L-7186

BUT Ob.6.II.1563

NB: tekst rubrykowany; na dwóch postfoliach rękopiśmienny tekst.

Prow. i opr. zob.: BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

65. Ein weyse Christlich Mess zuhalten vn(d) zum tisch Gottis zu gehen, Wittenberg, [b. dr.], 1523. 4°

BUT Ob.6.II.1556

Prow. i opr. zob.: BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

MASSA NICCOLO

66. Epistolae medicinales et philosophicam, Venezia, [b. dr.], 1550. 4°

BMC CLV, 21

SBBK – egz. zaginiony

Prow.: 1. [Andreas Aurifaber], 2. Preussische Staatsbibliothek [sygn.] Ic 2905.

Walde, s. 261.

MATTIOLI Pietro Andrea

67. Serenissimi Principis Ferdinandi Archiducis Austriae & c. Medici, Apologia adversus Amathum Lusitanum, cum censura in eiusdem enarrationes, Venezia, officina Erasmiana, Vincenti Valgrisi & Balthasare Constantini, 1558. 8°

WBPiKs.MTor. 110969

Prow. i opr. zob.: BRASAVOLA Antonius Musa

MELANCHTHON Philipp, GRYPHENHAGIUS Joannes Cotbusianus

68. Clarissimi viri, d. Philippi Melanthonis ad doctorem Andream Aurifabrum Vratislaviensem epistola. Epithalamion in honorem clarissimi viri, Andreae Aurifabri Vratislaviensis, artium & medicinae doctoris & honestissimae virginis Agnetis, filia

reverendi viri d. Andreae Osiandri, parochi ac ordinarij theologiae professoris in schola Regiomontana, autore Ioan. Gryphenhagio Corbusiano Eiusdem alia item progymnasmata. XV Calend. Februarias M.D.L. In Academia Regiomontana, Królewiec, Dziedzice Johanna Luffta, 1550. 4°

WBPKs.MTor. 100320

Prow. i opr. zob.: STIGEL Joannes, Ioelis.

[MELANCHTHON Philipp]

69. Verlegung etlicher unchristlicher Artikel welche die Widerteuffer furgeben, Wittenberg, Georg Rhaw, [b. r.]. 4°

BUT Ob.6.II.1562

Prow. i opr. zob.: BODENSTEIN von Karlstadt Andreas Rudolf

70. De nuptiis illustrissimi Principis ac domini, domini Alberti Marchionis Brandenburgensis: Prußiae... ducis [etc.]. Epistola Philippi Melancthonis. Ecloga Georgii Sabini..., Królewiec, Dziedzice Johanna Luffta, [po 1550]. 4°

WBPKs. MTor. 100315

Prow. i opr. zob.: STIGEL Joannes, Ioelis

71. Responsio Philippi Melancthonis ad scriptum quorundam delectorum a Clero Secundario Coloniae Agrippinae. Cum praefatione D. Martini Lutheri, Wittenberg, Joseph Klug, 1543. 8°

BUT Ob.6.II.589

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri M. 1543*, 2-3. i opr. zob.: LUTHER Martin, Homelia

MÖLLER Heinrich

72. Epithalamium de nuptiis D. Caspari Nepffelii et Sophiae filiae D. Nicolai Richavii. Scriptum ab Henrico Mollero Hesso, In Schola Culmensi A.D. 1551. m. Octobri

E. -

Prow. (nr 2) zob.: LOGAU Georg

Miaskowski I, s. 206.

MYREPSUS Nicolaus

73. Nicolai Myrepsi Alexandrini medicamentorum opus, in sectiones quadraginta octo digestum, hactenus in Germania non visum, omnibus tum medicis, tum seplasiariis mirum in modum utile, a Leonharto Fuchsio medico & scholae Tubingensis professore publico, e graeco in latinum recens conversum, luculentissimisque annotationibus illustratum, Basel, Johannes Oporinus, III 1549. 2°

VD 16, N-1556

WBPKs.MTor. 111782

NB: na jednej z 4 kart ochronnych rękopiśmienny tekst położony ręką Aurifabra, tekst opatrzoney nagłówkiem *Pulvis Tritemy*.

- Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri Wratsil. D.*, [inicj. na g. okł.] AGD, 2. [wyklejka g. okł.] *Mart. Mochinger*, [antefolium] *Donum haered. D. Mart. Mochinger. Cons. Thor.*, 3. [piecz.] *Gymnasium zu Thorn* [piecz.– orzeł z inicjałem na tułowiu:] FWR [sygn.] B.fol. 32.
- Opr.: tektura, skóra żółta, tłoki, 2 radełka: 1) z 4 głowami reformatorów religijnych w medalionach (zob. nr 14), 2) z 3 półpostaciami kobiecymi (zob. br 22), doczenie ślepe, liczne plamy na obu okł.; 1549 – K. Angler.

ORTH Zacharias, LOTHMANNUS Everhard Osnaburgensis

74. *Quaedam carmina in honorem Heraclidae Jacobi Basilici, Despotae Sami, Principis et Marchionis in Paro, Equitis aurati & Comitum Palatini, & domini sui clementissimi. Rostochi, Anno 1550, Gdańsk, Franciszek Rhode, 1556. 4°*
- VD 16, –
WBPiKs.MTor. 100322
Prow. i opr. zob.: STIGEL Georg, Ioelis

OSIANDER Andreas

75. *De unico mediatore Iesu Christo et iustificatione fidei confessio, Królewiec, [Hans Lufft], 24 X 1551. 4°*
- G. Seebass, *Bibliographica Osiandrica*, Nieuwkopp 1971, nr 59;
BUWr 409199
- Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri D.*, 2. [Biblioteka księcia Jerzego Rudolfa w Legnicy, sygn.] 2062.
- Opr.: tektura, skóra, tłoki; 1552.
- J. Ożóg, *Katalog poloników XVI w. Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, t. 1, Wrocław 1991, nr 1382

PEURBACH Georg

76. *Tabulae eclipsiu(m) magistri Georgii Peurbachii. Tabula primi mobilis Joannis de Montereio...* [Hrsg. v. Georgius Tannsteter Collimitius], Wien, Joannis Winterburger, imp. fratr. Leonard & Luca Alantse 1514. 2°
- VD 16, P-2056
BWS Met.W. – br. sygn.
- NB: druk ten inicjuje klocek z księgozbioru A. Aurifabra składający się z dwóch pozycji, zob. nr 81. U dołu k. tyt. podana cena „2 flore”.
- Prow.: 1. [k. tyt.] *Accepi Vittembergae V Februarii 1540, Sum Andreae Aurifabri M.*, 2. [BZ, sygn.] Kf 21 II.
- Opr.: tektura, skóra jasnobrązowa, tłoki, dwa skórzane wiązadła.

PINU Joseph

77. *Disticha [grec.] illustrium ac clarorum aliquot virorum et foeminarum obitus, et simul annorum numeros, quaedam etiam diem continentia, memoriae scripta a...*, Wittenberg, [b. dr.], 1556. 4°
- VD 16, –

WBPiKs.MTor.100319

Prow. i opr. zob.: STIGEL, Ioelis

PLATO

78. Opera cum commentariis Procli in Timaeum & Politica, thesauro veteris Philosophiae maximo, adiectus etiam ist... Index [Hrsg.(Ioannis Oporini... diligentia...)], Basel, Joannes Waldner, 1534. 2°

VD 16, P-3275

BG Cc 12820 2°

NB: na wyklejce g. okł. i karcie ochronnej oraz marginesach zapiski A. Aurifabra oraz K. i H. Heyllów.

Prow.: 1. [k. tyt., napis częściowo wyskrobany] *Sum Andreae Aurifabri M. 1538*, [inicj. na g. okł.] AG, 2. [Krzysztof Heyll], 3. [Heylmand Heyll], 4.[k. tyt.] *Donum Dni Johannis Höfelii m. Septemb. 657*.

Opr.: deska, skóra żółta, dwa radełka: 1) z 4 głowami i herbami: FRIDERICVS DVX SAXONIAE etc. (zob. nr 5), 2) z puttami, tłoczenie ślepe, oprawa zabrudzona; 1538. Sokół, Pelczarowa, nr 133.

PLUTARCHUS

79. Ploutarhou Haironeos Peri aretes kai kakias [grec.]. Plutarchi Chaeronei de virtute & vitio, libellus iam recens (a)editus, [Leipzig, Nickel Schmidt], 1532. 8°

VD 16, P-3779

BUT bez sygn.

Def.: druk zachowany fragmentarycznie, tylko 6 początkowych kart.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri 15 [...]*, 2. i opr. zob.: EPIKTET

PRAETORIUS Zacharias

80. Duo carmina in honorem Heraclidae Iacobi Basilici, despotaе Sami, principis et Marchionis in Paro, equitis aurati, et comitis Palatini &c. scripta a poetis ab eodem laureatis, Rostock, Ludwig Dietz, 1556. 4°

VD 16, -

WBPi Ks.MTor. 100321

Prow. i opr. zob.: STIGEL Georg, Ioelis

PTOLEMAEUS Claudius

81. In hoc opere haec co(n)tinentur: Nova translatio primi libri Geographiae Cl. Ptolomaei... Joanne Vernerio Nurenbergen(sis) interprete..., Nürnberg, Joannes Stuchs, XI 1514. 2°

VD 16, P-5208

BWSD Met.W. - br. sygn.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri M. 1540*, 2. [BZ, sygn.] Kf 21 II.4, 3. [piecz.] Ex libris Bibliothecae Seminarii Varmiensis-Olstini, [sygn.]Sd 49/2.

Opr. zob.: PEURBACH Georg

RHETICUS Georg Joachim

82. Ephemerides novae seu expositio positus diurni siderum... praecipuoru(m) ad Ann...M.D.L.I... exquisita ratione & accurato studio elaborata..., Leipzig, Wolfgang Günter, 1550. 4°

VD 16, J-277; K.H. Burmeister, *Georg Joachim Rheticus 1514–1574. Eine Bio-Bibliographie. II Quellen und Bibliographie*, Wiesbaden 1968, s. 43, nr 13.

Prow.: 1. *Donum Authoris*, 2. [*Andreas Aurifaber*], 3. [SUB Kgb. sygn.] Md 18 4° .
Lindemann, s. 497.

RICARDUS Johann Mansfeldensi

83. Carmen de castis angelis, Wittenberg, [b. dr.], 1556. 4°

VD 16, –

WPiKs.MTor. 100324

Prow. i opr. zob.: STIGEL Georg, Ioelis

RIGMANN Joachim Stettinensi

84. Sententia Salomonis proverb. cap. 8 Sapientia Dei Ludit in orbe terrarum et deliciae eius cum filiis hominum. Carmine descripta, Wittenberg, [b. dr. i r.]. 4°

VD 16, –

WPi Ks.MTor.

Prow. i opr. zob.: STIGEL Georg, Ioelis

RIVIUS Joannes d. Ä.

85. Quod sponsalia sine consensione et approbatione parentum facta, rata non debeant haberi... Eiusdem de familiari cuiusque genio, seu de praesidio Angelico libellus, Leipzig, Nicolaus Wolrab, 1540. 8°

VD 16, R-2646

BUT Ob.6.II.591

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum. Andrea Aurifabrii M.1541*, 2–3. i opr. zob.: LUTHER Martin, Homelia

RUIZ de Moros, Pedro

86. De apparatu nuptiarum... Sigismundi Augusti... Carmen, Kraków, Dzierżycie Marka Scharffenberga, 1553. 4°

E. XXVI, 399

Prow. i opr. zob.: FRANCONIUS Matthias, *Oratio funebris in obitum Miaskowski II*, s. 319.

SCHOSSER Johann

87. Historia de origine et incrementis illustrissimae et inclytae familiae Marchionum Brandenburgensium, elegiaco carmine illustrata a Johanne Schossero. Cum praefatione Philippi Melanthonis, Wittenberg, Dzierżycie Georga Rhawa, 1558. 4°

VD 16, S-3981

WBPiKs.MTor. 100.318

Prow. i opr. zob.: STIGEL Georg, Ioelis

SCHROETER Adam

88. Elegiarum liber unus. Item Epigrammatum liber unus. Ad clarissimum dominum Nicolaum Hubnerum mecoenatem..., Kraków, Łazarz Andrysowic, ok. 1550. 4°

E. XXVII, 275

Prow. i opr. zob.: FRANCONIUS Matthias, Oratio funebris in obitum Miaskowski II, s. 319.

SECKERWITZ Johannes

89. Elegia de Natali Christi ... ad Paulum Speratum episcopum Pomesaniensem. Ecloga continens colloquium pastorum, quibus Angelus annunciavit Nativitatem Domini – Scripta ad... Georgium Socolofsky terrae Culmensis iudicem. Per Joannem Seckervitz Vratislaviensem. [b.m. dr.]

E. XXVII, 329

Prow. i opr. zob.: FRANCONIUS Matthias, Oratio funebris in obitum Miaskowski II, s. 320.

90. Epithalamion doctissimo viro Erasmo Reinholt Salveldensi Mathematicum professori in Academia Witebergensi et honestissimae virgini Marthae natae patre praetore Goerlicensi scriptum a Johanne Sekerwitz Vratislaviensi. Elegia gratulatoria scripta a Mathia Stoio Regiomontano, Wittenberg, [Veit Kreutzer], 1550. 4°

E. XXVII, 329; VD 16, S-5224

Prow. zob.: LOGAU Georg von Miaskowski I, s. 206.

91. Psalmi aliquot lyricis modis versi ac dedicati illustri magnificoque Domino Domino Stanislao, Comiti a Gorca, &c., Wittenberg, [b. dr.], 1554. 4°

E. XXVII, 329

WBPiKs.MTor. 100326

Prow. i opr. zob.: STIGEL Joannes, Ioelis

SEIFRID Georg

92. Genealogia illustrissimorum Principum, Marchionum Brandenburgensium, ex probatissimis historiographis summa assiduitate, ac diligentia collecta & conscripta, Wittenberg, [Hans Lufft, 1555]. 4°

VD 16, S-5369

WBPiKs.MTor. 100317

Prow. i opr. zob.: STIGEL Joannes, Ioelis

SIMON Ianuensis

93. Incipit clavis sanationis elaborata per magistrum Simonem Januensem, Padova, Peter Maufer, 1474. 4°

L. Hain, *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur*. Vol. 1, Stuttgartiae-Lutetiae Parisiorum 1827, nr 14748

GStAPK, XX HA, StUB Königsberg 79

Prow.: 1. [inicj.na g.okł.]AGD, 2. [eksl.] BZ, [sygn.] 03, 3. [SUB Kgb. piecz.] FWR [sygn.] Inc. 2401.

Opr.: tektura, biała skóra, strychulec, dwa radełka: 1) z czterema głowami reformatorów religijnych w medalionach (zob. nr 14), 2) z 3 półpostaciami kobiecymi (zob. nr 22), toczenie ślepe, krawędź g. okł. mocno zniszczona – K. Angler.

STANHUFF Michael

94. *Oratio complectens praecipuas prioprietates apud et allegorias [grec.] quae in harum contemplatione passim occurrunt, conscripta inlyta Akademia Witebergensi, & recens iam edita, ac illustrissimo Principi Friderico episcopo Hildesheimensi, Duci Holsatiae &c. dedicata, Wittenberg, Veit Kreutzer, 1556. 4°*

VD 16, S-8567

WPi Ks.MTor. 100327

Prow. i opr. zob.: STIGEL Joannes, Ioelis

STIGEL Joannes

95. *In nuptiis Illustrissimi Principis, ac Domini D. Ioannis Friderici II. Ducis Saxoniae, Landgrauj Thuringiae, Marchionis Misniae. Et illustrissimi sponsae, Domine Agnae, natae Principis Hessorum, Epithalamion... Accesserunt & aliorum carmina, Jena, Christian Rödinger, 1555. 4°*

VD 16, S-9117

WPiKs.MTor. 100316

Prow. i opr. zob.: STIGEL Joannes, Ioelis

96. *Ioelis Prophetae concio de persecucione, populi, Iudaici, et de vera poenitentia. Carmine comprehensa Johanne Stigelio autore eiusdem Stigelii precationum liber primus, Jena, Christian Rödinger, 1555. 4°*

VD 16, S-9107

NB: druk ten inicjuje klocek składający się 15 pozycji (WPiKs.M.Tor. 100.315–329), zob. nr 24, 51, 68, 70, 74, 77, 80, 83, 84, 87, 91–92, 94–95, 101.

WPi Ks.MTor. 100. 314

Prow.: 1. [inicj.na g. okł.] AGD, 2. [piecz.] Königliches Gymnasium zu Thorn [sygn.] D.IV 44.

Opr.: tektura, skóra żółta, radełko, skóra na dolnej okładzinie mocno starta; 1559.

STOBÆUS Johannes

97. *Graece et Latine. Senarii Proverbiales ex diversis poetis graecis a Stobaeo collecti & iam recens ab Ottomaro Luscinio Argentino... in Senarios latinos festiuo admodu(m) versi..., [Strassburg, Johann Knobloch, XII 1521], ok.1534. 8°*

VD 16, J-768

BUT Ob.6.II.2586

Def.: mocno zniszczona dolna część bloku książki.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabrii M. 1534*, 2. i opr. zob.: EPIKTET

STOEFFLER Joannes

98. *Elucidatio fabricae ususque astrolabii a Joanne Stoflerino Justingensi... edita*, Oppenheim, Jacobus Köbel [druk w 1512 r.], 1513. 2°

VD 16, S-9196

SBBPK, Rar.Ol.2873

NB: na wyklejce górnej okł. położone ręką A. Aurifabra krótkie informacje dotyczące jego biografii.

Prow.: 1. [napis wytłoczony na g.okł.] Johann Crause, 2. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri, emptus Wratislaviae a Johanne Crause Anno MDXXXIII*, 3. *Hardvici Bryonigeri Memlii emptus Regiomonti a vidua Andreae Aurifabri anno MDLXIII*, 4. [Preussische Staatsbibliothek] Rar. Ol. 2873.

Opr.: deska, skóra brązowa, strychulec, radełko; 1515.

M.J. Husung, *Buchebände aus der Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin*, Leipzig 1925, s. 31, Taf LVIII Abb.94.

SUETONIUS Tranquillus Caius

99. *Caesarum XII libri, iam denuo bonorum exemplarium & comme(n)tariorum ope emendati, cum Antonii Coccii Sabellici co(m)mentaris, nihil annotatu dignum dissimulantibus...*, Basel, Henricus Petrus, III 1542. 8°

VD 16, S-10106

BG Cd 13871 8°

Prow.: 1. [inicj. na g. okł.] AG, 2. [eksl.] Henryk Schwartzwald.

Opr.: deska, skóra żółta, tłoki, radełko z półpostaciami kobiecymi (zob. nr 34), tłoczenie ślepe, dwa zapięcia, 1544 – K. Angler.

THEOPHRASTUS

100. *Theophrastou harakteres* [grec.]. *Cum interpretatione latina*, Basel, Andreas Crantander, VIII 1531. 8°

VD 16, T-930

BUT Ob.6.II.2583

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabrii M. 1535*, 2. i opr. zob.: EPIKTET.

TONVILLIANUS Petrus

101. *In honorem Heraclidae Jacobi Basilici Despotae Sami infantis Doridis Principis et Marchionis Pari equitis aurati & Comitis Palatini & c., Coronae* [Braæov] [Honterdrukerei] 1558. 4°

WBPiKs.MTor. 100329

Prow. i opr. zob.: STIGEL Joannes, Ioelis

URCEUS Codrus Antonius

102. Opera, quae extant omnia...[cum Codri vita per Bartholomaeum Blanchinum], Basel, Henricus Petrus, III 1540. 4°

VD 16, U-227

Kiiv NBU, Pal.1409

Prow.: 1. [inicj. na g. okł.] AG, 2. Collectio Jablonoviana 393, 3. [piecz.] BIUsV.

Opr.: karton, jasna skóra, tłoczenie ślepe; 1543.

Kat. pal. 2385.

VALERIUS Flaccus Caius

103. Argonautica, Venezia, Aldus Manutius, V 1523. 8°

Renouard, 96, 3

BUT Ob.6.II.3909

NB: nieliczne podkreślenia.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Aurifabri M. 1540*, [inicj. na g. okł.] AG, 2. [k. tyt.] *Petrus Himmelreich Regiomonte*, 3. [k. tyt.] *Nunc ex libris Thomae Roti Elbingae Anno 94*, 4. [piecz.] Stadtbibliothek Elbing [sygn.]B7.

Opr.: tekt. pergamin radełko, tłoki; 1540.

VALLA Georgius

104. Commentationes. In Ptolemei quadripartitus inq(ue) Ciceronis Partitiones (et) Tusculanes questio(n)es ac Plinii Naturalis historiae librum secundus, Venezia 1502, 2°

BMC, CCXLVI, 21

GSt APK, XX HA, StUB Königsberg 93 adl.2

Prow. i opr. zob.: ESCHUID Johannes

VOCABULARIUS

105. Vocabularius utriusq(ue) iuris difficillimas quasq(uae) voces iuxta receptos iuris interpretes edifferens: nunc demu(m) exactissima cura recognitus ac (velut e fordibus ac vermibus erroriu(m) erutus) supracq(ue) cuiusuis alteri(us) editionis anxessin non paucis vocabulis elegantissimis hoc signo praenotatis locupletatus, Lyon, Jacobus Wyt, 20 VIII 1535. 8°

BUWr 457205

Prow.: 1. [k. tyt.] *Donu(m) Joannis Iris*, 2. [k. tyt.] *Andreae Aurifabri M.1541*, 3. [k. tyt.] *Bibliotheca s. Dorothea Wratisl.*, 4. [piecz.] Ex. Bibliothec. Reg. Uniwer. Wratisl.

Opr.: tektura, skóra brązowa, strychulec, tłoki. radełko starte, mało czytelne, dwa zapięcia, jedno zachowane, oprawa mocno zabrudzona, ślady zawilgoceń; XVI w.

WACŁAW z Szamotuł

106. In funere Serenis. Principis et D.D. Elizabethae Sereniss. Rom. Hung. Bohe. etc. Regis filiae: Potentiss. ac Invictiss. Principis et D.D. Sigismundi II Augusti, Dei gratia Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviaeque etc. Coniugis

multo amantissimae Carmen lugubre VII die Augusti conscriptum Anno MDXV, Kraków, wdowa Florianana Unglera, 1545. 4°

E. XXX, 201

Prow. i opr. zob.: FRANCONIUS Matthias, Oratio funebris in obitum Miaskowski II, s. 319.

WIELAND Melchior

107. De stirpium aliquot nominibus vetustis ac novis: quae multis iam seculis vel ignorarunt medici, vel de eis dubitarunt: ut sunt Mamiras Molly, Oloconitis, Doronicum, Bulbocastanum, Granum alzelin vel habbazis & alia complura, epistolae una Melchioris Guilandini Boruŝi, altera Conradi Gesneri. Tigurini Adduntur & icones novae tres, Basel, Episcopus Iunior, 1557. 8°.

VD 16, W-2625

WBPiKs.MTor. 110970

Prow. i opr. zob.: BRASAVOLA Antonius Musa

ZENOBIUS

108. Zenobii Epitome ton Tarraiu kai Didymu paroimion [grec.]. Zenobii compendium veteru(m) proverbiorum ex Tarraeo et Didymo collectum opus luculentum & utile, Hagenau, Peter Braubach, 1535. 8°

VD 16, Z-368

BUT Ob.6.II.2585

NB: na końcu 6 „czystych” kart ochronnych.

Prow.: 1. [k. tyt.] *Sum Andreae Auifabrii M. 1535*, 2. i opr. zob.: EPIKTET

Indeks topo-typograficzny

Augsburg

Erhard Ratdolt 13

Heinrich Steiner 23

Philipp Ulhard 53

Basel

Johann Bebel 5

Andreas Cratander 25, 100

Episcopus Iunior 107

Hieronymus Froben 19

Johann Froben 7

Hieronimus Froben et Nicolaus Episcopus 35

Johann Herwagen 27

officina Hervagiana 41

officina Isingriniana 34

Ioannes Oporinus 73
Jacobus Parcus, sumpt. Io. Oporinus 11
Henricus Petrus 99, 102
Adam Petri 63
Joannes Waldner 78
Brasov
Honterdruckerei 101
Erfurt
Mathes Maler 55, 61
Firenze
Laurentius Torrentinus 22
Gdańsk
Franciszek Rhode 37, 38, 39, 74
Hagenau
Peter Braubach 3, 4, 18, 108
Ingolstadt
Alexander Weissenhorn 52
Jena
Christian Rödinger 96,
Kraków
Lazarz Andrysowic 88
Hieronim Scharffenberg 31, 32, 33
Dziedzice Marka Scharffenberga 86
Wdowa Floriana Unglera 43, 44, 106
Hieronim Vietor 54
Wdowa Hieronima Vietora 46
Królewiec
Hans Lufft 50, 75
Dziedzice Johanna Luffta 68, 70
b. dr. 29, 42
Leipzig
Jakob Berwald 17
Wolfgang Günter 82
Nickel Schmidt 79
Nicolaus Wolrab 85
Lyon
Jacobus Wyt 103
Magdeburg
Michael Lotter 30
Mainz
b. dr. 47
Nürnberg
Johann Petreius 48
Johann Stuchs 81
Oppenheim
Jakobus Köbel 45
Padova
Peter Maufer 93

Paris

Conrad Badius 10

Joannes Foucher 40

Rostock

Ludwig Dietz 80

Strassburg

Jacob Jucundus 45

Johann Knobloch 97

Crato Mylius 56

Szamatuly

Alexander Augezdecki 51

Venezia

Aldus Manutius et Andreas socer 6, 9, 103

Aldus Manutius et. A. Asulanus 36

Bernard Bindonus 2

Luca Antonius Junta 1

Johannes Lucilius Santritter für Franciscus Bolanus 26

officina Erasmiana Vincenti Valgrisi & Balthasare Constantini 67

off. Erasmiana Vincentii Valgrisii 14, 28

Bernardinus de Vitalis 8

b. dr. 16, 66, 104

Wien

Joannes Winterburger 76

Wittenberg

Joseph Klug 15, 59, 71

Veit Kreutzer 24, 87, 94

Michael Lotther 57

Hans Lufft 92

Georg Rhaw 69

Dziedzice Georga Rhawa 87

Nickel Schirlentz 12

b. dr. 21, 58, 60, 62, 64, 65, 77, 83, 84, 91

Wrocław

Kryspin Scharffenberg 49

Brak miejsca i drukarza 72, 89, 94, 98

Skorowidz proveniencji

AAVD 10, 22, 53

BBL 11

Biblioteka Gdańska PAN 5, 10, 22, 34, 53, 78, 99

Biblioteka Imp. Univ. sv. Vladimira 1, 7, 9, 13, 36, 102

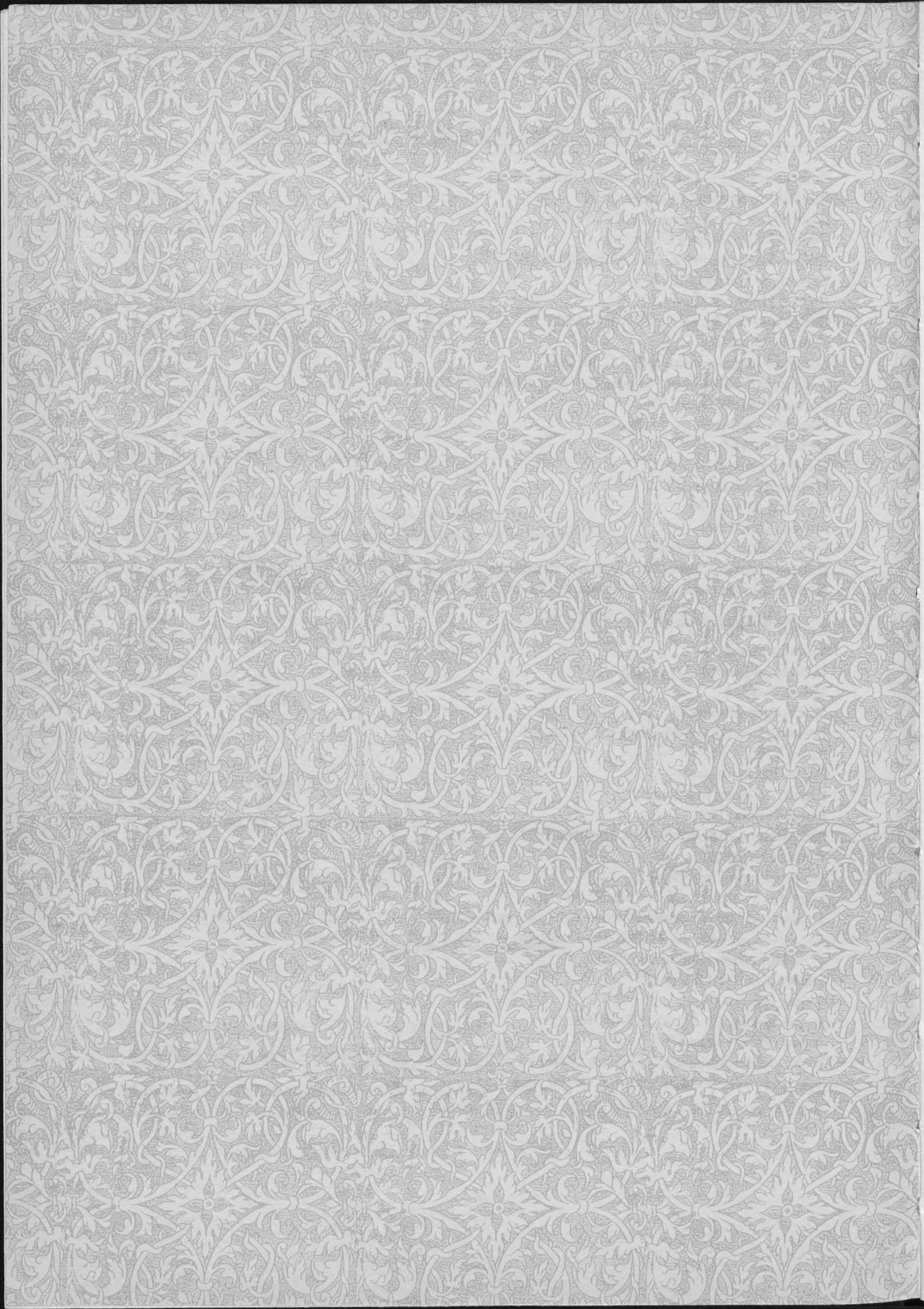
Biblioteka Kościoła p.w. św. Doroty we Wrocławiu 105

Bibliotheca Regia Universitatis Vratislaviensis 105

Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu 3–4, 11–12, 15, 17, 20–21, 23, 25, 30, 55–65, 71, 85, 97, 100, 103, 108

Bibliotheca Academica, Królewiec 15, 17, 20, 21, 56, 71, 85

- Bibliotheca Seminari Varmiensis Olstini 76, 81
Bibliotheca Senatus Gedanensis 22
Bibliotheca Thorunensis 14, 16, 67, 28
Biblioteka Narodowa Ukrainy 1
Biblioteka Zamkowa księcia Albrechta 76, 81, 93
Bryoniger Hardvicius 98
Bünaw Heinrich von 6
Codricius (Wolfgang von Kötteritz) 10
Crause Johann 98
Collectio Jablonoviana 1, 9, 13, 36, 102
Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz 8, 26, 93
Gymnasium zu Thorn 73
Hauck Virgilius 54
Heyll Henryk 5
Heyll Krzysztof 5
Himmelreich Piotr 103
Höfelius Johann 78
Iris Johann 105
Jerzy Rudolf, książę legnicki 75
Kammerbibliothek księcia Albrechta Pruskiego 8, 12, 23, 26, 30, 55, 57–65, 69, 104
Königliches Gymnasium zu Thorn 14, 24, 26, 28, 51, 67, 68, 70, 74, 77, 80, 83, 84, 87, 91, 92, 94, 96, 101
Kopernik Mikołaj 27
Kuchler Paweł 51
Mathesius Jan mł. 14, 16, 28, 67
Milich Jacob 1
Mochinger Marcin 73
Preussisches Staatsbibliothek Berlin 66, 98
Regia 7, 45
Radwald Christian 7
Rheticus Georg Joachim 82
Rotus Tomasz 103
Sächsische Landesbibliothek Dresden 18, 19
Schütz Caspar 22
Schwartzwald Henryk 99
Speratus Paweł 12, 18, 23, 55, 57–65, 69
Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg 3–4, 11–12, 15, 17, 20–21, 23, 25–27, 29, 31–33, 38–39, 42–44, 46, 49–50, 55–69, 82, 86, 88–90, 93, 97, 100, 104, 106, 108
Stadtbibliothek Danzig 10, 22, 53
Stadtbibliothek Elbing 103
Steger Johann 45
Stojus Maciej 12, 23, 55, 57–65, 69
Tomnazis [?] Johann 7
Wojewódzka Biblioteka i Książnica Miejska w Toruniu 14, 16, 24, 28, 40, 51–52, 67–68, 70, 73–74, 77, 80, 83–84, 87, 91–92, 94–96, 101

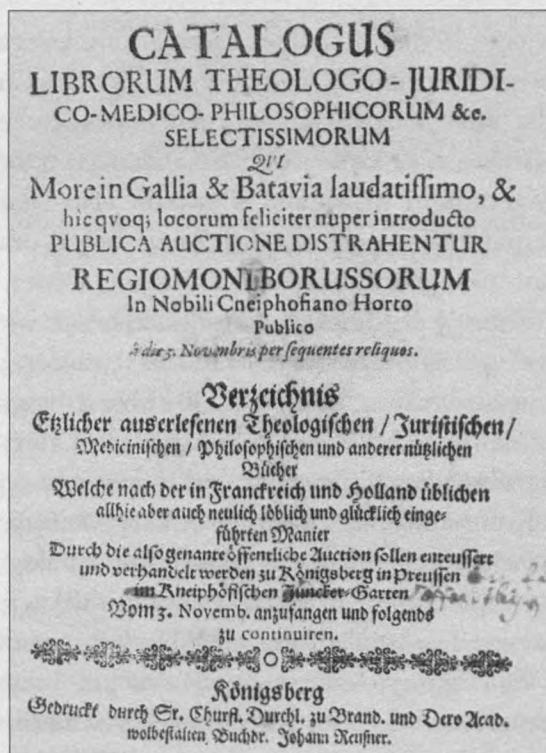
**KATALOGI AUKCYJNE
I KSIĘGOZBIORY PRYWATNE
W XVII I XVIII WIEKU**

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

Katalogi aukcji książkowych w dawnym Królewcu

Księgarstwo w Królewcu sięga czasów księcia Albrechta von Hohenzollern-Ansbach¹. To właśnie w okresie jego rządów najpierw jako wielkiego mistrza Zakonu Niemieckiego w Prusach, potem jako księcia (*dux in Prussia*) z powodu skromnej, miejscowej produkcji typograficznej zaczęto sprowadzać niezbędne książki religijne zapoznające poddanych z zasadami, wprowadzonej odgórnie, religii ewangelickiej. Miały one także przyspieszyć tworzenie miejscowego środowiska naukowego, którego ośrodkiem od 1544 roku stał się uniwersytet. Funkcje księgarzy spełniali początkowo typografowie oraz introligatorzy. Wiek XVII jest dalszym etapem rozwoju handlu książkowego w Królewcu. Dotyczy to zwłaszcza drugiej połowy tamtego stulecia. Źródła przynoszą nazwiska księgarzy zaspokajających rosnące potrzeby miejscowych uczonych oraz bibliofilów. Bibliopole zaczęli stosować, zyskując na popularności od początku XVIII wieku, formę sprzedaży jaką była aukcja.

W Królewcu pierwsza aukcja została przeprowadzona w 1663 roku, czyli tylko o kilka lat później niż licytacja w Helmstedt (1657) będąca chronologicznie pierwszą licytacją książkową w Niemczech². Karta tytułowa katalogu (przechowywanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu), jaki został przy tej okazji wydany, podaje że ten rodzaj sprzedaży został wprowadzony nad Pregolą *in more in Galia et Batavia*. Aukcje nad Pregolą przyjęły się dobrze. W krótkim czasie stały się atrakcyjną formą sprzedaży księgozbiorów, najczęściej zmarłych, ale też żyjących bibliofilów oraz znacznie rzadziej sortymentu księgarskiego. Najlepszą miarą ich popularności jest fakt, że każdego roku odbywało się po kilka aukcji, np. w 1710 r. zlicytowano co najmniej 7 księgozbiorów.

Karta tytułowa najwcześniejszego królewieckiego katalogu aukcyjnego z 1663 roku

Ten żywiłowo rozwijający się sposób sprzedaży książek rodził wiele różnej natury problemów, wywołujących konflikty w środowisku księgarskim oraz bibliofilskim. Aby im zapobiec, albo przynajmniej je złagodzić, władze uniwersytetu królewieckiego sprawujące nadzór nad licytacjami książkowymi, postanowiły wprowadzić w życie regulamin aukcji. Jego opracowanie powierzono bibliotekarzowi Biblioteki Zamkowej, znakomitemu bibliofilowi Marcinowi Sylwestrowi Grabemu Mł. (1627–1727). Przygotowany przez niego *Bücher-Auktions Reglement* był gotowy 11 sierpnia 1717 roku³. W życie wszedł jednak dopiero 8 lat później. Ze względu na fakt, iż jest to bardzo ważne źródło do badań nad aukcjami w XVIII-wiecznym Królewcu, dotychczas niepublikowane, tekst *Regulaminu* mieszczącego się w zespole „Uniwersytet w Królewcu” w Archiwum Państwowym w Olsztynie⁴ został dołączony *in crudo* do niniejszego artykułu. W zasadniczych postanowieniach nie odbiegał od regulaminów obowiązujących w innych miastach na terenie Niemiec, a także Prus Królewskich. Między innymi wymagał (czy raczej sankcjonował) publikowania drukiem katalogów aukcyjnych. Mówi o tym artykuł 2: *Wer also die Conceession erhalten, muß einen Catalogum entweder selbst aufsetzen, oder durch einen andern fertigen lassen*. Obowiązek ten był chyba jednak zawieszany, gdy książki stanowiły niewielką część przedmiotów oraz towarów licytowanych na aukcji⁵.

Właśnie owe katalogi towarzyszące obligatoryjnie książkowym licytacjom są przedmiotem zainteresowania autora niniejszego przyczynku. Stanowią one bowiem bardzo ważne źródło⁶ do badań nad dziejami księgarstwa królewieckiego, a także bibliofilstwa oraz innymi formami kolekcjonerstwa. Katalogi aukcyjne zawierają również interesujący materiał dla historyka: drukarstwa, ruchu wydawniczego, piśmiennictwa, nauki oraz kultury dawnego Królewca. O królewieckich katalogach aukcyjnych najczęściej w dotychczasowej literaturze przedmiotu wspomina w swoim *opus vitae* Jerzy Krzysztof Pisanski⁷. Sporo danych na temat królewieckich aukcji książkowych oraz katalogów spotykamy w publikacjach takich autorów, jak: E. Kuhnert, F. Magnus Unzer, A. Ulm i C. R. Dreyer⁸. Nie zapomniała o nich również J. Rudnicka⁹. W ostatnich latach wiedzę na interesujący nas temat w istotny sposób wzbogaciła praca Gerharda Loha¹⁰, zawierająca rejestr katalogów aukcyjnych i prywatnych księgozbiorów z lat 1604–1730 z obszaru niemieckojęzycznego. Znalazło się w niej 30 tytułów królewieckich katalogów aukcyjnych. Cztery podał autor opierając się na ich zachowanych egzemplarzach, pozostałe zaś informacje o katalogach zaczerpnął z publikacji Pisanskiego i Kuhnerta oraz z czterech XVIII-wiecznych katalogów aukcyjnych, w tym trzech królewieckich rejestrujących także tytuły katalogów aukcyjnych.

W sumie dotychczasowe publikacje zawierają wiele interesującego materiału, szczególnie praca Loha, ale tylko fragmentarycznie naświetlającego zagadnienie związane z katalogami towarzyszącymi aukcjom książkowym w dawnym Królewcu. Dlatego wydaje się celowe bardziej gruntowne oraz kompleksowe zajęcie się nimi, aczkolwiek nie wyczerpujące zagadnienia.

W niniejszym przyczynku została zawarta zwięzła charakterystyka królewieckich katalogów aukcyjnych z XVII–XVIII wieku, ujawniająca ich walory jako źródła do badań

nad różnymi aspektami dziejów książki oraz kultury stolicy Królestwa w Prusach. Do części opisowej artykułu dołączono Wykaz zachowanych królewieckich katalogów aukcyjnych oraz doniesień o licytacjach rejestrujący 46 tytułów opartych na 65 zachowanych egzemplarzach oraz 63 pozycje zaczerpnięte z opracowań E. Kuhnerta, J. K. Pisanskiego, W. Chojnackiego, C. R. Dreyera oraz z sześciu XVIII-wiecznych katalogów aukcyjnych (czterech królewieckich, jednego szczecińskiego i jednego toruńskiego). Wadą tych ostatnich wzmianek jest to, że są bardzo skąpe. Zawarte w nich dane ograniczają się do nazwiska właściciela licytowanego księgozbioru oraz roku aukcji. W katalogach aukcyjnych mają one najczęściej taką postać: *Bibliotheca Stadtlenderiana Regiom. 1728*; *Catalogus Bibliothecae Jac. Hoepneri Regiomonte 1728*. Jest sprawą oczywistą, że oba opisy dokumentują katalogi aukcyjne. Tytuły zachowanych katalogów aukcyjnych na ogół zaczynają się od zwrotu: *Bibliotheca* oraz *Catalogus*. Katalog biblioteki jakiegoś bibliofila wydrukowany nad Pregołą jest zawsze katalogiem aukcyjnym, ponieważ nie jest znany z Królewca przypadek, aby jakiś kolekcjoner bez zamiaru sprzedaży *modo auctionali* swego księgozbioru wydał jego drukowany katalog, jak to czynili niekiedy właściciele dużych księgozbiorów w krajach Europy Zachodniej; ale i tam były to przypadki rzadkie¹¹.

Przy sporządzaniu wykazu świadomie pominąłem kilka informacji o aukcjach, na jakie natknąłem się wertując, zachowane w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu, 52 numery z 1783 roku ukazującego się w Królewcu czasopisma „Königliche Preussische Staats-Kriegs = und Friedens-Zeitungen”¹². Uczyniłem tak ze względu na to, że jest to materiał szcątkowy. Wykorzystanie inseratów prasowych¹³, będących bardzo ważnym źródłem do studiów nad królewieckimi aukcjami odkładam do czasu, w miarę możliwości, pełnej rejestracji zachowanych zarówno w polskich, jak i zagranicznych bibliotekach, egzemplarzy roczników królewieckiej prasy z XVIII wieku. Jest to żmudne zadanie. Wymaga czasu. Przekonuje o tym rezultat moich poszukiwań w polskich, a także niektórych niemieckich oraz wileńskich bibliotekach periodyku pt. „Wöchentliche

378	SECTIO IV.
433	Hennius (Henr. Ch.) Traj. van de Water. 1705.
434	Henrici (Ioh.) Hamb. Brendeke. 1705.
435	Henriques (Ab. Boeno) Amft. Waldorp. 1745;
436	Hermann (Ioh. Chr.) Regiom. Stelter. 1734.
437	Hesse (Zach.) Regiom. 1731.
438	Hilgens. Hamb. a Wiering. 1719.
439	Hillensbergh (Th.) Amft. Boom. 1683, in Quarto.
440	Hilliger (Sig. Gottl.) Lipf. Langenheim. 1743. c. pretis.
441	Hinlopen (Iac.) Utrecht. van Lynden. 1746.
442	Hincho (Ioh.) Stettin. Effenbarr. 1756.
443	Hoelling (Io. Conr. Steph.) Hannov. 1734.
444	Hoffmann (God.) Lipsiæ. Cruciger. 1747.
445	Hoffmann (Io. Guil.) c. Præf. Io. Guil. de Berger & ind. Auct. Wittemb. Eichsfeld. 1741.
446	Hobesfel (Dan. Fr.) Halæ. Hilliger. 1732. c. pretis.
447-449	Hobendorf (George Guillaume Baron de-) la Haye. de Hondt. 1720. 3. Vol.
450	Hoyer (And.) c. Præf. Hafniæ. 1740.
451	Hooghe (Nic. van Borsselen van der-) Lugd. Bat. Haaring. 1704.
452	Hopneriana, seu librorum Catalogus Bibliothecæ Iohannis Hopneri, quam Academiæ Reg. donavit; c. Præf. D. Olai Borrichii in obitum ejus. Hafniæ. Wering. 1676. in Quarto. Natus à Copenhague le 6. Mars 1642. Et mourut le 20. Juin 1675.
453	(Horbis Io. Henr.) Hamb. 1700.
454	Horn. Magdeburgi. 1732.
455	Horn (Th.) Gryphisw. Höpfner. 1736.

456

Strona z katalogu biblioteki J. Perarda z dwoma (nr 436 i 437) królew. katalogami aukcyjnymi

Königsbergische Frag- und Anzeigungsnachrichten". Było to urzędowe czasopismo ogłoszeniowe, którego prawie każdy numer, według C. R. Dreyera¹⁴, zawierał inseraty na temat aukcji. Udało mi się ustalić, że kilkanaście roczników (1739/1742, 1746/1748, 1749/1751, 1752/1754, 1755/1757) tego nieocenionego wydawnictwa znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu. Niestety na razie są one niedostępne ze względu na to, że mieszczą się w nieopracowanym zasobie: „Kaiser-Wilhelm-Bibliothek”¹⁵. A więc perspektywa wykorzystania prasy królewieckiej dla studiów nad aukcjami nie jest bliska, chociaż realna. Ten fakt usprawiedliwia, w jakimś stopniu, pominięcie ogłoszeń prasowych o aukcjach w niniejszym artykule.

Podstawowym źródłem analizowanym w niniejszym przyczynku jest 46 zachowanych katalogów w 65 egzemplarzach. Spośród nich 59 znanych jest mi z autopsji. Najwięcej udało mi się odnaleźć, bo aż 36, w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Kwerenda w innych bibliotekach dała skromniejsze rezultaty. W Bibliotece Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie przechowywanych jest 10. Po kilka egzemplarzy znajduje się w: Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu (4), Tajnym Archiwum Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz) w Berlinie (4), Bibliotece Gdańskiej PAN (3). Pojedyncze egzemplarze ma w swoich zbiorach Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie oraz Niemiecka Biblioteka Państwowa Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Deutsche Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz) w Berlinie. Informacje o lokalizacji 5 egzemplarzy królewieckich katalogów aukcyjnych zaczerpnąłem z pracy Loha oraz innych publikacji.

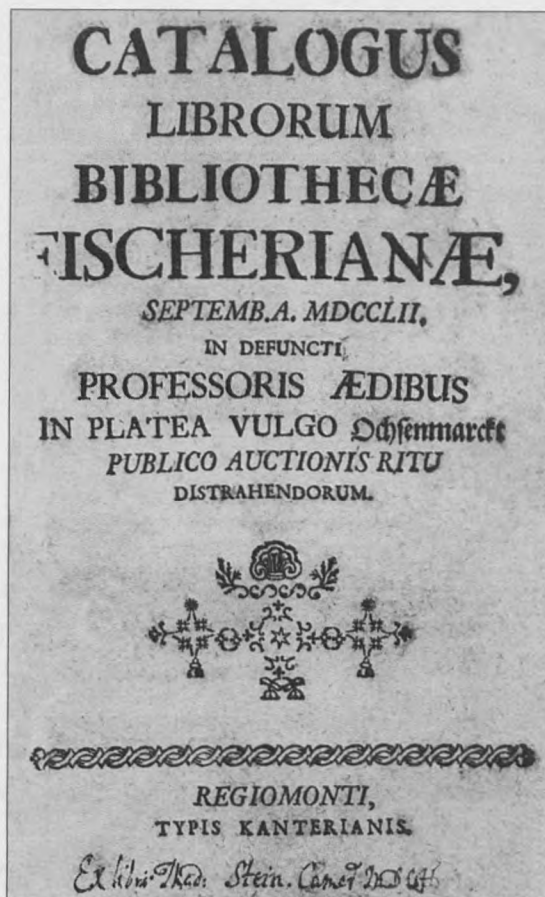
Katalogi do wymienionych bibliotek trafiły na różnej drodze. Egzemplarze przechowywane w Bibliotece Narodowej w Warszawie pochodzą w zasadzie z dwóch źródeł. Najwięcej, bo aż 19 egzemplarzy ma znaki własnościowe Biblioteki Miejskiej w Królewcu (Stadtbibliothek Königsberg)¹⁶. Jeden spośród nich wcześniej należał do Johanna Friedricha Gensichena¹⁷ (1759–1807), podbibliotekarza w Bibliotece Zamkowej, szerzej znanego jako przyjaciela Immanuela Kanta, który po śmierci filozofa odziedziczył pozostawione przez niego książki. Siedem katalogów z narodowej księżnicy pochodzi ze zbiorów jednego z największych bibliofilów polskich epoki oświecenia, Józefa Andrzeja Załuskiego¹⁸ (1702–1774). Wiemy o tym, że jeździł on do Królewca, gdzie oglądał m.in. bogaty w polonika księgozbiór wybitnego bibliofila Samuela Ernsta Tschepiusa z zamiarem jego zakupu¹⁹. Dwa katalogi noszą zapiskę wskazującą, że ich właścicielem był Tadeusz Stein²⁰, wileński bibliofil, piastujący urząd podkomorzego Wielkiego Księstwa Litewskiego; oba woluminy przeszły potem w ręce gdańskiego bibliofila Jana Fidalkego²¹ (1703–1763). Na jednym z woluminów umieszczona jest pieczętka Biblioteki Ordynacji Krasińskich²². Kilka warszawskich egzemplarzy katalogów nie ma żadnych znaków własnościowych.

Wszystkie 10 katalogów mieszczących się w Bibliotece OBN w Olsztynie znajduje się w jednym klocku, pochodzącym z Biblioteki Miejskiej w Królewcu, a co najmniej dwa spośród nich – o czym świadczą znajdujące się na nich zapiski – należały wcześniej do dobroczyńcy Biblioteki Miejskiej, sekretarza miejskiego Henryka Bartscha²³.

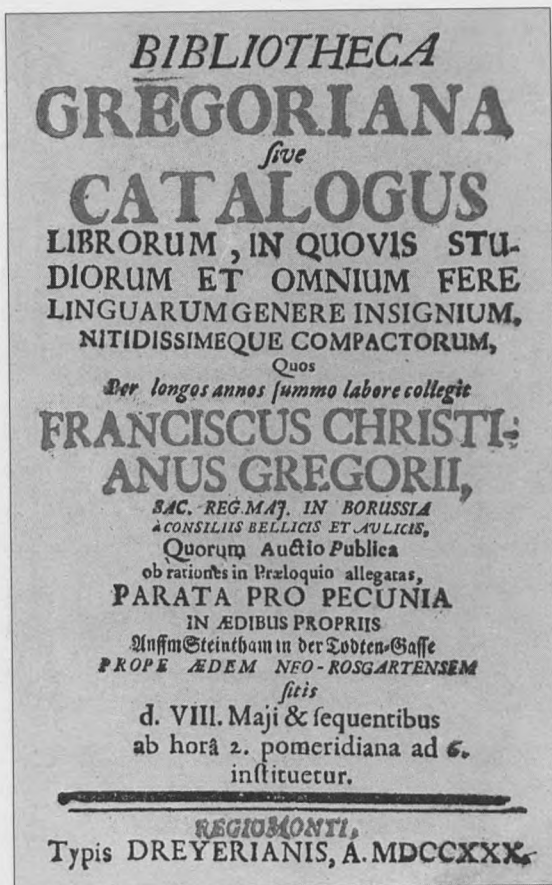
Najwcześniejszy chronologicznie zachowany królewski katalog aukcyjny, znajdujący się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu zaopatrzony jest w pieczętę Biblioteki Królewskiej i Uniwersyteckiej (Königliche- u. Universitätsbibliothek) w Królewcu²⁴. Ta największa biblioteka publiczna dawnego Królewca miała ich znacznie więcej. Niekiedy po kilka egzemplarzy tego samego katalogu²⁵. Jeden z katalogów przechowywanych w Toruniu, należał wcześniej do niewielkiego księgozbioru *Königliche Deutsche Gesellschaft in Königsberg*²⁶, a wcześniejszym posiadaczem innego toruńskiego katalogu był gryfijski bibliofil Piotr Ahlward²⁷, który razem ze swoim księgozbiorem podarował go Bibliothecae Academicae w Gryfii²⁸.

Cztery niewielkie katalogi przechowywane w Tajnym Archiwum Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie, w kilku woluminach akt *Etats-Ministerium* zawierających materiały dotyczące *Universitäts-Königsberg*, nie zdradzają żadnych wcześniejszych właścicieli. Katalogi są najczęściej niewielkimi objętościowo tomikami

w podręcznym formacie 8°, składającymi się z kilku do kilkunastu arkuszy. Tylko kilka z nich jest bardziej obszernych. Są to katalogi: *Bibliothecae Gregoriana* oraz *Bibliothecae Wegneriana*. Liczą one po kilkadziesiąt arkuszy, pierwszy 49 (ss. 773), drugi 31 (ss. 491). Na ogół wykaz licytowanych książek mieścił się w jednym woluminie. Ale nie zawsze. Dotyczy to największego księgozbioru (około 22 tys. tomów) dawnego Królewca, jaki zebrał Daniel Salthen. Licytowany był na podstawie dwóch katalogów. W jednym zostały umieszczone cymelia (3202 wol.). Drugi zaś katalog rejestrował pozostałą, mniej atrakcyjną pod względem bibliofilskim, część księgozbioru. Ukazywał się on niewielkimi woluminami, poprzedzającymi kolejne posiedzenia licytacyjne. W Bibliotece Narodowej w Warszawie zachował się z tego właśnie drugiego katalogu – niestety – tylko jeden z kilku woluminów składających się na pierwszy tom. Pierwszy druk z tego zachowanego woluminu opatrzony jest numerem 6125, a ostatni numerem 7982. O ile objętość pozostałych woluminów byłaby podobna, tj. gdyby liczyły one po ok. 1857 książek, to drugi katalog księgozbioru Salthena ukazał się, jak można przypuszczać, w 10 (11) woluminach.

Karta tytułowa katalogu aukcyjnego biblioteki C. G. Fischera

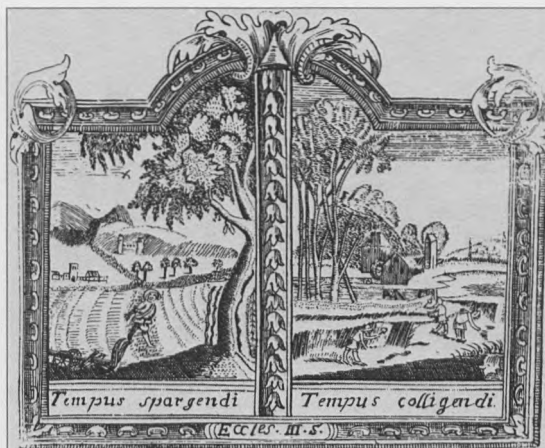
Karta tytułowa (pierwszego) katalogu aukcyjnego
księgozbioru F. C. Gregoriusa

Spora część zachowanych katalogów mieści się w klockach. Dotyczy to zwłaszcza niewielkich rozmiarami katalogów pochodzących z Biblioteki Miejskiej w Królewcu. Wzmiankowany „klocek olsztyński” składa się z 10 katalogów, wyłącznie królewieckich. Na ogół jednak klocki pochodzące z Biblioteki Miejskiej zawierają inne katalogi aukcyjne, najczęściej gdańskie. Na przykład katalog aukcyjny z 1718 roku miejscowego bibliopoli Michała Langego mieści się w woluminie składającym się z 12 katalogów, wśród których 9 jest gdańskich i po jednym z Torunia i Elbląga. Interesujące nas katalogi były też łączone w jeden wolumin z katalogami spoza Prus Królewskich; bardzo okazałe wyglądał tom z katalogiem księgozbioru Gotfrieda Wegnera (ss. 491) oraz wydrukowana w ojczyźnie aukcji książkowych, w Niderlandach, *Bibliotheca Sarraziana* zaprezentowana na 400 stronach. Pomimo, że wolumin ten łącznie liczy około tysiąca stron, nie grozi mu rozpadnięcie. Został solidnie oprawiony. Trzeba tutaj podkreślić, że

wszystkie katalogi z Biblioteki Miejskiej mają tę cechę. Oprawione są w pergamin, na grzbiecie, jeżeli jest wystarczająco szeroki, podana jest jego zawartość, u dołu zaś znajduje się sygnatura zaczynająca się od litery „Q”.

Fakt, że rozdawane bezpłatnie katalogi przeznaczone były na krótki okres użytkowania, jaki upływał od ich wytłoczenia do końca licytacji, miał istotny wpływ na ich wygląd zewnętrzny. Organizator licytacji w Królewcu, dążąc do uzyskania jak największych dochodów, podobnie jak aukcjonatorzy z innych miast Europy, starał się wydać katalog jak najtaniej. Dlatego zwykle wykonane są one z podrzędnego gatunku papieru, do druku ich użyto małej, niezbyt czytelnej czcionki – często do tytułów łacińskich antykwy, do niemieckich zaś fraktury. Karty są zadrukowane ciasno, a marginesy wąskie. W jednym z katalogów wykaz książek zaczyna się już na odwrociu karty tytułowej, która zwykle pozostaje „czysta”. Wyposażenie graficzne ograniczone jest do skąpych winiet, zdobiących zwykle kartę tytułową i ostatnią, sporadycznie pojedyncze karty wewnątrz woluminu. Jedynie katalog księgozbioru Melchiora Lübecka jest bogatszy pod tym względem. Kartę tytułową poprzedza portret właściciela biblioteki, wycięty w miedzi. U jego dołu znajduje

się sygnatura: *J. G. Wolfgang Reg. Sculp.: Berl. 1733*²⁹. Pierwszą też stronę, inicjującą zasadniczy zrab katalogu, zdobi niewielki miedzioryt rylca królewskiego grafika J. J. Dreynerta (?) Regiomon., nawiązujący tematyką do sentencji z Księgi Eklezjasty (III, 5) *Tempus spargendi, Tempus colligendi*. Przedstawia on siejącego zboże gospodarza oraz scenę żniw – obrządki rolnicze pozostające w zgodzie z zasadą, że wszystko ma swój z góry ustalony czas. Czas siania dla Lübecka, to lata gromadzenia książek, czas zbierania zaś, to trwająca kilka tygodni aukcja mająca przynieść finansowe pożytki.

(Jest) czas siania, (Jest) czas zbierania, miedzioryt – aut. J. J. Dreynert Regiom.

Podstawowe informacje związane z aukcją zawarte są na karcie tytułowej poszczególnych katalogów. Tytuły są na ogół dość długie. Większość z nich jest w języku łacińskim, tylko dziewięć w języku niemieckim. Pięć katalogów dokumentuje aukcje bibliotek anonimowych i sortymentu księgarskiego. Pozostałe katalogi towarzyszyły sprzedaży księgozbiorów prywatnych. W tym miejscu trzeba dodać, że na aukcjach sprzedawano także książki z bibliotek publicznych; mam tutaj na uwadze dwie największe księżnice dawnego Królewca: Bibliotekę Zamkową³⁰ oraz Bibliotekę Miejską³¹. W ten sposób uwalniały się od dubletów oraz książek nie mieszczących się w profilu ich zbiorów.

Wracając do karty tytułowej zachowanych królewskich katalogów aukcyjnych trzeba stwierdzić, że w większości inicjuje je zwrot: *Catalogus Bibliothecae, Catalogus librorum*, bądź wyrażenie *Bibliotheca* z dodaniem nazwiska właściciela licytowanego księgozbioru, np. *Bibliotheca Dietericana, Bibliotheca Wegneriana*.

Nazwiska bibliofilów na ogół poprzedzone są standardowymi zwrotami grzecznościowymi, jak: *reverendus et doctissimus dominus, nobilissimus, amplissimus & excellentissimus*. Przy większości nazwisk jest podana, co jest dla nas ważniejsze, informacja o pełnionych przez nich stanowiskach. Najczęściej są to uczeni zatrudnieni na Albertynie. Są wśród nich profesorowie fizyki i filozofii (Andreas Hedio), wymowy i historii (Michael Schreiber), ale przede wszystkim teologii (Johann Heinrich Lysius, D. Salthenius, Bernhardus Sanden, Christian Walther). Nie brakuje także profesorów szkół średnich: szkoły katedralnej na Knipawie (Johann Georg Spiess) oraz szkoły staromiejskiej (Pisanski). Właścicielami kilku sprzedanych księgozbiorów byli duchowni pełniący w królewskich świątyniach funkcje diakonów, pastorów oraz kaznodziejów dworskich. Należeli do nich: J. Dieterici, Johann Heinrich Kreuschner, Johann Adolph Baumgarten, Heinrich Fischer. Przy kilku nazwiskach widnieją tytuły urzędników królewskich (Franz Christian Gregorius, Johann Reyer), sekretarzem miejskim był Melchior Lübeck. Niektóre informują o członkostwie w różnych towarzystwach naukowych, np. z karty tytułowej katalogu

Melchior Lübeck (1670–1732),
miedzioryt – aut. J. G. Wolfgang

Bernhard Sanden (1666–1721),
miedzioryt

biblioteki Gotfryda Wegnera dowiadujemy się, że był on *Societatis Scientiarum Regiae Berlinensis membrum*. Członkostwo w miejscowym odpowiedniku tego towarzystwa – Königliche Deutsche Gesellschaft, zdecydowanie mniej prestiżowym, nie zasługiwało już na wzmiankę; nie znajdujemy jej już przy nazwisku Pisanskiego, który pełnił w nim przez wiele lat funkcję dyrektora³².

Wśród wielu danych o licznych funkcjach i godnościach sprawowanych przez A. Hedio i M. Schreibera, znajdujemy także informacje, że sprawowali obaj funkcje bibliotekarzy: pierwszy w Bibliotece Zamkowej³³ (1694–1703), drugi zaś w Bibliotece Wallenrodzkiej³⁴ (1694–1717). Te informacje wskazujące na status zawodowy oraz społeczny właścicieli licytowanych katalogów pozwalają twierdzić, że księgozbiory królewskie były gromadzone przede wszystkim przez przedstawicieli środowiska naukowego³⁵, związanego głównie z Albertyną, przez reprezentantów Kościoła oraz członków górnej warstwy społecznej Królewca.

Johannes Heinrich Kreuschner (1693–1730),
 miedzioryt – aut. J. G. Wolffgang

Johann Heinrich Lysius (1670–1731),
 miedzioryt

Najczęściej informacje jakie spotykamy na karcie tytułowej dotyczą, co jest zrozumiałe, samego księgozbioru. Zebrany był on zwykle – jak się podaje – *magna industria, summo labore, magna cura et sumptibus, summo studio, ac multo sumptu* itp. Aby skutecznie zainteresować nim potencjalnych uczestników aukcji podkreśla się bogactwo tematyczne ksiąg. A więc mamy np. *Catalogus allerhand auserlesener Bücher*. Następnie wymienia się dziedziny piśmiennictwa, jakie są w nim reprezentowane. Najczęściej powtarza się teologia, prawo, medycyna. Nie zapomina się wspomnieć, że oferowane książki są *in allerhand Sprachen*. Niekiedy precyzuje się w jakich, np. na karcie tytułowej *Bibliothecae Reyerianae* pisze się, że oferowane będą książki w *linguis exoticis, nempe, Italica, Gallica, Hispanica, Anglica, Hibernica, Belgica, Danica, Svecica, Gothica, Vandalica, Germanica vulgari, Bohemica, Hungarica, Slavonica, polonica* [!], *Esthonica, Finnonica, Lithuanica, Russica, Turcica & Sinica*. Sygnalizuje się, że część książek jest oprawiona (*gebundener, compacti*), a część nieoprawiona (*ungebundener, incompacti, gehefftete Sachen*). Wśród tych pierwszych zdarzają się także *in schön Pergament neu eingebundenem Bücher, herrliche gebundene Bücher, curieuse eingebundene woll condotionirte Büchern, nitideque compactorum librorum*.

Wreszcie zachęca się amatorów książek do uczestnictwa w aukcji perspektywą możliwości nabycia tytułów rzadkich i cennych. Informacje o takich książkach *rariores et rarissimi* występują w tytułach katalogów zbiorów Salthena oraz Pisanskiego. Warto dodać, że moda na kolekcjonowanie książek rzadkich³⁶, do których w ówczesnym czasie zaliczano m.in. inkunabuły, XVI-wieczne edycje pisarzy antycznych, książki wydawane w odległych krajach, tłoczone w niskich nakładach, pojawiła się na terenie Prus w XVII wieku; przmiotnikami *rarrissimi* zostały określone książki po raz pierwszy w tytule katalogu aukcyjnego wydanego w Gdańsku w 1681 roku³⁷.

Po mniej lub bardziej obszernej charakterystyce wystawianych na aukcje zbiorów – na karcie tytułowej spotykamy informacje o trybie sprzedaży. Podaje się, że książki będą oferowane na *öffentliche Auktion an den meistbietenden vor baar Geld* albo używa się sformułowania, że będą sprzedawane *auktioni lege* lub *auktioni ritu, modo auctione* itp. W następnej kolejności prawie na wszystkich kartach tytułowych mamy informację o miejscu odbywania się aukcji. W przypadku księgozbiorów prywatnych najczęściej były urządzone w domu zmarłego – *in aedibus defuncti, in defuncti professoris aedibus, in aedibus viduae*, w przypadku żyjących *in aedibus possessoris, in aedibus priopris*. Niekiedy miejscem licytacji był dom edytora katalogu, np. *Bibliotheca Schlippenbachiana* sprzedawana była *in aedibus Wolterianis*. Niektóre katalogi zawierają adres, nazwę ulicy, przy której znajdowała się owa *aedes*. Kilkakrotnie powtarza się *Magisterstrasse*, ulica na Knipawie, już od XVI wieku zamieszkała przez ludzi książki³⁸. Licytacje były urządzone także *in Könige Hospital, auf hiesigen Schloß in der Ambt-Stube, in aedibus scholae reformatae*, a także *in dem Atrio der hiesigen Königlichen Schlossbibliothec*.

Karta tytułowa zawiera na ogół także informację o terminie odbywania się aukcji. Brakuje jej jedynie w katalogu aukcyjnym zawierającym rejestr zbiorów A. Hedio. We wstępie jego autor pisze, że termin licytacji zostanie ustalony w terminie późniejszym i podany do publicznej wiadomości w odrębnym piśmie. Dzięki informacji Pisanskiego³⁹ wiemy, że odbyła się ona około dwa lata po śmierci właściciela, w 1705 roku. Warto tutaj dodać, że w przypadku licytacji księgozbiorów zmarłych bibliofilów, były one organizowane zwykle kilka miesięcy po ich śmierci, ale niekiedy znacznie później, o czym świadczy aukcja nie tylko zbiorów Hedio, ale również np. Paula Nicolai (zm. 1694), najpierw księgarza, a później podbibliotekarza w Bibliotece Zamkowej⁴⁰, która została przeprowadzona ponad trzy lata po jego zgonie. W przeważającej liczbie katalogów termin licytacji jest dopisany, ponieważ w momencie tłoczenia katalogu był on na ogół jeszcze nieznan. Precyzowano go tuż przed kolportażem katalogów, który powinien się zacząć, w świetle artykułu 5 *Regulamini*, najpóźniej dwa tygodnie przed aukcją. Zgodnie z tym artykułem katalogi miały być przesłane *professoribus und andern Liebhabern der Bücher*, a o miejscu i terminie aukcji powinna być podana informacja w *Tabula publica*. Pod tym ostatnim określeniem kryją się, co nie ulega wątpliwości, miejscowe gazety. W Królewcu, jak już wspomniano, ogłoszenia o aukcjach ukazywały się na łamach „*Königsberger Nachrichten*”, jak również innych czasopism.

CATALOGUS ^{2.}
LIBRORUM,

VIRI
PIE DEFUNCTI
DANIELIS

Hinzen/
Pastoris quondam Ar-
naviensis optime meriti,

Quorum
AUCTIO
publice instituetur
IN AUDITORIO MEDICO,
D. XV. Octobr. MDCCXIV.
a 2. ad 6.

REGIOMONTI,
LITERIS REUSNERIANIS.

CATALOGUS ^{2.}
SELECTISSIMO-
RUM LIBRORUM

Qui
plus licitantibus cedent
In Auctione publicâ

habenda
In *Ædibus*
SANDIANIS

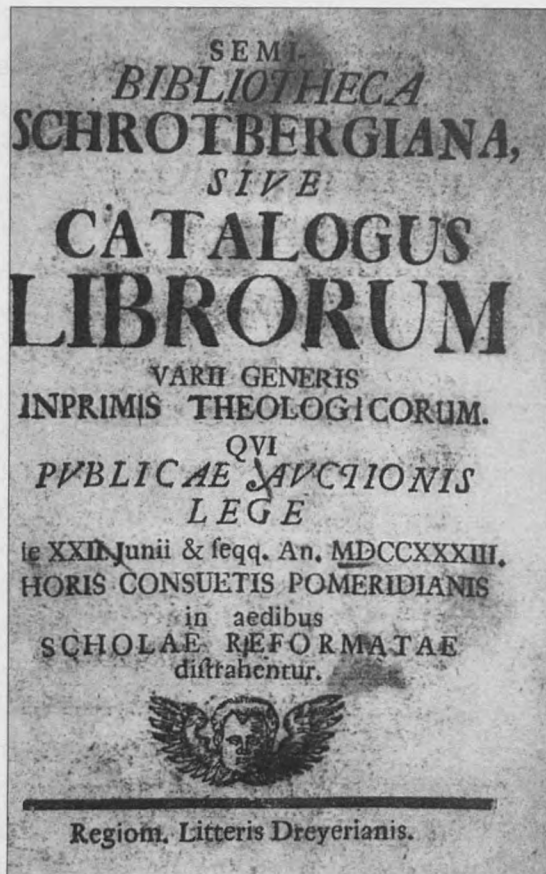
sitis in platea vulgò *Thum-Gaß*
dicta.

ad diem 25. Novembr. 1716.
horis pomeridianis à 1. usque 6.

REGIOMONTI,
Typis REUSNERIANIS.

Karty tytułowe katalogów aukcyjnych księgozbiorów D. Hintza oraz Sandena

Najchętniej urządzano licytacje – jak wynika z zachowanych katalogów – w maju oraz czerwcu. Ze zrozumiałych względów mniejszą popularnością wśród aukcjonatorów cieszyły się miesiące zimowe; żaden ze znanych mi katalogów nie wymienia grudnia ani stycznia jako miesiąca aukcji. Książki były sprzedawane zgodnie z tym, jak to było wszędzie przyjęte, w godzinach przedpołudniowych, najczęściej między 8 a 12 oraz popołudniowych, od 14 do 18 godziny. *Bibliotheca Schrottbergiana* była licytowana *horis consuetis pomeridianis*. Zwykle było zaznaczone, że licytacja odbędzie się w kolejnych dniach aż do wyczerpania całej oferty. Niekiedy jednak w przypadku dużych księgozbiorów licytacja odbywała się z przerwami. Np. bibliotekę Johanna Dieterici rozpoczęto sprzedawać 19 września, po czym po przerwie podjęto licytację na nowo 13 marca następnego roku. Przyczyny pauz bywały niekiedy osobliwe, o czym świadczy przebieg licytacji książek przybyłego nad Pregołę z Kołobrzegu Paula Friedricha Rhodego. Zorganizował on aukcję w 1697 roku, krótko po tym, jak po żmudnych staraniach uzyskał pozwolenie na prowadzenie własnej księgarni. Licytacja została przerwana, ponieważ aresztowano Rhodego na wniosek pewnej mieszkanki Królewca, która oskarżyła go o niedotrzymanie obietnicy małżeństwa. Gdy władze stwierdziły, że nie można łączyć jego działalności księgarskiej z nagannymi moralnie sprawami matrymonialnymi, został wypuszczony na wolność.

Karta tytułowa katalogu aukcyjnego
księgozbioru J. J. Schrottberga

talogi drukowane na zlecenie gdańskiego księgarza Szymona Beckensteina, drugi w 1698 roku w Elblągu w oficynie Samuela Preussa⁴⁴. Oba zostały wydrukowane u schyłku XVII wieku poza Królewcem, ze względu – jak się wydaje – na kryzys, w jakim znajdowały się miejscowe prasy. Funkcjonowały wtedy nad Pregołą dwie placówki typograficzne – stara, przechodząca co kilka lat z rąk do rąk, firma książęca oraz oficyna Reussnerów zarządzana wówczas przez wdowę po Fryderyku i jej młodocianego syna⁴⁵. Z drukarni królewieckich najchętniej tłoczyła katalogi aukcyjne, jak wynika ze zgromadzonego przeze mnie materiału, oficyna założona w 1709 roku, początkowo funkcjonująca jako „Typographia Polonica”⁴⁶, a później pod nazwiskami jej kolejnych właścicieli: Dawida Zänckera, G. Dreyera, M. E. Dorna oraz J. F. Driesta; odbiła ona łącznie co najmniej 17 katalogów. Reussner kontynuujący tradycje XVI-wiecznej drukarni akademickiej wytłoczył dziesięć. Natomiast tylko pięć katalogów wydała zyskująca coraz większe znaczenie w drugiej połowie XVIII wieku oficyna Hartungów. Placówka typograficzna Jana Steltera, która została wchłonięta przez firmę Hartungów wydrukowała cztery katalogi. Po dwa katalogi wytłoczyły oficyny Georgiego i Kanterów⁴⁷.

Aukcja ruszyła dalej, ale dochód z niej podlegał sekwestrowi⁴¹.

Jeżeli przyjmiemy, że efektywność aukcjonatora w Królewcu była na podobnym poziomie jak w Prusach Królewskich, gdzie potrafił on licytować 500 książek dziennie⁴², to aukcje królewieckie przeciętnie trwały – o ile licytowano bez przerwy – od kilku dni do kilku tygodni. I tak np. niewielka aukcja z 1699 roku przeprowadzona przez Langego, mogła trwać tylko dwa dni – na ofertę składało się bowiem 1196 książek. Aukcja natomiast *Bibliothecae Wagnerianae* liczącej około 5600 tomów trwała – jeżeli nie zakłóciły jej toku jakieś zewnętrzne okoliczności – przypuszczalnie około dwóch tygodni.

U dołu karty tytułowej każdego katalogu widnieje nazwisko typografa albo nazwa oficyny typograficznej, której czcionkami odbito katalog. Dwa katalogi zostały wytłoczone – jak już wspomniano – w miastach Prus Królewskich, jeden w 1697 roku w Gdańsku przez Johanna Zachariasza Stolle⁴³, mającego w swoim dorobku m.in. ka-

NB.

Zur Nachricht dienet/das über die specificirte Bücher
noch folgendes zur Auction gestellet.

1. Unterschiedene unetgebundene Bücher u: Tractat.
2. Allerhand Disputationes und andere Sachen.
3. Viele Land Carten ohn illuminirt.
4. Einige geschriebene Bücher und Collegia
5. unterschiedliche geistreiche Bücher zum täglichen Gebrauch in dvo. duod.u. sedec. in Franzband gebunden.

XVII. 3. 3996

LECTORI BENEVOLO

S. D. P.

CATALOGI EDITOR
BERNHARDUS WOLTER.

Effatum illud Salomonis
mortalium Sapientissimi:
tempus est colligendi, tempus-
que collecta dispergendi. *Cob.*
III. quanquam certissima sus-
fultum sit veritate, quandoqui-
dem a Spiritu Veritatis, qui viros
immediate a se afflatos, in omnem
duxit veritatem, emanasse patet,
quotidiana tamen rerum vi-
cissitudine, cui omnia singulaque
subjecta esse comperimus, magis
) 2 ma-

Odwrocie karty tytułowej katalogu aukcyjnego biblioteki Zachariasa Hessa
oraz przedmowa wydawcy katalogu aukcyjnego biblioteki F. C. Gregoriusa

To są w zasadzie wszystkie informacje, jakie znajdujemy na karcie tytułowej katalogu aukcyjnego. Niekiedy dodatkowe szczegóły dotyczące organizacji aukcji umieszczano w krótkich redakcyjnych uwagach bądź w przedmowach. Są one zatytułowane: *Lectori benevolo*, *Monenda*, *Emptoribus*, *Admonitio*. Spośród 46 zachowanych katalogów takie przedmowy są w 6 katalogach. Wszystkie są w języku łacińskim, poza jedną odbitą w języku niemieckim. Autor tej ostatniej przedmowy – F. C. Gregorius – wyjaśnia to tym, że katalog zawiera przede wszystkim piśmiennictwo w języku niemieckim. Niewiele jest w nim – jak podaje – zarejestrowanych druków *Aldos Manutios*, *Jodocos Badios*, *Henricos Stephanos*, *Turnebos*, *Juntas*, *Goltzios*, *Raphalengios*, *Commelinos*, *Frobenios* oder *Oporinos*, tj. według niego druków tłoczonych przez typografów i wydawców specjalizujących się w edycjach *in gelehrten Sprachen*. Niektóre z przedmów podają do wiadomości, że zainteresowani wystawianymi na sprzedaż książkami mogą je oglądać przez osiem dni poprzedzających licytację. W innych precyzuje się tryb sprzedaży informując, że książki z poszczególnych dziedzin piśmiennictwa będą licytowane łącznie. Także uprzedza się, że licytant, który nie odbierze zakupionej książki w terminie trzech tygodni po aukcji,

traci ją na rzecz osoby, która ofiarowała drugą co do wysokości stawkę. W niektórych obszerniejszych przedmowach wyłożono przyczyny wystawienia na licytację książek. I tak Gregorius wyjaśnia, że powodem sprzedaży gromadzonego przez przeszło 30 lat księgozbioru, była przeprowadzka do „najmilejszej ziemi ojczystej” Brandenburgii. Pisze, że zdecydował się na licytację księgozbioru, ponieważ słynny bibliofil Zacharias Conrad von Uffenbach⁴⁸ zaproponował mu zbyt niską cenę. Sprzedaż księgozbioru na aukcji, w jego opinii, dawała gwarancję, że uzyska wyższą cenę za książki i w ten sposób lepiej zabezpieczy finansowo spadkobierców. Rozstanie się z księgozbiorem ułatwiały mu dodatkowo refleksje wybitnego humanisty i bibliofila z XIII/XIV w. Petrarki na temat próżności posiadania rzeczy, zawarte w jego jednym z filozoficznych traktatów *O postępowaniu w dobrej i złej doli* (*De remediis utriusque fortunae*, 36, 40, 43)

Podstawowym elementem każdego katalogu są opisy poszczególnych tytułów książek składających się na ofertę organizowanej aukcji. Jak to formułuje *Regulamin*, nie mogły się w niej jednak znaleźć *Scandalese Schriften* oraz wszelkie inne konfiskowane oraz zakazane książki na terenie Królestwa Pruskiego, nad czym miał czuwać dziekan oraz rektor akademii (art. 4). Wartość katalogu w zasadniczej mierze zależała przede wszystkim od informacyjnych walorów poszczególnych opisów. Pod tym względem na ogół prezentują się one dobrze. Jest to w istotnym stopniu konsekwencją artykułu 3 *Regulaminu*, mówiącego co następuje: *Der Catalogus aber muß dergestalt eingerichtet seyn, daß die Bücher darin richtig numeriret, des Autoris Vor- und Zunahmen, der Titul und Materie eines Buches, im gleichen die Zeit und der Ohrt, wo es gedruckt, dann in wie viel Theilen und in was Format es bestehe, deutlich exprimiret werden*. Stosunkowo łatwo można je bibliograficznie zidentyfikować. W zasadzie każdy opis składa się z imienia, wyrażonego z reguły w skrócie, nazwiska autora i skróconego tytułu, miejsca druku oraz roku wydania. Jeżeli opis odnosi się do wydawnictwa wielotomowego na jego końcu podana jest liczba tomów. Na ogół drobniawo była rejestrowana zawartość klocków mieszczących drobne druki. I tak np. w zachowanym w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu katalogu księgozbioru Gregoriusa informacja o zawartości 9 woluminów mieszczących spuściznę Hermanna Conringa⁴⁹, wybitnego polihistora, a także m.in. doradcy książkowego Augusta d. J. księcia Brunzswik-Wolfenbüttel⁵⁰ (fundatora w dolnosaksońskim Wolfenbüttel największej biblioteki epoki baroku w Europie) zajęła aż 8 stron.

Na kartach katalogów wśród książek znajdujemy także opisy odnoszące się do periodyków. Jest ich niewiele, ale przecież wiek XVII oraz pierwsza połowa XVIII stulecia, z którego to czasu pochodzi większość rozpatrywanych katalogów, to dopiero początki czasopiśmiennictwa, zwłaszcza na terenie Prus Wschodnich. W stosunkowo skromnym księgozbiornym eks-hugenoty Johanna Jakoba Schrotbergera znajdujemy następujące tytuły czasopism królewieckich: *Joh. Sam. Strimesi: „Nova Publica Latina” ab A. 1720–23. Regiomonti*; *„Neue Preussische Fama” von Ao 1721 bis 1730, vol. 5 gehefft*; redagowane również przez Strimesiusa: *„Historische Geographische und genealogisch Anmerckungen über die neuste Zeitungen”*. Ao 1723, 1724, 1725 et 26. Königsb. oraz *„Mich.*

Lilienthal, Erleuteters Preussen” t. 4, Kgb. 1724–1728; „*Acta Borussica*” t. 3, Königsberg 1730–1733⁵¹. Kalwiński duchowny, oprócz wymienionych tytułów, miał również: „*Königsbergisches Intelligenz = Werck*” de Anno 1727–1730, geh. W niektórych rejestrach księgozbiorów królewieckich trafiają się także tzw. czasopisma uczone z miast Prus Królewskich; z Torunia jest w katalogu biblioteki Schrottberga wczesnooświeceniowy periodyk, „*Das Gelahrte Preussen*”, Thorn II vol.⁵² redagowany w latach 1722–1725 przez prorektora miejscowego gimnazjum G. P. Schulza. W kilku katalogach jest odnotowane hybrydyczne wydawnictwo, mające cechy periodyku i druku zwartego, „*Polnische Bibliothec*”, 1718⁵³ zaopatrzone w fikcyjny adres wydawniczy: *Tannenberg, wo Ladislaus Jagiello Herren Creutz schlug*, w rzeczywistości zaś tłoczony w starej oficynie gdańskiej założonej w XVII wieku przez Johanna Hünefeldta.

Nie brakuje w analizowanym materiale periodyków mających ustaloną, wysoką markę w Europie. We wspomnianym katalogu zbiorów Schrottberga natykamy się na takie dwa, wydawane w Lipsku, tytuły: „*Acta Eruditorum*” ab Anno 1682 usqu. 1730 cum indicibus et supplementis. Lips. 1682–1730, vol. 19 oraz „*Europäische Fama den gegenwärtigen Zustand der Höfe entdeckend*”. P.I bis CCCXXIV 1702–1719, vol. 27. W niewielkim księgozbiornie (ok. 1 tys.) Hoffmanna znajdowało się również inne lipskie czasopismo „*Neue Zeitungen von gelehrten Sachen*” auf das Jahr 1715.

Materiał bibliograficzny zawarty w katalogach, analizowany pod kątem proveniencji typograficznej prezentuje się niezwykle różnorodnie. Druki pochodzą ze wszystkich najważniejszych ośrodków typograficznych Europy. Tak więc nie sposób byłoby je tutaj wyliczyć. Trudno też mając pobieżną orientację w całym materiale wskazać na centra, jak i oficyny, z których druków jest najwięcej. Nie można jednak nie wspomnieć, że w niektórych katalogach, zwłaszcza w jednym z zachowanych katalogów księgozbiornie D. Salthena, zawierającym cymelia, spotykamy stosunkowo wiele, rzucających się w oczy, druków wytłoczonych w sławnych oficynach europejskich epoki Renesansu. Mam tutaj na uwadze przede wszystkim (co najmniej) kilkanaście wytworów czarnej sztuki z weneckiej oficyny Aldusa Manutiusa, których walory edytorskie i estetyczne już wcześniej były wysoko ocenione w środowiskach bibliofilskich Europy. W tym samym katalogu spotykamy wiele opisów książek, w których adresie wydawniczym widnieją takie wyrażenia, jak *ex offic. Frobeniana, Ex officina Roberti Stephani, ex offic. Plantin*. W księgozbiornie Salthena nie brakowało książek reprezentujących produkcję słynnych oficyn XVII wieku; między nimi łatwo zauważyć tłoczony w Lugdunum Batavorum (Leyda) elzewiry. Wśród druków XVII wieku znajdujemy także pozycje o „egzotycznej” proveniencji; należy do nich niewątpliwie książka: *Jo. Damasceni, Historia Slavonice. Prodiit, 1637 in monasteri Ukrainae*.

Nietrudno dostrzec obecność w wielu zachowanych katalogach druków królewieckich, co jest ważne w kontekście przyszłej bibliografii druków wytłoczonych w tym mieście do końca XVIII wieku⁵⁴. W przebadanym pod tym kątem katalogu zbiorów Pisanskiego, druków królewieckich z XVI wieku jest 101, zaś z XVII w. – 187⁵⁵. Pozycji z XVIII wieku jest zaś nieporównywalnie więcej, bo przeszło 500.

Pol.	Ecclesiastici.	35
194	M. PETRI COMESTORIS Scholastica Historia sacra Scripturae. Arg. MCCCCLXXXV. Vid. <i>Theoph. Sinceri</i> , p. 31. sq. PET. LOMBARDI sententia. 516.	
195	St. BERNARDI Abbat. Clareval. Sermones de tempore præcipuisque festivitibus. MCCCXCIV.	
196	BONAVENTURÆ Sermones de tempore & Sanctis. MCCCCLXXXIX.	
197	Quæstiones disputatae angelici Doctoris S. THOMÆ AQUINATIS. Colon. Agrip. 500. Editio rara studio pervigili correctæ, adeo, ut omnis menda fallax eidem absit. Vid. subscriptio paginæ penult.	
198	ASTESANA, sive Summa de casibus conscientia, distincta libris VIII. Norib. MCCCCLXXXII. Vid. <i>Hendrich</i> in Pandeet. Brandenb. p. 314. <i>Fabricii</i> Biblioth. lat. med. ævi T. I. p. 381. <i>Folium I. & II. vetustate quadamtenus corrupta sunt.</i>	
199	THOM. BRADWARDINI Causa Dei contra Pelagianum. Opera HENR. SAVILLI. Lond. 618. Liber insigniter rarus, de quo Theaur. Biblioth. Vol. I. p. 227. De Auctore autem conf. <i>Fabricii</i> Bibliotheca latina med. ævi. T. I. p. 728. sq. & <i>Cave</i> Hist. Liter. Append. p. 32. Præcipuum ejus opus hoc est, & ex editis Theologicis unicum, idque doctum & rarum, semel tantum editum, idque in Anglia a præstantissimo Savillio, quod in Biblioth. <i>Itigiana, Cypriana</i> , aliis pluribus, frustra quæres.	
200	Glossa Pfalterii JOHANNIS de Turre cremata. Argent. MCCCCLXXXVII.	
201	Summa Angelica de Casibus Conscientia per Angelum de Clavasio compilata. Norib. per ANT. KOBERGER. MCCCXCII. S. THOMÆ de AQUINO scripta ad Hanibaldum Episc. super quatuor libros sententiarum. MCCCXCII.	C 2 202 Sum-

Fragment katalogu aukcyjnego druków rzadkich
D. Salthena z kilkoma inkunabulami

Bardzo podobnie pod względem chronologii wydania rozkładają się druki w pozostałych zachowanych katalogach. Druków z XVII i XVIII wieku jest zdecydowanie najwięcej, wyraźnie mniej zaś z XVI wieku. Inkunabuły należą do rzadkości. Jedynie D. Salthen zgromadził ich nieco więcej. Wśród *libri rari et rariores* jego biblioteki jest kilkadziesiąt najstarszych za- bytków sztuki typograficznej, wytoczonych przez prasy Wenecji, Mediolanu, Paryża, Strasburga i kilku innych znaczących ośrodków XV-wiecznego drukarstwa. Zawierają one piśmiennictwo klasyczne: utwory Wer-gilego, Persjusza, Seneki, Festusa Pompe-jusza, Arystotelesa, różne edycje Biblii, liczne sermone w tym m.in. Jakuba de Vo-ragine oraz piśmiennictwo humanistyczne, reprezentowane m.in. przez następujące tytuły: *Petrarca Epistola familiares, Venetii 1492* oraz *De elegantis terminorum ex Lau-rentio Valla & quorundam aliorum sec. ordinem alphabeti collectis [Davent.] 1497.*

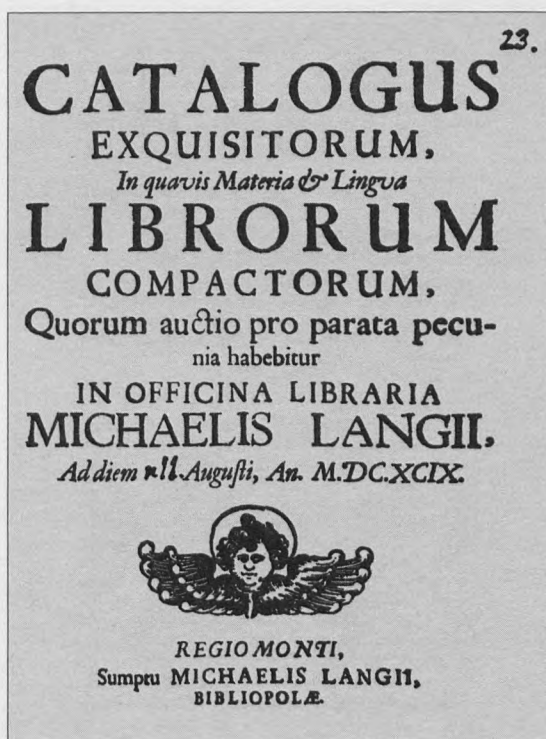
Nie wszystkie jednak opisy książek zawarte w omawianych katalogach, zawierają informacje na temat miejsca druku, roku wydania, by nie wspomnieć już o nazwisku typografa czy nazwie oficyny. Występują i takie: *Liber psalmorum hebraice, Ein Pack Leich-Reden variorum Auctorum, Valent Thilonis Simon Dachen und anderen Orationes und Leich=Abhandlungen, Einige Hartungische und Kanterische Bücherverzeichnisse.* Stanowią one jednak zdecydowany margines wszystkich opisów. Wyjątkiem tutaj jest katalog aukcji, jeszcze XVII-wiecznej (1699), jaka się odbyła w oficynie księgarskiej M. Langego – połowa opisów druków pozbawiona jest roku ich wydania.

Opisom poszczególnych druków w wielu katalogach towarzyszą krótkie informacje wskazujące na bibliofilskie walory licytowanych książek. Znajdujemy więc dane na temat oprawy, wyposażenia graficznego książki, papieru oraz o stanie zachowania nakładu. Nieczęsto tytuł uzupełniają dane na temat oprawy. Niekiedy mają one postać bardzo lapidarną. Na przykład w katalogu biblioteki M. Lübecka różne rodzaje oprawy charakteryzowane są następująco: oprawa angielska (Englisch) oznaczona jest literą E, francuska (Frantz=Band) – Fr, oprawa pergaminowa (Horn=Band) – H, książka zaś ozdobiona skórą safianową (Saffian=Band) oznaczona jest literą S. Podobną symbolikę spotykamy w katalogu Bibliothecae Gregoriana. W innych katalogach informacja o ro-

dzaju oprawy miała postać taką, jak np. ta odnosząca się do egzemplarza Biblii (Tübingen 1729), że jest on *sauber gebunden mit Messing beschlagen*, czy do innego egzemplarza Biblii (Wittenberga 1702), który jest: *in violet Sambt geb.* Jeżeli książka wyróżniała się licznymi i ładnymi ilustracjami zaznaczano tu i ówdzie również i ten fakt. I tak spotykamy takie opisy, jak te: *Biblia Bohemica mit illuminirten Fig. 1549*, *Olearii Beschreibung der neuen Orientalischen Reise mit schönen Kupffern, Schlesw. 1647*. Gdy książkę zdobiły sztychy sławnych artystów, aby podnieść jej wartość w oczach potencjalnych nabywców, podawano niekiedy ich nazwiska. Z tego właśnie powodu zaznaczono, że: *Historische Chronik Ludwika Gottfryda (Frankfurt 1657) jest mit Merians Kupfern*⁵⁶. Niekiedy odnotowywano uwagi na temat papieru – wydawca jednego z katalogów odnośnie do pewnej książki zauważa, że wykonana została *auf fein und gross Pap.*, w innym katalogu znajdujemy informacje, że dzieło Marcina Lutera *Kleine Catechismus* (Leipzig 1543) jest *auff Pergament gedruckt*.

Przy tytułach książek rzadkich zwykle podane są przymiotniki: *satis rarus, rarus, valde rarus, perrarus, rarissimum* itp. Niekiedy, jak np. w katalogu biblioteki Pisanskiego, opatrzone są one gwiazdkami, na odwrociu karty tytułowej znajdujemy wyjaśnienie: *Libri astericos (*) notati inter raros, duplici autem Astericos (**) insigni inter rarissimos locum tenent.* Wśród tych ostatnich znalazła się *Biblia Polonica Brzestensia s. Radziviliana, Brestiae [1]563*, mająca rzeczywiście w świetle wielu dawnych, XVIII-wiecznych katalogów, status książki bardzo rzadkiej⁵⁷, chociaż mając na uwadze jej aktualny stan zachowania, niezupełnie uzasadniony⁵⁸.

W katalogu D. Salthena, rejestrującego w zasadzie wyłącznie książki *rari* i *rarrisimi*, jak to jest zaznaczone w tytule, przy dużej części pozycji podane jest źródło, na podstawie którego dana książka została sklasyfikowana jako rzadka. Najczęściej jest to publikacja Johanna Voigta *Catalogus historico-criticus librorum rariorum sive ad scripta huius argumenti spicilegium, index et accessiones* (Hamburg J. Ch. Kisner 1742); na przykład pod nr 96 widnieje następujący opis: *Henr. Pantaleonis Chronographia Ecclesiae Christi. Basil 568. Vid. Vogt. Cat. p. 446.* Nieznany nam z nazwiska edytor katalogu zbiorów Salthena stosunkowo często odwołuje się do wydawnictwa: *Bibliotheca selecta Gedanensis* (Gdańsk

Karta tytułowa katalogu książek
księgarni M. Langego

32	III. 2) Patres & Scriptoros	Fol.
	Gundling. Hist. der Gel. p. 1343. <i>Georgi</i> in Lex. pretium huic editioni addidit 12 thl. <i>Coloniensi</i> autem, sive <i>Lipfensi</i> Weidmanni 1660. modo 6 thl.	
175	EjUSD. de Demonstratione Evangelica, Cura R. M. (<i>Rich. Montacutii, teste Pope Blounn. p. 222.</i>) Parif. 628. Editio <i>optima & rara</i> vid. <i>Binemann, & Gundling</i> . I. c. <i>Georgi</i> huic editioni 12 thalerorum pretium constituit.	
176. 77	S. GREGORII Episcopi Nysseni Opera graeco-latina, Parif. 638. Tomi 3. Vol. 2. Editio <i>optima & rara</i> , iudice <i>Binemanno</i> I. c. p. 68. n. 117, 118. qui etiam eidem pretium statuit una cum <i>Amphilochio</i> 16 thal. subtracto autem <i>Amphilochii</i> pretio 12 thaler.	
178	S. AVR. AVGVSTINVS de Civitate DEI, c. Comm. Jo. Lvd. Vivis, Bas. ex offic. Froben. 552. Exemplar splendidum, nitidum, optime conservatum: <i>Editio</i> c. Comm. J. L. Vivis <i>prima, optima, nitidissima</i> , atque <i>insigniter rara</i> , cui <i>Uffenbach</i> . Bibliothecæ suæ T. I. p. 26. n. 4. pretium 5 thal. statuit. Est vero hocce Exemplar vel ideo etiam in pretio singulari habendum, velut rarius ac carius, quoniam olim fuit in Bibliotheca <i>Pauli Sperati</i> , Viri in Prussia celeberrimi, inter Reformatores ejus primos, primique in Pomesania Episcopi, cujus etiam insignia in fronte ostentat, inde in Bibliotheca <i>M. Jo. Funcii</i> , non minus celebris, cujus nomen manu propria in titulo conspicitur.	
179	EjUSD. de summa Trinitate Libri XV. 520. De <i>rarisate & praestantia</i> hujus editionis vid. <i>Thefaur. Biblioth.</i> T. I. p. 10. sq. <i>Biblioth. Roloff.</i> p. 87. n. 22. EjUSD. de Civitate DEI cum Comment. THOM. VALOIS & NICOL. TRIVETH & FRANC. MARONIS. 520.	<i>Rara</i>

Fragment dzieła „*Patres et scriptores ecclesiastici*” katalogu aukcyjnego (1751)

Est vero hocce Exemplar vel ideo etiam in pretio singulari habendum, velut rarius ac carius, quoniam olim fuit in Bibliotheca Pauli Sperati⁶⁰, Viri in Prussia celeberrimi, inter Reformatores ejus. primos, primique in Pomesania Episcopi, cujus etiam insignia in fronte ostentat, inde in Bibliotheca M. J. Funcii⁶¹, non minus celebris, cujus nomen manu propria in titulo conspicitur.

Zdarzają się jednak adnotacje i takie jak ta, którą opatrzone jest druk: *Statuta civilia & criminalis civitatis, Bononia, Bonon. 532*. Ma ona taką postać: *Rarrissima haec sunt in nostris oris* [wyróżn. – J.T.].

Status książek rzadkich, w świetle omawianego katalogu Salthena, miały wszystkie druki wytłoczone przez weneckiego architypografa Aldusa Manutiusa. Drukowi zawierającemu: *Annotationes in omnia Ovidi opera, Ovidi Metamorphoses libri XV. Ex officina Aldi 1534* towarzyszy uwaga *editiones Aldinae omnes rarrissimae*. Obok nich znajdujemy w tym samym katalogu także co najmniej kilkanaście druków królewieckich, głównie z XVI wieku. Przeważa wśród nich piśmiennictwo religijne, aż pięć druków jest autorstwa Johanna Wiganda, kilka książek zawiera znane prace Casp. Hennenbergera i M. Waissela. Jeden druk jest treści medycznej. Odnotowany jest on (nr 1511) następująco: *Artzney-Buch. Königsberg in Preussen, durch Joh. Daubmann 555 c.fig.* Według opinii wydawcy

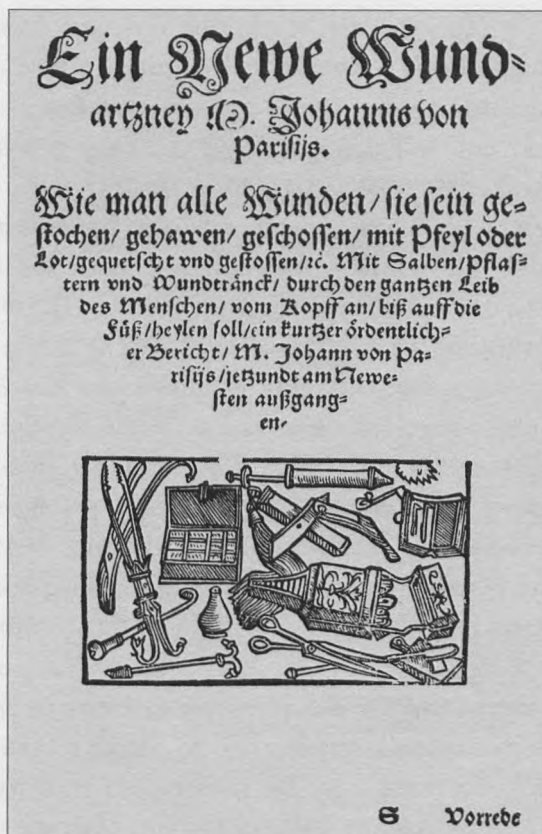
1748), o czym świadczy chociażby druk figurujący pod nr 2030: *Consensus Sandomir Latine & Polonicae, Baranowiczi 628*, który opatrzone jest komentarzem: *Liber rarus & quidem haec ipsa editio, teste Biblioth. Select. Gedanen. 1748 p. 129 nr 1031*.

Na ogół adnotacje mają postać zwięzłą, ale też bywają obszerne i zawierają cenne i nieoczekiwane informacje, jak np. ta, dotycząca dzieła: *De civitate Dei c. Comm. Jo. Lud. Vivis. Bas., ex offic. Froben 1522* biskupa afrykańskiej Hippony, św. Augustyna. Zasluguje ona na przytoczenie jej w całości nie tylko ze względu na podane w niej fakty, wzbogacające naszą przecież szczątkową wiedzę na temat losów czołowych królewieckich kolekcji książkowych z XVI wieku, ale także ze względu na wysokie walory warsztatowe omawianego katalogu. Brzmi ona następująco: *Exemplar splendidum, nitidum, optime conservatum: Editio c. Comm. J. L. Vivis prima, optima, nitidissima, atque insigniter rara, cui Uffenbach-Bibliothecae suae T. I p. 26 n. 4 pretium 5 thal. statuit.*⁵⁹

katalogu jest to: *Eine besondere Rarität*⁶²; *Daubmann hat sich auch hier die Mühe gegeben die Figuren schneiden zu lassen, und zwar ziemlich viele*. Dostępny autorowi niniejszego przyczynku egzemplarz drugiej edycji tego druku⁶³ potwierdza zawartą w adnotacji informację o wyposażeniu graficznym publikacji. Składa się na nie kilkadziesiąt drzeworytów przedstawiających: zioła, wnętrza apteki, zabiegi pielęgnacyjne, instrumenty lekarskie itd.

Opisy poszczególnych książek w omawianych katalogach są ułożone według dwóch kryteriów: formatu albo tematyki i formatu. Katalogów mających książki ułożone według tego pierwszego kryterium jest 10. Format, jako kryterium ułożenia książek, stosowano, jak się wydaje, przede wszystkim ze względu na to, że ułatwiał on stosunkowo szybkie opracowanie katalogu. Były i inne powody. Gregorius we wstępie do drugiego katalogu jego zbiorów pisze, że zrezygnował z ułożenia książek według nauk, jak to miało miejsce w jego pierwszym katalogu, ze względu na pewne spostrzeżenia, jakie poczynił podczas pierwszej aukcji swojego księgozbioru. Otóż zauważył, że klientela licytacji uczestniczyła w niej tylko w tym czasie, kiedy pod młotek szły książki, które były przedmiotem ich zainteresowania. Z chwilą, gdy aukcjonator przechodził do licytacji książek z innych dyscyplin, opuszczali niezwłocznie miejsce aukcji, redukując tym samym znacznie szanse na sprzedaż wszystkich książek bądź istotnej ich części, jakie były wystawione na licytację. Gregorius uznał, że można ich zatrzymać prezentując materiał książkowy przemieszany tematycznie, tak, iż książki z tej samej dziedziny będą rozproszone w całym katalogu. Według kalkulacji Gregoriusa duchowny czekając na licytację, będących przedmiotem jego profesjonalnego zainteresowania, książek religijnych, kupi w międzyczasie książkę medyczną.

We wszystkich zachowanych katalogach na początku wymienia się książki *in folio*, jako najcenniejsze, w kolejności następują mniejsze formaty do *in sedecimo* włącznie. Poszczególne tytuły są numerowane z zasady, od której są oczywiście wyjątki, w obrębie formatów. Numerację ciągłą posiadają tylko katalogi: Bibliothecae Farverianae, Bibliothecae Lübeckianae, Bibliothecae Salthenianae, Bibliothecae Schrobergianae. Na ogół numerowane są tomy, a także klocki zawierające niekiedy bardzo bogaty materiał bibliograficzny.

Instrumenty medyczne, drzeworyt z: „Haus Apoteckt...” (Królewiec 1565)

Tu i ówdzie, w obrębie formatu da się dostrzec pewne próby porządkowania tematycznego – książki teologiczne umieszczone są obok siebie, z zakresu prawa podobnie, itd. Ale jest to mocno niekonsekwentne. Odtworzenie tematyki piśmiennictwa zawartego w katalogu, mającym książki ułożone według formatów, jest zajęciem mało atrakcyjnym oraz bardzo czasochłonnym. Ale w niektórych wypadkach warto podjąć ten trud. Mam tutaj na uwadze najwcześniejszy katalog aukcyjny z Królewca z 1663 roku, zawierający interesujący zestaw 863 tytułów (2° – 109 tyt., 4° – 250 tyt., 8° – 360 tyt., 12° – 144 tyt.) z kilku dziedzin. Dominuje piśmiennictwo teologiczne, głównie luterkańskie. Oprócz pism M. Lutra są dzieła tak znanych protestanckich teologów, jak: J. Brenz, J. Bugenhagen, H. Bullinger, M. Chemnitz, U. Rhegius. Sporo jest, co najmniej kilkanaście, katechizmów z *Dużym katechizmem* Lutra włącznie. Wśród książek religijnych są także publikacje dotyczące kalwinizmu, arianizmu oraz prace dokumentujące spory prowadzone w środowisku teologów protestanckich. Nie brakuje informacji o toruńskim Colloquium Charitativum z 1645 roku⁶⁴. W omawianym katalogu znajdujemy również tytuły reprezentujące dorobek pisarzy katolickich, m.in. czołowego przedstawiciela kontrreformacji, biskupa warmińskiego Stanisława Hozjusza (*Propugnatio catholicae doctrinae, Col. 1575*), szerzej znanego w Europie jako autora *Confessio fidei*⁶⁵. Uderza duża liczba pozycji z zakresu językoznawstwa, głównie z dziedziny gramatyki; są podręczniki gramatyki do nauki języka łacińskiego, greckiego, Chaldejskiego, arabskiego i perskiego. Do nich należy dołączyć jeszcze liczne słowniki i leksykony językowe. Analizowany katalog zawiera również stosunkowo bogaty wybór spuścizny piśmiennictwa antycznego. Składają się nań utwory z zakresu literatury pięknej: Homera, Wergilego oraz Lucjana z Samosat, Cycerona (*Epistola, Oratores*), Arystotelesa (*Opera omnia*, Bas. 1542). Najpełniej reprezentowana jest historiografia antyczna, bo dziełami: Tuki-dydesa, Juliusza Cezara, Tacyta, Swetoniusza, Curtiusa Rufusa. Ten dział piśmiennictwa uzupełniają prace nowożytnych historyków m.in. Guiciardiniego, Cariona, Krantza. Trzeba także odnotować obecność druków zawierających słynne dzieła (*Princeps, Der Republika*) N. Machiavellego. Daje się dostrzec niemało dzieł medycznych, a zwłaszcza farmakologicznych, adresowanych do szerokiego kręgu odbiorców, jak również przeznaczone dla tej samej klienteli, pisma z zakresu popularnej w epoce Renesansu astrologii oraz magii.

Przeważa zdecydowanie piśmiennictwo łacińskie, w dużym stopniu w edycjach XVI-wiecznych. Spośród książek w języku niemieckim uwagę zwracają poezje najwybitniejszego poety niemieckiego doby baroku – Marcina Opitza (*Deutsche Poemata*, Breslau 1629). Nie brakuje poloników, w tym także druków w języku polskim. Należy do nich m.in. dzieło Piotra Kochanowskiego, *Godofredus albo Jeruzalem wyzwolona, w Krakowie 1618*.

Nie wdając się w bardziej szczegółową charakterystykę zawartości katalogu pierwszej chronologicznie w Królewcu aukcji, można już stwierdzić, że jej oferta książkowa prezentowała się atrakcyjnie, co nie pozostało bez wpływu, jak można sądzić, na szybkie i trwałe przyjęcie się nad Pregołą sprzedaży książek *modo auctionali*. Pozostałych 36 zachowanych katalogów nie nastrocza kłopotów z analizą „jakościową”, ponieważ mają

materiał książkowy ułożony działami tematycznymi nazywanymi często *classes*, a w ich obrębie według formatu. W drugim katalogu D. Salthena spotykamy jeszcze podział na sekcje (*sectiones*), które są nadrzędne w stosunku do *classes*. W większości katalogów układ ten jest prosty i czytelny. Odwołuje się do tradycyjnych dyscyplin naukowych. Na przykład wykaz książek biblioteki (ok. 4 tys. tomów) profesora wymowy i historii, M. Schreibera, podzielony został na następujące działy: *Libri theologici, libri historici, libri oratorii, libri philosophici, philologici & poetici, libri iuridici i libri medici*. Niewiele od tego schematu odbiega układ książek w katalogach księgozbiorów A. Hedio i Johanna A. Baumgartena.

Znacznie bardziej rozbudowaną systematykę mają katalogi *Bibliothecae Dietericianae, Bibliothecae Wegnerianae* i księgozbioru Daniela Salthena. Tworzą ją odpowiednio w poszczególnych katalogach 29, 25 i 17 działów. W pierwszym spośród nich prezentują się one następująco: *Biblia et concordantiae bibl. – Commentarii – Dogmatici – Polemici – Disputationes theologicae – Irenici – Practici – Homiletici: Homiliae in Libros Biblicos – Homiliae in evang. epist. & passion. – Homiliae in certis textus Biblicis – Homiliae in textu funebres – Casus consentiae – Mystici – Juridici – Medici – Libri miscelan. incompacti – Fasciculi carminum, concionum & disputationum – Catalogus M. scriptorum – Conciones habitae a. archidiaconi Dieterici et aliorum – Libri philosophici – Politici – Historici ecclesiastici – Historici Politici lat. – Deutsche Historische Bücher – Biographi – Bibliothecarii – Authores Graeci – Authores Latini – Philologi, critici & Antiquarii – Lexicographi – Oratores – Poetae – Epistolae – Libelli scholastici – Omissi – Msc. & Collegia var. Author. – Libri Anglicanes.*

Ta bardzo urozmaicona i rozbudowana systematyka piśmiennictwa, z jaką spotykamy się w niektórych dawnych katalogach królewieckich nie ma jakiegoś teoretycznego uzasadnienia ani na terenie bibliotekoznawstwa, ani filozofii, a podyktowana została względami praktycznymi. Ułatwiała potencjalnym uczestnikom aukcji szybką orientację w ofercie, a niekiedy była zapewne odwzorowaniem układu biblioteki ukształtowanego przez jej właściciela. Istotny wpływ na ostateczny kształt katalogu miał również jego wydawca. Najczęściej jednak w królewieckich katalogach jego nazwisko nie było ujawnione.

Strona z najwcześniejszego królewieckiego katalogu aukcyjnego

**BIBLIOTHECÆ
NUMEROSÆ
SPISSIANÆ,
IN XII. CLASSES
DISTRIBUTÆ,
PARS POSTERIOR,
Priori, nec in Librorum
quantitate, nec in qualitate, ullo
modo cedens,
PUBLICA AUCTIONE
plus LICITANTIBUS,
in Ædibus B. RECTORIS,
Anno 1716. Die Octobr.
horis pomeridianis,
dividenda.**

REGIOMONTI,
Typis REUSNERIANIS.

Karta tytułowa katalogu aukcyjnego
księgozbioru J. G. Spiessa

schera, którego jeden z 8 działów, w jakich ułożone są zarejestrowane w nim książki, dzieli się jeszcze na kilka poddziałów. Jest to dział V zatytułowany: *Homiletici et ascetici*, obejmujący następujące poddziały: 1. *Isagogi*, 2. *In evangelia et epistolas*, 3. *Festivalia*, 4. *Passionalia*, 5. *Poenitentialia*, 6. *Hymnodica*, 7. *Catechetica*, 8. *Funebria*. Wśród piśmiennictwa religijnego przeważa zdecydowanie literatura ewangelicka. Wśród niej są dzieła fundamentalne; w katalogu *Bibliothecae Wegnerianae* wśród „Lutheri Schriften” wymienione są dwie słynne XVI-wieczne edycje *Opera omnia* wielkiego reformatora: 9–17 *Lutheri Wittenbergische Schriften, deutsch*, 18–24 *dito Lateinisch*, 25–32 *Jenaische Theil*.

W księgozbiorze zaś teologa H. Lysiusa, zagorzałego zwolennika pietyzmu, ostro zwalczającego luterzańską ortodoksję, wśród książek religijnych eksponowane miejsce zajmowały dzieła jednego z najwybitniejszych przedstawicieli tego kierunku, Filipa Jakuba Spenera; w świetle katalogu jego biblioteki zebrał ich blisko dwie dziesiątki. W katalogu zaś biblioteki Jakoba Schrottberga, pełniącego na początku XVIII wieku w królewieckiej

niane, poza dwoma katalogami *Bibliothecae Lübeckianae* oraz *Bibliothecae Schlippenbachianae*. Ich edytorem był Bernhardus Wolter, o którym niestety nie udało mi się znaleźć bliższych informacji.

W świetle wstępnego rozeznania w zawartości treściowej omawianych katalogów, zarówno tych mających książki ułożone tematycznie, jak i według formatu, można stwierdzić, że dominuje w nich książka religijna. Zasadniczy zrąb katalogu rozpoczyna się z reguły od rejestru tych książek. W większości inicjuje je Biblia. W ośmiu katalogach jest nią wydana w Londynie w 1657 roku przez Briana Waltona 6-tomowa *Biblia Polyglotta*. Profesor teologii na Albertynie J. H. Lysius oprócz jej egzemplarza posiadał jeszcze słynną polyglotyczną *Bibliae Plantiniane* (Antwerpia 1569). D. Salthen miał mieć w swoim księgozbiorze około 300 egzemplarzy Biblii⁶⁶, chętnie kolekcjonowanych przez bibliofilów XVIII wieku⁶⁷.

Na bogactwo i różnorodność książki religijnej na aukcjach królewieckich wskazuje między innymi katalog księgozbioru diakona kościoła staromiejskiego H. Fi-

gminie kalwińskiej funkcję kaznodziei, łatwo daje się dostrzec dzieła czołowych przedstawicieli konfesji ewangelicko-reformowanej, zwłaszcza jej twórcy, Jana Kalwina. Oprócz kilku wydań jego podstawowego dzieła *Institutio christianae religionis* miał w swoich zbiorach także drobniejsze dzieła genewskiego reformatora, między innymi kilka egzemplarzy różnych edycji katechizmu oraz liczne teksty egzegetyczne.

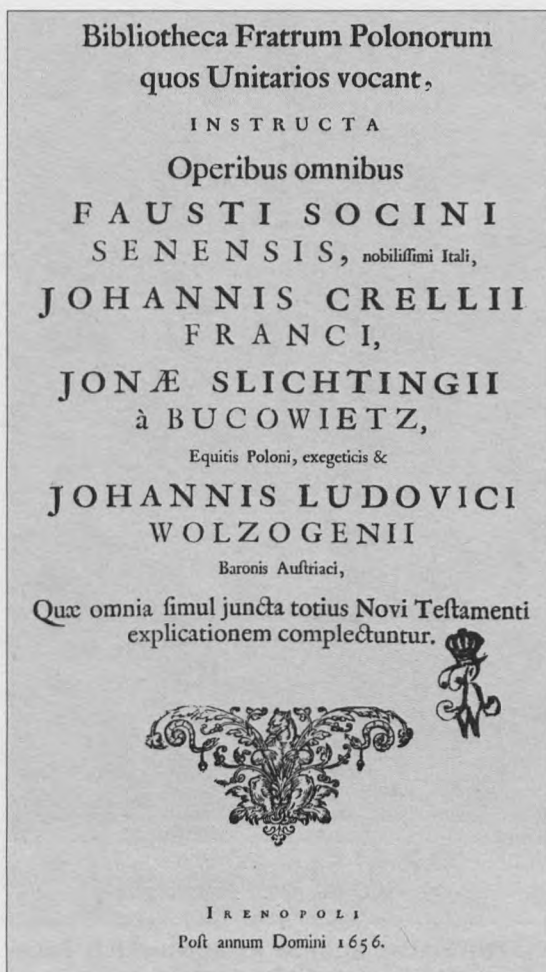
Jednak spotykamy w królewieckich katalogach aukcyjnych także bogaty wybór dorobku autorów arianiskich oraz historyków antytrynitaryzmu⁶⁸, m.in. J. Crella, S. Lubienieckiego, S. Przypkowskiego, J. Schlichtinga, V. Smalciusa, F. Socyna, A. Wiszowatego, C. Sandiusa, F. S. Bocka. Duża część druków wytłoczona została w rakowskich oficynach A. Rodeckiego i S. Sternackiego⁶⁹. Nie brakuje egzemplarzy różnych edycji słynnego *Katechizmu Rakowskiego*. W wielu katalogach jest 5-tomowa *Bibliotheca Fratrum Polonorum, Irenopoli* [Amsterdam] 1658. Nie ulega wątpliwości, że skrupulatna analiza królewieckich katalogów aukcyjnych pod kątem występujących w nich arianików, dostarczyłaby kapitalnego materiału źródłowego do studiów nad recepcją antytrynitaryzmu w Prusach Książęcych⁷⁰.

W kilku katalogach spotykamy *Libri rabbinici*⁷¹. W katalogu księgozbioru Ch. Waltera, inspektora synagogi królewieckiej, inicjują one nawet całą systematykę. Warto dodać, że w Bibliotece Miejskiej w XVIII wieku składały się one na dział *Bibliotheca rabbinica*⁷². Okazji do zakupu książek hebrajskich dostarczały nie tylko aukcje. Sprzedawano je w królewieckich księgarniach. Od 1740 roku wyłączne prawo do importu oraz sprzedaży książek hebrajskich uzyskał Izrael Moses Friedländer⁷³.

Książka religijna była gromadzona przede wszystkim przez profesorów teologii oraz duchownych. W ich księgozbiorach zajmowała miejsce uprzywilejowane. Dotyczy to zwłaszcza biblioteki diakona staromiejskiej świątyni J. A. Baumgartena (zm. 28 grudnia 1748 r.) nazwanego przez Michała Lilienthala *einen exemplarischen Knecht Gottes*⁷⁴. W jej zbiorach składających się z 3286 woluminów, znajdowało się przeszło 2500 książek religijnych. Bibliofile reprezentujący inne środowiska zawodowe i społeczne, również je kolekcjonowali, ale z mniejszym entuzjazmem i gorszymi rezultatami. I tak na przykład trudno doszukać się książki religijnej w katalogu księgozbioru profesora fizyki, Christiana Gabrie-

Karta tytułowa Biblii polyglotycznej

Karta tytułowa amsterdamskiego
wydawnictwa Braci Polskich

ustępowały swoimi rozmiarami fragmentom katalogów zawierających książkę religijną oraz historyczną. Niekiedy miały jednak bardzo rozczłonkowaną strukturę tematyczną. Na przykład w owym drugim katalogu Salthena dział zawierający książkę medyczną został podzielony na następujące klasy: *Script. Isagogici & Institution. Medicar. – Medici veteres & qui in eos commentati sunt – Recentior opera medica conjunction edita – Varrior – Opuscular. Medicar Collectiones – Miscellanea Medica – Scriptores Anatomici – Scriptores Physiologici – Scriptores Pathologici – Scriptores Semiotici, Dialectici & Therapeutici – Observationum & Curationum Medicinalium Scriptores – Consiliorum, Consultationum & Responsonum Medic. Scriptores – Medicinae legalis Scriptores – Scriptores Chirurgici – Materiae Medicae Scriptores – Scriptores Pharmaceutici & de aquis Medicalis, Thermis – Scriptores Chemici & Alchemici – Scriptores Botanici.*

W kilku katalogach wyodrębnione są *Libri Gallici*, co jest efektem nie tylko rosnącego znaczenia w XVII–XVIII w. języka francuskiego, ale również faktu, iż na terenie Królewca działali księgarze oferujący książkę francuską. Najpierw był to „Gallicus Biblio-

la Fischera. Bardzo skąpo była ona reprezentowana w księgozbiornie Schlippenbacha.

Inne działy piśmiennictwa są daleko skromniejsze, dotyczy to również książki historycznej, chociaż nie zawsze. Wyjątek stanowi katalog biblioteki Gregoriusa. Otóż rejestruje on prawie dwa razy więcej książek historycznych od teologicznych; tych pierwszych jest 1145, drugich zaś 600. Dlatego też piśmiennictwo historyczne w tym katalogu ułożone jest według bardzo rozbudowanej systematyki – dział *Libri historici & quidem scriptores historiae universalis* dzieli się w formacie *in octavo* na poniższe części: 1) *Scriptores Historiae Ecclesiasticae*, 2) *Scriptores Rerum Hispanicarum*, 3) *Scriptores Rerum Gallicarum*, 4) *Scriptores Rerum Italicarum*, 5) *Scriptores Rerum Germanicarum*, 6) *Scriptores Rerum Belgicarum*, 7) *Scriptores Rerum Anglicarum*, 8) *Scriptores Rerum Septentrionalium*, 9) *Scriptores Rerum Polonicarum, Russicarum, Graecarum, Hungaricarum & Turcicarum*, 10) *Scriptores Rerum Asiaticarum, Africanarum & Americanarum*, 11) *Virorum Illustrium Biographi*. W formacie 2°, 4° i 12° występują podobne poddziały.

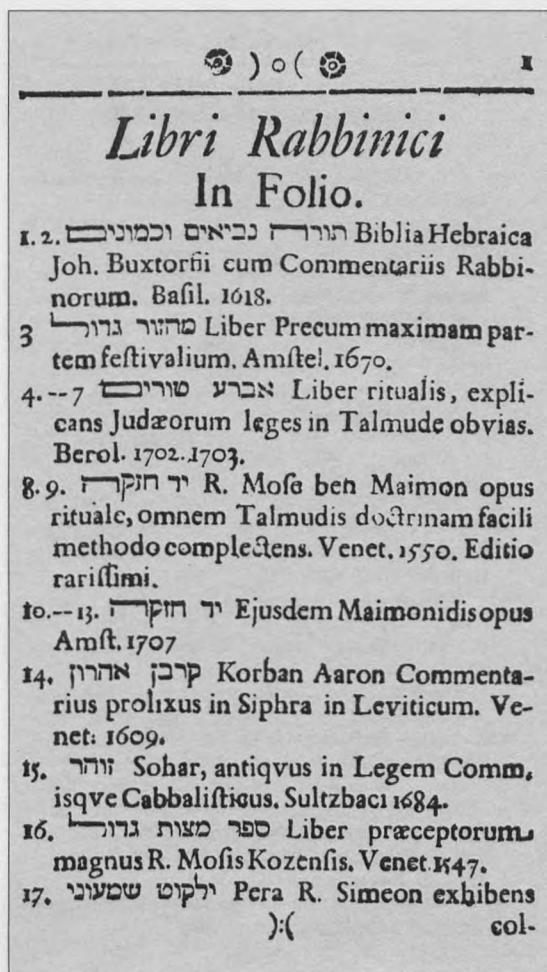
Pozostałe działy katalogów znacznie

polą” Jean Du Sarrat, później zaś Paul Claude oraz Elie St. Blanquart⁷⁵. Ich aktywność była związana z zamieszkującymi Królewiec hugenotami, którzy osiedlili się nad Pregołą po zawieszeniu w 1685 roku Edyktu Nantejskiego.

Również w kilku tylko katalogach spotykamy dział *Bibliothecarii*. Okazale prezentuje się on w katalogu *Bibliothecae Dietericianae*. Zawiera przede wszystkim różnego rodzaju publikacje z zakresu historii piśmiennictwa, zestawienia bibliograficzne, czy inne prace, mające nierzadko w swoim tytule słowo *Bibliotheca*. W dziale tym figurują takie książki, jak: *Bibliotheca antiqua Jenae 1705 publicata*; *Johannes Hallervordi Bibliotheca curiosa, Regiomonti & Frf 1676*; *Draudii Bibliotheca Librorum Germanicorum classica, Frf. 1611*; *Catalogus codicum Manusc. Bibliothecae Paulinae in Academia Lipsiensia Felleri concinnatus, Lips. 1686*, a również katalogi księgarskie, w tym królewieckie, jak ten: *Catalogus auserlesenen Bücher in Paul Rhoden Buchladen zufinden* oraz tytuły katalogów aukcyjnych, o czym wspomnę na dalszym miejscu.

W wykazie *Bibliotheca Schlippenbachiana* znajdujemy taki dział, jak *Bücher zur Commerciellen Wesen und der Kaufmannschaft gehörig* z następującymi dziełami, np.: *Savary vollkommener Kauff=und Handels=Mann, Genff. 676*; *G. Nabe, ein Kern=Rechenbuch oder gülden Algebra, Brieg 700*; *Rechenbergii historia rei nummulariae, Lips. 692*. Frapująco brzmi tytuł jednego z działów katalogu księgozbioru profesora Wagi: *Libri paradoxarum opiniorum*. Nagłówek ten można uznać za uzasadniony, ponieważ znalazły się w nim dzieła, które budziły w swoim czasie ostre kontrowersje. Należały do nich niewątpliwie umieszczone w tym dziale takie publikacje, jak: *Bibliotheca Fratrum Polonorum, Irenopoli 1656*; *J. Pici & J. Francisci Pici Mirandolae, opera omnia, Bas., 1601*; *T. Hobbes Leviatan s. de materia forma & potestate civitatis eccl. & civilis, Amstel., 1670*; *B. Spinozae posthuma, 1667*; *Il Decamerone di M. Giovanni Boccacio, in Venetia 1540*.

W katalogu profesora filozofii A. Hedio, autora m.in. dwutomowego dzieła *Organum Aristotelem* (Królewiec 1668), wyodrębniony został dział pt. *Scriptorem in Aristotelem*

Pierwsza strona katalogu aukcyjnego księgozbioru Christiana Walthera

fol.) Bücher zum Comercien &c. 37

IX. Bücher zum Commercien Wesen und zur Kauffmannschaft gehörig.

IN FOLIO.

- 905.6 *Josephi Laurentii Maria de Casaregis* discursus legales de Commercio, in quibus tractantur materiae concernentes Assurances, Naves, Naula & Naulizationes, Jaetus, Avarias, Prædas & Prædationes, Societates & Decofiones, Accomendas & Implicias, cambia nundiarum & maritima, Giratas literarum cambii & chirographorum & alia ad Mercaturam pertinentia, nec non Consulatus maris, acc. tr. *Quint. Weyssen de avariis Tomi II. Florentia 719. Vol. 2*
- 907 *Joh. Marquard de jure mercatorum & commerciorum, Francof. 662*
- 908 *Claud. Barb. Morisoti* historia generalis orbis maritimi s. rerum in mari & littoribus gestarum, *Dion. 642. Fr.*
- 909 *Josephi Furtenbachs* Architectura navalis oder von den Schiff-Gebau auf dem Meer und See-Rüsten zu gebrauchen, *Ulm 629. Ej. Architectura Martialis & privata, ib. eod. c. fig.*
- 910 *Raph. de Turri* de Cambiis Veterum, *Frif. 645*
- 911.12 *Les Oeuvres de M. Antoine d'Espeisses divisées en quatre Tomes, cont. des Contrats &c. a Lyon 685. Vol. 2. Fr. B.*
- 913 *Rodriguez Fermoiani* de confiscatione bonorum, *Lugduni 663*
- 914 *Galeora* Responsa fiscalia selectiora, *Genev. 686. Joh. Danth de Testamentis, Francof. 670*
- 915 *Dav. Thomani* Acta publica monetaria vom Münz-Wesen in Teutschland, ad modum Actorum Publicum Londorpii zusammen getrahen, *Augsburg 672 Seb. Span* Speculum Juris Metallici oder Bergrechtis-Spiegel, *Dresden 698*
- 916 *Sagers* Buchhalten über proper Commission und Compagnie-Handlungen, *Hamburg C 3 IX*

Książki z dziedziny handlu oraz kupiectwa, „Bibliotheca Schlippenbachiana”, Królewiec 1736

końcu katalogów. Mam tutaj na uwadze osobne działy mieszczące rękopisy. Spotykamy je w sześciu zachowanych katalogach. Najwięcej ich rejestrują katalogi biblioteki J. Dieterici oraz Pisanskiego. W spisie księgozbioru Dieterici pod nagłówkiem *Catalogus M. Sctorum* na 6 stronach znajduje się rejestr różnych opisów typu: *Excerpta ex Rabbinarum Scriptis*; *Excerpta Philologica*; *Excerpta Metaphisica*. Wśród rękopisów tego działu są również: *Conciones habitae B. Archi-Diaconi Dieterici & aliorum*. W katalogu księgozbioru Pisanskiego pod nagłówkiem *Manuscripta* znajdujemy rękopisy mieszczące się w ponad 50 woluminach, wśród których uwagę zwracają bogate materiały odnoszące się do Akademii Królewskiej, takie jak: *Series Rectorum Academiae Regiomontanae*; *Vitae Theologorum in Acad. Regiom.*; *Historia Promotionum Magisterialium in Acad. Regiom.*; *Catalogus Bibliothecae Academiae Regiomont.* Katalog zbiorów D. Hintzego wymienia 78 rękopisów. W wykazach książek *Bibliothecae Reyerianae* mamy trzy krótkie rejestry zatytułowane: *Libri*

et Platonem, w którym znalazło się 175 książek; na początku umieszczono XVI-wieczne edycje *opera omnia* obu wielkich przedstawicieli filozofii starożytnej.

Na ogół kolekcjonerzy dbali o to, aby ich książki były zaopatrzone w oprawy, jeżeli już nie artystyczne, to przynajmniej w solidne, chroniące książki przed szybkim zużyciem. Ale jednak nierzadko jakaś ich część, mająca w ich oczach mniejszą wartość, pozbawiona była oprawy. Książki te również trafiały na aukcje. Kilka katalogów królewskich kończy się działem, mieszczącym właśnie książki nieoprawne. Do nich należy katalog księgozbioru Schreibera. Wśród *Libri et tractatus incompleti* zarejestrowanych na jego kilkudziesięciu stronach są m.in.: *Fasciculi II Disputationum Medicarum Regiom.*; *Fasciculi II Disputat. Philosophicar. Regiom.*, a także około 200 numerów informujących o utworach okolicznościowych, głównie mowach pogrzebowych, wygłoszonych w ciągu kilkudziesięciu lat przez Schreibera, który rzeczywiście, jak ustalono, miał wydać drukiem przeszło dwie setki epicediów i innych *causalia*⁷⁶.

Nie można zapomnieć także o innych działach, zwykle również lokowanych na

70	IN FOLIO, QUARTO
par Jean de Serre Paris. Tom. 3. 4. 6. 7. & 8. (1637.)	
26. Salta di lettere del vis'omino Lanfranco, Gabrielli, in Macerata.	
27. 28. La Eromena, Donzella, Coralbo & Aggiunta di Biondi. in Viterbo. 1638.	
OCTAVO INCOMPACTI.	
1. Tables de sinus tangentes, secantes, logarithmes. pars Vlacq à la	
2. A. B. C. Pour instruire les Enfants. (Haye. 1652.)	
3. d' Sermoni di Stephano Fepechierico in Modona. 1642.	
4. Alafandro Giraffi de Rivoluzioni di Napoli in Geneva. 1648.	
DUODECIMO INCOMPACTI.	
5. des Saines affections à Jene. 1666.	
6. Mercure Hollandois d' l'anno 1674.	
7. Il Ritratto de privato politico privato de Virgilio Malvezzi in Bologna. 1639.	
IN FOLIO COMPACTI.	
1. 2. Aristoteles Græco-Latinus ex edit. Du Vall. 2 Volumina. Pa-	
3. Sächsen-Spiegel. 4p. 43 1545. (11C 1629.)	
4. Lexicon Græco-Latinum Variorum Auctorum. Basilæ.	
5. Non Lundenfcs Notariat-Spiegel. Neuffabr 1558.	
6. Deutsche Bibel 1551. Wittenberg.	
7. Biblia Græca.	
8. Aretius in Quatuor Evangelistas & Acta Apostolorum. Paris. 1587.	
9. Plautus Boroaldi ononia 1503.	
10. Joh Ruellius de natura stirpium. Paris. 1536.	
11. Stobzi sermones Græco-Latini.	
12. 13al äinische Buchhalteney.	
13. Hugonis Sermones.	
14. Melanchronis Operum Pars I.	
15. Thomæ Aquinatis Pars.	
IN QUARTO COMPACTI	
1. Kunrachi Medulla Destillatoria. Hamburg. 1638.	
2. Lexicon Syriacum Troftii Gothæ Anhaltinorum. 1623.	
3. Daspodii Dictionarium Latino-Germ-Polonicum. Dant. 1642.	
4. Joh. Waltheri Evangelisches Jubel-Jest Luthera. Osnab. 1618.	
5. Wetzhaus Antw. Prebigen.	
6. Opi-	

Książki oprawne i nieoprawne z katalogu anonimowej aukcji księzek z 1705 roku

<i>Catal. M. SC. in Folio.</i>		258
Catalogus M. SSCtorum.		
In Folio.		
1 B	Archi-Diaconi Joh. Dieterici Notæ eruditissimæ ad Gerhardi LL. Theologic. Epitomen in XXXI. Tabellas redactam.	5. 10
2 LL.	Communes Theolog.	— 12
In Quarto.		
1	Index librorum ex Biblioth. Bodlejana & Seldeniana Homilia in Evangelia Dominic. Collectanea Philologica in Psalmos. Sententiæ ex Patribus. Zeidleri Dilcurfus de Causis corruptæ Theologiæ. Excerpta Philolog. in Esaiam, Hofeam & alios V. T. libros.	4. 1.
2	Excerpta ex Maimonide de Idololatria, è vitis Patrum, ex Calixti Disput. de Transubstant. Ex Notis Rittershusii ad Salvianum. Ex Montacutii Commentario de Originib. Ecclesiast. Chronologia Biblica. Excerpta ex Hieronymo.	1. 26
3	lectionum Quotidianarum B. Dn. Dieterici Tomi tres.	63. 15
4	Excerpta Theologica.	3-2
5	Excerpta ex Programmatis Reg. Ex Gerhardi L.	de

Strona z katalogu aukcyjnego J. Dieterici z podanymi cenami (we florenach) poszczególnych rękopisów

manuscripti polonici, Manuscripta oraz Manuscripta Slavonia s. Russia. C. Walther we fragmencie katalogu jego zbiorów opatrzonym nagłówkiem MS, ułokował 31 woluminów rękopisów, głównie o tematyce religijnej. W księgozbiornie P. J. Hartmanna było ich 10.

Warto tutaj dodać, że w niektórych katalogach rękopisy są umieszczone między drukami. I tak wśród *libri typographici* zebranych przez D. Salthena znajdujemy pozycję *Biblia S. Latina MSC in pergameno, variisque picturis antiquis, ornata 1427*, a także informacje o rękopiśmiennych dokumentach, pozbawionych chyba znaczących walorów bibliofilskich, ale prezentujących dla potencjalnego nabywcy dużą wartość jako źródło do badań nad historią Prus Książęcych. Tym bardziej, że dotyczyły one szczególnie burzliwych wydarzeń, jakich widownią był Królewiec u schyłku rządów, nie w pełni już panującego nad sytuacją, księcia Albrechta. Mam tutaj na uwadze zwłaszcza dwa woluminy. Zawartość pierwszego woluminu katalog podaje w ten sposób: *Acta der Churf. Sächsischen Theologen Abgesandten bey Hertzog Albrechts dem Eltern A 1553 in puncto Osiandrismi. Mst.*⁷⁷ *Albrecht Truchsen von Wetzhausen Antwort auf Paul Scalichs Schmähchriften Mst.*⁷⁸ *Annae Mariae geb. Hertzogin von Braunschweig Albrechts die Eltern Gemahlin, Fürstenspiel in 100 Articulis vor Marggraff Albrecht Friedrich ihrem Herrn Soh. Mst.*⁷⁹ Drugi, objętościowo chyba szczuplejszy, miał zawierać *Criminal Acta in Sachen der Stände in Preussen wider Funck, Schnell und Horst, die zu Königsberg am Tage Simonis Judae enthauptet worden Mst.*⁸⁰

Paweł Skalich (1534–1574),
drzeworyt barwny

Fol.	cum Annexis.	87
<p><i>litiong</i> P. V. pag. 565. sq. Exemplar hoc integrum & non castratum est: legis enim Vol. II. p. 859. sq. Lib. XI. §. 103. sq. integram <i>Historiam Kalcksteinianam</i> & Lib. XV. §. 25. p. 1134. sq.</p>		
431	Jo. CERNITHI Decem e Familia Burggraviorum Nurnb. Elect. Brandenburg. Eicones & Res gesta cum Genealogia. Berol. 628.	
<p><i>Liber satis infrequens & valde rarus</i>, qui ab ipsis Marchiae Civibus quaeritur, teste Christ Gryphio in Apparatu de Historicis Sec. XVII. p. 77. <i>Vogt</i> p. 189.</p>		
432	Alferto Juris & Successionis Seren. Domus Brandenburgicae in Ducatus Cliviae, Juliae, Montium, &c. Berol. 655.	
<p>JOH. CERNITHI Decem e Familia Burggraviorum &c. Vid. Num. praeced.</p>		
433	CHRIST. HARTKNOCHS <i>alt und neues Preussen</i> . Ff. 684. c. fig.	
<p><i>Rarum opus</i>, teste Biblioth. Roloff. p. 198. n. I.</p>		
434	<i>Acta der Churf. Sächsischen Theologen Abgesandten bey Hertzog Albrecht dem Ältern A. 1553.</i> in puncto Osiandrisimi. Mst. ALBRECHT TRUCHSEN VON WETZHAUSEN <i>Antwort auf Paul Scalichs Schmähscriften</i> . Mst. ANNAE MARIE geb. Herzogin von Braunsch. Albrechts des Ältern Gemahlin, <i>Fürsten-Spiegel in 100. Articulis vor Marggraff Albrecht Friedrich ihren Herrn Sobu</i> . Mst.	
435	Statuta seu Leges Academiae Regiomontanae XIX. Martii MDLIV. Mst.	
436.	37 <i>Land- Tags Acta zu Königsberg gehalten A. 1567. und 1621.</i> Mst Vol. 2.	
438	Sigismundi, Uladislai & Joh. Casimiri Responfa, Civitarum Regiomontanae Nuntiis Varaviae data Mst.	
F 4		439

Piśmiennictwo dotyczące Brandenburgii i Prus
z katalogu aukcyjnego książek rzadkich D. Salthena

Pośpiech, który na ogół towarzyszył przygotowaniu katalogów, powodował różne usterki w tekście; tu i ówdzie spotykamy zniekształcony tytuł, błędnie podany rok itp. Ale tylko w kilku katalogach zostały poprawione w dołączonej erracie. Pośpiech ten był także przyczyną tego, że w wielu katalogach spotykamy, oprócz *libri miscellanei*, *libri omissi*, także *Appendices*, niekiedy objętością, jak np. w katalogu biblioteki Lysiusa, niewiele ustępujące zasadniczej części katalogu. Szczególnie katalog księgozbioru Pisanskiego, pod wieloma względami bardzo interesujący, rozpatrywany pod tym kątem nie wygląda dobrze. Oprócz *Libri omissi* zawiera osobny dział *Nachtrag zu der Manuskripten*, a także *Appendix* oraz jeszcze krótki, odrębny spis opatrzoney nagłówkiem: *Noch sind zu verkaufen*.

Niekiedy oprócz książek licytowano także mapy, o czym świadczy katalog *Bibliothecae Reyerianae*, w którym występuje osobny dział: *Land=carten und Kupfer*. Mimo, że niektórzy kolekcjonerzy dawnego Królewca uzyskali znaczące wyniki w gromadzeniu kartografików⁸¹, to jednak mapy nad Pregołą nie były zbierane z takim zapamiętaniem, jak miedzioroty⁸² oraz dzieła malarstwa cieszące się dużym zainteresowaniem kolekcjonerów w całej Euro-

Pinacotheca Prussica.

459

- 50 *Alb. Linemann*, Mathem. Profess.
- 51 *Simon Dach*, Profess. Poëf.
- 52 *Johann. Ræling*, Poëf. Prof.
- 53 *Chr. Oster, Tillensis*, Mathematicus celeberrimus Neomagensis.
- 54 *Valent. Thilo*, Eloquent. Prof.
- 55 *Andr. Hedio*, Logices Prof.
- 56 *Steph. Müller*, Rector Scholæ Palæop.
- 57 *M. Joh. Georg. Spies*, Rector Scholæ Palæop.
- 58 *M. Theoph. Sigfr. Bayer*, Scholæ Cniphofianæ quondam Pro-Rector, nunc Academiæ Elegantiorum Litterarum Petropolitaneæ Membrum & Antiquitatum Professor.

BN

Selige Tu Tibi, quae instillent virtutis amorem

Fragment „Galerii Pruskiej” z katalogu aukcyjnego J. H. Kreuschnera oraz „Gabinet obrazów”, miedzioryt

pie. W katalogu *Bibliothecae Kreuschnerianae* wyodrębniony został nawet specjalny dział zatytułowany: *Pinacotheca Prussica* zawierający wykaz 58 portretów namalowanych na desce (10 x 7 cali). W galerii tej znalazły się wizerunki teologów, medyków oraz filozofów, m.in. samego właściciela księgozbioru J. H. Kreuschnera, a także kilku innych XVIII-wiecznych miłośników książek, których aktywność kolekcjonerska została zasygnalizowana w niniejszym przyczynku; mam tutaj na uwadze takich bibliofilów-teologów, jak Daniel Salthen, Christian Flottwell, Michał Lilienthal, a także filozofa Andreasa Hedio.

Mniej więcej tyle samo portretów co Kreuschner miał H. Fischer, o czym świadczy ich wykaz umieszczony w ostatniej części katalogu jego zbiorów. Niektórzy spośród pozostałych bibliofilów mieli znacznie mniej dzieł sztuki od Kreuschnera czy Fischera, ale za to takie, które mogły zadowolić gusta wytrawnych koneserów sztuki. Na przykład na odwrocie karty tytułowej katalogu z 1719 roku biblioteki zmarłego Schreibera widnieje informacja o dwóch portretach, Marcina Lutra oraz Filipa Melanchtona pędzla Łukasza Cranacha. Niewykluczone, że ich nabywcą był J. H. Lysius, który 25 lat później, w 1745

roku, obok książek wystawił na aukcję także m.in. dwa portrety: *Zwey Originalia D. Mart. Lutheri und Philippi Melanthonis von Luc. Kranachs Arbeit, mit dessen beygefügtten Zeichen, einen Schlängelschen, auf Kreide=Grund sauber gemahlet.*

Lysius, oprócz książek oferował nie tylko dzieła malarskie, ale również zbierane chętnie przez miejscowych kolekcjonerów numizmaty⁸³. Pomocna w uprawianiu tej pasji była praca barokowego erudyty, bibliofila i kolekcjonera M. Lilienthala – *Auserlesenes Thaler cabinet*, która ze względu na jej walory oraz rosnące zainteresowanie numizmatyką, wydana została 4-krotnie w krótkich odstępach czasu (Królewiec 1725, 1730, 1735, 1747)⁸⁴. W *Avertissement* umieszczonym na końcu katalogu zbiorów Lysiusa umieszczona jest informacja, że ma na sprzedaż zbiór monet greckich, rzymskich, żydowskich oraz tureckich, składający się z 700 egzemplarzy. Nabywca znalazł się szybko⁸⁵, mimo że do owego zawiadomienia nie jest dołączony wykaz zawierający opis poszczególnych monet, z jakim spotykamy się w katalogu zbiorów A. Hedio, w którym zajmuje on 36 stron. Wykaz zaczyna się od opisu monety groszowej bitej w czasie rządów króla polskiego Zygmunta I Starego (1506–1548) po 1526 roku – *Grossus Sigismund I. Rex Polon – Moneta regni Poloniae. 1529*. Opisy poszczególnych egzemplarzy ograniczają się na ogół do podania tekstu otoku z awersu oraz rewersu, ale spotykamy też takie: *Nummus ignotus, Nummus recuperatae Budae*. W sumie opisów monet jest 397. Największą ich część (127) stanowią starożytnie monety rzymskie – złote aureusy, srebrne denary, miedziane asy – pochodzące przede wszystkim z epoki cesarstwa (I–V w.), na co wskazują umieszczone na nich konterfekty rzymskich władców oraz ich imiona. Kilka monet rzymskich zdobią wizerunki *illustres foeminae* – Sabiny, Boskiej Faustyny oraz Syryjki Julii Mamaei, których silne osobowości odcisnęły ślad w historii cesarskiego Rzymu w okresie rządów Antoninów oraz Sewerów. Pozostałe numizmaty – floreny, dukaty, talary, guldeny, szylingi, szelągi, szekle etc. – pochodzą głównie z epoki nowożytnej z różnych krajów europejskich. Ale są także monety tureckie, perskie, cejlońskie oraz indyjskie.

Do monet szczególnie cennych zebranych przez A. Hedio, podnoszących walory oferty, należały m.in., jak można przypuszczać, angielskie brakteaty oraz takie egzemplarze, jak *numus uncialis rarrissimus* oraz *numus Magicus Alberto primo Duci Prussorum a Scalichio confectus*.

Kolejne karty katalogu A. Hedio zajmuje rejestr opatrzoney nagłówkiem *Instrumenta mathematici*, pod którym umieszczone są różne instrumenty astronomiczne, optyczne, a także narzędzia i aparaty służące do prowadzenia badań w obrębie nauk przyrodniczych. Wskazuje na nie szereg opisów. Pod numerem 1 figuruje: *Circulus Geodaeticus aeneus elegans cujus Diameter aequat pedem integrum: cum variis minoribus eo pertinentibus instrum.* Inne instrumenta to: *astrolabium Lansbergii chartaceum ligno agglutinatum; Horologium nocturnale orichalceum; Microscopium ex una lente ligno inclusa cum acicula cui infigitur objectum; Vitra duo ad cameram obscuram; Laterna magica cum imaginibus triginta duabus & ultra; Sphera Copernicana Blauiana; Thermometrum majus; Barometrum; Machina hydraulica lignea.*

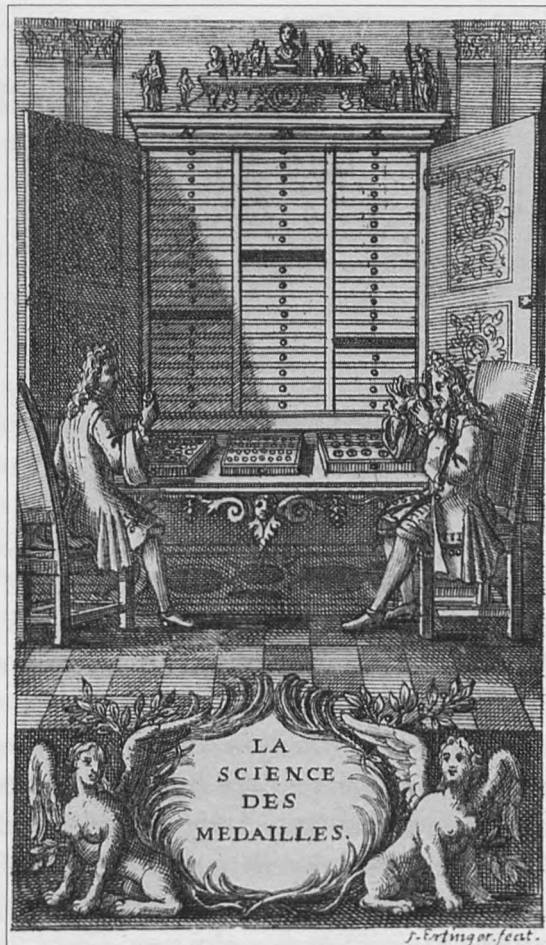
Instrumenty matematyczne spotykamy także, choć w mniejszym wyborze, w katalogu Lysiusa, który rejestruje ich kilkanaście. Kilka odnotowuje katalog zbiorów Pisanskie-

NUMI ÆREI.

1. Moneta Cuprea Reginae Sveciæ. Christinae.
i. Ör.
2. Numus Jacobi II. Angliæ Regis, cufus tempore necessitatis, ut suo tempore commutaretur; valuit dimidiam Coronam argenteam seu 30. pense.
3. Imp. C. M. Cassius postumus.
4. Hadrianus Aug. Cos. III.
5. M. Aurelius Commodus Aug.
6. M. Commodus Antoninus Aug.
7. Tib. Claudius Cæsar Aug. P. M. TR. P.
8. Faustina Augusta Pii Aug. Filia.
9. Antoninus Aug. Pius P. P. Imp. Cos. III.
10. Hadrianus.
11. L. Septimius Severus Pertinax.
12. Faustina Augusta.
13. Aurelius Cæsar Antoninus.
14. Imp. Nerva Cæsar Aug.
15. Imp. Diocletianus.
16. Imp. Caligula, --- Restitutor Orbis.
- 17 18 19 20 21 22 Numi, quorum inscriptiones legi non possunt.
- 23 Numus cum inscriptione: Roma.

INSTRUMENTA MATHEMATICA.

1. Circulus Geodæticus æneus elegans cufus Diameter æquat pedem integrum: cum variis minoribus eo pertinentibus instrum.
2. Semicirculus Geodæticus æneus paulo minor.

Końcowy fragment działu „Numizmaty” i początkowy działu „Instrumenty matematyczne” w katalogu aukcyjnym księgozbioru A. Hedio (Królewiec 1704) oraz „Gabinet numizmatyczny”, szych

go. Dzięki informacjom tego ostatniego⁸⁶ wiemy, że znaczące rezultaty w kolekcjonowaniu instrumentów matematycznych mieli także inni królewieccy bibliofile XVIII wieku, jak: filozof, nauczyciel młodego Immanuela Kanta, Martin Knutzen, Carl Andreas Christiani oraz kierownik Biblioteki Miejskiej – Friedrich Johann Buck.

Spośród zachowanych katalogów aukcyjnych królewieckich bibliofilów, również w katalogu A. Hedio, najobficiej występują spisy dokumentujące obecność w jego zbiorach eksponatów kolekcjonowanych w tzw. gabinetach naturalistów, cieszących się dużą popularnością w Europie nie tylko w epoce baroku, ale również w XVIII wieku⁸⁷. Mieszczą się one w dziale zatytułowanym *Rara varia* zajmującym 9 stron. Są między nimi: półszlachetne oraz szlachetne kamienie – *Onyx, cufus pars superior ac translucida Calcedonius est, specius onychis; Offifragus ex Marchia Brandenb. prope Berolinumi; Annulus Turcicus cum smaragdo*; minerały – *Minerae varii generis, praeprimis argenti, vitriolate magnes; Mineræ terræ ex Kiauten Prussiae; Mineræ ut putantur argenti in Prussiae parte Lithuanica inventa*

1692; preparaty anatomiczne – *Schild-Kröten, Ein Fischkopff mit einem lange Schnabel; Schnabel vom Pelecan oder Löffel=Gans; Scarabei cum cornibus; Körper eines Crocodelen; Sceleton foeminae*; starożytności – *Terra sigilatta alba et rubra; Tessarae Budenses; Lapidum ex Templo Minervae apud Athenienses, huc missa expugnatis Athenis d. 28. Septembr. 1687*. Wśród *Rara varia* są również egzotyczne owoce, rośliny, nasiona itd. W końcu omawianego wykazu widnieje opis muzealnego zabytku: *Ein Degen oder Dolch mit allerhand Figuren auff beyden Seiten und der Jahr=Zahl 1626. Der Rücken oder Dicke ist gestaltet wie eine Säge; oben an der Schneide Seite stehen diese Worte: FEARE GOD*.

Warto zauważyć, że „muzealia” były również gromadzone przez Bibliotekę Zamkową, którą w 1668 roku, namiestnik Prus Książęcych, Bogusław Radziwiłł obdarował⁸⁸ m.in. nożem połkniętym przez chłopą pruskiego, który został wydobyty z jego żołądka podczas udanej operacji – jednej z pierwszych tego typu na świecie – przeprowadzonej przez chirurgów królewskich⁸⁹.

Skromniej, bo tylko kilkadziesiąt okazów natury odnotowuje katalog zbiorów Lysiusa. W świetle informacji Pisanskiego⁹⁰, wśród królewskich bibliofilów, naturalia, starożytności, kurioza itp. kolekcjonowali również kalwiński kaznodzieja J. J. Schrotberg, dr medycyny D. H. Paschke, dworski kaznodzieja oraz profesor teologii B. Sanden, oraz profesor fizyki C. G. Fischer. Na efekty kolekcjonerskiej aktywności tego ostatniego uczonego na pewno duży wpływ miał jego pobyt w Gdańsku (1711)⁹¹ u sekretarza Rady Miejskiej Jakuba Teodora Kleina, związanego z Królewcem miejscem urodzenia oraz studiami na Albertynie, który w nadmotławskiej metropolii stworzył jedną z największych kolekcji przyrodniczych w dawnej Polsce⁹².

Sporadycznie, ale sprzedawano także podczas aukcji bibliofilskich i kolekcjonerskich regały na książki, szafy, pulpity etc. Gregorius w *Notandum* umieszczonym na końcu swego pierwszego katalogu podaje, że *23 wohl conditionirte Bücher=Repositorii von 5–9 Fächern denen Meistbiedenden zu Dienste stehen*. W innym katalogu ofertę zamykają informacje o możliwości zakupu: *Neun Stück Bücher=Schaffe von feiner Arbeit, braun angestrichen, worunter 4 breite befindlich* oraz *Ein hohes Pulpet, braun angestrichen*. Jeszcze gdzie indziej katalog kończy informacja: *Hiebey stehen auch den Herren Kauffern gehörige Bücher=Behältnisse feil*.

Księgarz M. Lange, jeden ze swoich katalogów zamyka informacją zachęcającą zainteresowanych do odwiedzenia jego księgarni w celu nabycia *ausserordentlichen Predigten* D. Lysiusa, które mają się ukazać w najbliższych dniach. Na ostatnich stronach tylko kilku katalogów znajdujemy, mające ułatwić korzystanie z nich, spisy treści: *Catalogi secundum ordinem materiaram accurate digesti classes, Classes Bibliothecae, Eintheilung dieser Bibliothecae*. Tylko katalog biblioteki Salthena wzbogacony jest o mieszczący się na 42 stronach *Index auctorum*.

W świetle wyżej omówionych katalogów wynika, że właścicielem największych zbiorów w Królewcu w XVII–XVIII wieku był *indefessus librorum scrutator* J. Dieterici (ok. 5850 woluminów). Niewiele mniej zebrali: G. Wegner – ok. 5600 tomów oraz M. Lübeck – 5548 woluminów. Wystawiane w Królewcu na licytacjach księgozbiory liczyły najczęściej od 2 do 3 tysięcy tomów. Zdarzały się też bardzo skromne. Do nich zaliczyć

Cymelium ze zbiorów księcia Bogusława Radziwiłła (miedzioryt) oraz portret właściciela, miedzioryt

możemy księgozbiory Szczepańskiego oraz Hoffmanna liczące mniej niż jeden tysiąc tomów; pierwszy miał mieć 888, a drugi 976 książek.

Największym jednak księgozbiorem królewieckim wystawionym na sprzedaż, dla którego niestety nie mamy pełnej dokumentacji, tj. wszystkich woluminów katalogu aukcyjnego, była biblioteka D. Salthena. W zachowanych katalogach zarejestrowanych jest 5059 książek, a miał ich mieć ok. 22 tysięcy. Był to księgozbiór imponujący, nie tylko w porównaniu z miejscowymi bibliotekami. D. Salthenius zgromadził mniej więcej tyle książek, co największy bibliofil dawnego Gdańska – H. W. Rosenberg⁹³, z tym, że uczynił to pół wieku wcześniej. Swoją księgozbiór Salthen zebrał w stosunkowo krótkim czasie. Żył bowiem niecałe 50 lat (1701–1750)⁹⁴. Życiorysowi jego warto poświęcić kilka zdań, ponieważ w dużym stopniu był typowy dla bibliofilów królewieckich. Poza jednym szczegółem. Był Szwedem. Urodził się na wsi, koło Uppsali. Jego ojciec był pastorem. Ten fakt miał niewątpliwie wpływ na jego zainteresowania teologiczne, które początkowo realizował na Uniwersytecie w Uppsali. Gdy ujawnił jednak swoje sympatie do pietyzmu, zagrożony wyrokiem śmierci musiał opuścić ojczyznę. Podążył do Niemiec. Studia kontynuował na uniwersytecie w Halle, będącym najsilniejszym ośrodkiem pietystycznym w państwie pruskim. W 1729 roku uwieńczył je tytułem magistra. Tego samego roku objął stanowisko inspektora, a krótko potem profesora logiki i metafizyki w Collegium Fridericianum w Królewcu. W dwa lata później rada miasta powołała go na funkcję rektora Szkoły Katedralnej na Knipawie. Po upływie kolejnych dwóch lat był już doktorem oraz profesorem świętej teologii na Albertynie. Jego dorobek naukowy nie należy do imponujących. Za najważniejszą uważa się publikację pt. *Historia canonis sacrique textu Novi foederis a Jo. Millio in Prolegomenis ad N.T. tradita, cum annotationibus* (Królewiec 1734)⁹⁵.

Sławę wśród współczesnych zapewniła mu przede wszystkim jego imponująca biblioteka, którą tworzył gromadząc nie tylko bieżącą produkcję piśmienniczą, ale również – o czym już wspomniano – inkunabuły oraz druki z XVI i XVII wieku. Spora część

spośród nich pochodziła, jak się dowiadujemy na podstawie części zbiorów Salthena przechowywanych obecnie w Bibliotece Narodowej Ukrainy⁹⁶, ze starych bibliotek królewieckich, m.in. z Biblioteki Miejskiej Starego Miasta, prof. Andreasa Hedio, prof. Dawida Bläsinga oraz adwokata Johannesesa Kreutzera. Salthen pozyskał także książki z księgozbiorów arcybiskupa Johannesesa Conciusa z Kłajpedy, a także bibliofilów ze Szczecina, Berlina, Ostrowca, Lidzbarka Warmińskiego oraz wielu innych miejscowości⁹⁷.

Daniel Salthen, aby mieć lepsze rozeznanie w swoich wielojęzycznych zasobach, zaangażował w 1745 roku do prac związanych z ich opracowaniem, pochodzącego z Saksonii, magistra Stefana Schulza, znanego wówczas przede wszystkim z działalności misyjnej, jaką prowadził wśród wyznawców religii mojżeszowej. Zbiory Salthena, które nieźle poznał, zrobiły na nim duże wrażenie. Ich właściciela nazwał *helluo librorum*⁹⁸. Wysoko jego kwalifikacje bibliofilskie oceniał także M. Lilienthal⁹⁹, chyba niewiele zresztą ustępujący mu pod tym względem.

Jeżeli do ok. 22 tysięcy książek zebranych przez D. Salthena dodamy 92 tys. książek zarejestrowanych w zachowanych katalogach (z pominięciem katalogów Salthena) otrzymamy imponującą liczbę ok. 114 tys. druków i rękopisów wystawianych na aukcje w Królewcu w XVII–XVIII w. W rzeczywistości jednak książek sprzedawanych *modo auctionali* nad Pregolą w interesującym nas okresie było znacznie więcej. W związku z tym rodzi się pytanie, jak liczni byli uczestnicy aukcji oraz kim byli. W jakimś stopniu odpowiedź na pierwszą część pytania dają dane na temat wysokości nakładu katalogów.

Wysokość nakładów katalogów określająca w przybliżeniu najbardziej aktywny krąg uczestników aukcji, nie jest bowiem nam zupełnie nieznaną. Władysław Chojnacki znakomity bibliograf oraz wytrawny znawca dziejów dawnej książki pomorskiej w jednym ze swoich artykułów¹⁰⁰, poświęconych działalności Drukarni Polskiej w Królewcu w latach 1709–1711, ustalił m.in. listę odbitych przez nią książek. Znalazło się na niej m.in. (wytłoczonych w 1710 roku) pięć katalogów aukcyjnych księgozbiorów należących do: profesora teologii na Albertynie i nadwornego kaznodziei królewskiego, G. Wegnera, profesora Bartłomieja Neumanna, nieznanego bliżej kolekcjonera Willina, księgarza królewieckiego M. Langego oraz zajmującego się naukami przyrodniczymi Dawida Bierfreunda. Zostały one wydane w świetle księgi rachunkowej tej drukarni w nakładzie od 100 do 300 egzemplarzy. Ten najniższy nakład miał katalog Willina, mający 1,5 arkusza objętości, a najwyższy – katalog Wegnera składający się z 31 arkuszy. Z danych tych wynika, że wielkość licytowanego księgozbioru miała niewielki wpływ na wysokość nakładu katalogu. Zależała ona od liczby potencjalnych uczestników aukcji, a liczba ich, rekrutujących się przede wszystkim spośród miejscowego środowiska była mniej więcej taka sama niezależnie od wielkości wystawionego na sprzedaż księgozbioru. Niekiedy wydawcy katalogów przeceňali liczbę potencjalnych uczestników, zawyżając wysokość nakładu. I tak np. egzemplarz katalogu zawierający *libri rariores* Salthena z pieczętą Biblioteki Krasieńskich ma wiele nierozciętych kart, podobnie jak niektóre katalogi mieszczące się w klocek przechowywanym w Bibliotece Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie.

Do uczestnictwa w aukcji zachęcały nie tylko rozdawane, zapewne bezpłatnie, jak to było na ogół wszędzie praktykowane, katalogi, ale również ogłoszenia w prasie. Czyniły to w podobny sposób, jak inserat z 1 września 1783 roku zamieszczony w wydawanym w Królewcu czasopiśmie: „Königlich Preussische Staats-Kriegs = und Friedens = Zeitungen”, który brzmi następująco: *Den 6. Oct. c. Nachm. um 2. Uhr, soll die zum Kaufmann Johann Christoph Ebelschem concurs gehörige Sammlung Bücher, die in verschiedene Wissenschaften, und zum Theil in die Handlung einschlagen, in der Kehrwedergasse auf der Burgfreyheit gelegene Behausung des Justitz-Comisarii Klinger, publica auctione gegen sogleich zur elegende Bezahlung gerichtlich verkauft werden, und ist der Catalogus Sonntags vorhero den 5. Oct. c. um 11. Uhr vom Hrn. Justitz- Commissario Klinger abzuholen*¹⁰¹.

W aukcjach uczestniczyli z całą pewnością wszyscy królewieccy amatorzy książek, z D. Salthenem na czele. Można tak sądzić nie tylko dlatego, że zebrał on największy księgozbiór, ale również ze względu na to, że miał w nim wiele druków z XV–XVII wieku, zakupionych zapewne na licytacjach, których oferta obfitowała właśnie w starsze piśmiennictwo. Po wszystkich aukcjach miał się „wałęsać” Johann Friedrich Lauson (1727–1783), marny poeta, ale niezły bibliofil, nie omijający żadnej okazji – w tym również właśnie licytacji – w celu powiększenia swoich zbiorów, głównie o utwory mieszczące się w nurcie uprawianego przez niego piśmiennictwa patriotycznego¹⁰². Częstym uczestnikiem aukcji był magister Johann Heinrich Baring, mający, w opinii współczesnych mu miłośników książki w Królewcu, dogłębną wiedzę o niepisanych prawach rządzących licytacjami. Dlatego też miał być wykorzystywany jako doradca wdów pragnących uzyskać jak najwyższy dochód ze sprzedaży bibliofilskiego dorobku ich zmarłych mężów¹⁰³. Wprost o uczestniczeniu w wielu licytacjach książkowych mówi w przedmowie do chronologicznie drugiego katalogu swojej biblioteki F. C. Gregorius.

Nazwiska kilku uczestników zawdzięczamy rękopiśmiennym zapiskom umieszczonym na marginesach kart dwóch katalogów. Tylko kilku, ponieważ żaden ze znanych mi katalogów królewieckich nie jest interfoliowany, tj. nie ma wklejonych czystych kart z nazwiskami nabywców książek i cenami, jakie za nie zapłacili. Z terenu Prus Królewskich, z Gdańska, Torunia i Elbląga, znanych jest sześć takich XVIII-wiecznych katalogów zawierających bardzo bogate informacje na temat uczestników aukcji¹⁰⁴. Królewieckie katalogi pod tym względem prezentują się niestety nieporównywalnie skromniej. Dodatkowo szansę poznania szerszego kręgu uczestników królewieckich aukcji ogranicza fakt, że niektórzy bibliofile nie ujawniali swego nazwiska. Np. w katalogu jednej z XVII-wiecznych aukcji z 1698 roku obok książki: *Luciani Samosatensis opera & r. lat. Amster. 1687* stoi słowo *Secret*. Na szczęście nie wszyscy tak postępowali. Dzięki nazwiskom umieszczonym na marginesach tego samego katalogu dowiadujemy się, że na tej samej licytacji co ów *Secret*., aktywny udział brali: wspomniany już niefortunny księgarz królewiecki P. F. Rhode¹⁰⁵ (zm. 1709), wielokrotnie wymieniany bibliopola Lange oraz akademicki adwokat Johann Stobbe¹⁰⁶, którego księgozbiór został sprzedany w dwóch częściach w 1714 i 1715 roku, a także [Conrad?] Stein, profesor prawa na akademii w latach 1703–1712.

Zakupili oni po kilka książek. Na aukcji zaś księgozbioru A. Hedio dwie książki zawierające dzieła Niccolo Machiavellego zakupił jeden z najwybitniejszych bibliofilów królewieckich XVII wieku, właściciel liczącej około 3 tys. egzemplarzy biblioteki, Dawid Bläsing¹⁰⁷. Były to zakupy skromne.

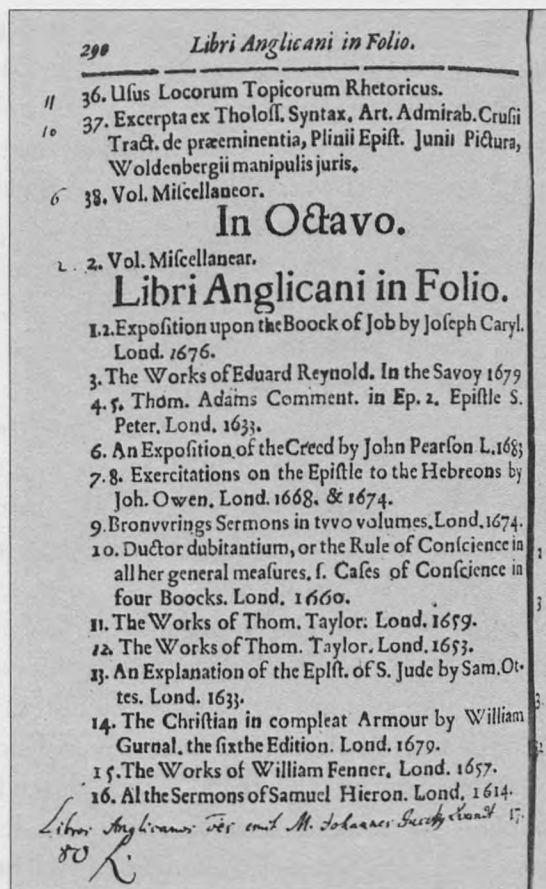
Znacznie mniej powściągliwie na aukcji dużego księgozbioru J. Dieterici zachował się początkujący bibliofil oraz przyszły profesor teologii (1714–1718) na Albertynie i bibliotekarz Biblioteki Miejskiej M. Johann Quandt. W świetle zapiski widniejącej na jednej z kart katalogu towarzyszącemu tej aukcji, nabył on za kwotę 80 florenów wszystkie książki angielskie¹⁰⁸ (*Libros Anglicanos o(mn)es emit*), tj. 225 druków wytłoczonych głównie przez prasy londyńskie XVII wieku. Ich liczbę do końca życia powiększył – jak podaje Pisanski – do 400 woluminów¹⁰⁹, w czym pomagał mu, przesyłając nowości angielskiego rynku książki, jego przyjaciel z czasów młodości, Dawid Wilkins, bibliotekarz oraz archidiakon w Suffolk (wsch. Anglia); stanowiły one 5% jego księgozbioru (8 tys. tomów), któremu kres wyznaczyła aukcja zorganizowana w 1773 roku¹¹⁰. Pośrednio na udział miejscowych bibliofilów w licytacjach książkowych wskazują m.in. niektóre książki proveniencji królewieckiej przechowywane w Bibliotece Seminarium Duchownego w Płocku. Chodzi o książki zaopatrzone w dwa różne ekslibrisy. Są np. woluminy¹¹¹ z ekslibrisem Ludwika Reinholda Wernera¹¹² (1726–1756), na który naklejony jest ekslibris Johanna Friedricha Lausona¹¹³ (1727–1783). Prawdopodobnie książki te zostały nabyte przez Lausona na aukcji księgozbioru Wernera, która miała miejsce w 1757 roku.

Innym pośrednim dowodem na uczestnictwo królewieckich kolekcjonerów książek w miejscowych aukcjach jest fakt, iż w ich zbiorach spotykamy wiele katalogów tychże aukcji. Szczególnie dużo zgromadził ich właściciel jednego z największych księgozbiorów królewieckich F. C. Gregorius. W świetle pochodzącego z 1730 roku katalogu jego księgozbioru, ponad 20; prawie połowę stanowią katalogi królewieckie, których egzemplarzy nie udało mi się odnaleźć. Niewiele mniej, bo 15, miał w swoim księgozborze M. Lübeck. Sporą liczbą dysponował także Dieterici, chociaż trzeba dodać, że niektóre interesujące nas informacje zawarte w jego katalogu nie są precyzyjne, jak ten na przykład opis: *Fasc. Catalogor. var. Libri Regiomonti publica auctione distract*. Już znacznie mniej katalogów zebrali: Kreuschner, Schrottberg, Fischer, Waga.

Budzi zdziwienie, że tylko kilka katalogów odnajdujemy w rejestrze biblioteki J. K. Pisanskiego, dostarczającego stosunkowo bogatej wiedzy na temat aukcji królewieckich oraz bibliofilstwa nad Pregolą w swoim podstawowym dziele – *Literärgeschichte* – obejmującym nie tylko historię piśmiennictwa, ale także właśnie historię księgarstwa oraz bibliotek¹¹⁴. Królewieccy bibliofile gromadzili naturalnie także katalogi gdańskie, jak również – chociaż sporadycznie – spoza obszaru Prus. Trzeba jednak tutaj zauważyć, że nie zawsze obecność katalogu z jakiejś aukcji świadczy o kupowaniu książek na niej licytowanych. Katalogi aukcyjne były wykorzystywane nie tylko do potrzeb określonej aukcji, ale także pełniły rolę wykazów bibliograficznych. Były instrumentem ułatwiającym poszukiwania wcześniejszych wydanych książek. Pomagały w kompletowaniu zbiorów. W tym

Dawid Bläsing (1660–1719),
 miedzioryt – aut. F. W. Bollinger

Książki angielskie z katalogu aukcyjnego
 biblioteki Johanna Dieterici

celu m.in. królewiecki bibliofil, profesor Albertyny C. G. Fischer, w czasie swoich dwóch podróży po Europie (1711–1727) kupował nie tylko literaturę naukową, ale także katalogi aukcyjne, o czym pisał w swoich dziennikach¹¹⁵. Z tych powodów stare, dawno nieaktualne katalogi budziły zainteresowanie podczas licytacji, tym bardziej, że ich ceny były minimalne. Np. podczas aukcji księgozbioru Dieterici – nabywca klocka składającego się z trzech katalogów, płacił od dwóch do kilkunastu groszy. Dlatego też niektórzy kolekcjonerzy mieli ich setki¹¹⁶. Na ich udział w aukcjach mamy jednak skromne bezpośrednie dowody.

Licytacje były ważnym źródłem powiększania oraz wzbogacania księgozbiorów prywatnych, ale także publicznych, m.in. zbiorów Biblioteki Zamkowej sięgającej swoimi początkami czasów księcia Albrechta Pruskiego. W XVII i XVIII wieku jej bibliotekarze aktywnie uczestniczyli w aukcjach, głównie królewieckich¹¹⁷, zakupując na nich znaczną liczbę książek. Największą aktywnością na tym polu wykazał się, wspomniany już przeze mnie, Marcin Sylwester Grabe Mł. kierujący biblioteką w latach 1703–1727¹¹⁸. Tę drogę zaopatrywania księgozbioru zamkowego przetartą przez Grabego wykorzystywali jego

zastępcy. Największe profity dała aukcja księgozbioru Dieterici. Zakupiono na niej książek za 224 grzywny. Znacznie mniejsze efekty przyniosły licytacje książek Fischera (1710) i Sellego (1712), na których nabyto książek łącznie za kwotę niewiele ponad 100 grzywien¹¹⁹. Z zasady jednak nie pomijano żadnych okazji do uzupełnienia zbiorów zamkowych o niezbędne książki uczestnicząc niekiedy w mało atrakcyjnych licytacjach. Według ustaleń monografisty Biblioteki Zamkowej E. Kuhnerta opartych na bardzo bogatym materiale archiwalnym, w ostatnich prawie 25 latach XVIII wieku (1778–1800) Biblioteka Zamkowa zakupiła na aukcjach książki za kwotę 1625 grzywien. Była to duża suma, zważywszy, że w tym samym czasie nabyto od księgarzy książki za 2343 grzywien, od osób prywatnych zaś za kwotę 399 grzywien¹²⁰.

Licytacje wykorzystywała do powiększania swoich zbiorów także Biblioteka Miejska. Zakupiła ona m.in. w 1703 roku wzmiankowaną już, sławną kolekcję instrumentów matematycznych A. Hedio¹²¹. Niewykluczone, że nabyła również jakąś partię jego książek. Wskazują na to pośrednio trzy pozycje¹²², przechowywane obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, które oprócz ekslibrisu A. Hedio zaopatrzone są w znaki własnościowe (pieczętki, sygnatury) właśnie Biblioteki Miejskiej. Licytacje jako ważne źródło zaopatrywania księgozbioru, doceniał wybitny erudyta oraz bibliofil M. Lilienthal¹²³, nadzorujący działalność biblioteki w latach 1727–1750, w tym także jego syn Teodor Christoph. Poźniej także, aczkolwiek chyba w mniejszym zakresie, jego następcy na stanowisku kierownika¹²⁴. W licytacjach brali udział także bibliotekarze innej książnicy publicznej dawnego Królewca, Bibliothecae Wallenrodianae, założonej w 1635 roku przez kanclerza Marcina von Wallenrodta. Byli oni z reguły wytrawnymi bibliofilami mającymi świetne rozeznanie w możliwościach miejscowego rynku książki. Należał do nich m.in. wspomniany już wielokrotnie Schreiber, który zakupił m.in. na jednej z co najmniej czterech aukcji, jakie odbyły się w 1712 roku, *Opera Chryzostoma* w 10 tomach, za 110 florenów¹²⁵. Takim właśnie sposobem wzbogacali tę interesującą książnicę, szybko powiększającą swoje zbiory, także inni jej opiekunowie¹²⁶.

Jak z powyższych, szczerkowych danych na temat klienteli aukcji książkowych w dawnym Królewcu wynika, tworzyli ją bibliofile oraz bibliotekarze rekrutujący się przede wszystkim z miejscowego środowiska uczonych – profesorów uniwersytetu, a także szkół średnich oraz przedstawicieli Kościoła. W licytacjach brała udział również studiująca młodzież, podobnie jak to miało miejsce w miastach Prus Królewskich¹²⁷. Nie można jednak tutaj nie zauważyć, że ich udział, jak także zresztą profesorów, ograniczał Artykuł 17 *Regulaminu*, mający w pełnym brzmieniu postać następującą: *Damit aber weder die docentes noch discentes von ihren Collegiis und ordinären Arbeit abgehalten werden, sollen die Auctiones zu keiner andern Zeit als des Mittwochens und Sonnabends des Nachmittags, oder auch in denen Ferien, da die Collegia juxta Statuta Academica cessiren, angestellet werden.* Na aukcje do Królewca przybywali bibliofile spoza miejscowego środowiska, zwłaszcza z terenu Prus Królewskich, głównie z dwóch najważniejszych ośrodków bibliofilskich i księgarskich – z Gdańska i Torunia¹²⁸. Już w XVII wieku wybitny polski historyk literatury

Michał Lilienthal (1686–1750),
miedzioryt – aut. W. P. Kilian

Teodor Christoph Lilienthal (1717–1782),
miedzioryt – aut. J. W. Becker

i bibliograf Ignacy Polkowski¹²⁹ pisał (chyba na podstawie *Index Librorum* Biblioteki Gdańskiej), że jeden z senatorów nadmotałwskiej metropolii zakupił w Królewcu w 1680 roku na publicznej licytacji książki, które ofiarował do zbiorów *Bibliothecae Senatus Gedanensis*¹³⁰.

Z Gdańska na aukcje do Królewca jeżdżono także w XVIII w., o czym świadczy XVI-wieczny druk¹³¹ (Pomponius Mela, *De orbis situ libris tres*, Paris 1540) przechowywany w Bibliotece Gdańskiej PAN, zaopatrzonej w rękopiśmienną zapiskę informującą, że został on nabyty na aukcji w Królewcu w 1787 roku. Niestety nie wiemy nic bliższego na temat tej licytacji, ponieważ nie zachował się jej katalog ani też nie udało się dotrzeć do żadnego źródła pośredniego na jej temat; notabene książka ze wspomnianą zapiską, krótko po jej nabyciu przeszła do zbiorów największej prywatnej biblioteki dawnego Gdańska – Heinricha Wilhelma Rosenberga, co dokumentuje naklejony na niej jego ekslibris¹³².

Licytacje urządzone nad Pregołą budziły także zainteresowanie – o czym wspomni-ano – w pozostającym w żywych kontaktach kulturalnych z Królewcem, Toruniu, którym ton nadawali profesorowie miejscowego gimnazjum akademickiego oraz prywatni

Zapiska z karty tytułowej druku:
Pomponius Mela, „De orbis situ...”, Paris 1549

na, Regiom. 1731; *Bibliotheca Wittiana, Regiom. 1728*¹³³. Niewykluczone, że przynajmniej część z 320 książek¹³⁴ tłoczonych w Królewcu, jakie rejestruje 15 zachowanych toruńskich katalogów aukcyjnych z XVIII wieku, została zakupiona *modo auctionali* nad Pregołą.

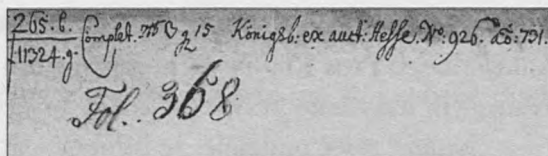
Licytacje królewieckie w XVIII wieku były atrakcyjne również w Warszawie. Trudno inaczej wyjaśnić obecność tych kilku katalogów królewieckich w zbiorach referendarza koronnego Józefa Andrzeja Załuskiego, noszących charakterystyczne ślady jego lektury, jak również niełatwo byłoby uzasadnić pierwotny projekt Załuskiego zorganizowania aukcji dubletów swojej olbrzymiej biblioteki, właśnie w Królewcu¹³⁵. Warto dodać, że istniało też pewne zainteresowanie, na pewno u części środowiska bibliofilskiego nad Pregołą, biblioteką Załuskich. Zdaje się o tym świadczyć obecność, np. w księgozbiorze Pisanskiego kilku druków dotyczących tej książnicy, które katalog rejestruje następująco: *Jo. Andr. Załuski, Programma litterarum, Ged. 743; Joh. Dan. Janotzki, Nachricht von den raren Büchern in der Zaluskischen Bibliothek, Dresden 747. Partes IV; Jo. Godofr. Unger de libris Bibliothecarum nomine notatis. Nachricht von der Stiftung der Zaluskische Bibliothek in Warschau 761.*

Walory książek wystawianych na licytacjach w Królewcu doceniał inny wybitny polski bibliofil graf Józef Aleksander Jabłonowski¹³⁶ (1711–1777), właściciel księgozbioru obejmującego 6,5 tysiąca woluminów. Sporą ich część stanowiły książki nabyte przez niego w 1751 roku na aukcji *libri rariores et rarissimi* D. Salthena. Według *Leksykonu* Georga Meusela¹³⁷ miał on nawet nabyć cały księgozbiór. Obecnie książki te – mieszczące się w tzw. *Collectio Jablonoviana* – są przechowywane w Bibliotece Narodowej Ukrainy, dokąd trafiły za sprawą zmiennych kolejów losu¹³⁸.

Aukcje królewieckie były także dostrzegane z Wilna, o czym świadczą owe dwa katalogi przechowywane w Bibliotece Narodowej, rejestrujące książki profesora Fischera i profesora Wagi, jakie miał w swoich zbiorach podkomorzy Tadeusz Stein.

Na niektórych książkach zakupionych na aukcjach w Królewcu nabywcy umieszczali zapiskę wskazującą na konkretną licytację, na jakiej weszli w jej posiadanie. W Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu znajduje się wolumin¹³⁹ zawierający dzieło Jakuba Przyłuskiego (*Leges seu Statuta Regni Poloniae Acc. Sextus Julius Frontinus: Strategmata*, Szczecin–Kraków 1551–1553), na którego karcie tytułowej figuruje adnotacja: *Königsb. ex auct. Hesse N° 926, anno 731...* Zakupione więc ono zostało w 1731 roku podczas aukcji *Biblio-*

thecae Hessianae, której katalog rejestruje jeden z toruńskich katalogów aukcyjnych. Niestety nie znamy nazwiska nabywcy dzieła Przyłuskiego. Nie znamy także imienia właściciela licytowanej biblioteki. Niewykluczone, że był to syn (?) Zachariasa Hesse, którego księgozbiór zlicytowano w 1702 roku.

Zapiska z wyklejki górnej okładziny
o aukcji królewskiej z 1731 roku

Może jest on identyczny z magistrem Johannem Gotfriedem Hesse, którego jedną z prac wydrukowanych na początku XVIII wieku przywołuje w swojej pracy Pisanski¹⁴⁰.

Atrakcyjność aukcji zależała w dużym stopniu od przeciętnej wysokości cen, jakie potencjalni nabywcy musieli zapłacić za wylicytowane książki. Można założyć, że przy niższych cenach klientela była liczniejsza. Na ważne dla naszych rozważań pytanie, jak kształtowały się ceny książek na aukcjach królewskich, częściową odpowiedź daje nam kilka katalogów, a zwłaszcza katalogi rejestrujące zbiory Dieterici, Walthera, Hedio (egzemplarz warszawski) oraz katalog anonimowego księgozbioru z 1710 roku. Na ich kartach, a dokładniej na ich marginesach, przy dużej części tytułów druków są dopisane ceny, za jakie zostały sprzedane. Odkładając bardziej szczegółową analizę tych danych na inną okazję, warto odnotować, że w Królewcu na początku XVIII wieku podczas aukcji płacono przeciętnie za książkę w 2° – kilkanaście florenów, w 4° – kilka, zaś w 8° i mniejszych formatach – poniżej 1 florena. Wysokie ceny uzyskiwały wydawnictwa wielotomowe, np. podczas licytacji księgozbioru Dieterici, nabywca publikacji *Bibliotheca maxima & patrum & antiquarum scriptorum ecclesiasticorum... in 27 tomos distributa* (Lugdunum 1677) uiścił za nią 263 floreny; za dwutomowe dzieło Roberta Stephanusa *Dictionarium s. thesaurus latinae linguae* (Paris 1536), uczestnik książkowej aukcji spuścizny zmarłego Kreuschnera zapłacił 30.15 florenów, aby stać się właścicielem lipskich *Acta Eruditorum* z lat 1682–1707, trzeba było wyłożyć 77 florenów.

Pisanski podaje¹⁴¹, że zbiory A. Hedio zostały sprzedane za łączną kwotę 12550 florenów i 10 groszy, z tym że nie wszystkie książki sprzedano. Że była to sytuacja wyjątkowa, należy wątpić. Wiemy też, że nie wszystkie książki zostały sprzedane podczas pierwszej aukcji zbiorów Gregoriusa. Był on bardzo rozczarowany przebiegiem licytacji, a przede wszystkim brakiem szerszego zainteresowania dla atrakcyjnej oferty książkowej, jaką przedstawił. Wyraźnie zdegustowany stwierdził, *daß man heute zu tage mehr, einen schönen Hund und Pferd, als eine rare collection daestiniert*.

Nie ulega wątpliwości, że już na podstawie niepełnego materiału źródłowego, jaki wykorzystywano w niniejszym artykule wynika, że dawny Królewiec należał do silnych ośrodków życia księgarskiego oraz bibliofilskiego na obszarze „dwóch części Prus”. W świetle *Wykazu zachowanych katalogów aukcyjnych oraz doniesień o licytacjach*, zamieszczonego w dalszej części niniejszej pracy, aukcji w Królewcu aż do końca XVIII wieku było co najmniej 109, a w rzeczywistości przecież znacznie więcej. Chyba niewiele pod tym względem ustępował – jak można przypuszczać – Gdańskowi, w którym w XVIII wieku

odbyło się 290 aukcji¹⁴². Znacznie wyprzedzał zaś inne silne ośrodki życia umysłowego i kulturalnego Prus Królewskich, jak Toruń i Elbląg; w pierwszym przeprowadzono w interesującym nas czasie prawie 50 aukcji, w drugim zaś dwa razy mniej¹⁴³.

Należy mieć nadzieję, że niniejszy przyczynek, zawierający informacje o 46 zachowanych katalogach aukcyjnych, jest dobrym punktem wyjścia do studiów nad nimi, które wzbogacą naszą skromną wiedzę na temat różnych dziedzin kulturalnego i naukowego życia dawnego Królewca. Dobrze stałoby się, gdyby ten skromny zestaw 46 katalogów stanowił zaczątek bibliografii dawnych katalogów królewieckich z XVII i XVIII wieku. Powinna ona być nie tylko rejestrem zachowanych katalogów, ale także i informacji o takich, które nie dotarły do naszych czasów, zawartych głównie w periodykach dawnego Królewca. Realizacja tego zadania nie jest jednak łatwa do wykonania. Dotarcie bowiem do najważniejszego źródła jakim są katalogi aukcyjne, następuje z różnych powodów spore trudności. W wielu bibliotekach zostały usunięte z księgozbioru jako publikacje mało wartościowe. Nierzadko biblioteki, z tego samego powodu, nie informują o interesującym nas źródle w swoich katalogach. Jeśli zaś są wykazywane, to często w mało oczekiwanych miejscach. Jednak ten wysiłek opłaca się. Trudno bowiem przecenić rezultaty takiej kwerendy oraz jej końcowy efekt w postaci bibliografii katalogów dla badań nad dziejami bibliotek, księgarstwa, piśmiennictwa, bibliografii oraz historii kultury Królewca w XVII i XVIII wieku.

PRZYPISY

¹ Zob. K. Lohmeyer, *Geschichte des Buchdruckes und Buchhandels im Herzogthum Preussen*, Leipzig 1896; H. Grimm, *Die Buchführer des deutschen Kulturbereichs und ihre Niederlassungsorte in der Zeitspanne 1480- um 1550*, Archiv für Geschichte des Buchwesens 7, 1967 szp. 1683–1690.

² H. D. Gebauer, *Bücherauktionen in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Bonn 1981 (Bonner Beiträge zur Bibliotheks und Bücherkunde), s. 26–27.

³ E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*, Leipzig 1926.

⁴ Archiwum Państwowe. Olsztyn. Uniwersytet w Królewcu, sygn. 1194. Dziękuję za wskazanie tego dokumentu Panu Dr. Hanspeterowi Marti.

⁵ Świadczy o tym m.in. inserat z periodyku: Königlich Preussische Staats-Kriegs- und Friedens-Zeitungen z 18 września 1783, ogłaszający aukcję sprzętów domowych oraz *auserlesene Büchervorrath mehrentheils französische Originale*, który nie zawiera informacji o katalogu. Inseraty informujące o aukcjach książkowych zawsze podają informacje, gdzie można otrzymać drukowany katalog.

⁶ B. Wendt, *Der Versteigerungs- und Antiquariats-Katalog im Wandel von vier Jahrhunderten*, Archiv für Geschichte des Buchwesens 9, 1967–1969, szp. 1–89; J. Rudnicka, *Dawne katalogi księgarskie jako źródło do dziejów książki*, Rocznik Biblioteki Narodowej 2, 1971, s. 377–393; por. G. Richter, *Buchhändlerische Kataloge vom 15. bis um die Mitte des 17. Jahrhunderts*, [w:] *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, Hrsg. R. Wittmann, Wiesbaden 1982, s. 33–65; B. Selm, *The Introduction of the Printed Book Auktion Catalogue*, Quarendo 15, 1985, s. 16–54, 115–149.

Zob. również: R. Folter, *Auktionskatalog*, [w:] *Lexicon des gesamten Buchwesens. LGB²*, Bd. 1, Stuttgart 1985, s. 180.

⁷ G. C. Pisanski, *Entwurf einer preussischen Literärgeschichte in vier Büchern*, Königsberg 1866, s. 498—516.

⁸ F. Magnus-Unzer, *Beiträge zur Geschichte des Königsberger Buchhandels*, Königsberg 1929; C. R. Dreyer, *Der Buchhandel und die Buchhändler zu Königsberg in Preussen im 18. Jahrhundert*, *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels* 18, 1896, s. 151—219; A. Ulm, *Zur Geschichte des Bücher-Auktionswesens im ersten Drittel des vorigen Jahrhunderts*, *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels* 5, 1880, s. 313—316.

⁹ J. Rudnicka, *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*, Warszawa 1975, s. 253, nr 849.

¹⁰ G. Loh, *Bibliographie der Antiquariats-, Auktions- und Kunstkataloge. Verzeichnis der Kataloge von Buchauktionen und Privatbibliotheken aus dem deutschsprachigen Raum 1607—1730*, Leipzig 1995.

¹¹ Zob. na ten temat: P. Raabe, *Bibliothekskataloge als buchgeschichtliche Quellen. Bemerkungen über gedruckte Kataloge öffentlicher Bibliotheken in der frühnenen Neuzeit*, [w:] *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, Hrsg. R. Wittmann, Wiesbaden 1982, s. 278—279.

¹² BUT 014599/1783.

¹³ Z. Staniszewski, J. Szczepaniec, *Ogłoszenia prasowe jako źródło wiedzy o książce w Polsce wieku XVIII*, *Ze skarbca kultury* 12, 1960, s. 165—186.

¹⁴ C. R. Dreyer, op.cit., s. 161.

¹⁵ *Die Begründung der Kaiser-Wilhelm-Bibliothek in Posen in den Jahren 1898 bis 1902*, Dargestellt von der Verwaltung der Kaiser-Wilhelm Bibliothek, Posen 1904.

¹⁶ W Bibliotece Narodowej przechowywanych jest – jak szacuje kierownik Zakładu Starych Druków mgr M. Brynda – w sumie około 10 tys. książek pochodzących z byłej Biblioteki Miejskiej w Królewcu.

¹⁷ E. Kuhnert, op.cit., s. 208.

¹⁸ Zob. J. Kozłowski, *Szkie o dziejach Biblioteki Załuskich*, Wrocław 1986.

¹⁹ G. C. Pisanski, op.cit., s. 514.

²⁰ W. Wittyg, *Ex-librisy bibliotek polskich*, Warszawa 1903, s. 70.

²¹ Świadczy o tym jego ekslibris, w jaki zaopatrzone są dwa woluminy. Zob. K. Reychemann, *Exlibrisy gdańskie*, Warszawa 1918, s. 30—32; A. Kurkowa, *Katalog wystawy. Gdański ekslibris XV-XVIII wieku*, Gdańsk 1978, s. 19. Na temat księgozbioru: H. Cymer, *Fidalke Jan*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa-Łódź 1972, pod red. I. Treichel (dalej cyt.: SPKP), s. 219.

²² J. Muszkowski, *Biblioteka Ordynacji Krasińskich w latach 1844—1930*, Warszawa 1930.

²³ Zob. G. C. Pisanski, op.cit., s. 496.

²⁴ M. Komorowski, *Königsberg, Bibliotheken*, [w:] *Lexicon des gesamten Buchwesens. LGB²*, Stuttgart 1993, s. 274.

²⁵ Świadczy o tym (BUT Rps 2133/IV) „Verzeichnis der von Königlich-Universitäts Bibliothek zu Königsberg an die Kaiserliche Universitäts- und Landes Bibliothek zu Strasbourg 1872”. Znajdujemy w nim następujące pozycje: (nr 4766) „Bibliotheca Lübeckiana sive Catalogus librorum viri Melchioris Lübeck quorum auctio habebitur, Regiomonti 1733”, (nr 5011) „Bibliotheca Wegneriana, sive catalogus librorum Wegneri, Regiomonti 710 8°”, (nr 5128) „Libri bibliothecae viri Dan. Saltheni, Regiom. 751 8°”.

²⁶ Zbiory w początkowym okresie funkcjonowania Towarzystwa, w którym katalog ten najprawdopodobniej wpłynął, były skromne. J. F. Goldbeck (*Nachrichten von der Königlichen Universität in Preußen und den daselbst befindlichen Lehr=Schul=Krol Erziehungansalten*, Königsberg 1782, s. 149) podaje, że składały się z około 300 książek.

- ²⁷ Häckermann, Ahlwardt Peter A., [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 1, Berlin 1967, s. 162.
- ²⁸ P. Schwenke, *Adressbuch der Deutschen Bibliotheken*, Leipzig 1893, s. 147; E. Zunker, *Greifswald 2. Bibliotheken*, [w:] *Lexicon des gesamten Buchwesens. LGB²*, Bd. 3, Stuttgart 1999, s. 251.
- ²⁹ *Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Begründet von Ulrich Thieme u. Felix Becker, Hrsg. V. H. Vollmer, Bd. 36, Leipzig 1947, s. 222.
- ³⁰ *Ein Bücherauktion in der Königsberger Schlossbibliothek*, *Altpreuussische Monatsschrift* 40, 1903, s. 320–321.
- ³¹ C. Krollmann, op.cit., s. 53.
- ³² Zob. J. Tondel, *Jerzy Krzysztof Pisanski – uczoney i znawca książki i bibliotek w Prusach oraz jego księgozbiór*, *Libri Gedanensis* 13/14, 1998, s. 113.
- ³³ E. Kuhnert, op.cit., s. 143–152.
- ³⁴ F. Juntke, *Geschichte der v. Wallenrodschen Bibliothek*, Leipzig 1927, s. 30–33.
- ³⁵ G. Streich, *Die Büchersammlungen Göttinger Professoren im 18. Jahrhundert*, [w:] *Öffentliche und private Bibliotheken um 17. und 18. Jahrhundert. Raritätenkammern. Forschungsinstrumente oder Bildungsstätten*, hrsg. v. Paul Raabe, Bremen u. Wolfenbüttel 1977, s. 41–299 (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 2).
- ³⁶ A. Żbikowska-Migoń, *Polonica w XVII-wiecznych bibliografiach książek rzadkich*, [w:] *Bibliologia dyscypliną integrującą. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bienkowskiej*, pod red. M. Mlekickiej, Warszawa 1993, s. 55–56.
- ³⁷ Por.: J. Rudnicka, op.cit., s. 87, nr 137; G. Loh, op.cit., s. 8.
- ³⁸ F. Magnus-Unzer, op.cit., s. 17.
- ³⁹ G. C. Pisanski, op.cit., s. 507.
- ⁴⁰ E. Kuhnert, op.cit., s. 122.
- ⁴¹ K. Lohmeyer, op.cit., 2 Abt., s. 126.
- ⁴² I. Imańska, *Obieg książki w Prusach Królewskich w XVIII wieku*, Toruń 1993, s. 107.
- ⁴³ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 427–431.
- ⁴⁴ *Ibidem*, s. 318–320; J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich: 1558–1772*, Warszawa 1998, s. 166, nr 718.
- ⁴⁵ *Drukarze dawnej Polski*, t. 4, s. 221, 332.
- ⁴⁶ W. Chojnacki, „*Drukarnia Polska*” w *Królewcu w latach 1709–1711*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1963, nr 2, s. 253–281.
- ⁴⁷ Informacje na temat tych drukarzy zawarte są w: *Drukarze dawnej Polski*, t. 4, *passim*.
- ⁴⁸ G. A. E. Bogeng, *Die grossen Bibliophilen. Geschichte der Büchersammler und ihrer Sammlungen*, Bd. 1, Leipzig 1922, s. 256–259.
- ⁴⁹ *Hermann Conring (1606–1681). Ein Gelehrter der Universität Helmstedt*, Ausstellung und Katalog: P. Herberger, Wolfenbüttel 1979.
- ⁵⁰ *Sammler, Fürst, Gelehrter. Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579–1666*, Konzeption Paul Raabe unter Mitwirkung von M. v. Katte, Wolfenbüttel 1979.
- ⁵¹ B. Rehberg, *Geschichte der Königsberger Zeitungen und Zeitschriften*, Königsberg, Berlin 1942, s. 30–64 (rozdz. *Die Presse der preussischen Aufklärung*).
- ⁵² M. Dunajówna, *Pierwsze toruńskie czasopismo naukowe w XVIII wieku. „Das Gelahrte Preussen”*, [w:] *Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, pod red. Z. Zdrójkowskiego, t. 1: (XVI–XVIII w.), Toruń 1972, s. 241–272.
- ⁵³ E. Ogonowska, *Polnische Bibliothec – pierwsze czasopismo historyczne na ziemiach polskich*, *Libri Gedanenses* 4–5, 1970–1971, s. 149.

⁵⁴ M. Komorowski, „Eine Bibliographie Königsberger Drucke vor 1800 – Utopie oder reale Chance” – tytuł referatu wygłoszonego podczas Internationales Symposium vom 15. bis 17. Oktober 1999 (Osnabrück) na temat: „Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte”.

⁵⁵ S. Wolff, Druki królewieckie (XVI–XVII w.) w księgozbiorze Jerzego Krzysztofa Pisanskiego (1725–1790) na podstawie katalogu aukcyjnego z 1791 roku, Toruń 1997 (praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. J. Tondela), s. 106–111.

⁵⁶ Zob. E. Anzelewsky, *Merian d. Ä. Matthäus*, [w:] *Lexicon des gesamten Buchwesens. LGB²*, Lief. 34, Stuttgart 1996, s. 149–150.

⁵⁷ A. Żbikowska-Migoń, op.cit., s. 58.

⁵⁸ M. Kossowska, (*Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań 1968, s. 253) podaje, że zachowało się około 40 egzemplarzy.

⁵⁹ Chodzi o publikację (BUT 276603): *Bibliotheca Uffenbachiana universalis sive Catalogus librorum... collegit Zach. Conradus ab Uffenbach*, T. 1, Frankfurt a. M. 1729, nr 4, s. 26.

⁶⁰ Na temat księgozbioru biskupa pomezańskiego zob. J. Tondel, *Biblioteka Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1993, s. 169–170.

⁶¹ Ibidem, s. 154.

⁶² Nie udało mi się dotychczas odnaleźć egzemplarza tego druku w polskich bibliotekach. Nie rejestruje go Centralny Katalog Starych Druków w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Posiada go natomiast Biblioteka Augusta w Wolfenbüttel. Zob. *Polnische Drucke und Polonica 1501–1700. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Bd. 1: 1501–1600, T. 1 Bearb. v. M. Gołuszka u. M. Malicki; München etc. 1992, P. 40.

⁶³ Olsztyn, Muzeum Warmii i Mazur, St. Dr. 310, *Haus Apothek oder Artzneybuch von allerley zufelligen inner und ausserlichen Offer oder heimlichen des gantzen Leibs gebrechen aus vielen alten und newen weiterberühmten erfarnen Arzten etc. Jetzt mit grossen Fleis zusammen geordnet und im Druck fertig durch Johann Daubmann* [na końcu druku] Gedruckt zu Königsberg in Preussen durch Johann Daubmann 1565 4°. Wcześniejszym właścicielem druku była biblioteka w Markowie (Reichertswalde) w powiecie morąskim.

⁶⁴ E. Piszcz, *Colloquium Charitativum w Toruniu A.D. 1645. Geneza i przebieg*, Toruń 1995; *Colloquium Charitativum Secundum. Materiały konferencji międzynarodowej zorganizowanej w Toruniu 13–15 października 1995 r. w 350. rocznicę „Rozmowy Braterskiej”*, pod red. K. Maliszewskiego, Toruń 1996.

⁶⁵ J. Puchalski, *Polonika obszaru niemieckojęzycznego poza granicami Rzeczypospolitej w XVI wieku*, Warszawa 1997, s. 179.

⁶⁶ I tak znany XVIII-wieczny inkunabulista G. W. Panzer (1729–1803) zgromadził, jak podaje G. Mälzer (*Die Bibelsammlung der Württembergischen Landesbibliothek*, Archiv für Geschichte des Buchwesen 11, 1971, szp. 402) 1645 egzemplarzy Biblii. Księżna brunszwicka Elżbieta Zofia Maria (zm. 1767) miała w swoim księgozbiorze (zob. W. Arnold, *Die Bibelsammlung*, [w:] *Museum Herzog August Bibliothek*, Braunschweig 1978, s. 42–49) 1161 tomów. Najwięcej jednak egzemplarzy Biblii zebrał urodzony we Flensburgu, a przez większą część życia związany z Danią, Josias Lorck (1723–1785), bo aż 5156 (zob. T. Nielsen, *Lorck Josius*, [w:] *Lexicon des gesamten Buchwesens. LGB²*, Bd. 4, Stuttgart 1995, s. 604).

⁶⁷ G. C. Pisanski, op.cit., s. 513.

⁶⁸ Na temat położenia oraz aktywności arian osiedlonych w czasach rządów „wielkiego elektora” na terenie Prus Książęcych zob. J. Tazbir, *Socynianizm w Prusach Książęcych XVII wieku*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 17, 1972, s. 141–175.

⁶⁹ A. Kawecka-Gryczowa, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. Dzieje i bibliografia*, Wrocław 1974.

⁷⁰ Wzorem może być studium K. Głombiowskiego, *O społecznej recepcji Braci Polskich na Śląsku* (Rocznik Biblioteki Narodowej 4, 1968, s. 265–298), którego podstawę źródłową stanowi ponad pół tysiąca druków ariańskich zidentyfikowanych w starych inwentarzach bibliotecznych.

⁷¹ O początkach osadnictwa Żydów na terenie Królewca zob. J. Wijaczka, *Żydzi w Prusach Książęcych (1525–1701)*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1995, nr 1, s. 3–14. W XVIII wieku znaczenie ludności żydowskiej zamieszkującej Królewiec, posiadającej synagogę i zorganizowanych w gminę wyznaniową, systematycznie rosło. Zob. H. Jolowicz, *Geschichte der Juden in Königsberg i Pr.*, Posen 1867, s. 1–69.

⁷² C. Krollmann, *Geschichte der Stadtbibliothek zu Königsberg*, Königsberg 1929, s. 58.

⁷³ C. R. Dreyer, op.cit., s. 160.

⁷⁴ BUT 280461: M. Lilienthal, *Der getroste Muth eines Evangelischen Lehrers aus Apost. Gesch. XX.24. wurde bey dem Hintritt des... Johann Adolph Baumgartens... nach dem...geschehenen Beerdigung, in einer Gedächtnis=Predigt vorgestellt vom...*, Königsberg M. E. Dorn 1748, s. 30.

⁷⁵ C. R. Dreyer, op.cit., s. 159–160.

⁷⁶ Zob. L. Stieda, *Zwei Königsberger Gelehrten des XVII- und XVIII. Jahrhunderts die beiden Schreiber (Vater und Sohn)*, *Altpreussische Monatsschrift* 31, 1894, s. 385–430.

⁷⁷ J. R. Fligge, *Herzog Albrecht von Preussen und der Osiandrismus 1522–1568*, Bonn 1972, s. 199–214 (*Die herzoglich-sächsische Gesandtschaft*).

⁷⁸ G. Krabbel, *Paul Skalich*, Münster 1915.

⁷⁹ A. Nicolovius, *Fürstenspiegel Verf. v. Anna Maria Mgfin. v. Brandenb. u. Hzgin., für ihren Sohn den Hg. Albr. Friedr.*, Königsberg 1835; C. N. Moore, *Die adelige Mutter als Erzieherin: Erbauungsliteratur adeliger Mutter für ihre Kinder*, [w:] *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert*, Hamburg 1981 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, Bd. 8), s. 506–507.

⁸⁰ J. Małek, *Proces kryminalny nowych radców w Knipawie–Królewcu (9 X – 28 X 1566)*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1963, nr 1, s. 181–232.

⁸¹ Najwięcej miał ich zebrać królewski radca i miejski sekretarz Johann Daniel Nicolai; zostały one sprzedane w 1759 roku. Zob. G. C. Pisanski, op.cit., s. 516, przyp. 3.

⁸² Świadczy o tym m.in. katalog aukcyjny (BUT Pol.8.II.2113): *Verzeichnis einer Sammlung vorzüglicher wohlconditionirter Kupfer Stiche so größtentheils von Originalien der berühmtesten Mahler, durch nicht minder berühmte Kupferstecher gefertigt sind, welche in der Behausung des Herrn Stadt=Rath Henning auf dem Weyden=Thamm, den 6. Jul. 1772 und die folgende Tage verkauft sollen*, Königsberg, gedruckt mit Kanterschen Schriften. Na dwa inne podobne katalogi (niestety nie zachowane w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu) powołuje się G. C. Pisanski, op.cit., s. 517, przyp. 1.

⁸³ Sprzedawane one były na wielu aukcjach; kilka licytacji dokumentują druki przechowywane w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu: BUT 274053: Casseburg G. B., *Sammlung Preussischer und Polnischer Medaillen wie auch Thäler... von Heinrich Lübeck... colligiret...*, Königsberg, bei C. G. Eckardt, 1737; BUT Pol.8.II.2112: *Verzeichnis einer Sammlung antiquer u. moderner güldener.. Müntzen u. Medaillen, welche durch öffentl. Auction in d. H. Braun Behausung... an die Meistbietenden sollen verkauft werden...*, Königsberg, Druck J.H. Hartung Erben, 1762; BUT Pol.8.II.2108: *Verzeichnis einer beträchtlichen Sammlung von verschiedenen wohlgehaltenen goldenen, silbernen, kupfernen und zinnern Schau- Gedächtnis und anderer Münzen... welche vom verstorbenen... Carl Theodor Scheibenpoden... gesammelt und durch öffentliche Auction den 12. Aug. 1771... verkauft...* Königsberg, gedr. in d. Königl. Preuss. privil. Hofbuchdruckerei 1771; BUT Pol.8.II.2109: *Verzeichnis einer ansehnlichen Sammlung von verschiedenen wohl conservirten silbernen, wie auch einigen goldenen Kupfernen und zinnernen Medaillen und Gedächtnis-Münzen welche im Königsberg der 6 April 1772 in des... George Fried. Schwinck Wohnung... verkauft... werden sollen* [Królewiec 1772]. O

zainteresowaniu w Królewcu kolekcjonowaniem numizmatów świadczy także ogłoszenie, jakie znajdujemy w wydanym przez Kantera w Kwidzynie czasopiśmie: „Westpreussische Frag- und Anzeigungs-Nachrichten zum Nutzen und zur Bequemlichkeit des Publicums” z 10 października 1785 r. Informuje ono o aukcji mającej się odbyć 14 listopada 1785 roku, na której mają być licytowane: *verstorbenen Commerzie=Räthin Liedert gehörige aus goldenen und silbernen Medaillen, Thalaern und andern seltenen Stücken bestehende Münzsammlung.*

⁸⁴ W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu znajdują się dwa ostatnie wydania: 276192, 94230.

⁸⁵ Miał je zakupić, jak podaje Pisanski (op.cit., s. 690), radca trybunału Teodor Christian Pauli, o którym toruńskie czasopismo „Thornische Nachrichten von gelehrten Sachen” (Bd. 2, Stück 45, 1765, s. 359), pisało, że był właścicielem *ein kostbares und auserlesenes Münzcabinet.*

⁸⁶ G. C. Pisanski, op.cit., s. 505, 508, 514.

⁸⁷ Zob. A. Kurkowa, *Jakub i Jan Filip Breynowie. Studium z dziejów kultury książki XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1989; J. Kozłowski, *Biblioteka Zatuskich w dwunastu odstonach*, [w:] *Biblioteka Zatuskich. Corona urbis et orbis*, Warszawa 1998, s. 45–47.

⁸⁸ Informacja jest podana w testamencie Bogusława Radziwiłła z 1668 roku. Jego tekst publikuje: *Archaeographisches sbornik dokumentov odnosjascichsja k istorii severnozapadnoj Rusii*, t. 8, Wilna 1870, s. 416.

⁸⁹ Zob. K. Hartmann, *Ein medizingeschichtlicher Besitz der Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, [w:] *Königsberger Beiträge. Festgabe zur Vierhundertjährigen Jubelfeier der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg Pr.*, hrsg. v. C. Diesch, Königsberg 1929, s. 196–209.

⁹⁰ G. C. Pisanski, op.cit., s. 556–561.

⁹¹ A. Predek, *Bibliotheksbesuche eines gelehrten Reisenden Anfänge des 18. Jh.*, Zentralblatt für Bibliothekswesen 45, 1928, s. 228.

⁹² A. Drygas, *Klein Jakob Teodor*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, pod red. Z. Nowaka, Gdańsk 1994, s. 397–398.

⁹³ M. Pelczar, *Rosenberg Henryk Wilhelm*, [w:] *SPKP*, s. 764.

⁹⁴ F. Gause, *Salthenius Daniel*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, Marburg 1967, s. 585.

⁹⁵ G. Ch. Pisanski, op.cit., s. 570.

⁹⁶ S. Bulatova, *Ekslibrisi s knižkovomu zibraniu Jablonovskiego*, Bibliotecnyj Visnik 1997, nr 1, s. 20–28.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ S. Schulz, *Der Leitungen des Höchsten nach seinem Rath auf dem Reisen durch Europa, Asia und Africa*, T. 1, Halle, verlegt C. H. Hemmerde 1771, s. 352.

⁹⁹ M. Lilienthal, *Theologische Bibliothek*, Dafniae 1741, s. 63.

¹⁰⁰ J. Chojnacki, op.cit., s. 271–273.

¹⁰¹ BUT 014599.

¹⁰² J. Kohnen, *Der Königsberger Lokaldichter Johann Friedrich Lauson*, Nordost-Archiv. Jg. 19, H. 81, 1986, s. 5.

¹⁰³ BUT 014010, *Acta Borussica*, Bd. 3, 17, s. 778; G. C. Pisanski, op.cit., s. 505, por. C. R. Dreyer, op.cit., s. 212, przyp. 61.

¹⁰⁴ I. Imańska, *Obieg książki*, s. 58–59.

¹⁰⁵ C. R. Dreyer, op.cit., s. 149–151.

¹⁰⁶ G. C. Pisanski, op.cit., s. 514.

¹⁰⁷ J. Voigt, *Skizze von Leben David Bläsing*, *Beiträge zur Kunde Preussens* 6, 1824, s. 457–464.

¹⁰⁸ Na temat zainteresowania książką angielską w Niemczech zob. artykuły w publikacji: B. Fabian, *Selecta Anglicana. Buchgeschichtliche Studien zur Aufnahme der englischen Literatur in Deutschland im Achtzehnten Jahrhundert*, Wiesbaden 1994.

¹⁰⁹ L. E. Borowski, *Biographische Nachrichten von den ersten Vorsitzender der Königl. Deutsch. Gesellschaft, D. Johann Jacob Quandt...*, Preussisches Archiv 5, 1794, Bd. 1, s. 22–23. Zob. także, L. Gilde, *Beiträge zur Lebensgeschichte des Königsberger Oberhofpredigers Johann Jacob Quandt*, Königsberg 1933, s. 98–99.

¹¹⁰ G. C. Pisanski, op.cit., s. 512.

¹¹¹ Np. w Bibliotece Seminarium Duchownego w Płocku jest taki tom (bez sygnatury) zawierający druk: L. G. Langbein, *Commentatio de Matthiae Casimiri Sarbievii S. I. Poloni vita studiis et scriptis*, Dresdae, ap. Frid. Hekelium 1754.

¹¹² Zob. J. Tondel, *Das alte Exlibris im preussischer Königsberg*, DEG Jahrbuch Exlibriskunst und Graphik 1998, s. 7.

¹¹³ O. Vanselov, *Alte ostpreussische Exlibris*, Zeitschrift für Bücherfreunde 8, 1935, s. 176.

¹¹⁴ J. Tondel, *Jerzy Krzysztof Pisanski*, s. 109–112.

¹¹⁵ A. Predek, op.cit., s. 228.

¹¹⁶ Jean Perard, XVII-wieczny bibliofil szczeciński miał w swoim dużym księgozborze (ok. 10 000 książek) ponad pół tysiąca katalogów aukcyjnych z całej Europy. W dziale katalogu jego biblioteki zatytułowanym *Catalogi bibliothecae*, zajmują one 45 stron. Bliżej na temat tego katalogu oraz Perarda zob. J. Tondel, *Oprawa angielskiego introligatora Roberta Steela ze zbiorów szczecińskiego bibliofila Jakuba Perarda (1713–1768)*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia II-III, 1998, s. 401–420.

¹¹⁷ Poza Królewcem, jak podaje E. Kuhnert (op.cit., s. 162), brali udział w licytacjach książkowych m.in. w Hamburgu, będącym bardzo ważnym ośrodkiem handlu aukcyjnego, nie tylko w XVII wieku, kiedy to zdecydowanie przodował, ale także we Frankfurcie, Gdańsku, Berlinie, Amsterdamie; pośrednikami byli miejscowi księgarze.

¹¹⁸ E. Kuhnert, op.cit., s. 153–170.

¹¹⁹ Ibidem, s. 162.

¹²⁰ Ibidem, s. 215.

¹²¹ C. Krollmann, op.cit., s. 39.

¹²² BUT Pol.6499-6500; Ob.7.II.3610; Ob.6.II.2776-2777.

¹²³ Ibidem, s. 55.

¹²⁴ Ibidem, s. 72.

¹²⁵ E. Juntke, op.cit., s. 32, przyp. 1.

¹²⁶ Ibidem, s. 36, 44, 48, 53.

¹²⁷ I. Imańska, *Wśród bibliofilów elbląskich z połowy XVIII wieku*, [w:] *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, t. 1, Toruń 1991, s. 19–28.

¹²⁸ S. Salmonowicz, *Związki kulturalne Torunia i Gdańska z Królewcem w XVIII w.*, [w:] idem, *Od Prus Książęcych do Królestwa Pruskiego. Studia z dziejów prusko-pomorskich*, Olsztyn 1992, s. 103–111.

¹²⁹ J. Polkowski, *Zapiski bibliograficzne o manuskryptach, inkunabulach i dawnych drukach polskich przejranych przez...*, Rocznik dla Archeologów, Numizmatyków i Bibliografów Polskich 1869 (1870), s. 5; por. „...tak bogata w rzeczy polskie skarbnica...” *Biblioteka Gdańska w oczach uczonych polskich XIX wieku*, wybór tekstów i komentarz Z. Lidia Pszczółkowska, Gdańsk 1997, s. 72, przyp. 10.

¹³⁰ Zob. *Bibliotheca Senatus Gedanensis 1596–1966. Dzieje i zbiory*, praca zbior. pod red. M. Babnis i Z. Nowaka, Gdańsk 1998.

¹³¹ Biblioteka Gdańska PAN, Cd 8799 4°.

¹³² *Książkowe znaki własnościowe XV–XVIII wieku. Katalog wystawy ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk*, wstęp Z. Nowak, red. H. Dzienis, Malbork 1998, s. 54.

¹³³ *Catalogus varii generis librorum qui anno 1750 die... Julii et sequentibus; horis ante et pomeridianis, in aedibus Mohauptianis publicae auctionis lege parata pro pecunia distrahentur. Emptoribus plus licitantibus pagellis hisce exhibetur*, Thorunii, imp. E. Watzoldt [przed 1750], s. 92.

¹³⁴ D. Chojnacka, Produkcja typograficzna Królewca w prywatnych księgozbiorach toruńskich z połowy XVIII wieku. Przyczynek do dziejów związków toruńsko-królewieckich, Toruń 1997 (praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Janusza Tondela), s. 84–123.

¹³⁵ M. Manteufflowa, *Gospodarka dubletami w Bibliotece Zaluskich*, Roczniki Biblioteczne 4, 1960, s. 72, przyp. 132.

¹³⁶ B. Leytner, *Jabłonowski Józef Aleksander*, [w:] SPKP, s. 351.

¹³⁷ G. Meusel, *Lexicon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, Bd. 12, Leipzig 1812, s. 31–32.

¹³⁸ Zob. S. Bulatova, op.cit., s. 20–29.

¹³⁹ Sygn. SD 42 III. Zob. J. Cybertowicz, H. Kowalewicz, *Katalog druków polskich XVI wieku Biblioteki Głównej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, Poznań 1963, nr 246.

¹⁴⁰ G. C. Pisanski, op.cit., s. 554.

¹⁴¹ Ibidem, s. 507.

¹⁴² I. Imańska, *Obieg książki*, s. 108.

¹⁴³ Ibidem.

Wykaz zachowanych katalogów oraz doniesień o licytacjach

Wykaz ułożony został w porządku chronologicznym. Tytuły zachowanych katalogów zarejestrowano w pełnym brzmieniu, bez opuszczeń, zastępując jednak, w wielu wypadkach, duże litery małymi. Na opis poszczególnych pozycji składają się jeszcze następujące dane: miejsce wydania, oficyna, rok druku, format, objętość oraz liczba zarejestrowanych w katalogu woluminów. Ostatni element opisu zawiera informację o lokalizacji katalogu z podaniem sigła biblioteki, sygnatury oraz w niektórych przypadkach wcześniejszego właściciela katalogu. Informacje o katalogach zaczerpnięte z katalogów aukcyjnych ujęte są w cudzysłów i nawias kwadratowy, którym oznaczone zostały także informacje zredagowane przeze mnie, a pochodzące z różnych opracowań. Wszystkie opisy poprzedzone są hasłem, którym najczęściej jest nazwisko właściciela licytowanego księgozbioru.

Skróty

BG PAN	– Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk
BUT	– Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu
BN	– Biblioteka Narodowa
Chojnacki	– W. Chojnacki, „ <i>Drukarnia Polska</i> ” w Królewcu w latach 1709–1711, <i>Komunikaty Mazursko-Warmińskie</i> 1963, nr 2, s. 253–281
Dieterici	– <i>Bibliotheca Dietericiana... libri... quam Johannes Dieterici... collegit...</i> , P. 1–2, Regiomonti, typis Reusnerianis 1712, 8°

eksl.	– ekslibris
Fischer	– <i>Catalogus librorum Bibliothecae Fischerianae a 1752... publico auctionis ritu distrahendorum</i> , Regiomonti, typis Kanterianis 1752
Gregoriu	– <i>Bibliotheca Gregoriana sive catalogus librorum... quos... collegit Franciscus Christianus Gregorii...</i> , P. 1–2, Regiomonti, typis Dreyerianis, 1730–1731
GStAPK	– Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz. Berlin-Dahlem
Kreuschner	– <i>Bibliotheca Kreuschneriana sive apparatus librorum selectissimorum M. Johannis Henrici Kreuschneri, diaconi... publica auctionis lege in aedibus viduae b. dn. Georgii Dittmeri...</i> , Regiomonti, Litteris Reusnerianis 1730, 8°
Kuhnert	– E. Kuhnert, <i>Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810</i> , Leipzig 1926
Loh	– G. Loh, <i>Verzeichnis der Kataloge von Buchauktionen und Privatbibliotheken aus dem deutschsprachigen Raum 1607–1730</i> , Leipzig 1995 (<i>Bibliographie der Antiquariats- Auktions- und Kunstkataloge</i> , bearb. v. Loh, Sonderband 1)
OBN	– Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie
Perard	– [J. Perard], <i>Catalogus partis bibliothecae... publica auctionis lege III Kal. Dec. et seqq. 1756 Berolini in aedibus Stephani de Bourdeaux bibliopolae Regis dividendae. Praef... Io. Carol. Conr. Oelrichs, Sediti</i> , typis Spiegelianis 1756
piecz.	– pieczętka
Pisanski	– G. Ch. Pisanski, <i>Entwurf einer preussischen Litterärge- schichte in vier Büchern</i> , hrsg. v. R. Philippi, Königsberg 1866
s. nlb.	– strony nieliczbowane
SUB Kgb.	– Staats- u. Universitätsbibliothek in Königsberg
StB Kgb.	– Stadtbibliothek Königsberg

1663

CATALOGUS LIBRORUM

1. Catalogus librorum theologico-iuridico-philosophicorum & selectissimorum, qui more in Galia & Batavia laudatissimo & hic quoq(ue) lacorum feliciter nuper introductio publica auctione distrahentur Regiomonti Borussorum in nobili Cneiphofiano horto publico die 3. Novembris per sequentes reliquos, Königsberg, gedruckt durch Sr Churst Durchl. zu Brand. und Dero Acad. wolbestalten Buchdr. Johann Reusner, [1663] 4°, 48 s. — 863 wol.
BUT Pol.7.II.6291 (wcześniej: SUB Kgb. Q.263 4°).

RHODE Paul Friedrich

2. [Katalog biblioteki P. F. Rhodego, Królewiec 1697]
K. Lohmeyer, *Der preussische Buchdruck im sechzehnten Jahrhundert. Abt. 2*, Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels 29, 1897, s. 304.

1664

THILO Valentin

3. [Katalog biblioteki Valentina Thilo – aukcja 25 VI 1664, Królewiec 1664]
Pisanski, s. 282; G. A. E. Bogeng, *Die grosse Bibliophilen*, Bd. 2, Leipzig 1922, s. 139; Loh, s. 7.

1686

GRABE Martin Sylwester

4. [Katalog biblioteki M. S. Grabego – aukcja 3.11.1686, Królewiec 1686]
Pisanski, s. 282; Loh, s. 27.

1697

NICOLAUS Paul

5. Catalogus allerhand theologischer, jurist. polit. medicin. philosoph., philolog. mathemat. historischer und dergleichen in allerhand Sprachen gebundenen und ungebundenen Bücher derer öffentliche Auction, seel. Pauli Nicolai, nahe am Bischoff Hoff den 6. Tag Mai von 8. bis 12. Morgens und von 2. bis 6. Uhr Nachmittags Königsberg im Jahr 1697, Dantzig, gedruckt bei Johann Zacharias Stolle 4°, 72 s. — 2067 wol.
BN.XVII.3.4023 (wcześniej: StB Kgb. Q.23 4°).

1698

FARVER Dietrich

6. Catalogus Bibliothecae Farverrianæ, welche durch öffentliche Auction vor baar Geld in der Kneiphöffischen Lang=Gasse in Herrn Edward Collenzen Hause lossgeschlagen und verkauffet werden soll den Julii [miesiąc przekreślony i dopisane piórem – 18 Aug] Anno MDCXCVIII, Regiomonti, typis Reussnerianis, 4°, 48 s. nlb. — 1504 + 31 wol.
BN.XVII.3.4013 (wcześniej: StB Kgb. Q.23 4°).

RASTEN Georg

7. Catalogus allerhand auserlesener theolog. jurist. medic. philos. philolog. mathemat. historischer und dergleichen in allerhand Sprachen herrlicher gebundener Bücher derer öffentliche Auction seyn wird pro parata pecunia [dopisane piórem – *bey H. Doct. Rasten*] in Königsberg den 10 April 1698 [przekreślone piórem – *Vormittag von 8 biss 12 Nachmittags von 2. biss 6 Uhr*], Elbingae, typis Samuelis Preus, 4°, 164 s. — 2165 wol.

BN.XVII.3.4012 (wcześniej: StB Kgb. Q.23 4°).

1699

LANGE Michael

8. Catalogus exquisitorum, in quavis materia & lingua librorum, compactorum, quorum auctio pro parata pecunia habebitur in officina libraria Michaelis Langii, ad diem 11 Augusti; An. M.DC.XCIX, Regiomonti, sumptu Michaelis Langii bibliopolae, 4°, 39 s. — ok. 1196 wol.

BN.XVII.3.40.11 (wcześniej: StB Kgb. Q.23 4°)

NICASTER-ONIANUS

9. [„Bibliotheca Nicastro-Oniana, Regiomonti 1699” 4°]

Dieterici 1712, s. 155.

1700

CHARLET Abraham

10. [Katalog aukcyjny biblioteki A. Charleta, Królewiec 1700]

Kuhnert, s. 63; Loh, s. 63.

1701

LEPNER Friedrich

11. [Katalog aukcyjny biblioteki F. Lepnera – aukcja po 11.3.1701, Królewiec 1701]

Kuhnert, s. 151; Loh, s. 69.

1702

HESSE Zacharias

12. Catalogus Bibliothecae Hessianae, bestehend aus allerhand außerlesenen theologischen, juristischen, medicinischen, philosophischen und anderen curieusen eingebundenen woll conditionirten Büchern. so den 6 Julii und die folgende Tage dieses lauffenden 1702 Jahres vor Mittag von 9 biss 11 Uhr und nach Mittag von 2 biss 6 Uhr in dem hiesigen Könige Hospital im Löbenicht in der so genandten Spittel=Meist. Wohnung durch öffentliche Auction an den meistbietenden vor baar Geld sollen verauctioniret werden, [Królewiec], 4°, 76 s. nlb. — 1546 wol.

BN.XVII.3.3996.

1703

LEPNER Friedrich

13. Catalogus librorum facultatum quarumcunque & varii argumenti, d. 28. Junii & sequentib. 1703 [rok dopisany] in aedibus b.d.n.d.Lepneri; med. prof. prim. extra portam, Honig=Thor dictam, sitis, publica auctione dividendorum accurante, qui inibi habitat Johanne Rosnero Cancellariae Regiae Prussicae membro; penes quem & catalogi distribuentur. Königsberg 1703, 4°, 32 s. — 607 wol.

BN.XVII.3.4022 (wcześniej: StB Kgb. Q.23 4°)

1704

HEDIO Andreas

14. Bibliotheca Hedoniana seu catalogus librorum in quavis disciplina selectissimorum, quos vir, dum viveret nobilissimus, amplissimus & excellentissimus M. Andreas Hedio. In Regia Prussorum Universitate Regiomontana per annos XXXVI. logices & metaphysices professor publicus celeberrimus, alumnorum regionum, collegii & convictorii inspector primarius, & bibliothecarius regius, magna industria sibi comparaverat, Regiomonti, ex Officina Georgiana, apud Henricum Boye, 1704 8°, 486 s. nlb. — ok. 3150 wol.

BN K.154 (wcześniej: StB Kgb. Q.40 8°); Berlin, Deutsche Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ap 9771 (wcześniej: 1. [piecz.] „Ex bibl. Frid. Jac. Roloff”, 2. [piecz.] „Ex Biblioth. Regia Berolinensi”).

FUNK Georg

15. [„Bibliotheca Georgii Funcii Diac. Kniph., Regiomonti 1704” 8°]

Dieterici 1712, s. 159; Pisanski, s. 506; Loh, s. 78.

GOTTSCHED Johann

16. [Katalog aukcyjny biblioteki J. Gottscheda – aukcja 10.4.1704, Królewiec 1704]

Loh, s. 79.

CATALOGUS

17. Catalogus librorum in quavis facultate selectissimorum, quorum auctio pro parata pecunia habebitur, Regiomonti 1704, 8° 64 s. — ok. 1492 wol.

OBN Olsztyn PTH S-558 (wcześniej: 1. *H. Bartsch.*, 2. StB Kgb. Q.48 8°)

1705

CATALOGUS

18. Catalogus allerhand ausserlesener theologischer, juristischer, medicinischer, philosophischer, philologischer, mathematischer, historischer & und in allerhand Sprachen Theils gebundener als ungebundener Bücher welche durch öffentlichen Verkauf sollen dargestellt werden den [18] Mai 1705 in den Altstadt. Königsberg [dopisane piórem

– *im Junckergarte*] täglich am 8. biss 12 Uhr vor Mittag und 2. biss 6. Uhr Nachmittag, Królewiec, 8°, 178 s. nlb. — ok. 5000 wol.

BN.XVII.3.23672 adl.; BN.XVII.3.4028 adl. (wcześniej: StB Kgb. Q.22 4°).

1707

ZEIDLER Christian

19. [Bibliotheca Zeidleriana – aukcja po 21.8.1707, Regiomonti 1707 8°]

Kreuschner 1730, s. 385; Loh, s. 91.

HARTMANN Philipp Jacob

20. Libri theologici dogmatici, historici, polemici : juridici : philosophici : historici & philologici : ex bibliotheca viri clarissimi [dopisane piórem – *Phil. Jacobi Hartmanni Med. D.*], quorum auctio mense Majo a.c. diebus Martis, Jovis, Veneris, per tres quattuorve hebdomadas instituetur in aedibus D. Hartmanni, P.P. in longa, Regiomonti, typis Georgiani, anno 1707, 8°, 190 s. nlb. — 2256 wol.

OBN Olsztyn PTH S-553 (wcześniej: StB Kgb. Q.48 8°).

1708

HARTMANN Philipp Jacob

21. Catalogus von ausserlesenen theolog. iurist. medicin. philosoph. und philolog. Bücher [dopisane piórem – *Phil. Jacob. Hartmanni Med. D.*] derer öffentliche Auktion oder Verkauf die Maji und folgende Tage in der verwittibten Fr. D. Hartmannin in der Kneiphöffischen Langgase gelegenem Hause seyn wird nach Mittag um 1. Uhr, Regiomonti, anno 1708, 8°, 46 s. nlb. — 802 wol.

OBN Olsztyn PTH S-554 (wcześniej: StB Kgb. Q.48 8°)

GÜTTHER Matthäus

22. [„Bibliotheca Güttheri Diaconi Loebnic. Regiomonti 1708” 8°]

Dieterici 1712, s. 159; Loh, s. 94.

STÜRMER Reinhold

23. [„<Catalogus> M. Reinh. Stürmer, Regiom. 1708” 8°]

Fischer 1752, s. 36.

1709

BOYE Heinrich

24. [„Biblioth. Henrici Boye, Regiom. 1709” 4°]

Gregorius 1730, s. 628; Loh, s. 96.

GEHR Theodor

25. [Catalogus der Bücher von Theodor Gehren, Königsberg 1709]
Loh, s. 97.

1710

BIERFREUND Dawid

26. [Katalog aukcyjny biblioteki Dawida Bierfreunda, Królewiec, Drukarnia Polska, 1710]
Chojnacki, s. 273.

CATALOGUS

27. Catalogus allerhand auserlesener theils gebundener theils ungebundener Bücher, so durch öffentlichen Ausruff an den Meistbiethenden verkaufft werden sollen auff hiesigen Schloß in der Ambt-Stube, den 5. Mai anno 1710. und folgende Tage Nachmittags von 1 biss 6. Uhr, Königsberg, gedruckt mit Reussnerischen Schrifften, 8°, 150 s. — ok. 3172 wol.
BN.K.195

FISCHER

28. [Katalog aukcyjny biblioteki Fischera, Królewiec 1710]
Kuhnert, s. 162; Loh, s. 101.

LANGE Michael

29. [Katalog aukcyjny księgarni Michaela Langa, Królewiec, Drukarnia Polska, 1710].
Chojnacki, s. 273.

NEUMANN Bartłomiej

30. [Katalog aukcyjny biblioteki Neumanna, Królewiec, Drukarnia Polska, 1710]
Chojnacki, s. 272.

WEGNER Gotfried

31. Bibliotheca Wegneriana, sive catalogus librorum in quavis disciplina selectissimorum quos vir dum viveret summe reverendus amplissimus atq(ue) excellentissimus dn. Godofredus Wegnerus, s.s. theol.D.& P.P.S.R.M. in Borussia concionator aulicus supremus venerandi consistorii Sambiensis consiliarius, Societatis Scientiarum Regiae Berolinensis membrum, et facultatis suae senior, magna industria sibi comparaverat, quorum auctio parata pro pecunia, in aedibus viri plurimum reverendi amplissimi praeclarissimi nec non doctissimi dn. Bernh. Friderici Hahn s.r.m. in Borussia concionatoris aulici secundarii, sitis im Bischoffs=Hoff. Habebitur anno MDCCXL [dopisane piórem – d. Jun] horis pomeridianis, Regiomonti, in Typographia Polonica, 8°, 491 s. — ok. 5598 wol.
BN.K.343 (wcześniej: StB Kgb. Q.35 8°); Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, Phil. 2243/1.

WILLIN

32. [Katalog aukcyjny biblioteki Willina, Królewiec, Drukarnia Polska, 1710]
Chojnacki, s. 272.

1712

HOYNOVIUS Michael

33. [Catalogus] Mich. Hoynovii, [Królewiec] 1712 8°
Fischer 1752, s. 30.

SELLE Friedrich

34. [„Bibliotheca Selliana, Archipresbyteri Tilsensis, Reg. 1712” 8°]
Dieterici 1712, s. 159; Fischer 1752, s. 30; Pisanski, s. 514; Loh, s. 113.

WEITZEL

35. [Katalog aukcyjny biblioteki Weitzela, Królewiec 1712]
Kuhnert, s. 162; Loh, s. 114.

DIETERICI Johann

36. Bibliotheca Dietericana exquisitis omnium scientiarum artiumque libris locupletissima, quam vir plurimum scientiarum reverendus amplissimus et doctissimus Johannes Dieterici Palaeopolitani coetus archidiaconus per XXXIII. annos meritissimus, indefessus librorum scrutator, & vere polyhistor Regiomontanus, summo studio, ac multo sumptu, collegit, cujus pars prima continens libros trium facultatum selectissimos miscellaneos incompactos, c. lucubrationibus, concionibus & excerptis b. authoris, auctione publica distrahetur sicque possessor post fata, delicias suas dum viveret unicas, cuius, librorum studioso, vel in memoriam pie defuncti, quid empturienti, & plus licitanti cedit, in aedibus viduae, anno 1712 die 19, Sept. horis a. 1–6, Regiomonti, typis Reusnerianis, 8°, 260 [+ 304] s. — ok. 2808 wol.

BN.K.72 (wcześniej: 1. *Joahnn Friedrich Gensichen*; 2. StB Kgb. Q.35 8°); Uppsala, Universitätsbibliothek, Bibl. hist. Ensk. [y: 298] [Hs. AE].

1713

DIETERICI Johann

37. Pars secunda Bibliothecae Dietericianae d. 13 Mart. a. 1–6 auctonis more distrahetur, [Królewiec, typ. Reusnerianis, 1713] 8°, 304 s. — ok. 3040 wol.

BN.K.72 (wcześniej: 1. *Johann Friedrich Gensichen*; 2. StB Kgb. Q.35); Uppsala Universitätsbibliothek, Bibl. hist. Ensk. [y: 298] [Hs. AE].

RABE Paul

38. [Katalog aukcyjny biblioteki P. Rabego – aukcja po 23.6.1713, Królewiec 1713]
Pisanski, s. 512; Loh, s. 119.

1714

HINTZE Daniel

39. Catalogus librorum, viri pie defuncti Danielis Hintzen Pastoris quondam Arnaviensis optime meriti, quorum auctio publice instituetur in auditorio medico, d. XV. Octobr. MDCCXIV. a. 2 ad. 6, Regiomonti, litteris Reusnerianis, [1714] 8°, 126 s. — 1773 wol.

OBN Olsztyn PTH S-550 (wcześniej: StB Kgb. Q.48 8°)

STARCK Johann Friedrich

40. [Katalog biblioteki J. F. Starcka, Regiomontanae 1714].

Gregorius 1730, s. 643; Loh., s. 122.

STOBBEN Isaak

41. [„Biblioth. Isaaci Stobben Advocati Regiom. Acad. Pars prior, Regiom. 1714”]

Gregorius 1730, s. 644; Loh., s. 122.

1715

STOBBEN Isaak

42. [„Bibliotheca Isaaci Stobben. Pars. posterior, Regiom. 1715” 8°]

Gregorius 1730, s. 644; Loh., s. 130.

1716

LANGE Michael

43. Catalogus librorum variarum facultatum quorum publica auctio non nisi parata pro pecunia instituetur in aedibus Michaelis Lange, sitis in Platea Cniphofiana quae vulgo dicitur die Kittel=Gasse. Die 27. & seqq. April [popr. piórem na – 4 May] 1716 horis pomeridianus a Ima usque ad 6tam, Regiomonti, typis Zaenckerianis 8°, 72 s. — 1008 wol.

OBN Olsztyn PTH S-555 (wcześniej: StB Kgb. Q.48 8°).

SANDEN

44. Catalogus selectissimorum librorum qui plus licitantibus cedent in auctione publica habenda in aedibus Sandianis sitis in platea vulgo Thum=Gass dicta ad diem 25. Novembr. 1716 horis pomeridianis a. 1. usque 6, Regiomonti, typis Reusnerianis 8°, 48 s. — 747 wol.

OBN Olsztyn PTH S-557 (wcześniej: StB Kgb. Q.48 8°).

SPIESS Johann Georg

45. Bibliotheca numerosa, m. Joh. Georgii Spiess Franci, rectoris Scholae Cniphofianae meritissimi in XII classes distributa, cujus pars prior, continens omnis generis probatissimos libros in – & externa qualitate, praesertim compage fere nova spectabiles, publica auctione, plus licitantibus in aedibus b. rectoris, an. 1716. d. [dopisane piórem – 12] Junii, horis pomeridianis dividetur, Regiomonti, litteris Reusnerianis 8°, 224 s. — 2609 wol.

OBN Olsztyn PTH S-551 (wcześniej: 1. H. Bartsch; 2. StB Kgb. Q.48 8°).

46. Bibliothecae numerosae Spissianae, in XII. classes distributae, pars posterior, prior, nec in librorum quantitate, nec in qualitate, ullo modo cedens, publica auctione plus licitantibus, in aedibus b. rectoris, anno 1716. die [dopisane piórem – 12] Octobr. horis pomeridianis, dividenda, Regiomonti, typis Reusnerianis 8°, 294 s. — 3805 wol.

OBN Olsztyn PTH S-552 (wcześniej: StB Kgb. Q.48 8°).

1717

WALTHER Christian

47. Bibliotheca viri pie defuncti Christiani Waltheri s. theol.: doct.: profess: ord: secund. consist. Samb. assess. synagoge Judaicae inspectoris, eccles. Sackhemensis pastoris, & p.t. Academiae rectoris magnifici et pretiositate operum, & raritate editionum, illustris. hisce, omnibus solidae literaturae amatoribus & fautoribus non solum communicatur sed & plus licitantibus in aedibus Tit. vim viri spectatissimi & c. Dni Bernh. Kahlil. mercatoris famigeratiss. Cneiphof: fut die ... Octobr. parata pro pecunia officiose offertur. Regiomonti, litteris Reusnerianis A.s.1717 8°, 132 s. — ok. 746 wol.

BN.K.414 (wcześniej: [A. Załuski]); OBN Olsztyn PTH S-549 (wcześniej: StB Kgb. Q.48 8°).

1718

LANGE Michael

48. Epigraphes beat. patrum, theologorum, jotorum, philosophorum, philologorum, historicorum, auctorum, classicorum, litteratorum & sophistarum, seculorum partim praeteritorum, partim praesentis aevi clarissimorum, quar. editiones & volumina plus licitantibus philomosis in aedibus, domini Tilen sitis in foro Paleopolitano (Vulgo Alt-Städtischen Marckt) quarum Antica Arcem Regiam, postica vere Pregelam respicit. Parata pro pecunia, die 23. Februarii seqq. anno 1718 hor. pomer. 1–6 offert Michael Lange, Regiomonti, typis Johannes Stelteri, 4°, 42 s. — 1454 wol.

BN.XVIII.2.4646 (wcześniej: StB Kgb. Q.24 4°).

LANGE Michael

49. Catalogus librorum miscellaneorum selectissimorum compactorum quorum auctio publica parata pro pecunia instituetur in aedibus domini Michael Langens sitis in platea vulgo dicta die Kittel=Gasse, die 9. Novembr. 1718 horis pomerid. a. 2–6. Regiomonti, litteris Reusnerianis 8°, 40 s. — 650 wol.

OBN Olsztyn PTH S-556 (wcześniej: StB Kgb. Q.48 8°)

1719

SCHREIBER Michael

50. Bibliotheca Schreiberiana seu apparatus librorum ad sacram juxta ac profanam eruditionem spectantium, quos singulari sibi studio comparaverat vir, dum viveret,

naxime reverendus, amplissimus nec non excellentissimus Michael Schreiber, olim per annos XIX. eloqv. & historiar. professor publ. celeberrimus inde vero s.s. theol. doctor & p.p. ordin. consist. samb. consiliarius, ecclesiae cathedralis pastor, scholaeq; inspector, & bibliothecar. Wallenrod. privatique usus ergo, in IV. classes, theolog. historici oratoriam & philosophicam digesserat, modo, auctioni publicae instituendae exhibitus in aedibus viduae in platea, vulgo Badergaß dicta, sitis ad diem 16. Octobr. 1719 horae pomeridianis, Regiomonti, typis Reusnerianis 8°, 374 s. — ok. 3769 wol.

BN.XVII.2.7894 (wcześnieiej: StB Kgb. Q.41 8°); BN.K.364 (wcześnieiej: [J. A. Załuski])

REYER Johann

51. Bibliotheca Reyeriana a viro amplissimo Johanne Reyero, sec. reg. majestati in Borussia, ab aulae & legationum consiliis, optime merito, multo tempore, & magna industria collecta, variis, optimae Notae & magna et rari argumenti libris, vix ac ne vix obviis, imprimis linguis exoticis, nempe, Italica, Gallica, Hispanica, Anglica, Hibernica, Belgica, Danica, Svecica, Gothica, Vandalica, Germanica vulgari, Bohemica, Hungarica, Slavonica, polonica [!], Esthonica, Finnonica, Lithuanica, Russica, Turcica & Sinica conscripts instructa. Cujus auctio, anno 1719 die V. Junii & sequentibus instituetur, in aedibus viduae, horis pomeridianis, Regiomonti, typis Reusnerianis 8°, 270 s. — ok. 2856 wol.

BN.K.154 (wcześnieiej: StB Kgb. Q.40 8°).

1720

SCHROEDER Theodor

52. Catalogus librorum variorum magna ex parte theologorum practicorum, universo, concionatoris officio inservientium, viri plurimum reverendi amplissimi & praeclarissimi M. Theodori Schroederi, diaconi ecclesiae Cniphofianae meritissimi, quorum auctio publica instituetur in aedibus viduae anno MDCCXX die [dopisane piórem – 16] Jul. horis pomeridianis, Regiomonti, typis Zenckerianis 8°, 165 s. — ok. 1621 wol.

BN.K.371 (wcześnieiej: [J. A. Załuski]).

1721

SANDEN Bernhardus

53. Bibliothecae viri summae reverendi, amplissimi ac excellentissimi Bernhardi von Sanden. s. theol. doctor ac profess. primarii, facultatis suae senioris, s. reg. maj in Borussia concionatoris aulici primi & consistorii sambiensis consilarii catalogus exhibens libros theologicos omnis generis, criticos historicos, philosophicos, aliosve selectissimos, publicae auctionis lege anno 1721. die 24. Novembr. horis pomerid. in aedibus viduae in, platea, die Magister=Gasse, nahe dem Gemein-Garten, vulgo dicta, sitis distrahendos, Königsberg, typis Zaenckerianis 8°, 312 s. — ok. 2468 wol.

BN.XVII.2.7893 (wcześnieiej: StB Kgb. Q.41 8°).

STOBAEUS Michael

54. [„Bibliotheca Mich. Stobaei Athenaei Gedanensis Profess. Graec. & Orient. Linguarus, Regiom. Zencker, 1721” 8°]

Gregorius 1730, s. 641; Perard 1756, s. 398; Loh, s. 175.

1724

STARCK Johann Friedrich

55. [„Biblioth. Joh. Frid. Starckii Med. Aulici D. & Profess. Regiomontani, Regiom. 1724” 8°]

Gregorius 1730, s. 643; Loh, s. 122.

1727

RAST Georg Heinrich

56. [„Bibliotheca Rastiana, Regiomont. 1727”]

Kreuschner 1730, s. 385; Loh, s. 206.

1728

FLOTWELL Christian

57. [„Catalogus bibliothecae Ch. Flotwell, Regiomonti, Reusner 1728”]

Perard 1756, s. 373; Loh, s. 210.

HOEPNER Jakob

58. [„Catalogus bibliothecae Jac. Hoepneri, Regiomonti 1728”]

Gregorius 1730, s. 645; Loh, s. 211.

STÄDTLÄNDER Friedrich

59. [„Bibliotheca Stadtlanderiana, Regiom. 1728”]

Gregorius 1730, s. 644.

WITT Heinrich

60. [„Bibliotheca Henr. Witt S.R.M. Borussiae Consiliari Aulici, Regiom. 1728” 8°]

Gregorius 1730, s. 644; Loh, s. 212.

1729

SANDEN Heinrich

61. [„Catalogus Bibliothecae Henr. v. Sanden, Regiomonti 1729”]

Gregorius 1730, s. 645; Loh, s. 218.

THAMM Johann

62. [„Biblioth. Joh. Thammei Civit. Regiom. Consulis, Regiom. 1729” 8°]

Gregorius 1730, s. 644; Loh, s. 219.

1730

HÜBNER Christian

63. Continuatio des Catalogi ersteren Theils allerhand wohl=condotionirtet theologischer, iuristischer, philosophischer, historischer und anderer gutter in schön Pergament neu eingebundener Bücher nebst unterschiedlichen curiosen Tractatlein, welche in Herrn Christiani Hübners, Colleg. an der Altstädtlichen Pfarrschule Behausung auf dem sogenannten Kollberge auffm Steindamm gelegen für baares Geld, dieses 1730 ten Jahres den [dopisane piórem – 4. September] und folgende Tage, von 2. biss 6. Uhr Nachmittages sollen verauctioniert werden, Königsberg, gedruckt bey Gabriel Dreyer 8°, 16 s. nlb. — ok. 250 wol.

GStAPK Etaministerium Abt. 139 j. Nr 81.

KREUSCHNER Johann Heinrich

64. Bibliotheca Kreuschneriana sive apparatus librorum selectissimorum M. Johannis Henrici Kreuschneri, diaconi quondam Ecclesiae cathedralis facundissimi magno studio ac sumpta undique conquisitus publica auctione lege in aedibus viduae b.dn. Georgii Dittmeri, consulis Regiomontani meritissimi, in platea vulgo dicta die Altstädtische Langgasse, die XVI Octobr. & seqv. A. MDCCXXX horis pomeridianis distrahendus, Regiomonti, litteris Reusnerianis 8°, 2 s. nlb., 459 s. — 2712 wol.

BN.K.199 BN.K.200 (wcześniej: StB Kgb. Q.34).

STADTBIBLIOTHEK Königsberg

65. [Aukcja Biblioteki Miejskiej, Królewiec 1730].

C. Krollmann, *Geschichte der Stadtbibliothek zu Königsberg*, Königsberg Pr. 1929, s. 53.

GREGORIUS Franz Christian

66. Bibliotheca Gregoriana sive catalogus librorum, in quoquis studiorum et omnium fere linguarum genere insignium nitidissimeque compactorum, quos (vor) longos annos summo labore collegit Franciscus Christianus Gregorii, sac. reg. maj. in Borussia a consilliis bellicis et aulicis, quorum auctio publica ob rationes in praeloquio allegatas, parata pro pecunia in aedibus propriis auffm Steintham in der Todten=Gasse prope aedam NFO-Rossgartensem sitis d.VIII. Maji & sequentibus ab hora 2. pomeridiana ad 6. instituentur, Regiomonti, typis Dreyerianis, a. MDCCXXX 8°, 773 s. — 4702 wol.

BUT 276654 (wcześniej: [eksl.] „Ex Legato Ahlwardtiano ad Bibliothecam Academicam” No 10841); BN.K.131 (wcześniej StB Kgb. Q.39); Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur, St. Dr. 268.

1731

67. [Bibliotheca Gregoriana... P. 2 – aukcja 24.4.1731, Regiomonti, Dreyer, 1731, 8°, 240 s. Dresden Landesbibliothek. Bibl. priv. 552 [u] 4 A 518; Greifswald] (wszystkie dane odnośnie powyższego katalogu na podstawie Loh, s. 227).

HERMANN Johann Christian

68. [„Hermann (Ioh. Chr.), Regiom. Stelter 1731” 8°]

Perard 1756, s. 378.

HESSE

69. [„Bibliotheca Hessiana, Regiom. [1]731” 8°]

Catalogus varii generis librorum qui anno 1750 die Julii et sequentibus; horis ante et pomeridianis, in aedibus Mohauptianis, publicae auctionis lege parata pro pecunia distrahentur. Emptoribus plus licitantibus pagellis hisce exhibetur, Thorunii, imp. E. Waetzoldt [1750], s. 92.

1732

LÜBECK Melchior

70. Bibliotheca Lübeckiana sive catalogus exquisitissimorum nitideque compactorum librorum viri quondam consultissimi Melchioris Lübeck s.r.m. secretarii intimi nec non collegio commerciorum et senatui civico Regiomontano ab epistolis. Quorum auctio habebitur Regiomonti, in aedibus defuncti die II. Februarii. Anno MDCCXXXII, Regiomonti, typis Stelterianis 8°, 14s.nlb., 308 + 392 s. — 5548 wol.

BUT 276614; BN.K.240 (wcześniej: StB Kgb. Q.528 8°); BN. 241 (wcześniej: StB Kgb. 2...).

SZCZEPANSKI

71. Librorum ex universo scientiarum genere prae primis vero juris utriusque et historianum foro exquisitissimorum index. Lege auctionis consueta et justa dabantur libri plus offerentibus in aedibus ministri Academiae Szczepanski futuro XXII X Julii [przekreślony dzień i miesiąc, dopisane piórem – IV Aug.) et sequentibus anni 1732 Regiomonti Borussorum, prelo Stelteriano [1732] 8°, 43 s. — 888 wol.

GStAPK EM Abt. 139 Nr 139.

1733

BÄRING Johann Heinrich

72. [Katalog aukcyjny biblioteki J. H. Bäringa, Królewiec 1733]

Pisanski, s. 505.

REIMANN Karl

73. [„Reimann (Car.), Regiom. Dreyer 1733” 8°]

Perard 1756, s. 391.

SCHROTTBERG Johann Jacob

74. Semi Bibliotheca Schrotbergiana sive catalogus librorum varii generis inprimis theologorum, qui publicae auctioni lege die XXII Junii & seqq. an. MDCCXXXIII horis consuetis pomeridianis in aedibus scholae reformatae distrahentur, Regiom., litteris Dreyerianis 8°, 76 s. — 1509 wol.

BN.K.376 (wcześniej: [J. A. Załuski]).

KATALOG

75. [Brak karty tytułowej, Królewiec 1733], 8°, 80 s. — ok. 1166 wol.

GStAPK, Etats-Min. Abt. 139h, Nr 51.

1734

HOFFMANN Valentin Heinrich

76. Catalogus librorum theologorum, juridicorum, historicorum et philosophicorum consuetudo auctionis ritu anno 1734 d. 30. Augusti [przekreślone dzień i miesiąc, dopisano piórem – 27. *Julii*] pro parata pecunia distrahendorum in aedibus Tit. der verwittibten Frau Hoffmannin, nahe an dem Altstädtchen Juncker-Garten in der Koggen=Gase, Regiomonti, litteris B. Johannis Stelteri 8°, 92 s. — 976 wol.

GStAPK Nr 139.

1735

FUNCK Paul

77. [„Funck (Paul. Lib. Bar.de), Regiom. 1735” 8°]

Perard 1756, s. 374.

1736

SCHLIPPENBACH

78. Bibliotheca Schlippenbachiana in Borussia collecta cuius auctio fiet Regiomonti die XXVII August. anno MDCCXXXVI in aedibus Wolterianis in der Altstädtischen Holtz-Gasse sitis, Regiomonti, litteris Hartungianis 8°, 60+48 s. — 2483 wol.

BN.K.352 (wcześniej: [J. A. Załuski]).

1738

WENZEL Jakob

79. [Katalog aukcji J. Wenzela, 6. luty 1738, Królewiec 1738]

C. R. Dreyer, *Der Buchhandel und die Buchhändler zu Königsberg in Preussen im 18. Jahrhundert*, Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels 18, 1896, s. 160.

1739

ZETZKE Jacob

80. [Katalog aukcyjny biblioteki J. Zetzke, Królewiec 1739]

Pisanski, s. 576.

1745

LYSIUS Johann Heinrich

81. Bibliotheca Lysiana hoc est apparatus librorum biblicorum, exegeticorum, philologicorum, theologorum, homiletico-practicorum, historicorum, philosophico-

rum & miscelaneorum, quem sibi conquisivit vir dum viveret, summe reverendus atque excellentissimus dominus Joh. Henr. Lysius s.s. theol. d. & prof. ordinarius, consistorii Sambiensis & Synagogae Judaicae inspector meritissimus publico auctionis. Anno 1745 Septemb. sqq. d... distrahendus, Regiomonti, typis Dornianis 8°, 116 s. — ok. 2203 wol. BN.K.244 (wcześniej: [J. A. Załuski]).

1746

PASCHKE Daniel Heinrich

82. [„Paschken (Dan.Henr.) Regiom., Dorn 1746” 8°]

Perard 1756, s. 389; Pisanski, s. 512.

RIEGER Anton

83. [„Rieger (Ant.), Regiom. 1746” 8°]

Perard 1756, s. 392.

1748

MELTZER Christian Daniel

84. [„Meltzer (Chr.D.), Regiom. Hartung 1748” 8°]

Perard 1756, s. 386.

1749

BAUMGARTEN Johann Adolph

85. Bibliotheca Baumgartiana id est elenchus librorum ad eruditionem sacram inprimis spectantium, quos magna cura et sumptibus haud exiguis collegit vir quondam admodum reverendus et doctissimus dominus Johannes Adolph. Baumgarten, v.d.m. et coetus Palaeopolitani apud Regiomontanos diaconus meritissimus auctioni lege anno 1749 [dopisane piórem – 28 Apr.] distrahenda, Regiomonti, litteris, Joannis Heinrichi Hartungii 8°, 158 s. — 3286 wol.

BN.K.15 (wcześniej: [J. A. Załuski]).

1751

LILIENTHAL Michael

86. [Katalog aukcyjny biblioteki M. Lilienthala, Królewiec 1751]

Pisanski, s. 510.

SALTHEN Daniel

87. Tomi primi Bibliothecae Salthenianae pars III iuridico-medico-philosophica, die mensis novemb. I et sequent. huius anno 1751 sollenni auctionis lege distrahenda in b. aedibus a possessoris in der Magistergasse, Regiomonte Boruss, litt. Hartungianis 8°, 435–575 s. (Nr 6127–7982.) — 1855 wol.

BN.K.342.

88. Bibliothecae viri cum viveret, summe reverendi, atque excellentissimi Danielis Saltheni, s.s. theologiae doctoris et professoris ordinarii, scholaeque cathedralis rectoris libri, ad omne literarum genus spectantes, rariores et rarissimi, uni, si deo ita visum fuerit, emptori tradendi, Regiomonti Borussorum. stanno Joh. Henr. Hartungii 1751, 8°, 632 s. 42 s. nlb. — 3202 wol.

BN.K.340, BN.K.341 (wcześniej: Biblioteka Ordynacji Krasińskich); BG PAN Aa 14447 adl. Aa 1446 8°; *British Museum. General catalogue of printed Book*, Vol. CCXII, London 1964, s. 80, sygn. 124.b.18.

1752

FISCHER Heinrich

89. Apparatus librorum sanctiorem inprimis disciplinam illustriantium et a viro dum viveret plurimum reverendo et doctissimo Henrico Fischero templi parochialis, quod Regiomonti in Paleopoli est diacono meritissimo conquisitorum auctionis lege anno 1752 die [dopisane piórem – 16] Novembris distrahendus, Regiomont., litteris Danielis Christophori Kanteri 8°, 102 s. — ok. 1761 wol.

BN.K.209 (wcześniej: [eksl.] Bibliotheca Fidalkiana).

FISCHER Christian Gabriel

90. Catalogus librorum Bibliothecae Fischerianae, [dopisane piórem – XI] Septemb. a. MDCCLII in defuncti professoris aedibus in Platea vulgo Ochsenmarckt publico auctionis ritu distrahendorum, Regiomonti, typis Kanterianis 8°, 102 s. — ok. 1228 wol.

BN.K.269 (wcześniej: 1. [eksl.] Tadeusz Stein; 2. Bibliotheca Fidalkiana).

KNUTZEN Martin

91. [Katalog aukcyjny biblioteki M. Knutzena, Królewiec 1752]

Pisanski, s. 508.

1753

RAPPOLT Karl Heinrich

92. Eine Parthey alter und neuer Bücher in mancherley Wissenschaften und Sprachen A. 1753 d. 24 Julii bey Herrn Prof. Rappolt in der Kneiphöfischen Hofgasse öffentlich vor baar Geld zu verauctioniren, Königsberg, gedruckt in Königlichen Hof=und Academisch=Hartungschen Buchdruckerey, 8°, 16 s. — 303 wol.

BN.XVIII.1.6362 adl. (wcześniej: StB Kgb. T.719).

WAGA Stephan

93. Bibliotheca ex vario scientiarum genere collecta publico auctionis ritu distrahetur in aedibus tribunalis et iudici aul. cons. D.Waga die [dopisane piórem – 26] Iun. MDCCLIII, Regiomonti, typis Ioannis Friederici Driestii 8°, 87 s. — ok. 1887 wol.

BN.K.269 (wcześniej: 1. [eksl.] Tadeusz Stein; 2. Bibliotheca Fidalkiana).

1757

WERNER Ludwig Reinhold

94. [Katalog aukcyjny biblioteki L. R. Wenera, Królewiec 1757]

Pisanski, s. 516.

1759

HALLERVORD Gottlieb

95. [Katalog aukcyjny biblioteki G. Hallervorda, Królewiec 1759].

G. Magnus=Unzer, *Beiträge zur Geschichte des Königsberger Buchhandels*, Königsberg 1929, s. 17.

1773

QUANDT Johann Jacob

96. [Katalog aukcyjny biblioteki J. J. Quandta, Królewiec 1773]

Pisanski, s. 512.

1776

BÜTTNER Christoph Gottlieb

97. [Katalog aukcyjny biblioteki Chr. G. Büttnera, Królewiec 1776/1777]

Kuhnert, s. 190.

1779

LIEDERT Jacob Heinrich

98. [Katalog aukcyjny biblioteki Jakuba Henryka Liederta, Królewiec 1779]

Pisanski, s. 509.

1780

KYPKE Johann David

99. [Katalog aukcyjny biblioteki J. D. Kypke, Królewiec 1780]

Kuhnert, s. 216.

MACHENAU

100. [Katalog aukcyjny biblioteki Machenaua, Królewiec 1780]

Kuhnert, s. 216.

1781

CHRISTIANI Carl Andreas (zm. 1780)

101. [Katalog aukcyjny biblioteki C. A. Christianiego, Królewiec 1781]

Pisanski, s. 505.

1782

MAURITIUS

102. [Katalog aukcyjny biblioteki Mauritiusa, Królewiec 1782]

Kuhnert, s. 216.

1784

KREUZFELD Johann Gottlieb

103. [Katalog aukcyjny biblioteki J. G. Kreuzfelda, Królewiec 1784]

Kuhnert, s. 216.

1785

BOHLIUS Johann Christoph

104. [Katalog aukcyjny biblioteki J. Ch. Bohlusa, Królewiec 1785 (?)]

Kuhnert, s. 216.

1788

ORLOVIUS Andreas Johann

105. [Katalog aukcyjny biblioteki A. J. Orloviusa, Królewiec 1788]

Kuhnert, s. 216.

1790

KATALOG

106. [Katalog aukcyjny książek, Królewiec 1790]

Kuhnert, s. 216.

1791

PISANSKI Georg Christoph

107. Catalogus Bibliothecae, omni scientiarum genere, praesertim libris rarissimis & rarioribus, nec non ad theologiam & borussiae historiam spectantibus & manuscriptis instructae, viri dum viveret summe reverendissimi & doctissimi Georgii Christophori Pisanski, consistorii prussici a consiliis s.s. theologiae doctoris & cathedralis scholae rectoris die... 1791 in aedibus in Platea vulgo Magister=Gasse, dicta, parata pro pecunia distrahendae, Regiomonti, typis Driestianis 8°, 208 s. nlb. — ok. 3300 wol.

BUT Pol.8.II.2940 (wcześniej: [piecz.] Königliche Deutsche Gesellschaft in Königsberg).

1798

RECCARD Gottfeld Christian

108. [Katalog aukcyjny biblioteki G. Ch. Reccarda, Królewiec 1798]

Kuhnert, s. 216.

1800

LOCHAU

109. [Katalog aukcyjny biblioteki Lochaua, Królewiec 1800]

Kuhnert, s. 216.

Indeks alfabetyczny haseł w Wykazie

Bäring Johann Heinrich 72
Baumgarten Johann Adolph 85
Bierfreund Dawid 26
Bohlius Johann Christoph 104
Baye Heinrich 24
Büttner Christoph Gottlieb 97
Catalogus 1, 17, 18, 27
Charlet Abraham 10
Christiani Carl Andreas 101
Dieterici Johann 36, 37
Farver Dietrich 6
Fischer 28
Fischer Christian Gabriel 90
Fischer Heinrich 89
Flotwell Christian 57
Funk Georg 15
Funck Paul 77
Gehr Theodor 25
Gottsched Johann 16
Grabe Martin Sylwester 4
Gregorius Franz Christian 66, 67
Gütther Matthäus 22
Hallervord Gottlieb 95
Hartmann Philipp Jacob 20, 21
Hedio Andreas 14
Hermann Johann Christian 68
Hesse 69
Hesse Zacharias 12
Hintze Daniel 39
Hoepner Jacob 58
Hoffmann Valentin Heinrich 76
Hoynovius Michael 33
Hübner Christian 63
Katalog 75, 106
Knutzen Martin 91
Kreuschner Johann Heinrich 64
Kreutzfeld Johann Gottlieb 103
Kypke Johann David 99

Lange Michael 8, 29, 43, 48, 49
Lepner Friedrich 11, 13
Liedert Jacob Heinrich 98
Lilienthal Michael 86
Lochau 109
Lübeck Melchior 70
Lysius Johann Heinrich 81
Machenau 100
Mauritius 102
Meltzer Christian Daniel 84
Neumann Bartłomiej 30
Nicester-Onianus 9
Nicolaus Paul 5
Orlovius Andreas Johann 105
Paschke Daniel Heinrich 82
Pisanski Georg Christoph 107
Quandt Johann Jacob 96
Rabe Paul 38
Rappolt Karl Heinrich 92
Rast Georg Heinrich 56
Rasten Georg 7
Reccard Gottfeld Christian 108
Reimann Karl 73
Reyer Johann 51
Rhode Paul Friedrich 2
Reiger Anton 83
Salthen Daniel 87, 88
Sanden 44
Sanden Bernhardus 53
Sanden Heinrich 61
Schlippenbach 78
Schreiber Michael 50
Schroeder Theodor 52
Schrottberg Johann Jacob 74
Selle Friedrich 34
Spiess Johann Georg 45, 46
Stadtländer Friedrich 59
Stadtbibliothek Königsberg 65
Starck Johann Friedrich 40, 55
Stobaeus Michael 54
Stobben Isaak 41, 42
Stürmer Reinhold 23
Szczepanski 71
Thamm Johann 62
Thilo Valentin 3
Waga Stephan 93
Walther Christian 47
Wegner Gotfried 31

Weitzel 35
Wenzel Jacob 79
Werner Ludwig Reinhold 94
Willin 32
Witt Heinrich 60
Zeidler Christian 19
Zetzke Jacob 80

AUCTIONS - REGLEMENT

Welches von Rectore und Senatu hiesiger / Academie, biß auf S[e]r[enissime] Königl[iche] Mayest[att] aller=^gnädigste Confirmation aufgesetzt, 27 Julii 1725*

Art. 1

Es stehet keinem eine Bücher – Auction privato / anhn anzustellen frey, sondern es muß dazu / Academiae Rector umb Erlaubnüß ange=^sprochen werden, damit Sie auctoritate pu=^blica vorgenommen werde.

Art. 2

Wer also die Concession erhalten, muß einen / Catalogum entweder selbst aufsetzen, oder / durch einen andern fertigen laßen.

Art. 3

Der Catalogus aber muß dergestalt einge=^richtet seyn, daß die Bücher darin richtig / numeriret, des Autoris Vor=^und Zunahmen, / der Titul und Materie eines Buches, im=^gleichen die Zeit und der Ohrt, wo es ge=^druckt, dann in wie viel Theilen und in / was Format es bestehe, deutlich exprimi=^ret werden.

Art. 4

Damit in solchem Catalogo keine scandalen=^se Schrifften, confiscirte noch andern in / diesen Königreich verbotene Bücher ver=^zeichnet werden, soll derselbe denen Decanis / derer Facultäten, woran Bücher verhanden, zur / Censur übergeben folgends vom Academiae Rectore die Permission, daß er gedruckt, ertheilet / werden.

Art. 5

Wenn der Catalogus gedruckt, soll er nicht allein / in Tabula publica affigiret, sondern auch 14. / Tage vorher denen Professoribus und andern / Liebhabern der Bücher zugeschicket, und Ort / und Stunde, wenn die Auction ihren Anfang / nehmen soll, notificiret werden.

Art. 6

Die Bücher sollen 3. Tage vor der Auction / nach der im Catalogo befindlichen Ordnung / auffgesetzt, und denen, so es verlangen, / gezeiget werden.

* Archiwum Państwowe, Olsztyn, Uniwersytet w Królewcu, sygn. 1194.

Art. 7

Ehe es zum würcklichen Ausruff kommt, mag / zwar denen, die eine Auction aus frey=/en Willen anstellen, nicht gewehret wer=/den, ein und ander Buch vor billigen / Preiß extra auctionem an einen Käuffer / zu überlaßen : denen aber, welche mit / Schulden oneriret und also zur Auction / gezwungen werden, wird diese Freyheite / nicht verstattet, sondern sie seynd schuldig / alle und jede Bücher, die in dem Cata=//logo consigniret, in die Auction zu liefern: / es wäre denn daß die Creditores oder derer=/selben Communis Mandatarius ein anderes be=/liebten.

Art. 8

Mit dem Actu Auctionis soll es dergestalt ge=/halten werden, daß der Ausruff durch ei=/nen privilegirten Buchführer **oder sonst** ein / geschicktes und der Bücher erfahrnes Subje=/ctum, welches der Auctionirer in Vorschlag / bringen, und vom **Academiae Rectore** / wird approbiret werden, in Beyseynd / des Academiae Secretarii oder wenigstens / eines geschwornen **Notarii**, der des Lici=/tanten Vor= und Zunahmen wie auch den / Bott fleißig annotire, ohne Zank und Streit / geschehe. Dafern aber jemand zum unnü=/tzen Gezänk Ursach giebt, soll derselbe / sofort dem Academiae Rectori angezei=/get und mit gebührender Straffe ange=/sehen werden.

Art. 9

Der **Praeco** oder Ausruffer muß mit dem Au=/ctionirer in keinem conductamine stehen, / sondern aufrichtig verfahren, solcher gestalt, / daß er nach der Ordnung des Catalogi die / Zahl des Buches laut ansage, wenn ein / Buch in unterschiedenen Theilen besteht, solche nicht einzelnen, sondern zusammen pro=//clamire, aut die licitations quanta wohl achtge=/be, wenn die licitanten nicht mehr nachsetzen, / den gebotenen höchsten Preiß zum ersten, andern / und drittenmahl mit lauter Stimme anzeige, / und wenn vor Ausruffung des drittenmahls / keiner ein mehrers bietet, dem Meistbieten=/den das Buch zuschlage.

Art. 10

Und wie in solchem **Fall**, wenn Bücher ein=/mahl zum würcklichen Ausruff gekommen, dem / Auctionirer, unter dem Praetext, als wenn der / Preiß gar zu gering sey, dieselbe zurück zu neh=/men nicht vergönnet ist, es mag die Auctio / voluntaria oder necessaria seyn weil in / tali casu das remedium L.Z.C de rescind. / vendit : oder querela laesionis ultra dimidium / nicht stat hatt; es wäre denn ein großes / opus, worauff niemand etwas raisonnables / geboten.

Art. 11

Also soll dem, dem der Bott erstanden, davon / zurück zutreten und zu paenitiren unter / dem Schein, gleichsam das Buch so viel nicht / wehrt, nicht verstattet werden, sondern er / soll das licitirte quantum davor zu erlegen / schuldig, oder nach summarischen Verhör exe=/cutive von Academiae Rectore dazu ange=/halten, und dafern er so viel nicht in bonis / hätte, und gleichwohl durch sein licitiren // die Bücher auffgetrieben, seines Frevels halber / nach Befinden ernstlich gestraffet werden.

Art. 12

Damit aber das Auftreiben der Bücher, wie / auch alle Schein=Bötte so viel mehr evitiret / werden, soll weder dem Verkäuffer selbst, / noch durch andere, die er dazu suboniren, / möchte, zu licitiren vergönnet seyn. Wie=/drigens sollen beyde mit Straffe angesehen / werden.

Art. 13

Es soll auch kein Buch mit einem gewissen / Preise unter dem Praetext, als wäre schon / so viel darauff gebotten, sondern nur mit / dem pretio so während der Auction dar=/ auff gesetzt, ausgerufen werden.

Art. 14

Wenn zweene oder mehre, einerley Bott / auf ein Buch thun, wird der erste licitant / dem andern wie billig vorgezogen. Wo / aber die licitation zu einer Zeit geschehen, / ist die Sache per sortem zu entscheiden.

Art. 15

Der Auctionirer ist nach erstandenen Bott / das Buch folgen zu laßen nicht schuldig, biß / ihm das licitations quantum mit baarem / Gelde entrichtet. Es wäre denn daß er dem / Käufer gut willig borgen wolte.//

Art. 16

Dafern sich in denen Büchern ein defect finden / und Käufer denselben, ehe und bevor er dieselbe / abholen läbet, anzeigen möchte, soll Verkäufer / die eviction desfalß praestiren und gegen Zurück=/kehrung des Geldes die mangelhafte Bücher zurück / nehmen. Wenn aber die Bücher schon wegge=/tragen, mag Verkäufer der defecte halber nicht / belanget werden.

Art. 17

Damit aber weder die docentes noch discentes / von ihren Collegiis und ordinären Arbeit / abgehalten werden, sollen die Auctiones / zu keiner andern Zeit als des Mittwochens / und Sonnabends des Nachmittags, oder auch / in denen Ferien, da die Collegia juxta Sta=/tuta Academica cessiren, angestellet wer=/den.

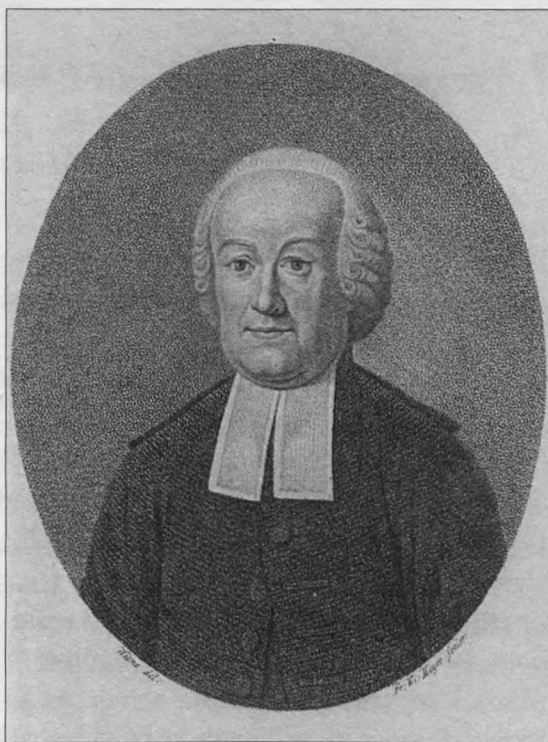
Art. 18

Damit auch die Eigenthümer der Bücher in / dem honorario nicht übersetzt werden: / so soll dem Secretario oder Notario, der / alles, was bey der Auction vorgehet, anno=/tirt, vor jeden Tag, wenn die Auction / Vor= und Nachmittag angestellet wird, / 2 fl. wenn aber dieselbe nur einen hal=/ben Tag etwa des Nachmittags nur al=/lein vorgenommen wird, 1 fl. gezahlet, // und soll es mit dem praecone oder Ausruffer / auf gleiche weise mit Entrichtung des honorarii / gehalten werden. Wenn aber ein Auctioni=/rer selbst die Mühe nicht nehmen und einen / Catalogum Librorum fertigen, sondern den / gantzen Vorraht von Büchern einem Buchfüh=/rer oder anderem Bücher verständigen Mannen / anvertrauen und ihm anmuhten wolte, daß / er die Bücher in Ordnung bringen, einen / Catalogum darüber fertigen, den druck / deßelben befördern, die Correctur über / sich nehmen, die Exemplaria unter die / Gelehrten distribuiren laßen, die Bücher / ausrufen, das Geld davor einnehmen, / und ohne Geld keinem ein Buch folgen / laßen, wiedrigenfalß selbst davor stehen / solte, demselben soll fünff pro Cent von / den einkommenden Geldern und nicht / ein mehres zu decourtiren frey stehen.//

Jerzy Krzysztof Pisanski (1725–1790)
– uczyony, znawca książki i bibliotek w Prusach Wschodnich
oraz jego księgozbiór*

Jerzy Krzysztof Pisanski¹ (1725–1790) należał do znanych postaci w środowisku naukowym XVIII-wiecznego Królewca. Zawdzięczał to, budzącej uznanie współczesnych, działalności zawodowej (jako nauczyciel) oraz aktywności naukowej. Po ukończeniu studiów na Albertynie pracował, najpierw jako profesor² szkoły łacińskiej na Starym Mieście (1748), a potem szkoły katedralnej na Knipawie, której był rektorem przez 31 lat. Ambicje Pisanskiego, pochodzącego ze skromnej pastorskiej rodziny, osiadłej w Piszku (Johanisburg, Jańsborg) położonego na peryferiach Królestwa Pruskiego, sięgały dalej. Widział siebie na Uniwersytecie. Jako „magister Weltweisheit” czytał na Albertynie cały *cursus philosophicum*. Potem, jako doktor teologii, wykładał dla studentów Akademii egzegetykę, apologetykę i historię Kościoła. Zajęcia te prowadził jako *akademischer Privatgelehrter*, formalnie bowiem stanowiska profesora na uniwersytecie z różnych biurokratycznych powodów, a pod koniec życia także z braku własnej chęci, nie otrzymał.

Dydaktyka nie wypełniała jednak całkowicie jego życiorysu. Wysoką pozycję w świecie nauki oświeceniowego Królewca zapewniała mu przede wszystkim jego intensywna pisarska aktywność na polu naukowym. Jego dorobek zamknął się ponad 100 pozycjami, nie licząc pozbawionych – w dość powszechnej opinii – walorów artystycznych różnych mów oraz wierszy, pisanych dla uczczenia konkretnych wydarzeń. Przewagę w jego dorobku ma tematyka dotycząca regionu pruskiego, przede wszystkim jego historii, szkolnictwa, ale także jego geografii, języka, i innych dziedzin. Na drugim miejscu pod względem liczebnym plasowały się przyczynki reprezentujące różne dziedziny teologii. Teologię cenił wysoko, działając na jej polu z dużym oddaniem.

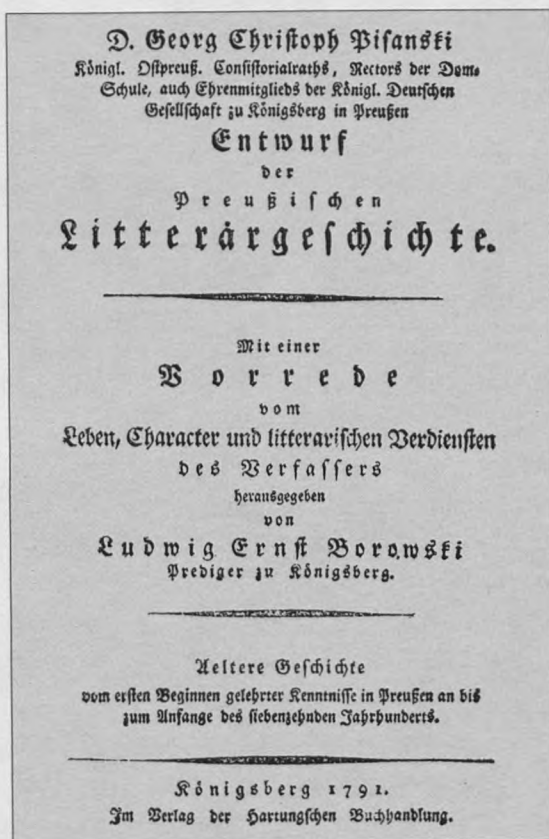
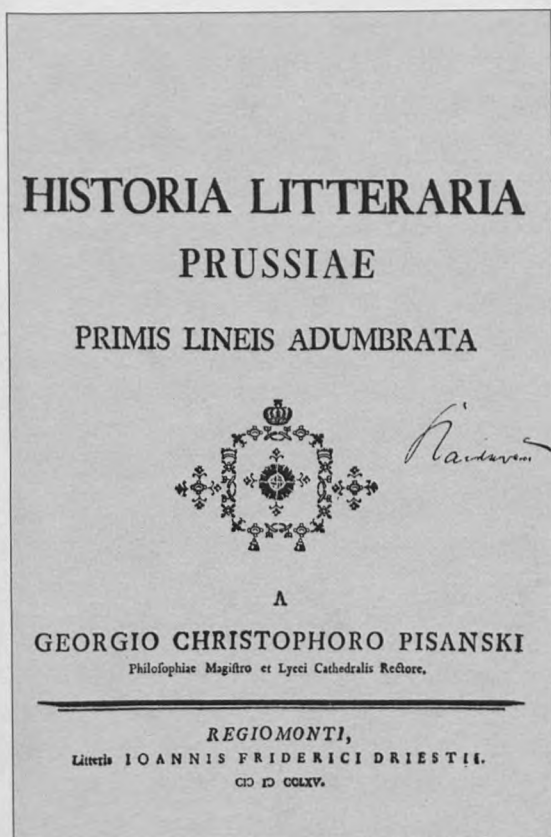

Jerzy Krzysztof Pisanski (1725–1790),
miedzioryt – aut. F. W. Meyer

Panorama Pisz, drzeworyt

Prawdziwą pasją jego życia była jednak historia Prus. Zajmowanie się nią sprawiało mu, jak pisał jego biografista, prawdziwą radość i było wytchnieniem od innych obowiązków. Dlatego z tego zakresu napisał nie tylko najwięcej pozycji, ale popełnił najważniejsze dzieło w swoim dorobku pt. *Historia litteraria Prussiae primis lineis adumbrata*, które ukazało się w czterech częściach, każda po cztery lub trzy arkusze objętości *in quarto*. Pierwsze dwie części zostały odbite w 1762 roku. Kolejne dwie w latach 1764 i 1765. Publikacja wzbudziła zainteresowanie. Na łamach redagowanego przez Jana Bogumiła Willamowa recenzyjno-bibliograficznego periodyku „Thornische Nachrichten von Gelehrten Sachen”³, po ukazaniu się każdej części, zamieszczano omówienia mocno podkreślające gruntowność wiedzy autora w zakresie poruszanej przez niego problematyki oraz bogactwo zawartych w nich szczegółów. Ta zaleta dzieła spowodowała, że w 1791 roku ukazała się jego poszerzona wersja, w przekładzie niemieckim. Wydawcą był Ludwik Ernest Borowski, miłośnik kultury pruskiej, a szerzej znany, jako pierwszy autor biografii Immanuela Kanta. Publikacja ta zawierała jednak tylko dwie księgi, a więc połowę dzieła Pisaskiego. Trzecia księga publikowana była we fragmentach na łamach czaso-

Karty tytułowe I i II edycji „dzieła życia” J. K. Pisanskiego

pisma Towarzystwa Starożytności „Prussia” pt. „Neue Preussische Provinzial-Blätter” w latach 1850–1853. W tym ostatnim roku bibliotekarz i archiwista królewiecki Fryderyk Adolf Meckelburg wydał trzy części razem w formie książkowej. Doceniając walory monografii Pisanskiego zachęcał do jej zakupu następująco: „każdy kto zajmuje się w naszej ojczyźnie wznoszeniem gmachu nauki, ten powinien je włączyć do własnego księgozbioru. W każdej naszej publicznej bibliotece nie może jego zabraknąć”. W kilkanaście lat później, w 1886 roku współpracownik Meckelburga z Archiwum Państwowego, Rudolph Philippi, wydał w oficynie Hartunga poprawiony pełen tekst pracy Pisanskiego pt. *Entwurf einer preussischer Litterär-geschichte in vier Bücher* w postaci tomu składającego się z 722 stron. Nowe wydanie odnotowane zostało w szeregu czasopism. Autorzy wzmianek, bądź szerszych recenzji przede wszystkim podkreślali, że dzieło Pisanskiego jest pomnikiem jego niezamordowanej pracowitości oraz kopalnią wiedzy dla każdego badacza zajmującego się historią pruskiej kultury.

W polskiej literaturze najszersze omówienie dał Chlebowski⁴, zwracając uwagę na bogactwo szczegółów, oraz bardziej ogólnych informacji, dotyczących dziejów polskiego piśmiennictwa oraz książki na terenie Prus. Na prace Pisanskiego powoływali się Bent-

kowski oraz Wiszniewski⁵ traktujący równie szeroko literaturę jak królewiecki erudyta⁶. W okresie powojennym, po zniszczeniach jakim uległy w latach 1944–1945 biblioteki z Prus Wschodnich, a zwłaszcza budowane od XVI wieku księżnice królewieckie, znaczenie *Literär-geschichte* wzrosło na tyle, że uznano za celowe wydanie reprintu edycji tego dzieła z 1866 roku⁷; ukazało się ono w Hamburgu w ramach serii *Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreussen*.

Polska literatura przedmiotu w ostatnim półwieczu wzbogacona zaś została kilkoma publikacjami na temat Pisanskiego oraz jego dorobku takich autorów, jak: Emilii Sukertowej-Biedrawiny, Stanisława Salmonowicza, Tadeusza Orackiego oraz Sławomira Wyszomirskiego⁸. Kładą one głównie akcent na związki autora *Literär-geschichte* z polską kulturą. Bliżej zajęła się tym dziełem i to w interesującym nas bibliologicznym aspekcie jedynie A. Żbikowska-Migoń⁹ w rozprawie poświęconej początkom bibliologii w Europie w XVIII wieku, co zwalnia nas tutaj ze szczegółowej analizy rozdziałów tej pracy zatytułowanych *Von den Bibliotheken, Buchdruckerei, Buchladen*. Ograniczymy się więc tylko do zaprezentowania najważniejszych konstatacji Żbikowskiej-Migoń¹⁰. Zwraca ona uwagę na bardzo bogatą oraz różnorodną podstawę źródłową, szczególnie we fragmencie prezentującym dzieje bibliotek. Pisanski korzystał nie tylko z zachowanych książek z zapiskami proveniencyjnymi, ekslibrisami oraz z katalogów inwentarzy bibliotecznych, ale również z korespondencji, diariuszy, dzienników podróży, a także z drobnych wzmianek w dziełach historiograficznych i innych. Materiał ten potrafił spożytkować do sformułowania właściwych wniosków na temat zawartości księgozbioru oraz jego udostępniania. Mniejszą uwagę, zwracał na sprawy bibliotekarskie¹¹. Dla tej problematyki nie miał zrozumienia, ponieważ biblioteka była dla niego skarbnicą wiedzy mającą służyć przede wszystkim pracy naukowej. Bardzo ogólnie pisał o sprawach drukarstwa, jeszcze mniej zaś o księgarstwie, ograniczając się niekiedy do podania rejestru nazwisk typografów królewieckich ułożonych w chronologicznym porządku.

W sumie jednak A. Żbikowska-Migoń¹² stwierdza, że na tle XVIII-wiecznej produkcji piśmienniczej na temat książki, efekty uzyskane na tym polu przez Pisanskiego są wyróżniające. Głównie dzięki zwartej prezentacji logicznie powiązanych faktów udokumentowanych stosunkowo obfitym materiałem źródłowym, dającej całościowy obraz życia książki na obszarze wschodniej części Prus, a zwłaszcza Królewca. Dzieło Pisanskiego wsparte dokonaniem na obszarze badań nad książką przez innych uczonych dawnego Królewca zapewniło dawnej stolicy Prus Książęcych pozycję jednego z ważniejszych ośrodków bibliologicznych w Europie w XVIII wieku¹³. Niżej będę się starał odpowiedzieć na pytanie, jakie okoliczności złożyły się na eksponowane miejsce środowiska naukowego Królewca, a zwłaszcza Pisanskiego, w nowej dyscyplinie wiedzy – kształtującej się w epoce oświecenia.

W pierwszej kolejności zwrócę uwagę na kondycję życia naukowego „Haupt- und Residenzstadt Königsberg” liczącego u progu stulecia światła 40 tys. mieszkańców, zaś u jego schyłku dwa razy więcej. Niewątpliwie ważnym czynnikiem mającym wpływ na inten-

sywność życia naukowego miał uniwersytet królewiecki¹⁴ obchodzący w latach studiów Pisanskiego jubileusz dwóchsetlecia swego istnienia, który – o czym warto wspomnieć – uczcił to wydarzenie publikacją zawierającą zestawienie studentów Albertyny z sierpnia tamtego roku¹⁵. Tak jak u początków swego funkcjonowania uczelnia królewiecka wzorowana była na uniwersytecie w Wittenberdze, to w XVIII stuleciu bliska jej była Georgia Augusta w Getyndze. Nie znaczy to, że osiągnięcia Albertyny były bardziej znaczące od tych, jakie właściwe były prowincjonalnej szkole wyższej. Ale przecież jej profesorem był Immanuel Kant, którego miejsce w historii filozofii jest konsekwencją nie tylko jego geniuszu, ale również kondycji nauki uprawianej na królewieckiej uczelni. Korzystnie o niej świadczy także ranga naukowa, jaką uzyskali w świecie nauki niektórzy jej absolwenci. Można tutaj wymienić Jana Krzysztofa Gottscheda (1700–1766), znakomitego teoretyka literatury zaliczanego do wąskiej grupy czołowych przedstawicieli niemieckiego oświecenia, jak również dwóch innych uczonych mających spore osiągnięcia na polu filozofii, Jana Jerzego Hammanna (1730–1788) oraz Jana Gotfryda Herdera (1744–1803). Można do nich dołączyć jeszcze, należących do przyjacielskiego kręgu Kanta, pisarza Teodora Bogumiła von Hippela (1741–1796) oraz poetę Jana Jerzego Scheffnera (1736–1820), znanego przede wszystkim dzięki przebogatej spuściźnie epistolograficznej, o dużych walorach poznawczych dla badaczy życia naukowego i literackiego Królewca epoki oświecenia¹⁶.

Od lat 40. dodatkowego impulsu stymulującego życie umysłowe Królewca dostarczała aktywność Królewskiego Towarzystwa Niemieckiego¹⁷ (Königliche Deutsche Gesellschaft in Königsberg) założonego z inspiracji wspomnianego Gottscheda, który miał stosowne doświadczenie w tej materii, powołując do życia wcześniej takie towarzystwo w Lipsku. Jego celem była pielęgnacja języka niemieckiego i niemieckiego piśmiennictwa, a także kształtowanie zachowań patriotycznych i monarchicznych. Pisanski był od 1757 roku wicedyrektorem tego Towarzystwa, którą to funkcję piastował do 1766 roku. Członkowie Towarzystwa byli zobowiązani do twórczości pisarskiej, tak literackiej, jak i naukowej, wygłaszania wykładów i innych aktywnych form uczestnictwa w życiu kulturalnym.

W 1754 roku ukazał się pierwszy tom pism własnych Towarzystwa, a potem kolejne. Wytłoczone one zostały w tej samej oficynie, co poszczególne części *Historia litteraria*, a później ich poszerzona wersja niemiecka, w firmie należącej do rodziny Hartungów. Kolejni członkowie tej dynastii zajmującej się drukowaniem, wydawaniem, a także intro-ligatorstwem, jak również księgarstwem, o czym wspomnimy niżej, odegrali istotną rolę w cyrkulacji piśmiennictwa naukowego, zwłaszcza po zakupieniu przez Jana Henryka Hartunga starej drukarni Reussnerowskiej, łącznie z przywilejem tłoczni akademickiej. Bito w niej wszelkie dysertacje, podręczniki akademickie, a także dzieła profesorów Albertyny. Hartungowie na tym polu byli wspomagani, w różnym zakresie, przez inne oficyny. W połowie XVIII wieku w Królewcu działało wszakże jeszcze kilka pras drukarskich¹⁸. Ich produkcja zaspokajająca tylko w części rynek czytelniczy była uzupełniana przez import realizowany przez miejscowe placówki księgarskie¹⁹.

Urządzano wiele aukcji księgozbiorów. W XVIII wieku było ich znacznie ponad 100. W niektórych latach było 5–7 licytacji książkowych²⁰. Dawały one okazję do uzupełniania zbiorów starszą literaturą, nieobecną w placówkach księgarskich. W I połowie XVIII wieku ton księgarstwu królewieckiemu nadawała księgarnia pozostająca przez trzy generacje w rękach rodziny Hallervorda²¹. Po śmierci jej ostatniego właściciela, Gottfryda przeszła w ręce Hartungów, którzy prowadzili ją z dużym powodzeniem w XVIII stuleciu, jak i następnym. Najbardziej jednak znana w środowisku królewieckim epoki oświecenia, była oficyna należąca do Jana Daniela Kantera²². Mając zmysł handlowy, a także skłonności do występowania w roli mecenasa uczonych oraz artystów, uczynił z niej siedzibę nazywaną raz „Börse für Gelehrtenwelt der Stadt” innym razem „Café littéraire”. Dawała ona uczonym, a także studentom możliwości nie tylko towarzyskiej pogawędki, poczytania gazet, ale również przewertowania katalogów oraz pożyczenia książek do domu. Z gościny Kantera korzystali wszyscy luminarze miejscowego świata uczonych oraz literatów, spośród których tutaj można wymienić, wspomnianego redaktora toruńskiego periodyku nazywanego „Pruskim Pindarem”, Willamowa, oraz znanego na gruncie polskiego bibliotekarstwa – mówiąc oględnie – od nie najlepszej strony, Abrahama Jakuba Penzela²³. Kanter licząc na pozyskanie potencjalnego klienta korespondował z biskupem kijowskim Józefem Andrzejem Załuskim²⁴. Trzeba tutaj jeszcze dodać, że Kanter, a także Hartung prowadzili ożywioną działalność wydawniczą.

Trudną do przecenienia rolę w życiu umysłowym Aten Północy, jak niektórzy określali z emfazą Królewiec, odegrały biblioteki, tak publiczne, jak i prywatne. Tych pierwszych w XVIII wieku były cztery. Trzy spośród nich początkami sięgały czasów księcia Albrechta. Były to biblioteki: Zamkowa (30 tys. tomów), Akademicka (6 tys. tomów) oraz Miejska (12 tys. tomów), czwarta natomiast Wallenrodzka (6 tys. tomów) założona została w latach 30. XVII wieku²⁵. Ich zbiory będące w dużym stopniu komplementarne w stosunku do siebie, powiększane sukcesywnie przez stulecia, w epoce oświecenia czyniły je ważnymi placówkami w życiu naukowym Królewca. Istotne miejsce w nim zajmowały także duże księgozbiory prywatne. W *Literärgeschichte* Pisanski scharakteryzował 40 największych²⁶. Były wśród nich zbiory imponująco duże, wskazując na to, iż życie bibliofilskie w XVIII wieku w Królewcu było intensywniejsze niż w Elblągu i Toruniu²⁷, niewiele zaś wydawało się ustępować bujnością nadmotławskiej metropolii²⁸. W każdym bądź razie, rozsprzedany na aukcji w 1751 roku księgozbiór Daniela Saltheniusa, między innymi w ręce przyszłego fundatora towarzystwa naukowego Societas Jablonoviana, Józefa Aleksandra Jabłonowskiego²⁹, miał około 22 tys. książek³⁰, a więc mniej więcej tyle, ile biblioteka znakomitego bibliofila gdańskiego Henryka Wilhelma Rosenberga, uważana za największy księgozbiór prywatny przedrozbiorowej Polski.

Oprócz zasygnalizowanych czynników ważny wpływ na ukształtowanie się formacji intelektualnej Pisanskiego miało grono jego profesorów i krąg najbliższych przyjaciół żyjących w Królewcu oraz kilku, z którymi pozostawał w kontakcie korespondencyjnym. Wśród tej grupy osób należy tutaj wymienić takich ludzi książki, jak Michał Lilienthal,

Ernest Tschepius, Jakub Henryk Liedert, Fryderyk Samuel Bock oraz spoza Królewca Jan Daniel Hoffmann i Jerzy Daniel Seyler z Elbląga, Michał Krzysztof Hanow z Gdańska, czy wspomniany już Jakub Perard oraz Jan Karol Konrad Oelrichs ze Szczecina (później Berlina)³¹. Na bliskie kontakty tego ostatniego z Pisanskim oraz środowiskiem naukowym Królewca wskazuje m.in. fakt dedykowania właśnie jemu wydanego w 1791 roku *Literärgeschichte*, a także członkostwo Oelrichsa w Królewskim Towarzystwie Niemieckim w Królewcu³², którego stosunkowo niewielki księgozbiór³³ zawierał kilkanaście jego pozycji. Byli oni prawie wszyscy aktywni naukowo na wielu polach wiedzy, w tym także bibliologii. Dotyczy to zwłaszcza Hoffmanna, Hanowa i Oelrichsa³⁴, reprezentujących typ umysłowości właściwej epoce baroku i wczesnego oświecenia, zdominowanej przez erudycyjną wiedzę, kosztem szerszej teoretycznej refleksji.

Georg Andreas Helwing (1666–1748),
dziadek J. K. Pisanskiego, miedzioryt

Dzieło Pisanskiego mocno wyrastające, w ocenie Żbikowskiej-Migoniowej, ponad standardową produkcję bibliologiczną tamtego czasu, nie powstałoby bez fascynacji Pisanskiego historią regionu pruskiego zaszczerpioną przede wszystkim w domu dziadka, Jerzego Andrzeja Helwina, pastora w Węgorzewie, a zarazem znakomitego botanika i mineraloga. W domu dziadka też, jak podaje Pisanski w autobiografii, jego natura została przyzwyczajona do długiego i zmuśnego wysiłku, oraz niezbędnej w nauce wytrwałości. Borowski pisał, że jeszcze na kilka tygodni przed śmiercią prowadził intensywną pracę naukową. Często podkreślano jego wyjątkową pilność. Cechy te łączył z wieloma zaletami intelektu. Podziwiano go za uzdolnienia językowe. Znał oprócz greckiego, łacińskiego i hebrajskiego kilka nowożytnych języków – poza niemieckim, francuski i włoski, a także polski. W opanowaniu tego ostatniego pomagał mu fakt, że faktycznie miasto jego urodzenia wspomniany Pisz, położony blisko granicy z Polską, zdominowany był przez ludność mówiącą po polsku. Zdumiewał łatwością z jaką recytował z pamięci duże fragmenty z dzieł greckiej i łacińskiej klasyki. Dla uczonych regionalistów był chodzącą encyklopedią w sprawach pruskich.

Tę polihistoryczną wiedzę zawdzięczał przede wszystkim Pisanski bibliotekom. Jego przygoda z nimi zaczęła się w 1742 roku, kiedy wpisał swoje nazwisko do matrykuł

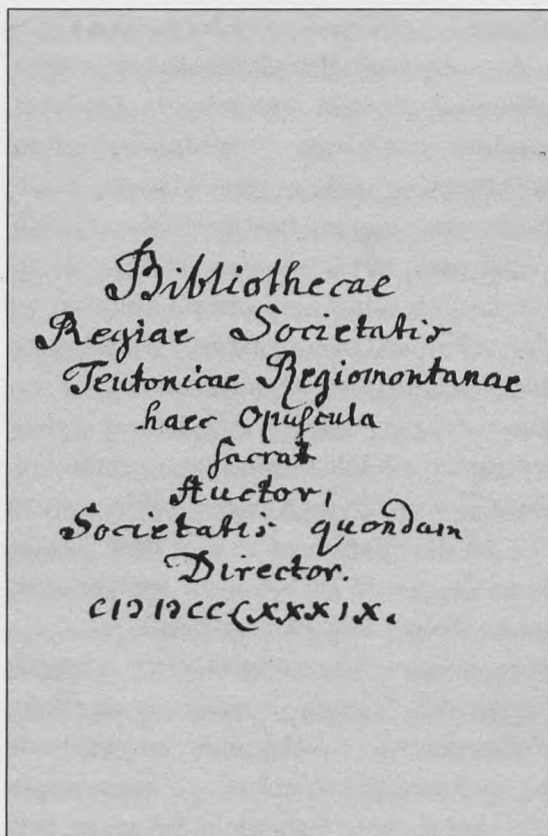
Albertyny, jako jej student. Wspomniany już wydawca jego dzieła życia, pisząc o latach studiów, podkreślił że „Chyba nigdy żaden młodzieniec nie korzystał z bibliotek publicznych naszej miejscowości tak intensywnie i pilnie, jak on”³⁵. Faworyzował Bibliotekę Zamkową, zjawiając się punktualnie w godzinach jej otwarcia. Czynił tak ze względu na jej cenne zbiory, a także kierującego nią w latach jego studiów, profesora teologii Jana Behma, który nauczył Pisanskiego, co podkreśla on na kartach autobiografii „cudownej sztuki” sporządzania ekscerptów. W późniejszych latach Pisanski wzbogacał ją darami pieniężnymi³⁶. W 1773 roku miał objąć w Bibliotece Zamkowej nie obsadzoną funkcję podbibliotekarza³⁷. Nie doszło do tego, ponieważ Pisanski przed przyjęciem oferty, oczekiwał zapewnienia władz, że z chwilą pojawienia się wakatu na stanowisku kierownika, on zostanie na nie powołany; jednak uznano jego doświadczenie bibliotekarskie, jakie uzyskał w kierowaniu niewielką biblioteką szkoły katedralnej³⁸ za niewystarczające do sprawowania tej funkcji. Ponadto zdawano sobie zapewne jasno sprawę, że jego miłośnictwo książki nie pomagałoby mu w wywiązywaniu się z obowiązków bibliotekarskich, a nawet byłoby przeszkodą. Tymczasem książnica zamkowa potrzebowała kogoś, kto zająłby się uporządkowaniem chaosu, w jaki wprowadził ją ówczesny kierownik, profesor Albertyny Fryderyk Samuel Bock, autor pierwszej naukowej według ówczesnych standardów biografii księcia Albrechta, zajęty przede wszystkim pomnażaniem swego dorobku naukowego.

Pisanski chętnie bywał w Bibliotece Wallenrodzkiej oraz Miejskiej, których bibliotekarzami byli jego bliscy przyjaciele, wspomniani Tschepius w pierwszej i Lilienthal w drugiej. Zaglądał do Biblioteki Akademickiej. Książnice te posiadały swoje własne rękopiśmienne katalogi ułatwiające orientację w zbiorach, ale liczne niedoskonałości oraz wady jakimi były obarczone obniżały znacznie ich walory. Stąd w środowisku królewieckich uczonych powstał projekt wydania drukowanego katalogu rejestrującego zbiory tych trzech książnic, wolnego od usterek właściwych rękopiśmiennym indeksom. Pisanski należał do grupy tych najbardziej zawiedzionych potencjalnych użytkowników tego katalogu, gdy projekt nie doszedł do skutku³⁹. Nie krył przed nim żadnych tajemnic skromny księgozbiór biblioteki szkoły katedralnej w Knipawie. Jako rektor tej szkoły w latach 1759–1790 zajmował się także prowadzeniem biblioteki⁴⁰ sięgającej swoimi początkami 1643 roku. Trzeba stwierdzić, że z tych powinności wywiązywał się nieźle. Zwiększył księgozbiór z 1080 tytułów (1210 tomów) do 1350 tytułów (1612 tomów). Stało się to możliwe dzięki temu, że wprowadził w życie obowiązek przekazywania bibliotece przez absolwentów gimnazjum książek⁴¹ (albo pieniędzy na ich zakup), a także na skutek rosnącego zainteresowania środowiska naukowego Królewca szkołą katedralną, co znalazło swój wyraz między innymi w licznych darach książkowych, jakimi zasilano jej księgozbiór. Każdą darowaną pozycję, zaopatrywał Pisanski własnoręcznie w dedykację oraz informację o cenie książki i jej oprawie. Uporządkował również księgozbiór, który w chwili przejścia przez niego znajdował się w zaniedbaniu i nieładzie. Książki ustawił na regałach. Przede wszystkim zaś założył księgę akcesyjną oraz katalog alfabetyczny. Oba dokumenty miał prowadzić wzorowo do ostatniego dnia swego życia. Nie możemy niestety jednak zwery-

fikować tej opinii, ponieważ „Catalogus Bibliothecae Lycei Catedralis adornatus a Georgio Christophoro Pisanski Rectore” mieszczący oba spisy zaginął podczas ostatniej wojny.

Korzystał także z bibliotek prywatnych, głównie ze zbiorów jego szwagra, Liederta, zawierających prawie wszystko, co dotyczyło regionu pruskiego, ze średniowiecznymi manuskryptami, niespotykanymi w żadnej innej bibliotece królewieckiej włącznie. Ślady lektur tychże rękopiśmiennych unikatów obficie występują w *Literär-geschichte*. Służyły mu także zbiory Michała Lilienthala, któremu zazdrościł, że pisząc swoje bibliograficzne prace, wszystkie potrzebne mu książki ma pod ręką. Nie odmawiali mu poszukiwań we własnych księgozbiorach i inni bibliofile królewieccy. Pisanski nie musiał korzystać wyłącznie z bibliotek publicznych czy prywatnych. Miał przecież także własną bibliotekę. Przyносиła mu ona oczekiwane profity, przede wszystkim w drugiej połowie jego życia, najbardziej płodnej pisarsko, które wiódł w sposób nadzwyczajnie ustabilizowany. Jako rektor kni-pawskiego gimnazjum mieszkał, jak podaje *Adres- Calender für das Königreich Preussen und insbesondere der Hauptstadt Königsberg* na rok 1770 „in der Magister-Gasse in dem Rektor Hause”⁴². Z domu udawał się regularnie do kościoła, potem do szkoły, a następnie na uniwersytet. Stamtąd wracał w domowe pielesze do swoich książek oraz pióra.

Księgozbiór przyszłego erudyty narastał stopniowo, w miarę coraz wyższych apanaży, jakie otrzymywał za swoją działalność oraz zyskiwania lepszego rozeznania na rynku księgarskim. Kompetencje Pisanskiego na tym polu oceniano wysoko, m.in. na podstawie racjonalnych zakupów książek do biblioteki szkoły katedralnej, której – o czym wspomniano – był profesorem irektorem. Warto tutaj dodać, że te jego zdolności znane były także poza Królewcem, o czym świadczy fakt, że Pisanski dostarczał książki dla profesorów z Torunia oraz Gdańska: Centnera, Kühnholda, Paulego z Halli oraz dla tak wymagającego znawcy książek oraz bibliofila jak Jan Daniel Hoffmann z Elbląga⁴³. Można przypuszczać, że część spośród 150 druków tłoczonych w Królewcu, jaka znajdowała się w składającym się z przeszło 4 tys. tytułów księgozbiorze tego ostatniego kolekcjonera⁴⁴ została przesłana przez Pisanskiego. Do Dorpatu ekspediował książki na adres zajmującego się historią Inflant, Fryderyka Konrada Gadebuscha⁴⁵. Zbiory swoje znacznie rozszerzył wchodząc w posiadanie części książek jakie pozostawił jego zmarły dziadek Helwing⁴⁶. Nie zaprzepaścił szansy powiększenia swego księgozbioru o interesujące go pozycje z rozprzedanej biblioteki urzędnika z Gąbina, miłośnika historii ojczystej Ludwika Reinholda von Wernera⁴⁷ (zm. w 1751 r.), z którym pozostawał Pisanski przez dłuższy czas w żywym kontakcie korespondencyjnym⁴⁸. Udało mu się też wzbogacić własny księgozbiór m.in. o teksty dwóch modlitw autorstwa księcia Albrechta, napisane jego ręką⁴⁹. Pisanski budował swój księgozbiór wykorzystując przede wszystkim możliwości, jakie stwarzał w tym zakresie miejscowy rynek księgarski. Podobnie, jak jego wielki ziomek I. Kant nie opuszczał Królewca. Wyjątkiem jest tutaj jego eskapada w towarzystwie szambelana królewskiego Ahaswera Henryka Lehndorffa⁵⁰, jaką odbył pod koniec maja 1779 roku do Lidzbarka Warmińskiego na zaproszenie „księcia poetów”, biskupa Ignacego Krasickiego⁵¹. Nie przywiózł z niej jednak, jak się wydaje żadnych książek⁵²; biskup – namiętny kolekcjoner, ale i także

Dedykacja J. K. Pisanskiego na wol. darowanym Królewskiemu Towarzystwu Niemieckiemu

Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu)⁵⁷ należał wcześniej do Pisanskiego; w *Literärgeschichte* w kilku zdaniach podaje zawartość tego dzieła⁵⁸. Na to, że tekst rękopiśmienny szczerze zajmujący marginesy oraz interfolia zwiększające objętość książki co najmniej o połowę, położony został ręką Pisanskiego wskazuje fakt, że we fragmencie dzieła prezentującego jego dorobek, uzupełnienia są tak szczegółowe, że nie mogły one nie pochodzić od niego.

Jesteśmy tutaj skazani na przypuszczenia, ponieważ Pisanski traktując księgozbiór jako warsztat pracy naukowej nie szedł śladem swoich przyjaciół bibliofilów oraz wielu innych zbieraczy książek dawnego Królewca, którzy swoje książki zdobili ekslibrisami. Mam tutaj na uwadze m.in. Michała Lilienthala, jego syna, Ludwika Ernesta Borowskiego oraz wielu innych⁵⁹. Pisanski nie zaopatrywał książek także w zapiski własnościowe. Znana jest mi jedna książka, będąca jego własnością, zanim podarował ją do zbiorów Królewskiego Towarzystwa Niemieckiego. Jest to klocek⁶⁰ (obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu) zaopatrzony w następującą rękopiśmienną dedykację: *Bibliothecae || Regiae Societatis || Teutonicae Regiomontanae || haec opuscula || sacrat || Auctor Societatis quondam || Director || 1789 (rz...)*. Niewykluczone, że na tej drodze do zbiorów Towarzystwa trafiło jeszcze wiele innych druków Pisanskiego, spośród 53, jakie rejestruje

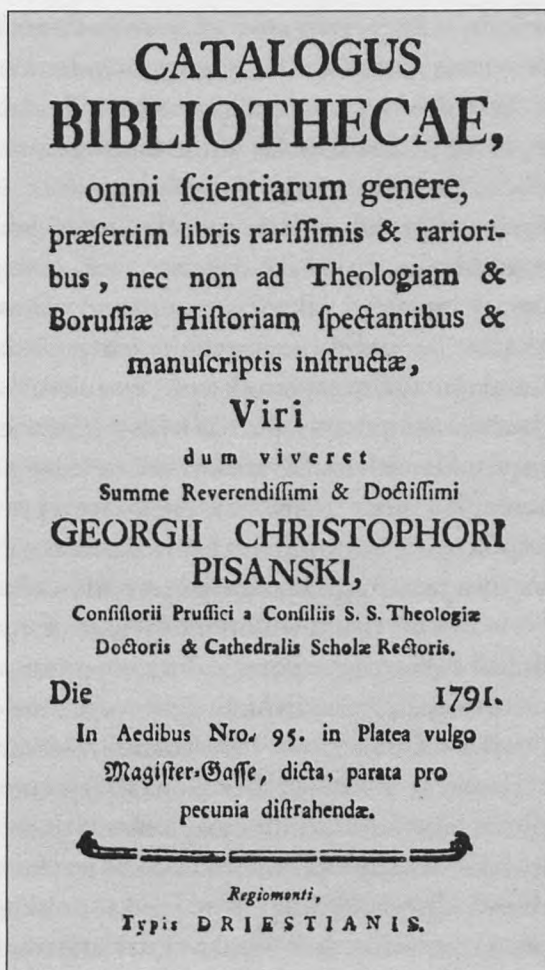
sybaryta w liście do Lehndorffa poprzedzającym tę wizytę, obiecywał Pisanskiemu wszelkie wygody pobytu, ze śpiewem słowików włącznie, nie wspominając wszakże nic o książkach⁵³.

Mówiono o nim, że „jego książki zastępowały mu przyjaciół i dzieci”⁵⁴. Nie jest to jednak stwierdzenie w pełni trafne. Pisanski rzeczywiście pozostawał w bliskich kontaktach z wąskim kręgiem osób, a ze związku małżeńskiego z Joanną Agnieszką Liedert⁵⁵, siostrą jego najbliższego przyjaciela, nie miał dzieci, to jednak gromadzone przez niego książki nie stanowiły dla niego substytutu nie do końca zaspokojonego życia emocjonalnego. Traktował je jako narzędzia informacji. Książki z własnej biblioteki pokrywał gęstym komentarzem, w tym także swoje wydane drukiem pozycje⁵⁶. Niewykluczone, że wolumin zawierający *Literarische Nachrichten von Preussen* (Leipzig–Dresden 1781) J. F. Goldbecka pochodzący ze zbiorów Królewskiego Towarzystwa Niemieckiego w Królewcu (obecnie w księgozbiorze

rękopiśmienny katalog⁶¹ tejże biblioteki z XIX wieku.

W tymże katalogu Królewskiego Towarzystwa Niemieckiego, oprócz zarejestrowanych 53 tytułów prac Pisanskiego odnotowana jest jeszcze jedna pozycja związana z jego osobą⁶². Jest to katalog aukcyjny jego biblioteki zlicytowanej w 1791 roku⁶³. Egzemplarz tego katalogu znajdujący się obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu⁶⁴, zaopatrzony w pieczętkę: „Königliche Deutsche Gesellschaft in Königsberg” jest tym samym, o którym Philippi we wstępie do *Literär-geschichte* wspominał, że jest jedynym jaki się zachował. Składa się on z 208 numerowanych stron w formacie 8°. Odbity został w Królewcu przez drukarnię prowadzoną przez Dorotę Katarzynę Driest, wdowę po Janie Fryderyku, typografie wszystkich czterech części *Historia litteraria Prusiae*. Karta tytułowa sporządzona w języku łacińskim, informuje, że sprzedaż książek ze wszystkich dziedzin wiedzy, a zwłaszcza rzadkich druków z zakresu teologii i historii Prus odbędzie się na ulicy Magisterstrasse w domu, w którym zamieszkiwał Pisanski. Nie znamy dokładnie daty, kiedy odbyła się aukcja. Na karcie tytułowej katalogu jest wolne miejsce po słowie „Die”; w trakcie jego tłoczenia nie była jeszcze ona ustalona. Najpóźniej miała jednak miejsce, w kilkanaście miesięcy po śmierci Pisanskiego, która nastąpiła po trzymiesięcznej chorobie 11 listopada 1790 roku, o czym doniosły rychło na pierwszych stronach gazety królewskiej. Zmarłego uczcili ułożonymi na tę okazję odami nauczyciele oraz uczniowie szkoły katedralnej, przyjaciele, a również J. H. Liedert⁶⁵.

Wracając do charakterystyki katalogu należy stwierdzić, że opisy poszczególnych pozycji wykonane są na ogół zgodnie ze standardami właściwymi XVIII-wiecznym katalogom aukcyjnym. Składają się z podstawowych elementów opisu katalogowego: imienia, nazwiska, tytułu, formatu i miejsca wydania. Brakuje w zasadzie tylko nazwy oficyny lub nazwiska typografa. Oczywiście są także zapisy mniej precyzyjne, a niekiedy bardzo ogólne, zwłaszcza w przypadkach, gdy chodziło o pozycje niewielkie objętościowo, często zawierające piśmiennictwo okolicznościowe; stosunkowo niewiele jest jednak opisów

Karta tytułowa katalogu aukcyjnego biblioteki J. K. Pisanskiego

w formie: *Einige groentheils theol. Disputationen*, czy *Exemplare kleiner Schriften und Disputationen*. Nieznany nam autor katalogu z równą starannością rejestrowa woluminy zawierające pojedyncze druki, jak i składające się z kilkudziesięciu tytułów; największe klocki, składają się z ponad 50 druków. W sumie katalog odnotowuje 3300 druków i 50 rkopisw⁶⁶.

Nie by to więc pod względem wielkości księgozbiór imponujący na tle największych, liczących po kilkanaście tysięcy tomów, jakie posiadali jego królewieccy wspcsni, ale znacznie większy od składającego się z około pół tysiąca ksizek księgozbioru Kanta. Pisanski nie miał przecież, jak już wspomniano, skłonności namienego kolekcjonera gromadzącego ksiązki dla samej przyjemności ich posiadania. Analiza jego księgozbioru na podstawie Katalogu aukcyjnego wskazuje, że zbiera to co stanowiło przedmiot jego zainteresowa i działalności naukowej⁶⁷. Nie było w nim wiele tzw. bibliofilskich białych kruków, w rodzaju wspomnianych autografów modlitw księcia Albrechta, a tym bardziej monet, medali, miedziorytów, instrumentów różnego typu i przeznaczenia. Miał jednak posiada, jak podaje współczesny Pisanskiemu Ludwik Baczek⁶⁸, tzw. naturalia, spośród których jego zdaniem na uwagę zasługuje zbiór jaj wysiadywanych przez ptaki na terenie Prus.

Wśród druków dominowały, co jest zrozumiałe w kontekście intelektualnych upodoba Pisanskiego, pozycje łączone przez prasy królewieckie. Było ich przeszło 800, znacznie mniejszą liczb druków partycypowały w bibliotece Pisanskiego łącznie innych miast pruskich, Gdańska ok. 130 drukami, za warsztaty Elbląga i Torunia wzbogaciły księgozbiór Pisanskiego w sumie tylko około 30 tytułami; wśród tych ostatnich druków uwagę zwracają pisma jego korespondentów z obu tych miast: Hoffmanna, Seylera oraz Centnera. Przeważało wyraźnie piśmiennictwo w języku niemieckim oraz łciskim. Miał także około dwóch dziesiątek ksizek w języku polskim. Pisanski wywodzący swoje pochodzenie od polskiej szlachty, zna wszakże język „sarmacki”, nie ustępując pod tym względem, jak pisa, gubia się nieco w swojej erudycji, Owidiuszowi⁶⁹. Językowi polskiemu powici dwa studia. W jednym z nich pisa, że kto uważnie przejrzy rozprawy Starowolskiego, Brauna, Załuskiego, Janockiego, Jabłonowskiego, Mitzlera, „*Thornische Nachrichten von Gelehrten Sachen*”, a także inne publikacje, nie bez podziwu będzie mógł skonstatowa, jak przelawne dzieła prozaiczne czy to poetyckie Polska wydała i wydaje⁷⁰.

Owe wspomniane kilka tysięcy druków oraz około pół setki rękopisów ułożonych jest w omawianym katalogu aukcyjnym w 7 działach. Zawartość i liczebność powyższych działów prezentuje się następująco:

I. <i>Libri theologici</i>	836
II. <i>Auctores classici Graeci et Latini</i>	103
III. <i>Libri ad Philologiam Litteras humaniores et rem Scholasticam</i>	354
IV. <i>Libri ad historiam politicam et litterarium Geographiam, Chronologiam et Antiquitates spectantes</i>	364
V. <i>Libri historiam Prussicam et Polonicam illustrantes</i>	954
VI. <i>Libri Hist. Pruss. Poetae & Musici Prussici</i>	84
VII. <i>Libri Mathematici, philosophici, physici, & miscellanei</i>	166

Jak widać z tego zestawienia, najwięcej jest druków dotyczących tej dziedziny, jaka była pasją Pisanskiego, a więc wiedzy o Prusach obejmującej w pierwszej kolejności historię. Na piśmiennictwo z tego zakresu składają się dzieła dotyczące czasów Zakonu Niemieckiego, okresu lenna oraz czasu budowania państwa brandenbursko-pruskiego i Królestwa w Prusach. Są wśród nich dzieła Dusburga, Runaua, Schütza, Hartknocha m.in. *Altes und Neues Preusen*, (od lektury którego to dzieła, w czasach szkolnych, zaczęła się fascynacja Pisanskiego Prusami), Lengnicha, Zerneckiego, Baczki. Bardzo bogato reprezentowana jest problematyka geograficzna regionu pruskiego, z hydrografią, mineralogią i meteorologią z m.in. pracą przyszłego twórcy imperatywu kategorycznego *Ob die Westwinde in unsern Gegenden darum feucht seyn, weil sie über ein grosses Meer streichen*⁷¹ oraz z książkami z innych dziedzin wiedzy o ziemi. Miał kilkanaście pism poświęconych bursztynowi, z klasycznym opracowaniem książęcego medyka z XVI wieku, Andrzeja Aurifabra. Bardzo eksponowane miejsce w księgozbiorze Pisanskiego znalazło dość szeroko prezentowane w jego *Literärgeschichte* szkolnictwo z historią poszczególnych szkół różnego szczebla z preferencją jednak dla średnich z ich programami, wykazami profesorów i biografiami wybitnych nauczycieli. Nie brakuje też druków oraz rękopisów odnoszących się do Akademii. Obok dysertacji są też pisma informujące o jej przywilejach, promocjach magisterskich i doktorskich, profesorach i studentach. Szczególnie wieloma pozycjami znalazł odzwierciedlenie jubileusz 200-lecia założenia Akademii. Liczebnością wyróżniają się prace z zakresu językoznawstwa, będącego przedmiotem jego studiów, opierające się na jego poliglotycznych uzdolnieniach, o których wspomnieliśmy już wyżej. Spośród *prussica* warto zasygnalizować obecność w księgozbiorze Pisanskiego popularnego w tym czasie piśmiennictwa ewokującego różne katastrofy żywiołowe, jakie nawiedziły Prusy, jak zarazy, ostre mrozy, gwałtowane opady deszczu, powodzie, pożary; szczególnie bogatą dokumentację posiada ostatni pożar z roku 1764, który dotkliwie poranił miasto, trawiąc duży fragment jego historycznej zabudowy⁷² razem z jego niektórymi wspaniałymi księgozbiorami; diakon jednego z kościołów, Jan Henryk Daniel Moldenhawer, w wygłoszonym z tej okazji kazaniu wspomniął, że stracił m.in. księgozbiór składający się z 3 tys. rzadkich książek⁷³. Imponująca jest liczebnie literatura okolicznościowa z utworami najwybitniejszego barokowego poety Królewca Szymona Dacha⁷⁴ (jest także rękopiśmienna bibliografia jego poetyckiej spuścizny) oraz innymi przedstawicielami „Królewieckiego Kręgu Poetyckiego” na pierwszym planie, w tym także utwory piszącego po polsku Krzysztofa Kaldenbacha⁷⁵. Dominują epicedia, niekiedy niestety zarejestrowane w Katalogu w sposób bardzo ogólny, np. w formie: „Ein Band von 22 Leichenpredigten und Lebenslaufen gelehrten und angesehenen Personen in Preussen”.

Wśród tego szerokiego spektrum tematycznego odzwierciedlającego zainteresowania Pisanskiego, typowe dla przedstawiciela nurtu barokowego erudycjonizmu nie występującego już na innych obszarach Europy, ale nad Pregołą, w Królewcu odległym od czołowych ośrodków myśli oświeceniowej, w którym jak to określił jeden z królewieckich luminarzy, zegary chodziły wolniej, znalazło się również piśmiennictwo bibliologi-

V. Libri

Historiam Prussicam & Polonicam
illustrantes.

In Folio.

- 1 * Casp. Schüg Beschreibung der Landt Preussen, Zerbst 592
- 2 * Dasselbe Werk, mit der Continuation Dav. Chytrái, Leipz. 599
- 3 * Casp. Henneberger Erklärung der großen preussischen Landtafel, imgleichen von den preussischen Seen, Erdhymen und Flüssen, Königsb. 595
- 4 * Ehrst. Hartknovch Altes und Neues Preussen, Frankfurt. 684
- 5 Jo. Leonis Historia Prussie., Braunsb. 725
- 6 Casp. Schützii Rerum Prussicarum Historia, Gedan. 769
- 7 Raymundi Duellij Historia Ordinis Equitum Teutonicorum, Vienn. 727
- 8 * Jo. Cernitii Icones & res gestæ decem Electorum Brandenburgicorum, Berol. 626. nec nou Ant. Teissler les vies des Electeurs de Brandebourg, ibid. 707. cum iconibus.
- 9 * Sam. L. B. de Pufendorf de rebus gestis Frederici Wilhelmi Magni, Berol. 695
- 10 Georg. Dan. Seiler Leben des Churfürsten Friedrich Wilhelm aus Medaillen und Münzen, Frankft. 730
- 11 Gottfr. Lengnich Geschichte der Lande Preussen polnischen Ansehens, unter August. II. Danz. 755

- 44 Wirtschaftliches Lehrbuch für die Landwirthsch. Berl. 778
45. 46 Der preussische Sammler, Königsb. 743 Volumina II.

In Duodecimo.

- 1 Jo. Henr. Alstedii Methodus Admirandorum mathematicorum, Herbom. 641
- 2 Sam. de Puffendorf de Officio hominis & civis, Hamb. 700
- 3 Jo. Scharffii manuale logicum, Lips. 701
- 4 Jo. Am. Covenii Physica ad lumen divinum reformatata, Amstelod. 643
- 5 Jo. de Mediolano Schola Salernitana, seu de conservanda valetudine, Roterod. 649
- 6 Jac. de Brack Dissertatio de Corde, ib. 648
- 7 Sammlung von Joh. Daltz. Schuppis Schriften, Nürnberg. 659
- 8 Rob. Scharrockii de Officiis secundum Jus natura, Goth. 667
- 9 Rationis status Anatomia, Nürnberg. 678
- 10 Franc. Wörgeri de avibus Salomonis, secretorum delatoribus, Amstelod. 686

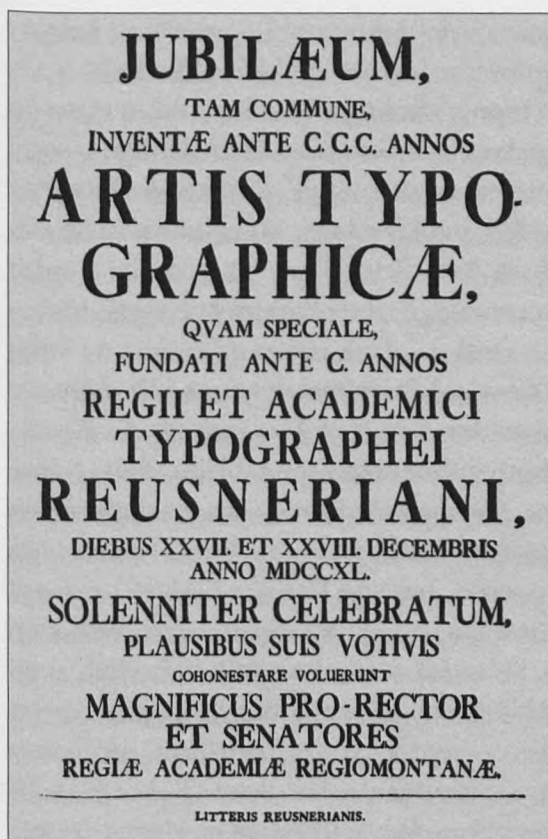
MANUSCRIPTA.

In Folio.

- 1 Chronica von dem Anfang des Hochlöblichen Ritterlichen deutschen Ordens, desgleichen des edlen Landes Preussen, mit Erzählung mancher mercklicher und anderer tapfern Geschichten und Handlungen.

Dwie strony z katalogu aukcyjnego biblioteki J. K. Pisanskiego

czne oraz źródła właściwe tej dziedzinie. Nie jest ono zbyt liczne. Składa się ono z 30 pozycji związanych z obszarem Prus. Wszystkich tytułów z tej dziedziny miał w swoim księgozborze Pisanski około pół setki. Przeważają liczebnie druki z zakresu dziejów drukarstwa. Jest ich kilkanaście. Większość powstała z okazji obchodzonych z dużym rozmachem na terenie Prus uroczystości jubileuszu 300-lecia wynalazku sztuki typograficznej⁷⁶. Pierwszoplanową w nich rolę na terenie Prus odegrało środowisko drukarzy Królewca, a zwłaszcza właściciel dworskiej i akademickiej oficyny Jerzy Fryderyk Reussner, który wystąpił z inicjatywą połączenia tych uroczystości ze 100-letnią rocznicą powstania własnej firmy. Uroczystości jednak nie odbyły się, jak gdzie indziej, w dzień św. Jana, patrona Gutenberga⁷⁷, lecz ze względu na żałobę po śmierci króla Fryderyka Wilhelma I (31 maja 1740), znacznie później, bo dopiero 27 i 28 grudnia. Fakt ten jednak nie wpłynął chyba ujemnie na ich bogaty program, jaki możemy poznać z dość szcze-

Karta tytułowa druku wydanego
z okazji 300-lecia istnienia sztuki typograficznej

gółowej relacji zamieszczonej przez jedną z niemieckich gazet⁷⁸. Plonem obu jubileuszów w Królewcu były 23 druki zawierające różne okolicznościowe utwory. Pisanski miał w swoich zbiorach według zapisu z Katalogu aukcyjnego wolumin zawierający *Achtzehn Schriften bey Gelegenheit des Jubelfestes der Königsbergischen Buchdruckerei überhaupt und der Reussnerischen besonders, 740 herausgekommen sind*⁷⁹. Zapis ten jest ogólny, ale nie można wykluczyć, że klocek (z barwnymi kartami ochronnymi z brokatowego papieru) przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu zaopatrzonej w sygnaturę królewieckiej Biblioteki Akademickiej składający się z 18 druków⁸⁰ związanych z uroczystościami jubileuszowymi, jest właśnie tym woluminem. Zawierają one krótkie teksty niemieckie i łacińskie. Wśród autorów spotykamy nazwiska znanych profesorów Albertyny, przedstawicieli miejscowych bibliotekarzy. Jeden druk jest podpisany przez dziesięć osób określających się jako „Sämtliche in der Reussnerischen Officin

befindliche Kunst-Verwanten”. Teksty utrzymane są, co jest zrozumiałe, w panegirycznym tonie. W jednym z nich główny gospodarz uroczystości Reussner wymieniony jest w kontekście takich znakomitości historii europejskiego drukarstwa, jak Manucjusz, Froben, Estienne oraz Breitkopf. Nie są to wszystkie utwory, jakimi uczczono wynalazek druku. Widniejący w Katalogu drugi zapis mieszczący się w tym samym jego dziale, co poprzedni mówi o klocek składającym się ze 100 pozycji bibliograficznych, z których 28 odnosi się „ad Jubileum Typographicum”. Część z nich to zapewne dublety tych tytułów, o których wspomnieliśmy wyżej, a część pozycji możemy uznać za nikłą reprezentację, imponującej liczby druków, jakie wytłoczono z tej okazji w różnych ośrodkach typograficznych całej Europy.

Trzeba stwierdzić, że owe jubileuszowe druki wydane w Królewcu wzbogaciły na pewno wiedzę Pisanskiego o drukarstwie królewieckim, ale w niewielkim stopniu. Znacznie więcej dała mu na pewno lektura pracy J. H. Liederta na temat historii królewieckiej typografii⁸¹; mając dostęp do księgozbioru szwagra z całą pewnością miał ją w ręku. (Autor nie zdążył jej przygotować na jubileusz, gotowa była w rok po nim, i przede wszystkim chyba dlatego znalazła się wśród bibliologicznych *inedita*). Warto tutaj wspo-

mnieć, że drukarstwo królewieckie doczekało się swojej monografii dopiero na kolejny jubileusz, po 100 latach za sprawą jednego z wydawców *Literärergeschichte*, Meckelburga⁸².

Do obchodów 300-lecia wynalazku sztuki typograficznej włączyli się także mistrzowie czarnej sztuki z terenu Prus Królewskich, zwłaszcza z Gdańska. Pisanski miał w swoim księgozbiorze najważniejsze publikacje, jakimi one zaowocowały⁸³. *Erstlinge der Jubelfeyer in Danzig wegen vor dreyhundert Jahrem erfundendem Buchdruckerei*, która ukazała się staraniem i kosztem gdańskiego typografa Tomasza Jana Schreiberera. O wysokiej randze tejże publikacji stanowi zawarta w niej rozprawa znanego uczonego, zasłużonego bibliotekarza Michała Krzysztofa Hanowa, poświęcona historii drukarstwa gdańskiego i kilku innych miast Prus Królewskich (*Denkmahl der Danziger Buchdruckereyen und Buchdrucker seit dem Jahr 1539 bis 1740 mit einigen Gedanken von Künstiger Verbesserung des Drucke begleitet*). Informację o tym, jak wyglądały obchody jubileuszowe w Elblągu, daje, odnotowana w Katalogu Pisanskiego broszura⁸⁴ (*Musa Elbingensis iubilans sive actus eucharisticus in memoriam secularem tretii ab inventa feliciter typographia iubilei in Athene Prusico*) mieszcząca mowę wygłoszoną przez rektora Athenae Elbingense, Jerzego Daniela Seylera oraz scenariusz opracowanego przez niego okolicznościowego widowiska scenicznego. Wytłoczył je miejscowy drukarz Samuel Bogumił Preuss, który też swoimi czcionkami odbił, znajdujące się w dwóch egzemplarzach w księgozbiorze Pisanskiego najważniejsze dzieło, jakie powstało na terenie Prus Królewskich w związku z tym jubileuszem, autorstwa torunianina Jana Daniela Hoffmanna, traktujące o historii drukarstwa w Polsce i na Litwie⁸⁵ (*De typographis earum que inuitis et incrementis in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae*). Nie była to jedyna książka uczonych pochodzących z Torunia, z zakresu drukarstwa, jaką posiadał w swoich zbiorach Pisanski. W omawianym katalogu zarejestrowane są dwie prace⁸⁶ o charakterze bibliograficznym, jedna Sylwiusza Wilhelma Ringeltaubego – prezentująca wykaz edycji polskich Biblii i druga, ojca polskiej hymnologii, Ephraima Olofffa zawierająca wykaz polskich kancjonałów; obie były wydane w Gdańsku. Brak w księgozbiorze Pisanskiego jakiegoś druku wytłoczonego w Toruniu w związku z jubileuszem nie jest przypadkiem, lecz konsekwencją tego, że Jan Ludwik Nicolai, kierujący wówczas jedyną istniejącą oficyną w grodzie Kopernika, nie odbił – w świetle jego zachowanej produkcji – żadnego takiego druku⁸⁷.

Pisanski miał jeszcze kilka innych pozycji, dotyczących drukarstwa, ale już spoza interesującego nas obszaru, a wśród nich dwa przyczynki z bogato reprezentowanego w jego księgozbiorze dorobku Oelrichsa, oba dotyczące założonej w 1582 roku w Barth (Meklemburgia) przez księcia pomorskiego Bogusława XIII, *officina ducalis*⁸⁸.

Ten stosunkowo skromny zbiór pism z zakresu drukarstwa, jaki zgromadził Pisanski, jest w dużej mierze skutkiem niewielkiej podaży piśmiennictwa z tej dziedziny. Znacznie obfitsza była produkcja mieszcząca się w obrębie historiografii bibliotek. Znajduje to wyraźne odzwierciedlenie w zbiorach Pisanskiego zawierających przede wszystkim druki i rękopisy odnoszące się do bibliotek królewieckich. Kilka pozycji dotyczy Biblioteki Miejskiej, początkami sięgającej połowy XVI wieku, która swoją aktywność,

jako biblioteka publiczna, zainicjowała dopiero w ponad 100 lat po śmierci jej fundatora Jana Graumanna (1486–1541), znanego pod nazwiskiem Poliandra. Stałym elementem jej funkcjonowania były problemy finansowe, lokalowe oraz kadrowe. Skutecznym środkiem na nie miał być młody i obiecująco się zapowiadający Bogumił Zygfryd Bayer (1694–1738), powołany na funkcję kierownika w 1718 roku. Z tej okazji wydał on niewielki druczek, przechowywany w bibliotece autora *Literärgeschichte*, zawierający, podany w eleganckiej formie, w języku łacińskim „Program”⁸⁹. Bayer szybko jednak stracił zapał do obowiązków bibliotekarskich, gdy otrzymał ofertę profesury w „Paradies der Gelehrten”, jak określano wówczas powołaną do życia w Petersburgu przez Piotra Wielkiego Rosyjską Akademię Nauk. Po ośmiu latach zmienił go Michał Lilienthal, który, jako kierownik tej placówki miał na swoim koncie, obok niewątpliwych potknięć, wynikających w dużej mierze z jego pietystycznych przekonań, także sukcesy. W 1736 roku udało mu się przenieść zbiory do obszerniejszych pomieszczeń w szkole staromiejskiej. Wydarzenie to uczczono uroczystym otwarciem biblioteki w nowym miejscu, uświetniając je okolicznościowym drukiem, znajdującym się w księgozbiore Pisanskiego⁹⁰, w którym zachęca się do korzystania z biblioteki potencjalny krąg czytelników, nie możliwościami zapoznania się z różnymi osobliwościami natury oraz sztuki, lecz z książkami o wysokich walorach poznawczych, z jakich miał się składać jej księgozbiór⁹¹. Bliższą orientację w księgozbiore omawianej biblioteki zapewniał mu rękopiśmienny *Catalogus Bibliothecae Paleopolitane*⁹². Pisanski w zgromadzonym przez siebie piśmiennictwie dotyczącym bibliotek królewieckich, miał także kilka druków odnoszących się do działalności Biblioteki Wallenrodzkiej⁹³. Do nich można jeszcze dołączyć przyczynek M. Lilienthala o katedrze królewieckiej, w którym pisze on także o umieszczonym w niej przez kanclerza Marcina Wallenrodta zbiorze książkowym⁹⁴. Z publikacji samoistnych wydawniczo dotyczących zaś innej historycznej księżnicy dawnego Królewca, Biblioteki Zamkowej, dysponował dwoma drukowanymi katalogami, zawierającymi wykaz książek, jakie darował Bibliotece Zamkowej zmarły namiestnik Prus Książęcych, książę Bogusław Radziwiłł⁹⁵ oraz dwoma zupełnie innego charakteru pismami⁹⁶. Pierwsze z nich to niewielki druk panegiryczny Ch. Miroua, w którym zawarł on m.in. pochwałę założonej przez księcia Albrechta Biblioteki Zamkowej. Druga pozycja zaś to autobiografia jednego z pierwszych bibliotekarzy księżnicy zamkowej Marcina Chemnitza, dostarczająca wartościowego materiału źródłowego na temat początkowego okresu jej działalności. Istnienie Biblioteki Akademickiej natomiast, skromniejszej od wyżej wymienionych, mimo imponującej darowizny profesora Dawida Bläsinga⁹⁷, ewokuje kopia jej rękopiśmiennego katalogu *Catalogus Bibliothecae Academiae Regiomont*⁹⁸. Zasluguje tutaj na uwagę jeszcze posiadana przez Pisanskiego książka szwajcarskiego podróżnika Jana Bernouillego, w której jej autor zawarł sporo informacji na temat zwiedzanych przez niego w Królewcu bibliotek: Miejskiej, Zamkowej i Akademickiej⁹⁹.

Wiadomości na temat największych XVIII-wiecznych księgozbiorów, jakie zamieścił Pisanski w *Literärgeschichte* czerpał nie tylko z autopsji, ustnych relacji, ale przede wszystkim z drukowanych katalogów aukcyjnych. Miał w swoich zbiorach m.in. scharak-

teryzowane w poprzedniej części niniejszej publikacji katalogii A. Hedio, F. C. Gregoriusa, a również, najciekawszy pod względem bibliofilskim, katalog „rzadkich druków” D. Salthena.

W księgozbiorze królewieckiego erudyty znajdowało się również, jeszcze około dwóch dziesiątek innych katalogów aukcyjnych spoza interesującego nas regionu, co nie jest jednak liczbą imponującą, jeżeli porównamy ją z „osiągnięciami” na tym polu F. C. Gregoriusa¹⁰⁰ mającego ich kilkaset, a zwłaszcza szczecinianina Jakuba Perarda¹⁰¹, który zebrał ponad pół tysiąca katalogów aukcyjnych. Należy sądzić, że służyły mu one chyba przede wszystkim do kompletowania księgozbioru. Nie wydaje się bowiem, aby Pisanski należał do tej wąskiej grupy kolekcjonerów gromadzących katalogi, nie dla praktycznych korzyści, lecz dla czystej przyjemności płynącej z lektury samych tytułów¹⁰². Interesowały go nie tylko biblioteki królewieckie, aczkolwiek one pozostawały w centrum uwagi, ale również inne z obszaru Prus Królewskich. Miał dwa druki¹⁰³ zawierające dane o niektórych kodeksach typograficznych oraz Bibliach (w tym także kilku polskich) przechowywanych w bibliotece gimnazjalnej w Elblągu, założonej w świetle zapiski dedykacyjnej, pochodzącej z egzemplarza podarowanego dla niej przez pewnego profesora astronomii z Królewca, „przez dobrych ludzi”¹⁰⁴. Tym autorem był Jan Lange, bibliotekarz gimnazjalnej ksiąźnicy, a także rektor. Wiedzę o innych bibliotekach szkół średnich Prus Królewskich, Gdańska oraz Torunia czerpał Pisanski, gdyby tylko oprzeć się na katalogu aukcyjnym jego biblioteki z dość wątej treściowo w aspekcie bibliologicznym dysertacji dwojga elblążan, Jakuba Woita i Jungschultza¹⁰⁵.

Warto dodać, że znacznie bogatszy zestaw tytułów zawierała jego biblioteka na temat największej ksiąźnicy dawnej Polski, ufundowanej przez braci Józefa Andrzeja i Andrzeja Stanisława Załuskich. Ten ostatni znany był zresztą w Królewcu, może nie tak dobrze, jak jego stryj Andrzej Chryzostom¹⁰⁶, ale na tyle, aby mieć uznanie wśród królewieckich bibliofilów. Pisanski pisze, że od jednego z nich – wspomnianego już Tschepiusa informującego w jednym ze swych dzieł, że jest „in der polnischen Sprache und Literatur überaus geübter” – chciał zakupić nieznane mu polonika¹⁰⁷. Do transakcji nie doszło, ponieważ Tschepius nie chciał się rozstać ze swoimi cymeliami, do czego zresztą zmusił go, później ogień, który obrócił jego cały księgozbiór w popiół. Pisanski miał w swoich zbiorach wytłoczone w Gdańsku *Programma literarum ad bibliophilos*¹⁰⁸ (1732) Józefa Andrzeja Załuskiego, w którym to tekście przedstawił on m.in. zamiar oddania do użytku publicznego zebranych przez niego i brata zbiorów książkowych, co istotnie stało się po kilkunastu latach i co znalazło odbicie w znajdującym się w księgozbiorze Pisanskiego druczku, informującym o założeniu biblioteki Załuskich w Warszawie¹⁰⁹. Przede wszystkim jednak najważniejsze wiadomości o tej bibliotece dostarczały mu znajdujące się w jego księgozbiorze niektóre pozycje z bibliograficzno-bibliologicznego dorobku Jana Daniela Janockiego.

Nie brakowało w zbiorach Pisanskiego także wielu opisów bibliotek niemieckich, prezentujących, zgodnie z obowiązującymi w baroku konwencjami, głównie ich „Merkwürdigkeiten”; miał także antologie źródłowych tekstów, na temat bibliotek. Większość

z owych XVII- i XVIII-wiecznych monografii bibliotek dotyczyła współczesnych księżnic, tylko niektóre sięgały do czasów starożytnych. Spośród tych ostatnich warto przywołać dysertację¹¹⁰, pochodzącego z Królewca, Sylwestra Lürsena, dedykowaną wybitnemu gdańskiemu uczonemu i kolekcjonerowi Janowi Filipowi Breynemu¹¹¹. Praca ta, wyróżniająca się umiejętnością stawiania problemów i szerokością spojrzenia, przedstawia w swej bibliologicznej części przede wszystkim dzieje rzymskiej biblioteki poświęconej Apollinowi¹¹².

Prawie zupełnie brakuje pozycji odnoszących się do królewieckiego księgarstwa. Jedynym pismem, które uwzględnia tę problematykę jest rozprawa M. Lilienthala *De historia literaria certae cuiusdam gentis scribendo consultatio* (Leipzig 1716)¹¹³, będąca pierwszą przymiarką autora do przygotowywanego przez niego dzieła *Prussia Literata*, na napisanie którego niestety nie znalazł czasu. Należy jednak podkreślić, że sprawy księgarskie uwzględnione są w niej w wąskim zakresie; autor sprowadzał je w zasadzie do samych aukcji. Wśród manuskryptów znajdujemy zaś kilka rękopiśmiennych wykazów, rejestrujących książki, jakimi handlowały dwie wspomniane najpoważniejsze oficyny księgarskie, działające w latach życia Pisanskiego, Kantera oraz Hartunga¹¹⁴.

W końcu trzeba wspomnieć, że zaprezentowany przegląd piśmiennictwa bibliologicznego znajdującego się w księgozbiorze najwybitniejszego bibliologa dawnego Królewca, Pisanskiego, nie jest kompletny. Nie tylko z tego powodu, że nie wiadomo, czy cały jego księgozbiór został zlicytowany oraz ze względu na mało precyzyjne pod względem bibliograficznym zapisy katalogowe, ale także z uwagi na to, że nie wzięliśmy pod uwagę niesamoistnych wydawniczo publikacji mieszczących się w większości przypadków w uczonych periodykach¹¹⁵. Pisanski współpracując z niektórymi, będąc recenzowanym na łamach innych, skrzętnie je gromadził, pomijając raczej czasopisma moralizatorskie, literackie, czy polityczne, jakich na ówczesnym rynku czytelnicy w Królewcu istniała stosunkowo duża obfitość. Katalog rejestruje przede wszystkim czasopisma królewieckie: „Erleutertes Preussen”, „Acta Borussica”, „Preussische Zehende”, „Preussische Sammler”, a także toruńskie: „Das Gelahrte Preussen”, „Preussische Todestempel”, „Meletemata Thorunensia”, „Thornische Nachrichten von Gelehrten Sachen”, gdańskie: „Polnische Bibliothek”, „Preussische Sammlung” oraz elbląskie: „Preussische Monatsschrift”. Już tylko powierzchowna ich znajomość pozwala na stwierdzenie, że zawierają one, zwłaszcza królewieckie, wiele dotychczas niewykorzystanego w literaturze przedmiotu materiału bibliologicznego, ale jego analizę należy odłożyć na inną okazję.

W świetle analizowanego katalogu brakuje tytułów z kręgu takich zagadnień, jak edytorstwo czy estetyka i kilku innych mieszczących się w obrębie nauki o książce. Możemy to jednak wytłumaczyć tym, że Pisanski nie miał zrozumienia dla tych dziedzin, czemu dał wyraz – o czym już wspomniano – pomijając te zagadnienia w *Literärgeschichte*. Książki dla niego, nigdy nie zaspokojonego mola książkowego, były niewyczerpanym źródłem informacji o faktach, wydarzeniach, osobach. Pisanski był raczej kolekcjonerem informacji zawartych w rękopisach i drukach, niż ich samych. Gromadził ekscerpty, wypisy, notatki,

stanowiące ważny element jego warsztatu naukowego. Doceniał rolę książki w życiu naukowym Prus. Dlatego budując księgozbiór nie pomijał pozycji, które umożliwiały mu odtworzenie dziejów instytucji związanych z książką: drukarni, księgarni oraz bibliotek. Pisanski dostrzegał bowiem związku między ich aktywnością a kondycją życia umysłowego Prus. Piśmiennictwo bibliologiczne zebrane przez niego, mimo iż prezentuje się pod względem liczbowym skromnie, jest prawie kompletne. Brakuje niewielu pozycji. Literatura dotycząca interesujących nas dziedzin spoza obszaru Prus, reprezentowana była w księgozbiorze Pisanskiego słabo. Ale był on przede wszystkim regionalistą. Prusy były jego fascynacją, z której wyrosło dzieło jego życia *Literärgeschichte*, które w swojej bibliologicznej warstwie, mimo swoich niedoskonałości, uwarunkowanych epoką, w jakiej powstało, słusznie jest wysoko oceniane.

PRZYPISY

* Jest to przedruk artykułu z: *Libri Gedanenses* 13/14, 1997, s. 109–130.

¹ Podstawowym materiałem źródłowym do biografii Pisanskiego jest jego *Selbstbiographie nebst einem von ihm Selbst gegebenen Verzeichnis seiner Schriften und literarischen Arbeiten, Nützlich durch Horn*, *Beiträge zur Kunde Preussens* 7, 1825, s. 415–462, wspomnienie pośmiertne jego przyjaciela, Ludwika Ernesta Borowskiego, (*Über Pisanski's eines vieljährigen Mitarbeiters der Königlichen Deutschen Gesellschaft Leben, Charakter und Schriften*, *Preussisches Archiv* 2, 1791, s. 152–175) przedrukowane potem we wstępie do: J. K. Pisanski, *Entwurf der preussischen Literaturgeschichte*, Hrsg. L. E. Borowski, Königsberg 1791, s. a⁴r-c⁴v, oraz informacje podane przez Rudolpha Philippiego w części wstępnej (*Der Autor und seine Buch*) książki zawierającej pełne wydanie dzieła Pisanskiego *Entwurf einer preussischen Literaturgeschichte in vier Büchern*, hrsg. v. R. Philippi, Königsberg 1886 (dalej cyt. jako Pisanski, *Literärgeschichte*) s. VII–XX.

² W 1749 r. opublikował w jednej z oficyn królewieckich pochwałę zawodu nauczycielskiego, zob. Pisanski, *De felicitate docentium in Scholis*.

³ *Thornische Nachrichten von Gelehrten Sachen* 1762, nr 16, s. 131–134, 1763, s. 219; 1764, s. 161–162; 1765, s. 289–294. Na temat tego czasopisma zob. S. Salmonowicz, *Lata toruńskie Johanna Gottlieba Willamowa (1736–1777), poety z Morąga*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1973, z. 1/2, s. 45–57; K. Wodniak, *Tematyka literacka na lamach „Thornische Nachrichten von Gelehrten Sachen” (1762–1766) na tle wczesnego Oświecenia na Pomorzu*, [w:] *Szkice z dziejów piśmiennictwa pomorskiego (XVII–XVIII w.)*, pod red. B. Woźniczki-Paruzel, Toruń 1999, s. 41–68.

⁴ B. Chlebowski, *Udział niemieckiej oświaty Prus Wschodnich w życiu umysłowym Polski*, [w:] idem, *Dzieła*, t. 1, Warszawa 1912, s. 58–77.

⁵ F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, t. 1, Warszawa 1814, s. 71–72; M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, t. 1, Kraków 1840, s. 123.

⁶ W. Weintraub (*Udział Prus Książęcych w reformacji polskiej*, *Reformacja w Polsce*, t. 6, s. 59) pisał, że „książka Pisanskiego jest dla prussiców tem, czem dla literatury polskiej dzieło Wiszniewskiego”.

⁷ Książka była poszukiwana przez biblioteki niektórych instytucji niemieckich, zajmujących się problematyką wschodniopruską. Zob. anons na ten temat w: *Acta Borussica* 1, 1985, s. 50.

⁸ E. Sukertowa-Biedrawina, *Jerzy Krzysztof Pisanski*, [w:] eadem, *Karty z dziejów Mazur*, t. 1, Olsztyn 1961, s. 122–126; S. Salmonowicz, *Na pograniczu dwóch kultur: Żywot erudyty królewieckiego Jerzego*

Krzysztofa Pisanskiego (1725–1790), Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny 37, 1982, nr 3/4, s. 273–279; idem, *Pisanski Jerzy Krzysztof*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 16, 1988, s. 545–546; T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych; od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 2, Olsztyn 1988, s. 79–80 (Pisanski Jerzy Krzysztof); S. Wyszomirski, Stosunek Jerzego Krzysztofa Pisanskiego, polihistora królewieckiego, do języków używanych w Prusach na podstawie „*Commentatio historico-critica de tribus linguis Regno Prussiae vernaculis, Regimonti 1767*” (w druku).

⁹ A. Żbikowska-Migoń, *Historia książki w XVIII wieku. Początki bibliologii*, Warszawa 1989.

¹⁰ Ibidem, s. 198, 220–221.

¹¹ Ibidem, s. 221.

¹² Ibidem, s. 220.

¹³ Ibidem, s. 63.

¹⁴ S. Hartman, *Quellen zur Königsberg Universitätsgeschichte in den Frühen Neuzeit (16–18. Jahrhundert)*, Zeitschrift für Ostforschung 43, 1994, s. 368–409; J. Serczyk, *Albertyna. Uniwersytet w Królewcu (1544–1945)*, Olsztyn 1994, s. 54–77; S. Dietzsch, *Fakultet Filozoficzny Uniwersytetu w Królewcu w latach 1744–1844*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1995, nr 4, s. 45–52; K. Lavrinović, *Albertina. Ocerki istorii Kenigsberskogo Universiteta k. 450-letija so vremeni osnovanija*, Kaliningrad 1995, s. 107–196; R. Pozzo, *Wissenschaft und Reformation. Die Beispiele der Universitäten Königsberg und Helmstedt*, Berichte zur Wissenschaftsgeschichte 18, 1995, s. 103–113.

¹⁵ T. Wotschke, *Polskie i litauische Studenten in Königsberg*, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven N. F. 1930, s. 428.

¹⁶ Na temat niektórych z wymienionych oraz mniej znanych absolwentów oświeceniowej Albertyny zob. ostatni tom: *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/ Pr.* (29, 1994) zatytułowanego: *Die Albertus-Universität zu Königsberg und ihre Professoren*.

¹⁷ G. Koziłek, *Aufgeklärtes Gedankengut in der Tätigkeit der Deutschen Gesellschaft in Königsberg*, [w:] *Darstellung und Deutung. Aufsätze zur Deutschen Literatur*, Wrocław 1988 (Acta Universitatis Wratislaviensis nr 1005, Germanica Wratislaviensia LXXII), s. 142–165. W przypisie 1 tego artykułu wymienione są najważniejsze prace na temat Królewskiego Towarzystwa Niemieckiego.

¹⁸ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 223; D. L. Paisey, *Deutsche Buchdrucker, Buchhändler und Verleger 1700–1750*, Wiesbaden 1988 (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, hrsg. von Max Bauer) s. 322; J. Kohnen, *Druckerei- Verlags- und Zeitungswesen in Königsberg zur Zeit Kants und Hamanns. Das Unternehmen Johann Jakob Kanter*, [w:] *Königsberg. Beiträge zu einem besonderen Kapitel der deutschen Geschichte des 18. Jahrhunderts*, Begr. u. hrsg. von Joseph Kohnen, Frankfurt a. M. 1994, s. 1–19.

¹⁹ F. Magnus-Unzer, *Beiträge zur Geschichte des Königsberg Buchhandels*, Königsberg 1929, s. 1–41;

²⁰ Szerzej na temat aukcji zob. artykuł w niniejszej książce pt. *Katalogi aukcji książkowych w dawnym Królewcu*.

²¹ Na temat pierwszego w tej rodzinie księgarza Pisanski opublikował tekst pt.: *Johann Hallervords Verdienste und die Gelehrtenhistorie*, Königsberg 1779.

²² H. Meinhard-Mühlpfordt, *Johann Jacob Kanter, betriebsamer Königsberger Buchhändler und Fabrikant*, Preußenland 19, 1981, Nr 1/2, s. 7–17; J. Kohnen, *Der Königsberger Buchhändler Johann Jacob Kanter*, Nordost-Archiv. Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde 17 (73) 1984, s. 19–32.

²³ J. Pachoński, *Penzel Abraham Jakob*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972 [dalej cyt.: SPKP], s. 668.

²⁴ B. S. Kupść, *Korespondencja Załuskich, jako źródło historyczne do dziejów kultury polskiej wieku Oświecenia*, Roczniki Biblioteczne 5, 1961, s. 240.

²⁵ E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*, Leipzig 1926; C. Krollmann, *Geschichte der Stadtbibliothek zu Königsberg*, Königsberg 1929; F. Juntke, *Die öffentlichen Bibliotheken zu Königsberg i Pr. im 17. Jahrhundert*, [w:] *Von Büchern und Bibliotheken*, 1929 s. 288–293.

²⁶ J. K. Pisanski, *Literärgeschichte*, s. 503–517.

²⁷ K. Podlaszewska, *XVIII-wieczne księgozbiory mieszczan toruńskich, jako przejaw ich kultury umysłowej*, [w:] *500-lecie polskiego słowa drukowanego na Śląsku. Materiały sesji naukowej 9–11 X 1975*, Wrocław 1978, s. 231–248; I. Imańska, *Toruńskie katalogi aukcyjne interfoliowane z początku XVIII wieku*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia* 22, Nauki human.-społ. 185, 1988, s. 57–58; eadem, *Rynek książki w Toruniu w pierwszej połowie XVIII wieku*, *Roczniki Biblioteczne* 39, 1995, z. 1/2, s. 39–47; eadem, *Wśród bibliofilów elbląskich z połowy XVIII wieku*, [w:] *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, pod red. B. Ryszewskiego, t. 1, 1991, s. 19–27; eadem, *Biblioteki mieszczan elbląskich w XVIII w.*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia* 28, Nauki human.-społ., z. 259, 1993, s. 149–160.

²⁸ K. Podlaszewska, *Księgozbiory mieszczan gdańskich w XVIII w.*, *Zapiski Historyczne* 35, 1970, s. 51–63; eadem, *Książka w środowisku mieszczan gdańskich w XVIII wieku*, *Libri Gedanenses* 13/14, 1997, s. 93–107.

²⁹ Dowiedziałem się o tym od pracownika naukowego Biblioteki Narodowej Ukraińcy w Kijowie, Swietłana Bulatowej, która przygotowuje pracę na temat: „Collectio Jablonoviana” znajdującej się w Bibliotece Narodowej stolicy Ukrainy. Zob. eadem, *Eklibrisi v knižkovomu zibranni Jablonovskogo*, *Bibliotecznyj Visnik* 1997, nr 1 s. 20–29; zob. również: B. Leytner, *Jablonowski Józef Aleksander*, [w:] *SPKP*, s. 351; Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Kolekcje w Bibliotece Liceum Krzemienieckiego*, [w:] *Bibliologia dyscypliną integrującą. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, Warszawa 1993, s. 172.

³⁰ Pisanski, *Literärgeschichte*, s. 513–514.

³¹ R. Philippi, *Der Autor*, s. XIV.

³² A. Żbikowska-Migoń, *W kręgu bibliologii XVIII w. Johann Carl Conrad Oelrichs (1722–1798). Jego prace bibliologiczne i księgozbiór*, *Roczniki Biblioteczne* 27, 1983, z. 1/2, s. 159–189.

³³ Biblioteka ta w czasach Pisanskiego składała się z około 300 tomów pochodzących przede wszystkim z darów jej członków, zob. J. F. Goldbeck, *Nachrichten von der Königlichen Universität in Preussen und den daselbst befindlichen Lehr = Schul = und Erziehungsanstalten*, Königsberg 1782, s. 149, zob. również: Pisanski, *Literärgeschichte*, s. 499.

³⁴ J. M. Małecki, *Hoffmann Jan Daniel*, [w:] *SPKP*, s. 336; Z. Nowak, *Michała Krzysztofa Hanowa wspomnienie zasług protobibliotekarzy gdańskich XVII i XVIII wieku*, [w:] *Bibliologia dyscypliną integrującą. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, Warszawa 1993, s. 145–151; A. Żbikowska-Migoń, *W kręgu bibliologii XVIII w.*, s. 159–189.

³⁵ L. E. Borowski, *Über Pisanski's*, s. 156.

³⁶ E. Kuhnert, op.cit., s. 194–195.

³⁷ Ibidem, s. 186.

³⁸ E. Mollmann, *Die Bibliothek des Kneiphöfischen Stadt-Gymnasiums zu Königsberg u. Pr., ein Gedenkblatt ihres 250 jährigen Bestehens*, [w:] *Amplissimae Regiae Academiae Albertinae, Regiomonti Pr.* 1894, s. 1–52.

³⁹ Pisanski, *Literärgeschichte*, s. 491, przyp. 2; E. Kuhnert, op.cit., s. 180.

⁴⁰ E. Mollmann, op.cit., s. 1–52.

⁴¹ Na liście absolwentów z XVIII w. (zob. E. Mollmann, op.cit., s. 20), którzy wywiązali się z tej powinności figuruje m.in. nazwisko Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza, później jednego z najbardziej znanych krzewicieli polskość na terenie zaboru pruskiego. Na temat jego studiów w szkole katedralnej zob. W. Bieńkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764–1855. W służbie umiłowanego języka*, wyd. 2 rozszerzone i popr., Olsztyn 1983, s. 25–26.

⁴² Nachdruck. Hamburg 1965 (= Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreussen e.v. Nr 6), s. 31.

⁴³ R. Philippi, *Der Autor*, s. XIV.

⁴⁴ Na podstawie: *Catalogus bibliothecae [...] libris selectis theologicis philosophicis, historicis, literaris alisque instructae ac publica auctionis lege d.3 Febr.anni MDCCLXVIII pro parata pecunia...*, Elbingae [1768] (Biblioteka Narodowa, Warszawa, sygn.XVIII. 1.3851), zob. także J. Sekulski, *Polonika w księgozbiorze Jana Daniela Hoffmanna*, Rocznik Elbląski 12, 1991, s. 85–114.

⁴⁵ P. Wörster, *Bezüge auf Königsberg in einer baltischen Briefsammlung des 18. Jahrhundert*, [w:] Königsberg. Beiträge zu einem besonderen Kapitel der deutschen Geistesgeschichte, Begr. u. hrsg. v. Josef Kohnen, Frankfurt a.M. 1994, s. 60–61.

⁴⁶ Biblioteka Uniwersytetu Toruńskiego (dalej BUT), Pol.8.II.2940. *Catalogus bibliothecae omnium scientiarum genere, praesertim libris rarissimis & rarioribus, nec non ad Theologiam & Borussiae Historiam spectantibus & manuscriptis instructae, viri dum viveret Summe Reverendissimi & Doctissimi Georgii Christophori Pisanski, consistorii Prussici a Consiliis S.S. Theologiae Doctoris & Cathedralis Scholae Rectoris. Die ... 1791 in aedibus Nro 95. in Platea vulgo Magister = Gasse, dict, parata pro pecunia distrahendae, Regiomonti, typis Driestianis, 1791 (dalej cyt. jako *Catalogus*). W dziale rejestrującym manuskrypty (ibidem, s. 182–183) znajdują się m.in. następujące opisy: *Geogr Andr. Helwingi Tournefortius Prussicus... (Exemplar ipsius Auctoris manu conscriptum)* [wyróżn. – J.T.]; *Idem Liber (partim ipsius Auctoris, partim aliens manu consignatus. Eiusd. Index Plantarum Latino- Polonicus (Autographum Auctoris)* [wyróżn. – J.T.].*

⁴⁷ *Catalogus*, s. 114: Ludw. Reinh. von Werner, *Nachrichten von den preussischen Städten: Heiligenbeil, Angerburg, Lyck, Goldap, Zinten und Johannisburg, Königsb. [1]753 seq. cum supplementis & emendationibus, ipsius Auctoris manu adscriptis* [wyróżn. – J.T.].

⁴⁸ E. Mollmann, (op.cit., s. 39) pisze, że w Bibliotece szkoły katedralnej znajdowało się 45 listów, jakie otrzymał Pisanski od Wenera.

⁴⁹ *Catalogus*, s. 182; *Zwey Gebete von Margrafen Albrecht erstem Herzoge in Preussen, verfasst und mit eigener Hand geschrieben*.

⁵⁰ Efektem związków z nim jest m.in. artykuł Pisanskiego, *Ein Beitrag zur Geschichte der Gräfllich von Lehndorfschen Familie des Steinortschen Hauses*, Preussische Archiv 7 (1796), s. 639–658.

⁵¹ E. A. H. Lehndorf, *Die Tagebücher von 1775–1806*, Mitteilungen der literarischen Gesellschaft Masovia 22/23 (1919), s. 119; J. T. Pokrzywniak, *Czy Ignacy Krasicki lubił Lidzbark Warmiński*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 212 (1996) nr 2, s. 300.

⁵² W *Catalogus* nie znajdujemy żadnego utworu Krasickiego chociaż są w nim pozycje z dorobku nie tylko Sarbiewskiego, ale także Reja i Kochanowskiego. Żadnego też pisma Pisanskiego nie odnotowuje inwentarz biblioteki biskupa, (zob. S. Graciotti, J. Rudnicka, *Inwentarz biblioteki Ignacego Krasickiego z 1810 r.*, Wrocław 1973).

⁵³ *Korespondencja Ignacego Krasickiego. Z papierów Ludwika Bernackiego*, wydali i oprac. Z. Goliński, M. Klimowicz, R. Wołoszyński, pod red. T. Mikulskiego, t. 1, 1743–1780, Wrocław 1958, s. 357 (list z 29 V 1779).

⁵⁴ L. E. Borowski, *Über Pisanski's*, s. 172.

⁵⁵ W kločku zaopatrzonym w ekslibris L. E. Borowskiego przechowywanym w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu znajduje się pozycja (BUT 280350): *Denkmal der Freundschaft dem ... George Christoff Pisanski ... bey seiner ehelichen Verlobung mit ... Johannes Agnes Liedertin*, Königsberg, J. F. Driest, 1756.

⁵⁶ Potwierdzają to poniższe opisy z *Catalogus*: (s. 187, 189); *G.C.P. Beleuchtung einiger aus dem Heidenthum und Pabsthum in Preussen zurückgebliebenen Ueberbleibsel Königsb. [1]756 mit geschriebenen Bemerkungen des Verfassers* [wyróżn. – J.T.]; *Pisanski, Bemerkungen über die Ostsee Königsberg [1]782 mit geschriebenen Anmerkungen des Verfassers* [wyróżn. – J. T.].

- ⁵⁷ BUT Pol.8.II.2913.
- ⁵⁸ Pisanski, *Literärgeschichte*, s. 681.
- ⁵⁹ O. Vanselow, *Alte ostpreussische Exlibris*, Zeitschrift für Bücherfreunde 39, 1935, s. 176–181.
- ⁶⁰ BUT Pol.8.II.2393–2399.
- ⁶¹ BUT Rps 652, Katalog der Königlichen Deutschen Gesellschaft (z końca XIX w.).
- ⁶² Ibidem, w dziale zatytułowanym *Wissenschaftlichen Bibliographie und Bibliothekskunde*, zawierającym niewiele ponad 30 pozycji odnotowany jest ów (s. 9) *Catalogus bibliothecae Geo. Chrp. Pisanski, Regiom. 791*.
- ⁶³ Horn, wydawca autobiografii Pisanskiego (zob. przyp. 1 niniejszego artykułu) popełnił błąd pisząc, że podarował on księgozbiór bibliotece szkoły katedralnej.
- ⁶⁴ Pełen tytuł katalogu zob. przyp. 38.
- ⁶⁵ E. Mollman, op.cit., s. 51.
- ⁶⁶ Wśród nich część to, jak się wydaje, dzieła Pisanskiego pisane z myślą o druku, które jednak zostały ineditami. Wskazują na nie takie opisy, jak: (*Catalogus*, s. 200) *Die theologische Encyclopedie von Consistorialrath Pisanski; Ein Collegium Polemicum von Consistorialrath Pisanski; Einige kleine Abhandlungen des Consistorialrath Pisanski*.
- ⁶⁷ G. Streich, *Die Büchersammlungen im 18. Jahrhundert*, [w:] *Öffentliche und Private Bibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert. Raritätenkammern, Forschungsinstrumente oder Bildungsstätten*, hrsg. v. Paul Raabe, Bremen–Wolfenbüttel 1977 (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 2), s. 241–299.
- ⁶⁸ L. Baczek, *Versuch einer Geschichte und Beschreibung der Stadt Königsberg*, T. 4, Königsberg 1789, s. 468.
- ⁶⁹ J. K. Pisanski, *O bardzo wielkim pożytku z języka polskiego*, Królewiec 1763 (tłum.: *De Lingua Polonica Jurisconsulto Prussico utilissima quaedam commentatur*), [w:] *Ludzie Oświecenia w języku i stylu*, oprac. Z. Florczak i L. Pszczółowska, pod red. R. Mayenowej, t. 2, Warszawa 1958, s. 548.
- ⁷⁰ J. K. Pisanski, *O trzech krajowych językach w Królestwie Pruskim*, Królewiec 1767 (tłum.: *Commentatio historico-critica de tribus linguis Regno Prussiae vernaculis*), [w:] *Ludzie Oświecenia*, s. 559. Bliższą analizę księgozbioru Pisanskiego pod kątem poloników odkładamy do innej pracy.
- ⁷¹ Pełny opis druku: *Entwurf und Ankündigung eines Collegii der physischen Geographie, nebst dem Anhang einer kurzen Betrachtung über die Frage: Ob die Westwinde in unsern Gegenden darum feucht seyn, weil sie über ein grosses Meer streichen*, Königsberg, gedruckt bey J. F. Driest, 1757. Tekst jego zawarty jest w: *Kant's gesammelte Schriften*, hrsg. v. der Königliche Preußischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 2, *Vorkritische Schriften II 1757–1777*, Berlin 1905, s. 1–12.
- ⁷² R. Seeberg-Elverfeldt, *Der Königsberger Stadtbrandt im November 1764*, Preußenland 16, 1978, H. 3/4, s. 19–21.
- ⁷³ Thornische Nachrichten von Gelehrten Sachen, t. 2, 1765, s. 225.
- ⁷⁴ *Simon Dach und der Königsberger Dichterkreis*, hrsg. u. mit einem Anhang versehen von A. Kelletat, Stuttgart 1986.
- ⁷⁵ T. Oracki, *Krzysztof Kaldenbach – zapomniany miłośnik języka i kultury polskiej. Przyczynek do dziejów piśmiennictwa polskiego w Królewcu w XVII wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 88 (1965), nr 2, s. 185–196.
- ⁷⁶ Z. Nowak, *Udział miast Prus Królewskich i Książęcych w jubileuszu trzechsetlecia wynalezienia sztuki drukarskiej*, Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej 42, 1992, s. 137–161.
- ⁷⁷ Por. M. Bohatcova, *Die erste offizielle Prager Feier zum Jubiläum des Buchdrucks (1740)*, Gutenberg-Jahrbuch 68, 1993, s. 159–171.
- ⁷⁸ Hamburgische Berichte von Gelehrten Sachen 1741, s. 147–149. Przedruk w: F. A. Meckelburg, *Geschichte der Buchdruckereien in Königsberg stattfindenden Buchdrucker Jubiläums am 5. December 1840*, Königsberg 1840, s. 21–22.

- ⁷⁹ *Catalogus*, s. 108.
- ⁸⁰ BUT 281284 – 281301.
- ⁸¹ O rękopisie tym wspomina Johann Bernouilli, (*Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preussen, Curland, Russland und Pohlen, zu den Jahren 1777 und 1778*, Bd. 3, Leipzig 1799, s. 45).
- ⁸² F. A. Meckelburg, op.cit.
- ⁸³ *Catalogus*, s. 127.
- ⁸⁴ *Catalogus*, s. 142.
- ⁸⁵ O jego inspirującej roli pisze J. M. Małecki, *Związki Pomorza z Krakowem na polu bibliografii (Jan Daniel Hoffmann i Jerzy Samuel Bandtkie)*, [w:] *Studia bibliograficzno-bibliologiczne, praca zbiorowa dla uczczenia 45-lecia pracy naukowej Profesora Wiesława Bieńkowskiego*, pod red. M. Kocójowej, Wrocław 1996, s. 203–207; P. Buchwald-Pecowa, *Jana Daniela Hoffmanna spojrzenie na dzieje książki w Polsce*, *Libri Gedanenses* 13/14, 1997, s. 51–67.
- ⁸⁶ *Catalogus*, s. 159–160: *Nachricht von polnischen Bibeln*, Danz. [1]744; „*Polnische Liedergeschichte*, Danz. [1]774.
- ⁸⁷ Jeżeli pominiemy dołączony do programu gimnazjum toruńskiego (1743) tekst profesora Samuela Teodora Schönwalda (*De typographiae Thorunensis inittis et incrementis*), zob. S. Tync, *Dzieje gimnazjum toruńskiego*, Toruń 1927 (= *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu* R. 34), s. 59.
- ⁸⁸ *Catalogus*, s. 102: *Nachricht von der Buchdruckerey zu Bard in Pommern, Stettin* [1]756; *Beitrag, zur Geschichte dieser Buchdruckerey, Bützow* [1]764; zob. A. Żbikowska-Migoń, *W kręgu bibliologii XVIII w.*, s. 172; W. Bake, *Die Frühzeit des pommerschen Buchdrucks im Lichte neuerer Forschung*, Pyritz 1934, s. 132–137, 200–202.
- ⁸⁹ *Catalogus*, s. 132.
- ⁹⁰ *Ibidem*, Michael Lilienthal, *Programma von der neu eingerichteten Stadtbibliothek* [1]736.
- ⁹¹ Na podstawie przedruku tego artykułu w: *Erleutertes Preussen* 5, 1742, s. 625.
- ⁹² *Catalogus*, s. 197.
- ⁹³ *Catalogus*, s. 111: *Ern. de Wallenrodt Paterna obtestatio ad filium de bene curanda & conservanda Bibliotheca Wallenrodtiana*, Reg. [1]712; *Fürschrift und Constitution, wie es mit der Wallenrodtischen Bibliothek gehalten werden soll* [1]721.
- ⁹⁴ *Catalogus*, s. 131: *Michael Lilienthal, Beschreibung der Thumskirche im Kneiphofe*, 1710.
- ⁹⁵ *Catalogus*, s. 108: *Catalogus I. Librorum a Principe Boguslao Radzivil Bibliothecae Regiomontanae 1668 donatorum*, Reg. [1]673; *Catalogus-II. Librorum, qui ex eadem donatione postea accesserunt*, ib. [1]713; M. Jarczykova, *Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 1995, s. 51 i inne.
- ⁹⁶ *Catalogus*, s. 150.
- ⁹⁷ J. Voigt, *Skizze von Leben Dawid Bläsings Professor der Mathematik zu Königsberg*, *Beiträge zur Kunde Preussens*, t. 6, Königsberg 1824, s. 457–464.
- ⁹⁸ *Catalogus*, s. 181.
- ⁹⁹ J. Bernouilli, op.cit., Bd. 3, s. 39–42, 47–53, 58–66.
- ¹⁰⁰ BUT 276654, *Bibliotheca Gregoriana sive Catalogus librorum... quos per longos annos summo labore collegit Franciscus Christianus Gregorii*, Regiomonti, typis Dreyerianis 1730.
- ¹⁰¹ BUT 278723, [Jakub Perard], *Catalogus partis bibliothecae ... publica auctionis lege III Kal. Dec. et seqq. 1756 Berolini in aedibus Stephani de Bourdaux bibliopolae regis dividendae. Praefationem de bibliothecar ac libror. fati in primis libris comestis praemisit Io. Carol. Conr. Oelrichs. Sedini, typis Spiegelianis 1756.*
- ¹⁰² P. Raabe, *Bibliothekskataloge als buch geschichtliche Quellen. Bemerkungen über gedruckte Kataloge öffentlicher Bibliotheken in den frühen Neuzeit*, [w:] *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in*

der frühen Neuzeit, hrsg. v. R. Wittmann, Wiesbaden 1985, (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwens Bd.10), s. 275–297.

¹⁰³ *Catalogus*, s. 140–146: J. Langii, *de nonnullis editionibus s. codicis in Bibliotheca Elbingensi* [1]755; *Eiusdem [Langii], Recensio Bibliorum in Gymnasii Elbingensis Bibliotheca extantium*, *ibid* [Elb. [1]766.

¹⁰⁴ BUT Pol.6.III.184.

¹⁰⁵ J. Jarzęcka, *Zarys historii nauki polskiej z 1723 r. Jakuba Woita z Elbląga*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 31, 1980, nr 3/4, s. 665–690.

¹⁰⁶ S. Achremczyk, *Podróże biskupa warmińskiego Andrzeja Chryzostoma Załuskiego do Królewca*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1992, nr 3/4, s. 267–273.

¹⁰⁷ Pisanski, *Literärgeschichte*, s. 514, przyp. 1.

¹⁰⁸ *Catalogus*, s. 133.

¹⁰⁹ *Catalogus*, s. 89: *Nachricht von der Stiftung der Zaluskischen Bibliothek in Warschau* [1]761. Wielki referendarz królewski bardzo zabiegał o reklamę księżnicy mieszczącej się w pałacu Daniłowiczowski, zob. m.in., J. Mayer, *Zalusciana w „Bibliothèque” (Amsterdam 1720–1741) i w „Nouvelle Bibliothèque Germanique” (Amsterdam 1746–1760)*, *Roczniki Biblioteczne* 14., 1970, s. 171–206; J. Starnawski, *Dwa niemieckie artykuły o Bibliotece Załuskich z lat 1746 i 1749*, *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, Humanistyka* 1, 1982, nr 5, s. 19–25.

¹¹⁰ *Catalogus*, s. 99.

¹¹¹ Zob. A. Kurkowa, *Jakub i Jan Filip Breynowie. Studium z dziejów książki XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1989.

¹¹² Zob. A. Żbikowska-Migoń, *Historia książki w XVIII wieku*, s. 213–214.

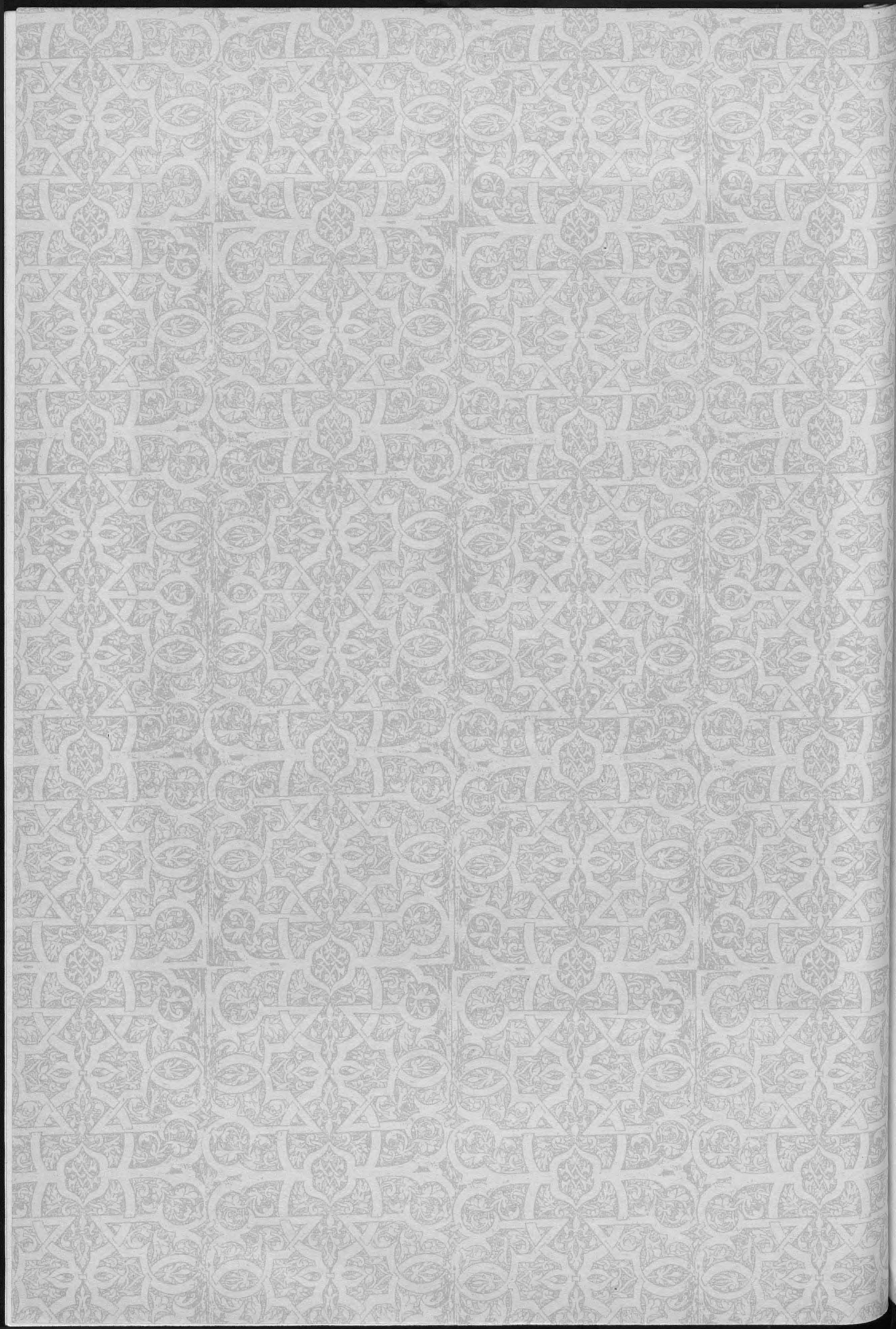
¹¹³ *Catalogus*, s. 101.

¹¹⁴ *Catalogus*, s. 194: *Einige Hartungsche und Kantersche Bücherverzeichnisse*.

¹¹⁵ B. Rehberg, *Geschichte der Königsberger Zeitungen und Zeitschriften*, Königsberg 1942; A. Pupi, *Die Anfänge der Königsbergschen Gelehrten und Politischen Zeitungen (Februar – Mai 1764)*, [w:] *Königsberger Beiträge zu einem besonderer Kapitel der deutschen Geistesgeschichte des 18. Jahrhunderts*, Begr. und hrsg. v. J. Kohnen, Frankfurt a. M. etc. 1994, s. 21–54.

Wnętrze biblioteki, miedzioryt – Bernigeroth sc. 1749

BIBLIOFILSTWO

DESCRIPTION

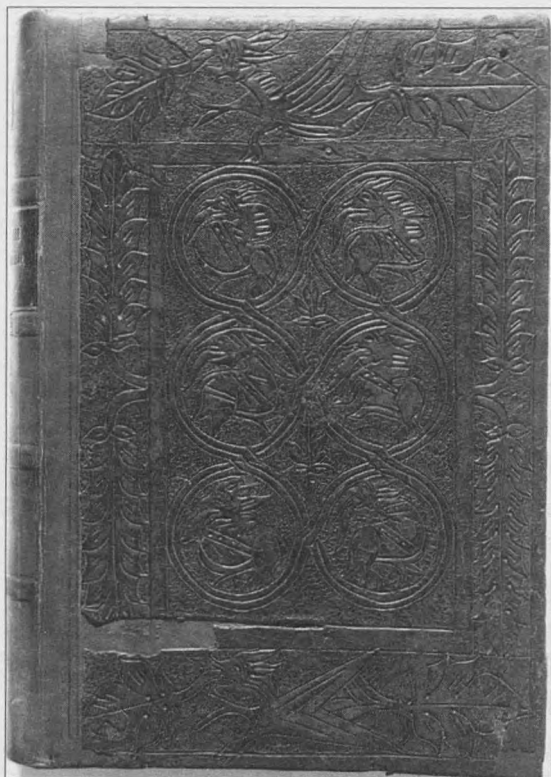
Oprawa nacinana ze zbiorów królewieckich *

FA. Schmidt-Künsemüller¹ wśród 10 zaginionych opraw nacinanych ledersznytowych pozbawionych szczegółowego opisu oraz dokumentacji ikonograficznej wymienia oprawę, która miała się znajdować przed II wojną światową w Królewcu. Informację tę oparł na skąpej notatce H. Loubier znajdującej się wśród materiałów odnoszących się do 223 opraw, jakie zgromadził ten wybitny tegumentolog z myślą o wydawnictwie rejestrującym wszystkie zachowane oprawy ledersznytowe².

W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu znajduje się oprawa nacinana, okrywająca książkę (BUT Rps 43) zaopatrzona w okrągłą pieczętkę z napisem: „Königlich und Universitätsbibliothek zu Königsberg” oraz sygnaturę 95/Bbb.23.II. Najprawdopodobniej jest to wspomniany egzemplarz zaliczony przez Schmidta-Künsemüllera do grupy opraw zaginionych i pozbawionych bliższej dokumentacji. Stąd uzasadniona jest bliższa prezentacja tego woluminu. Zawiera on papierowy rękopis dzieła Joannesa de Lignano (zm. 1383) pt. „Lectura super libros primos decretalium Gregorii IX”. Liczy 296 kart. Skopiowany został „dwoma rękoma”, najprawdopodobniej na początku XV wieku³.

Jest on jedną z wielu pozycji ze stosunkowo bogatego dorobku pisarskiego Lignano, składającego się z dzieł z zakresu takich dziedzin, jak filozofia, teologia, astrologia, a przede wszystkim prawo kanoniczne. Ten ostatni dział jego spuścizny reprezentowany jest kilkunastoma tytułami⁴. Zainteresowanie prawem kanonicznym obowiązującym w praktyce administracyjnej i uniwersyteckiej Kościoła w zasadzie do roku 1917, kiedy wydany został *Codex iuris canonici*, dzielił z wieloma wybitnymi jurystami swojej epoki. Dużą popularnością wśród kanonistów cieszył się zwłaszcza zbiór dekretów zebranych przez Rajmunda z Penafort na polecenie papieża Grzegorza IX. Opatrzyli je komentarzami najwybitniejsi kanoniści jak Joannes Andrea czy Zabarella⁵. „Lectura” Lignano nie dorównuje erudycyjnością oraz wnikliwością dziełom obu wymienionych dekretalistów. Pierwszy był nawet jego uczniem. Nosi ona piętno powierzchowności charakterystycznej dla całej twórczości Lignano, niemniej cieszyła się pewnym uznaniem w epoce średniowiecza o czym świadczy fakt, że dotarła do naszych czasów w kilku egzemplarzach rękopiśmiennych⁶. „Lectura” nie doczekała się jednak druku.

Rękopis oprawiony jest w grube deski (31 x 22 cm) pokryte brunatną skórą, pierwotnie miała ona zapewne barwę jaśniejszą. Z grzbietem połączone są czterema podwójnymi związami. Na górnej, jak i dolnej okładce znajduje się pięć metalowych guzów – dwa są oryginalne, pozostałe zaś replikami wykonanymi podczas konserwacji woluminu

Górna okładzina (k. XIV w.) kodeksu kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu

nowo w dwóch rzędach, połączonych ze sobą, medalionów. Wewnątrz medalionów widać stylizowane orły oraz fantastyczne, rogate zwierzęta z długimi jęzoram i ozdobione punktowanymi paskami na tułowiu. Dwa wolne pola między medalionami upiększają dodatkowo liście. Dolna okładzina posiada skromniejszą dekorację. Tworzy ją bordiura o szerokości ca 3 cm ozdobiona tym samym ornamentem, co na przedniej okładce z tą różnicą, że oba jej krótsze boki pozbawione są smoków. W miejsce sześciu medalionów są dwa duże medaliony zawierające bestie podobne do tych, jakie widnieją na przedniej okładzinie. Dekorację zwierciadła oprawy uzupełnia ornament roślinny, także on zdobi grzbiet oprawy.

Opisana dekoracja według klasyfikacji Schmidta-Künsemüllera reprezentuje typ szósty. Jest ona prawie identyczna z dekoracją kodeksu z końca XIV (pocz. XV) wieku przechowywanego obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu⁷. Fakt ten pozwala wysunąć bardzo prawdopodobną supozycję, że omawiana oprawa z Królewca wykonana została przypuszczalnie na początku XV wieku na tym samym terenie, (a może nawet warsztacie), co oprawa wrocławskiego kodeksu, to znaczy na obszarze południowych Niemiec⁸, bądź Śląska⁹. W Królewcu znalazła się wcześniej niż w wieku XIX. Wspomniana pieczęć, wskazująca na Królewską i Uniwersytecką Bibliotekę powstała w 1827 roku z połączenia księgozbioru zamkowego i księżnicy uniwersyteckiej¹⁰, nie jest pierwotnym znakiem własnościowym, jaki znajdował się na omawianym woluminie. Na jego

przeprowadzonej w 1973 r. w Oddziale Konserwacji Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, polegającej jeszcze na oczyszczeniu książki i usztywnieniu pękającej deski. Kodeks zamykany był na dwa zapięcia. Obecnie brakuje klamer, jak i zapiętek. W miejscu tych ostatnich znajdują się dwa „duplikaty”. Na dolnej okładzinie, u jej góry widnieje ślad po zaczepie do łańcucha.

Nieźle natomiast zachowała się i prezentuje dekoracja obu okładek, wykonana podobnie jak na innych oprawach ledersznytowych za pomocą nacinania skóry nożem w miejscu naniesionego wcześniej rysunku. Górną okładzinę zdobi szeroka bordiura (ok. 2 cm). Jej dłuższy bok wypełniają dwa stylizowane, lancetowate liście dębu, odwrócone do siebie nasadami, natomiast bordiurę górną, jak i dolną zajmuje pośrodku rysunek skrzydlatego smoka, z którego jęzora oraz ogona wyrastają liście. Środek zwierciadła oprawy „wypełnia” sześć ułożonych pionowo

przedniej okładce przyklejony był prostokątny pasek papieru z następującym kaligraficznym tekstem: „Lectura d. Joanni Lignano A.5”, który został usunięty podczas konserwacji. Przyklejono go najprawdopodobniej w latach, kiedy królewską Biblioteką Zamkową pełniącą od 1540 roku funkcję ksiąźnicy publicznej, kierował Felix König, zwany Polyphemem. Katalogując rękopisy i inkunabuły zaopatrywał je właśnie w takie kartki zawierające nazwisko autora, skrócony tytuł oraz sygnaturę¹¹. Zycydowaną większość manuskryptów oraz najstarszych druków, jakie trafiły o Biblioteki Zamkowej w okresie powstania jej księgozbioru, w latach 20.–40. XVI w., pochodziły przede wszystkim z biblioteki konwentów krzyżackich¹². Niewykluczone, że oprawiony tekst jest proveniencji krzyżackiej. Warto tutaj zauważyć, że szczupłe księgozbiory krzyżackie¹³, z terenu Prus budowane w poważnym stopniu dzięki importowanym książkom¹⁴, zawierały wcale niemało dzieł z dziedziny prawa kanonicznego¹⁵. Wśród nich były także książki z komentarzami Lignano do dekretów papieża Grzegorza IX¹⁶.

Rękopis nie opuścił Królewca aż do ostatnich lat II wojny światowej. W obawie przed zniszczeniem razem z innymi najcenniejszymi zbiorami byłej Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej ukryty został na terenie Mazur¹⁷. Stamtąd kilka lat później trafił do zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu.

PRZYPISY

* *Ein Lederschnitteinband aus altpreussischen Königsberg*, Gutenberg-Jahrbuch 1988, s. 285–289.

¹ F. A. Schmidt-Künsemüller, *Corpus der gotischen Lederschnitteinbände aus dem deutschen Sprachgebiet*, Stuttgart 1980, s. 66, nr 8.

² Ibidem.

³ A. I. H. Steffenhagen, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae et Universitatis Regiomontanae*. Fasc. I. *Codices a iurisprudenciam pertinentes*, Regimonti 1861, s. 59, Nr CXXX.

⁴ Zob. J. F. Schulte, *Die Geschichte der Quellen und Literatur des Canonischen Rechts*, Bd. 2, *Gregor IX bis auf das Concil von Trien*, Graz 1956 (nachdr.d.Ausg., Stuttgart 1875), s. 257–261; S. Stelling-Michaud, *Jean de Legnano*, [w:] *Dictionnaire de droit canonique*, t. 6, Paris 1954, szp. 111–112.

⁵ P. Torquebiau, *Corpus juris canonici. II. des Decretales de Gregoire IX*, [w:] *Dictionnaires de droit canonique*, t. 4, Paris 1949, szp. 627–632.

⁶ J. F. Schulte, op.cit., s. 260, przyp. 14.

⁷ BUWr, IV F 42.

⁸ Por. S. Rybandt, *Oprawy nacinane introligatorni cysterskiej w Rudach*, Roczniki Biblioteczne 21, 1977, s. 590, fot. 17–18.

⁹ A. Lewicka-Kamińska, *Z dziejów średniowiecznej oprawy książkowej na Śląsku*, Roczniki Biblioteczne 21, 1977, s. 50–51, fot. 11–12.

¹⁰ E. Kuhnert, *Die Kömigliche und Universitätsbibliothek zu Königsberg i Pr.*, Königsberg 1901, s. 18.

¹¹ E. Kuhnert, *Heinrich Zell*, [w:] *Beiträge zum Bibliotheks und Buchwesen P. Schwenke gewidmet*, Berlin 1913, s. 137.

¹² E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg*, Leipzig 1926, s. 37.

¹³ E. Potkowski, *Duchowość Krzyżaków a lektura. Księgozbiory zakonu krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Bibliologia dyscypliną integrującą. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bienkowskiej*, pod red. M. Mlekkickiej, Warszawa 1993, s. 89–117.

¹⁴ H. G. Malz, *Die Bibliothekwesen des Deutschen Ritterordens in Preußen unter besonderer Berücksichtigung des Verzeichnisses des Ordenliberei Tapiau*, Köln 1970, s. 25; E. Grunewald, *Das Register der Ordenliberei Tapiau aus den Jahren 1541–1543. Eine Quelle zur Frühgeschichte der ehem. Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, *Berichte und Forschungen* 1, 1993, s. 55–91.

¹⁵ H. G. Malz, *op.cit.*, s. 25.

¹⁶ *Ibidem*, s. 22, 80.

¹⁷ Zob. M. Komorowski, *Das Schicksal der Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, *Bibliothek. Forschung und Praxis* 1980, H. 4, s. 145.

Górna okładzina

Dolna okładzina

Oprawa sakwowa z dawnego Królewca *

Oprawa sakwowa jest jedną z oryginalnych form oprawy stosowanej w introli-gatorstwie europejskim w XV i na początku XVI wieku. Wiedzę na temat jej rozpowszechniania mamy przede wszystkim dzięki zabytkom sztuk plastycznych z dziedziny rzeźby, malarstwa i grafiki. Bracia Lisl i Hugo Alker¹ sporządzili w 1966 roku katalog wszystkich dzieł sztuki prezentujących książkę w oprawie sakwowej, składający się z 447 pozycji. Od tamtego czasu ukazało się wiele artykułów, zwłaszcza w ostatnich latach, znacznie rozszerzających tę listę. Chyba dwa najnowsze przyczynki na ten temat A. Merkla oraz U. Bruckner² rozszerzyły ich liczbę do 819 pozycji. Z polskich zabytków zostało ujętych, dzięki przedwojennej publikacji księdza kanonika Edmunda Majkowskiego³, 10 znajdujących się głównie w wielkopolskich kościołach parafialnych: w Bliżanowie, Grodziskach Wlkp., Kozie Wielkiej, Mikorzynie oraz Pobiedziskach, a także w Krakowie i Warszawie⁴. Do tego rejestru miejscowości można jeszcze dodać Bochnię⁵. I tak nie jest to lista pełna.

Moda na oprawę sakwową nie ominęła także – co jest zrozumiałe – Prus Królewskich. Świadczą o tym trzy jej wizerunki utrwalone w grafice i rzeźbie pochodzące z tego obszaru. Jeden z nich zdobi pomorski inkunabuł. Książka w oprawie sakwowej uwieczniona została na drzeworycie⁶ odbitym na odwrociu karty tytułowej dzieła dziekana kapituły pomezkańskiej Jana z Kwidzyna – *Żywot św. Doroty*, wytłoczonego w 1492 roku przez malborskiego złotnika Jakuba Karweyssego. Na drzeworycie (rozpowszechnianym też w postaci luźnych kartek) przypuszczalnie autorstwa uzdolnionego plastycznie Karweyssego, widzimy stojącą sylwetkę beatyfikowanej w latach 90. XX wieku św. Doroty z Mątowów (1347–1394), trzymającą w prawym ręku książkę w oprawie sakwowej. Szerzej tę grafikę upowszechnił w XVIII wieku królewiecki teolog Teodor Krzysztof Lilienthal dołączając jej bliską oryginałowi kopię do swego dzieła: *Historia beatae Dorotheae Prussiae Patronae* (Gdańsk 1744). Inkunabuł malborski z wizerunkiem świętej, będący wcześniej własnością Biblioteki Gimnazjalnej w Toruniu, jest przechowywany w Bibliotece Narodowej Rosji (wcześniej nosiła ona nazwę Biblioteka Publiczna im. Sałtykowa-Szczedriny) w Sankt-Petersburgu.

Dwa pozostałe zabytki znajdują się już w kraju. W zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu, w Galerii Sztuki Gotyckiej, znajduje się polichromowana statua⁷ z drzewa lipowego (wys. 81,5 cm), wykonana w 1508 roku w toruńskim warsztacie św. Wolfganga,

*Święta Dorota z Mątówów, drzeworyt
z dzieła T. K. Lilienthala*

*Statua nieznanego świętego (pielgrzyma)
z katedry w Chełmży*

przedstawiająca nieznanego świętego (pielgrzyma?), trzymającego w prawej ręce książkę w oprawie sakwowej. Rzeźba ta pierwotnie znajdowała się w dawnym ołtarzu kościoła katedralnego w Chełmży, stolicy diecezji chełmińskiej, do czasu przeniesienia jej w 1824 roku do Pelplina.

Inna interesująca nas rzeźba⁸ zdobi wnętrze kościoła farnego pod wezwaniem św. Tomasza w Nowym Mieście Lubawskim, najdalej położonym na północnywschód ośrodka miejskim historycznej ziemi chełmińskiej. Została wykonana z drzewa lipowego ok. 1500 roku przez – jak się przypuszcza – mistrza Madonny Łąkowej. Przedstawia ona (wys. 1,62 m) św. Jana Ewangelistę w zielonej tunice i karminowym płaszczu z niebieskim podbiciem, trzymającego w prawej ręce książkę w czarnej oprawie sakwowej. Statua ta, będąca fragmentem Grupy Ukrzyżowania, znajdowała się pierwotnie na łuku tęczowym, obecnie stoi w bocznej lewej nawie.

Moda na oprawę sakwową nie ominęła również terenu okrojonego II pokojem toruńskim państwa krzyżackiego. Stwierdzenie to jest prawdziwe, jeżeli przyjmiemy, że

*Św. Jan Ewangelista z kościoła farnego
w Nowym-Mieście Lubawskim*

*Figura nieznanego świętego (?)
z Muzeum w Kwidzynie*

znajdująca się w Muzeum na zamku kapituły pomezkańskiej w Kwidzynie rzeźba⁹ nieznanego świętego – dotychczas nie opracowana – trzymającego w prawej ręce książkę zaopatrzoną w oprawę sakwową, nie jest importem spoza granic państwa zakonnego.

Książki zaopatrywano w oprawę sakwową także na terenie Prus Książęcych. Świadczą o tym dwie oprawy sakwowe znajdujące się przed drugą wojną światową w Królewcu, z których jedna po wojnie trafiła do zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu (Ob.6.I.4498–4500). Jej charakterystyka stanowi przedmiot niniejszego przyczynku. Informacje o niej znajdujemy w wydawnictwach przedwojennych, lecz są niepełne, pozbawione dokładniejszego opisu zawierającego dane o jej wymiarach, dekoracji itd. Hans Lubier¹⁰ podaje tylko bardzo ogólne wiadomości. Niepełna jest również charakterystyka Otto Glauninga¹¹ oparta na skąpych informacjach przekazanych mu przez ówczesnego

Górna okładzina skórzanej oprawy

już były brązową skórą ozdobioną skromną, chociaż złożoną dekoracją, wykonaną za pomocą plakiety, radełka oraz tłoka. Wynika z tego, że książka znajdowała się wcześniej w księgozbiornie książęcym zanim powstał pomysł ozdobienia jej oprawą sakwową.

Nie zdejmując już skóry położono na nią ciemnozielony aksamit zwisający 22 cm poniżej dolnych krawędzi okładek w postaci płata ściągniętego, w nieistniejący już, węzeł. Aksamit nie został obcięty także wzdłuż bocznej krawędzi dolnej okładziny, lecz w odległości 10,7 cm od niej tworząc zakładkę osłaniającą boczne obcięcie książki przede wszystkim przed działaniem kurzu. Chroniła ona także złożone i cyzelowane obcięcia bloku książki przed ścieraniem. Górne obcięcie książki przed tymi samymi czynnikami zabezpieczyły dwie wąskie zakładki utworzone z aksamitu wystającego 2 cm ponad górną krawędź górnej i dolnej okładziny.

Oprawę zdobią dwa srebrne ornamenty pokryte cienką warstwą złota, na planie kwadratu o boku 2,2 cm. Jeden zawiera profil uwieńczonej głowy żeńskiej, a drugi uwieczony profil głowy męskiej. Oba ornamenty powielone są pięciokrotnie. Górną okładzinę upiększają trzy głowy żeńskie – dwie są umieszczone w narożach przy zapinkach, jedna pośrodku zwierciadła oprawy, i dwie męskie w pozostałych narożach. Układ głów na dolnej okładzinie jest odwrotny – głowy męskie zajęły miejsce żeńskich. Do każdego ornamentu – jak ustalono w czasie konserwacji – przylutowane są cztery pręciki o długości 17 mm, których „końcówki” po przejściu przez otwory w okładzinie są zakute srebrny-

dyrektora Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej w Królewcu dr. Wilhelma Meyera. Nic nowego nie wniósł Edmund Majkowski¹². Stąd uzasadniona jest bardziej szczegółowa prezentacja „toruńskiej oprawy sakwowej”.

Długi żywot oprawy w warunkach nie zawsze jej sprzyjających spowodował, że została ona trochę uszkodzona. Dlatego też w 1988 roku poddano ją konserwacji¹³. Wykonała ją Pracownia Konserwacji Tkanin funkcjonująca w ramach Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie. Zabiegi konserwatorskie nie tylko przywróciły jej wcześniejszą urodę, ale również ujawniły pewien interesujący szczegół z księgoznawczego punktu widzenia. Otóż okazało się – o czym świadczą fotografie – że interesująca nas książka, nim zyskała oprawę sakwową jej okładziny z desek (wym. 15,7 cm x 10,5 cm) pokryte

Srebrne ornamenty, głowa męska i kobieca

mi nitami, co zapewnia trwałe połączenie ornamentów z oprawą. Dekorację woluminu uzupełniały dwie klamry, o czym świadczą zachowane, wykonane ze srebra zapinki.

Oprawa została wykonana najprawdopodobniej w Królewcu, w którym w czasach rządów księcia Albrechta miejscowe introligatorstwo i złotnictwo przeżywało wyjątkowo pomyślny okres w swoich dziejach¹⁴. Nie mamy jednak na to bezpośredniego dowodu. Niewykluczone, że dostarczyłaby go szczegółowa analiza dokumentów królewieckiego Archiwum rejestrujących „Ausgaberechnungen der herzoglichen Rentkammer”, które można byłoby przejrzeć pod tym kątem przy okazji realizacji jakiegoś innego projektu badawczego. Nim jednak podejmiemy się tego zadania, pod uwagę należy wziąć jeszcze jedno założenie, że oprawa powstała w Norymberdze, z którą łączyły księcia bardzo silne więzy¹⁵. Tamtejsi złotnicy sporządzili m.in. na zamówienie księcia Albrechta dwie srebrne oprawy wchodzące w skład tzw. Silberbibliothek¹⁶. „Toruński tom” polecił książę ozdobić oprawą sakwową wzbogaconą dodatkowo srebrną dekoracją¹⁷, kierując się gustami swojej, wrażliwej na modę¹⁸, żony, księżnej Doroty, dla której był on przeznaczony¹⁹. Sam w tej dziedzinie zachowywał obojętność, książki cenil przede wszystkim dla ich treści, a nie zewnętrznego piękna²⁰.

W omawianym woluminie mieszczą się trzy druki *in octavo*. Pierwszy z nich jest zdefektowany. Pierwsza zachowana karta oznaczona jest sygnaturą „C”. Na ostatniej („G⁷”) widnieje kolofon: „Wittenberg, Joseph Klug 1527”. W dużym stopniu dzięki niemu, a także zapisowi w inwentarzu Kammerbibliothek księcia Albrechta, który zacytujemy niżej, udało się zidentyfikować druk. Jest to Marcina Lutra: „Vier trostliche || Psalmen,

*Król Dawid grający na harfie oraz modlący się,
plakiety z opraw książek z Kammerbibliothek księcia Albrechta*

An die Kö||nigyn zu Hungern²¹. Z druku tego zachowało się 46 kart, kompletny zaś liczy 56 kart. Drugi druk zawiera tekst²² Georga Schmalzinga: Der Psal||ter Davids vb||er die Hundert vnnd|| Fünffzigtz Psalme|| Ynn gebets weys auß|| heyliger Goettlicher|| schriftt gegründet|| Georgius Schmalzing|| Anno M.D. XXVII. Na ostatniej 59 karcie odbita jest informacja: Gedruckt bey|| Zwickaw dur||ch Gabriel|| Kantz. Trzeci druk, największy objętościowo, składający się ze 128 kart (ostatnia „czysta”) mieści dzieło M. Lutra²³: Der zwey und|| zwentzigste Psalm Davids|| von dem Leyden|| Christi|| Wittenberg [Joseph Klug] 1525.

Dobór powyższych pozycji jest efektem pewnych predylekcji władcy pruskiego do określonego typu piśmiennictwa religijnego. Psalmi były właśnie ulubioną lekturą księcia Albrechta. Chętnie do nich sięgał pisząc modlitwy²⁴. W swoim prywatnym księgozbiornie zgromadził 16 psalterzy i 30 komentarzy do psalmów²⁵. Większość z nich, jak można się zorientować na podstawie dużego fragmentu Kammerbibliothek, zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu, oprawiona była w deski obciążnięte skórą ozdobioną skromnym, tłoczonym ślepo ornamentem.

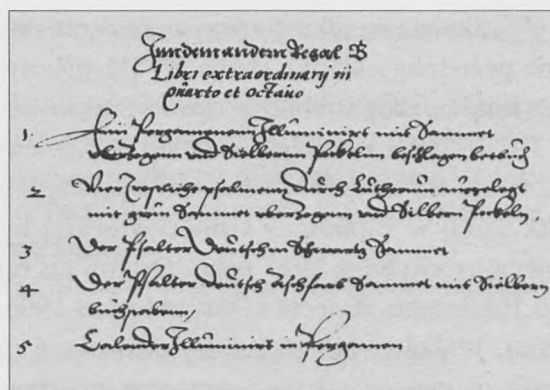
Obecność obu tekstów Lutra w omawianym woluminie, ozdobionym oprawą sakwową, jest w pełni zrozumiała, mając na uwadze uwagę, jaką władca pruski otaczał cały dorobek pisarski Wielkiego Reformatora; nie ustawał w staraniach, aby zebrać na zamku królewieckim całą jego spuściznę²⁶. Nieprzypadkowo wyróżniony został także tekst autorstwa saksońskiego teologa Georga Schmalzinga²⁷. Świadczy o tym fakt, iż ślady inspirującego wpływu tego utworu znaleźć można w modlitwach pióra księcia Albrechta, znajdujących się w słynnym *Gebetbüchlein* księżnej Doroty, przechowywanym (od XVII wieku) w Bibliotece Augusta w Wolfenbüttel²⁸.

Łącząc te trzy druki w jednym woluminie książkę kierował się nie tylko zaletami pisarskimi, ale także ich walorami dydaktycznymi. Tom ten bowiem będący podarkiem dla jego świeżo poślubionej żony, Doroty (małżeństwo zostało zawarte 23 lipca 1526 r.), wychowanej na dworze duńskim w duchu religii katolickiej, miał jej przybliżyć zasady wiary luterańskiej²⁹. Celowi temu służyć miał jeszcze jeden tom, zaopatrzony w oprawę sakwową, zawierający *Psalterz* Lutra, tłoczony w Wittenberdze w roku 1525, który niestety zaginął w czasie II wojny³⁰, a także wiele druków i rękopisów darowanych przez księcia Dorocie³¹. Edukacja ta dała pozytywne rezultaty. Księżna stała się pobożną luteranką³². Wiadomo także, co warto tutaj podkreślić, że do ulubionych fragmentów Biblii księżnej Doroty należały psalmy³³.

Oprawa, po śmierci Doroty, w 1547 roku trafiła do prywatnego księgozbioru księcia Albrechta tzw. Kammerbibliothek, o ile tam nie znajdowała się wcześniej. W inwentarzu sporządzonym w 1568 roku, po śmierci założyciela figuruje ona jako *Vier trösliche Psalmenn durch Lutherum ausgelegt mit grun Sammet uberregen und Seibern Pockeln*³⁴. Prawie identycznie wygląda jej opis w inwentarzu z 1576 r. – brzmi on następująco: *Vier Tröstlich Psalmen durch Luth. ausgelegt mitt grun sammet uberzogen und silb. pockeln*³⁵. W obu dokumentach odnotowano tylko pierwszą pozycję klocka, z pominięciem adligatów.

Początkowo opisywane cymelium, jak podają oba inwentarze, przechowywane było na oddzielnym regale stojącym w „Sali moskiewskiej”, wśród *libri extraordinarii*, między którymi znajdował się także między innymi wspomniany Modlitewnik księżnej Doroty oraz wiele innych zaopatrzonych w luksusowe oprawy książek, należących do pierwszej żony księcia Albrechta³⁶.

W późniejszym czasie, w XVIII wieku, a może wcześniej tom ten był przechowywany najprawdopodobniej w jednej szafie razem z Silberbibliothek składającą się z 20 woluminów oprawionych w srebrne blachy, składającymi się na tzw. „Srebrną Bibliote-

Fragment inwentarza z 1568 r. Kammerbibliothek z odnotowaną oprawą sakwową

kę³⁷. Podstawę takiego przypuszczenia daje naniesiony ołówkiem na wewnętrznej stronie przedniej okładki, chyba XVIII-wieczny (?) napis – *Silberbibliothek 25*. Druga zaginiona książka zaopatrzona w oprawę sakwową, oznaczona była jako *Silberbibliothek 24*³⁸.

Książka ta znajdowała się w Królewcu do ostatnich lat II wojny światowej. Do Torunia trafiła razem z innymi książkami z nad Pregoty na początku drugiej połowy lat 40. Tutaj w Bibliotece Uniwersyteckiej była pokazywana na kilku wystawach. Po raz pierwszy chyba w 1947 roku. Ostatni zaś raz na wystawie cymeliów zorganizowanej z okazji Jubileuszu 50-lecia UMK w lutym 1995 r.³⁹. W pełni zasługuje ona na miano cymelium. W Polsce jest to jedyny zachowany egzemplarz. W innych bibliotekach dotarły do naszych czasów jedynie fragmenty pojedynczych sakw⁴⁰. Jest ona także cymelium w skali europejskiej. Jak ustaliła, zmarła nie tak dawno, Ursula Bruckner⁴¹, w bibliotekach oraz muzeach Europy i USA zachowane są 24 oprawy sakwowe, łącznie z pierwotnie królewiecką, a od przeszło 50 lat – toruńską.

PRZYPISY

* Poszerzona wersja artykułu: *Ein Beutelbuch aus dem altpreussischen Königsberg*, *Gutenberg-Jahrbuch* 1987, s. 313–316.

¹ A. Alker, *Das Beutelbuch in der bildenden Kunst*, Mainz 1966 (Kleiner Druck der Gutenberg-Gesellschaft 78).

² U. Merkl, *Neuendckte Darstellungen von Beutelbüchern*, *Gutenberg-Jahrbuch* 1997, s. 303–306; U. Bruckner, *Das Beutelbuch und seine Verwandten – der Hülleneinband, das Falbuch und der Buchbeutel*, *Gutenberg-Jahrbuch* 1997, s. 332–333.

³ E. Majkowski, *Neues zum Buchbeutel in der bildenden Kunst*, *Gutenberg-Jahrbuch* 1939, s. 331–339.

⁴ Chodzi o ołtarz św. Barbary (z 1477 roku) z Wrocławia, który po II wojnie światowej jest przechowywany w Muzeum Narodowym w Warszawie, zob. U. D. Opitz, *Weitere Darstellungen von Beutebüchern und Hülleinbänden*, *Gutenberg-Jahrbuch* 70, 1995, s. 228.

⁵ *Oprawa sakwowa*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, pod red. A. Birkenmajera [i in.], Wrocław 1971, szp. 1713.

⁶ Z. H. Nowak, *Początki sztuki drukarskiej na Pomorzu w XV wieku*, Gdańsk 1976, s. 60–63, ryc. 8.

⁷ *Zbiory gotyckiej rzeźby i malarstwa Muzeum Okręgowego w Toruniu. Katalog*, oprac. J. Kruszelnicka, J. Flik, Toruń 1968, s. 45, nr 13, zdj.

⁸ *Kultura artystyczna Ziemi Chełmińskiej. Katalog wystawy zorganizowanej przez Muzeum Okręgowe w Toruniu Towarzystwo Naukowe w Toruniu*, pod red. A. Ciary, Toruń 1973, s. 92–95, zdj. 25.

⁹ Informacje o tej rzeźbie uzyskałem od mgr Wandy Ciszewskiej, asystentki w Katedrze Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej w Toruniu.

¹⁰ H. Loubier, *Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Leipzig 1926, s. 94.

¹¹ O. Glauning, *Der Buchbeutel in der bildenen Kunst*, *Archiv für Buchgewerbe und Gebrauchsgraphik* 63, 1926, s. 149–150.

¹² E. Majkowski, *Oprawy sakwowe. Przyczynek do historii introligatorstwa u schyłku wieków średnich*, Poznań 1932, s. 9.

¹³ Jej dokumentacja zatytułowana: „Toruń. Biblioteka Główna Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Książka w aksamitnej oprawie sakwowej ze srebrnymi okuciami z połowy XVI wieku. Nr sygnatury Ob.6.II.4498-4500. Dokumentacja konserwatorska wykonana na zlecenie Biblioteki Głównej Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu. Nr zlecenia: 185 (K-PT)86, Warszawa 1998”, przechowywana jest razem z oprawą sakwową w magazynie Oddziału Starych Druków.

¹⁴ A. Rohde, U. Stöver, *Goldschmiedekunst in Königsberg*, Stuttgart 1959 (Bau- und Kunstdenkmäler des Deutschen Ostens, Reihe B, Bd. 2), s. 16.

¹⁵ P. G. Thielen, *Die Kultur am Hofe Herzog Albrechts von Preussen*, Göttingen 1953, s. 201.

¹⁶ P. Schwenke, K. Lange, *Die Silberbibliothek Herzogs Albrecht von Preussen und seiner Gemahlin Anna Maria*, Leipzig 1894, s. 7, 10-11.

¹⁷ Ibidem, s. 4.

¹⁸ I. Gundermann, *Herzogin Dorothea von Preussen*, Köln u. Berlin 1965, s. 100 i n.

¹⁹ O. Glauning, op.cit., s. 150.

²⁰ P. Schwenke, K. Lange, op.cit., s. 4; E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg*, Leipzig 1926, s. 251; P. G. Thielen, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrechts von Preussen. Aus dem Jahre 1576. II.*, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg 5, 1955, s. 243-244; J. Petersohn, *Albrecht von Preussen und Ottheinrich von der Pfalz. Ein Vergleichender Beitrag zur deutschen Fürstenskultur und Bibliotheksgeschichte der Renaissance*, Archiv für Kulturgeschichte 39, 1957, H. 3, s. 340.

²¹ J. Benzing, *Lutherbibliographie. Verzeichnis der gedruckten Schriften Martin Luthers bis zum dessen Tod*, Baden-Baden 1966, s. 64, nr 530.

²² *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*, hrsg. v. d. Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel, Red. I. Bezzel, Bd. 18, Stuttgart 1992, S-3060.

²³ J. Benzing, op.cit., s. 64, nr 530.

²⁴ J. R. Fligge, *Herzog Albrecht von Preussen und der Osiandrismus*, Bonn 1972, s. 539.

²⁵ P. G. Thielen, *Ein Katalog II*, s. 246.

²⁶ W jego Kammerbibliothek znajduje się ponad 80 pism Lutra, zob. P. G. Thielen, *Ein Katalog II*, s. 245.

²⁷ Zob. *Neue Akten zur Lebensgeschichte Georg Schmaltzings*, Zeitschrift für Bayerische Kirchengeschichte 2, 1927, s. 41-46; także, I. Gundermann, *Untersuchungen*, s. 29-30.

²⁸ I. Gundermann, *Untersuchungen*, s. 28-31.

²⁹ P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, Bd. 1, Leipzig 1890, s. 372; I. Gundermann, *Herzogin Dorothea*, s. 197; eadem, *Untersuchungen*, s. 82.

³⁰ O. Glauning, op.cit., s. 149; E. Majkowski, op.cit., s. 19.

³¹ Zob. P. Schwenke, K. Lange, op.cit., s.47; I. Gundermann, *Untersuchungen*, s. 82.

³² I. Gundermann, *Herzogin Dorothea*, s. 197-200; E. Kuhnert (*Das Gebetbuch der Herzogin Dorothea, Gemahlin Albrechts von Preussen, von 1527*, Evangelisches Gemeindeblatt 55, 1900, s. 266) pisze, że Dorota była „eine der eifrigsten Fürstinnen des Protestantismus gewesen”.

³³ P. Tschackert, op.cit., nr 2164; I. Gundermann, *Herzogin Dorothea*, s. 200.

³⁴ Deutsches Zentralarchiv Abt. Merseburg Rep. 42 I K.Nr 1-2, Verzeichnis über die Verlassenschaften des Herzogs Albrecht von Preussen und zweiten Gemahlin Anna Maria geb. Herzogin in Braunschweig-Lüneburg, s. 98.

³⁵ P. G. Thielen, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrecht von Preussen aus dem Jahre 1576*, (I), *Jahrb. d. Alb. Univ. z. Kbg.* IV, s. 217.

³⁶ I. Gundermann, *Untersuchungen*, s. 19.

³⁷ Por. F. W. Schubert, *Die Occupation Königsberg durch die Russen während des Siebenjährigen Krieges*, *Der neuen Preussischen Provinzial-Blätter* 3 F, 1, 185 8, s. 159.

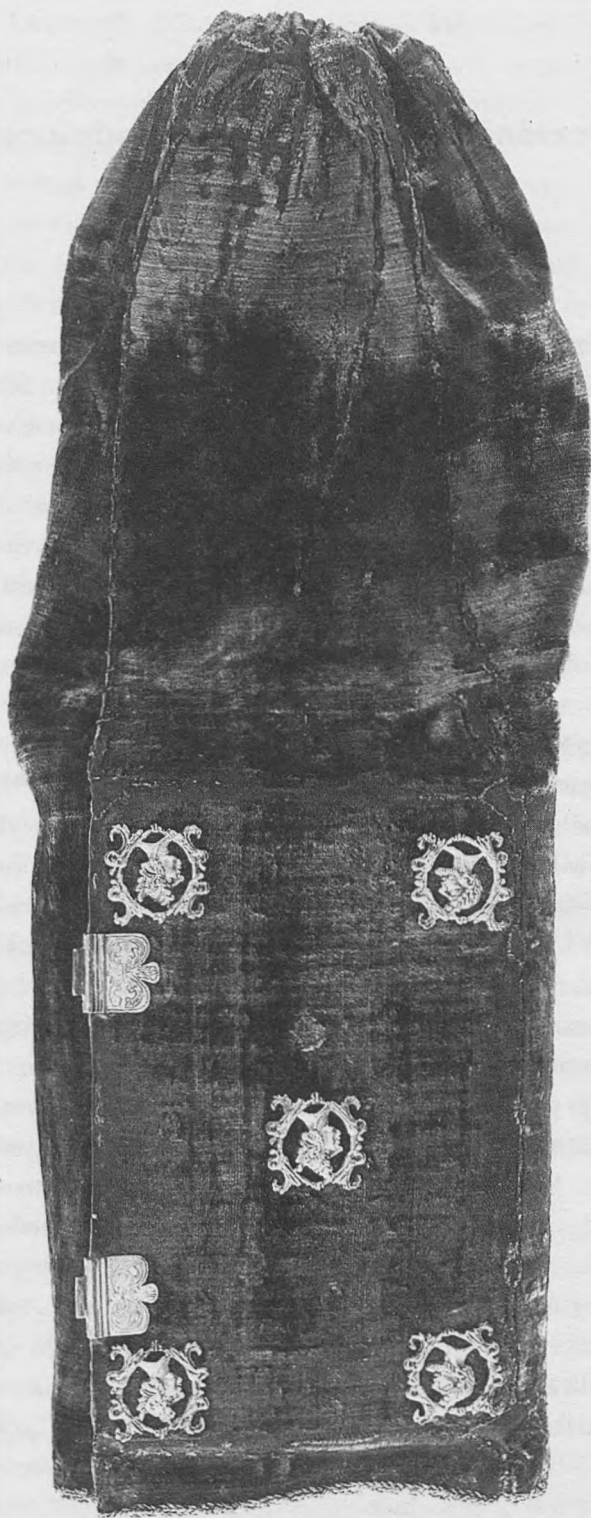
³⁸ O. Glauning, *op.cit.*, s. 150.

³⁹ *Cymelia ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, oprac. M. Strutyńska, Toruń 1995, nr 54, il. 13.

⁴⁰ A. Lewicka-Kamińska, *Rzut oka na rozwój oprawy książkowej w Krakowie*, *Roczniki Biblioteczne* 16, 1972, z. 1/2, s. 51.

⁴¹ U. Bruckner, *Beutelbuch-Originale*, *Studien zum Buch- und Bibliothekswesen* 9, 1995, s. 5–23. Pani Ewie Rothkirch ze Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz serdecznie dziękuję za przesłanie egzemplarza powyższego artykułu.

Książka w oprawie sakwowej księżnej Doroty

Najwcześniejszy ekslibris wschodniopruski Pawła Speratusa *

Początki ekslibrisu pruskiego wiążą się z osoba Pawła Speratusa¹ (prawdziwe nazwisko: Paul von Spretten). Urodził się w 1484 roku w Rötlen w Badenii-Wirtembergii. Studiował we Fryburgu, Paryżu, na uniwersytetach włoskich oraz w Wiedniu. Uzyskał najpierw stopień doktora prawa kanonicznego, a później doktorat z teologii. Z okresem jego studiów należy wiązać początki jego zainteresowań bibliofilskich.

Studia we wspomnianych miejscowościach, będących silnymi ośrodkami produkcji typograficznej, ułatwiały mu szybkie powiększanie swoich zbiorów. Początek jego kariery kolekcjonerskiej nie był jednak dla niego szczęśliwy. Zgromadzony przez niego księgozbiór za kwotę ok. 100 guldenów spłonął razem z jego domem². Speratus zaczął zbierać książki od nowa.

W 1524 roku razem z nimi przyjechał do Królewca, gdzie otrzymał dzięki rekomendacji Marcina Lutra, funkcję kaznodziei na dworze ostatniego wielkiego mistrza Zakonu Niemieckiego w Prusach, a krótko potem pierwszego świeckiego władcy powołanego na mocy układu z Polską w kwietniu 1525 roku, Księstwa w Prusach. Tutaj nad Pregołą – jak można przypuszczać – tempo powiększania jego księgozbioru osłabło. Królewiec bowiem w latach 20. XVI stulecia znajdował się dopiero na początku drogi, która miała zaprowadzić to położone na peryferiach kulturalnej Europy miasto, dzięki zabiegom i staraniom margrabiego brandenburskiego, do poziomu znaczącego ośrodka naukowego i religijnego. Speratus mimo tych niesprzyjających warunków, nieźle sobie radził z realizacją swoich bibliofilskich pasji, głównie dzięki wcześniej nawiązanym, licznym kontaktom z niemieckimi bibliofilami i miłośnikami książki. Księgozbiór jego nieustannie powiększał się o nowe pozycje. Możliwości kolekcjonerskie Speratusa wzrosły – jak można przypuszczać – wraz z wyższymi apanażami związanymi z funkcją biskupa pomezkańskiego, jaką objął w 1530 roku. Od tego czasu aż do śmierci (1551) jego siedzibą był zamek kapituły pomezkańskiej w Kwidzynie, stosunkowo dobrze zachowany do naszych czasów. Na nim zgromadził imponujący księgozbiór, który po jego śmierci został rozproszony. Duża część trafiła na zamek królewiecki. Obecnie na skutek przemieszczeń księgozbiorów będących skutkiem II wojny światowej, książki z biblioteki Pawła Speratusa znajdują się w wielu bibliotekach. Najwięcej w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu, a oprócz niej także w Bibliotece Gdańskiej PAN³, w Bibliotece Uniwersyteckiej w Strasburgu⁴. Przed II wojną światową były również w Saksońskiej Bibliotece Krajowej (Sächsische Landesbibliothek) w Dreźnie⁵. Zachowane książki z biblioteki biskupa pomezkańskie-

go – dotychczasowa kwerenda dała efekt w postaci lokalizacji 30 woluminów (ponad 100 druków) – oraz informacje podane w publikacji P. Tschackerta⁶, a także dane zawarte w innych przekazach źródłowych, stanowią atrakcyjny materiał do podjęcia bliższej charakterystyki księgozbioru Speratusa.

Odkładając ją jednak na inną okazję, w niniejszym przyczynku pragnę zrealizować część tego zamierzenia skupiając swoją uwagę na ekslibrisach, jakimi Speratus opatrywał swoje książki. Jest to temat zasługujący na uwagę z kilku powodów. Speratus był właścicielem nie tylko najwcześniejszego ekslibrisu na obszarze byłego państwa krzyżackiego, ale używał również wielu księgoznaków, co nie było częstym zjawiskiem. Na podstawie dostępnych autorowi niniejszego przyczynku materiałów źródłowych, udało się zidentyfikować siedem ekslibrisów. Pewną pomocą były wcześniejsze publikacje Otto Vanselova, Alicji Kurkowej oraz Edmunda Chwalewika oraz innych autorów⁷.

Owe siedem artystycznych księgoznaków, których podobizny dołączono do artykułu, wykonane zostały w technice drzeworytu, jaką najchętniej wykorzystywali graficy w XVI wieku. Krój czcionki, jaki został użyty do odbicia tekstu na poszczególnych ekslibrisach wskazuje, że były one tłoczone przez pierwszego typografa królewskiego Hansa Weinreicha, prowadzącego działalność drukarską od 1523/1524 do 1553 roku. Na oficynę Weinreicha wskazują przede wszystkim dwa ekslibrisy (War. I–II) ozdobione identycznym obramowaniem, jakie spotykamy na karcie tytułowej pisma Pawła Speratusa *Von den hohen gelübt der Tauff*⁸, odbitego w 1524 roku właśnie przez Weinreicha tłoczącego dziesiątki druków propagujących na terenie księstwa naukę Lutra. Na pytanie, kto był autorem (autorami?) ekslibrisu, nie sposób odpowiedzieć. Niektórzy badacze⁹ próbują wiązać najwcześniejsze dwie odmiany ekslibrisu Speratusa z warsztatem Wolfa Riedera¹⁰. Pochodził on z Eichstädt w Bawarii. Do Królewca przybył w 1521 roku, jak bardzo wielu artystów królewskich przez Norymbergę. Był malarzem księcia Albrechta Pruskiego. Aktywność jego w Królewcu jest jednak słabo udokumentowana źródłowo. Fakt ten uniemożliwia nam wskazanie na niego jako twórcę ekslibrisu Speratusa. Brak na trzech pierwszych wariantach ekslibrisu insygniów władzy biskupiej – infuły oraz pastorału – pozwala datować ich powstanie między 1523/1524 a 1530 r. Pozostałe zaś między tą ostatnią datą a rokiem śmierci biskupa (1551).

Niezależnie od chronologii powstania i innych różnic istniejących między poszczególnymi wariantami, mają one kilka wspólnych elementów. Na wszystkich znajduje się ten sam tekst własnościowy, chociaż graficznie wyrażony w różny sposób – w pięciu, siedmiu wierszach itp. Zawiera on zaklęcie skierowane przeciwko złodziejom książek. Brzmi ono w tłumaczeniu następująco: „Speratus. Dla siebie i swoich za własne pieniądze mnie Speratus kupił i chciał, żebym użyteczna była dla każdego dobrego. Jeżeli jesteś dobry, zwrócisz mnie panu, otrzymując podziękowanie. Gdy zatrzymasz, jesteś zły i zaiste nie będzie ze mnie pożytku”. Tego rodzaju teksty nie są czymś wyjątkowym, spotykamy je na wielu dawnych ekslibrisach oraz na starych książkach w postaci rękopiśmiennej zapiski¹¹. Owo zaklęcie z „naszego” ekslibrisu pośrednio wskazuje na to, że

Karta tytułowa „Kazań” P. Speratusa
wytłoczonych przez H. Weinreicha

półgryf, który symbolizuje cechy natury boskiej i ludzkiej. Ogień natomiast, jak domyślają się niektórzy, nawiązuje do stosu, na jakim miał spłonąć Speratus za kacerstwo, jakiego miał się dopuścić jako proboszcz w Iglawie, na katolickich Morawach jeszcze przed przybyciem do luteranckiego Królewca.

W wariantach IV–VII tarcza wzbogacona jest o dodatkowe (piąte) pole umieszczone w jej sercu. Jest ono tarczą o identycznym kroju podobnie jak cała tarcza herbowa. Przedstawia ona orła z rozpiętymi do lotu skrzydłami. Na jednym ze skrzydeł zawieszona jest wstęga z napisem: „S. Johannes”; orzeł, symbol św. Jana Ewangelisty, nawiązuje do aktywności Speratusa w szerzeniu „prawdziwej wiary” (luteranizmu) na terenie Księstwa Pruskiego. Trzeba nadmienić, że na tym polu był bardzo aktywny; zwłaszcza wśród ludności lenna pruskiego, posługującej się językiem polskim. Wspierał w działalności wydawniczej m.in. A. Samuela i J. Seklucjana, za jego zachętą J. Malecki wydał katechizm w języku polskim, w dużej mierze także dzięki niemu osiadł nad Pregołą Aleksander Augezdecki, w którego typograficznym dorobku znalazły się przede wszystkim druki w języku polskim¹³. Szczególnie duże możliwości w tym zakresie pojawiły się, gdy został biskupem pomezzańskim. Fakt ten miał także swoje odzwierciedlenie w wystroju ekslibrisów. Na trzech wariantach (V–VII) znajdujemy insygnia władzy biskupiej – pastorał oraz infułę.

Zaprezentowane wyżej siedem ekslibrisów Pawła Speratusa nie wyczerpuje przypuszczalnie wszystkich wariantów, jakimi ozdobił swoje książki. Według informacji Pawła Schwenkego¹⁴ wielokrotnie podejmującego w swoich pracach księgoznawczych problematykę książki królewieckiej, miał on dysponować aż 11 wariantami ekslibrisu. Niestety nie poparł tej informacji konkretnymi danymi, co osłabia wiarygodność tego przekazu. Liczba ta wydaje się być zawyżona. Nie jest mi znany żaden bibliofil z obszaru Prus Książęcych, a także z Korony, z XVI wieku, który miałby w przybliżeniu taką liczbę ekslibrisów co Paweł Speratus. Jedynie książki z Biblioteki Zamkowej księcia Albrechta znakowane były 9 ekslibrisami, ale swoją wielkością (ok. 3 tys. książek) co najmniej kilkakrotnie przewyższała ona zbiory, jakie zebrał biskup pomezański. Nie można jednak wykluczyć, że dalsza inwentaryzacja zbiorów królewieckich, jaka jest prowadzona w ramach „Königsberger-Projekt”, o którym wspomniano we wstępie do niniejszej publikacji, przyniesie kolejne, dotychczas nieznanne, ekslibrisy jednego z czołowych bibliofilów wschodniopruskich, najpierw dworskiego kaznodziei w Królewcu, a później z nominacji książęcej biskupa pomezańskiego w Kwidzynie, Pawła Speratusa.

PRZYPISY

* Rozszerzona wersja artykułu: *Das früheste ostpreussische Exlibris*, Exlibriskunst und Graphik. DEG Jahrbuch 1994, s. 26–32.

¹ T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Mazur, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, Olsztyn 1998, s. 158–159; zob. również, J. Wiśniewski, *Zarys dziejów Diecezji Pomezańskiej (1243-1821)*, Studia Pelplińskie 21/22, 1994, s. 176–179; R. Stupperich, *Dr. Paul Speratus, der streitbare Bischof von Marienwerder*, Beiträge zur Geschichte Westpreussens 8, 1983, s. 162.

² G. C. Pisanski, *Entwurf einer preussischen Literärgeschichte in vier Büchern*, Königsberg 1886, s. 141, przyp. 1.

³ S. Sokół, M. Pelczarowa, *Księgozbiór gdańskich lekarzy Krzysztofa i Henryka Heyllów*, Gdańsk 1963, nr 1, s. 129, 161.

⁴ *Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques de France*, T. XIII, *Region Alsace, Bas-Rhin*, red. par F. Zehnacker, Paris 1998, nr 21.

⁵ O. Walde, *Neue Bücher und Bibliotheksgeschichte Forschungen in deutschen Bibliotheken*, Nordisk Tidskrift för Bok-och Bibliotheks 4, 1942, s. 237.

⁶ P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte*, Bd. 1–3, Leipzig 1890.

⁷ O. Vanselow, *Alte ostpreussische Exlibris*, Zeitschrift für Bücherfreunde 8, 1935, s. 177–178; A. Kurkowska, *Mało znany ekslibris Pawła Speratusa*, Libri Gedanenses 8, 1974, s. 159–170; E. Chwalewik, *Exlibrisy polskie XVI i XVII wieku*, Wrocław 1955, s. 27–29; P. Hordyński, J. Pirożyński, *Exlibris. Biblioteka Jagiellońska. Polnische Bücherzeichen aus den Sammlungen der Jagiellonischen Bibliothek in Krakau*, Wolfenbüttel 1986, 20–21, nr 12.

⁸ Egzemplarz tego druku w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu znajduje się w klocek (Pol. 6.II.1219–1225) zaopatrzonym w ekslibris Biblioteki Wallenrodtów. W księgozbiórze zaś Geheimes Archiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie znajduje się egzemplarz (Staats- u. Univers. Bibl. Kgb.57) z naniesionymi zapiskami ręką Speratusa.

⁹ *Drukarze dawnej Polski od XVI do XVIII wieku*, t. 4, *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962, s. 460.

¹⁰ K. Forstreuter, *Wolf Rieder, ein Hofmaler des Hochmeisters und Herzog Albrecht*, *Mitteilungen der Vereins für Geschichte von Ost- und Westpreussen* 17, 1942, nr 2, s. 17–21.

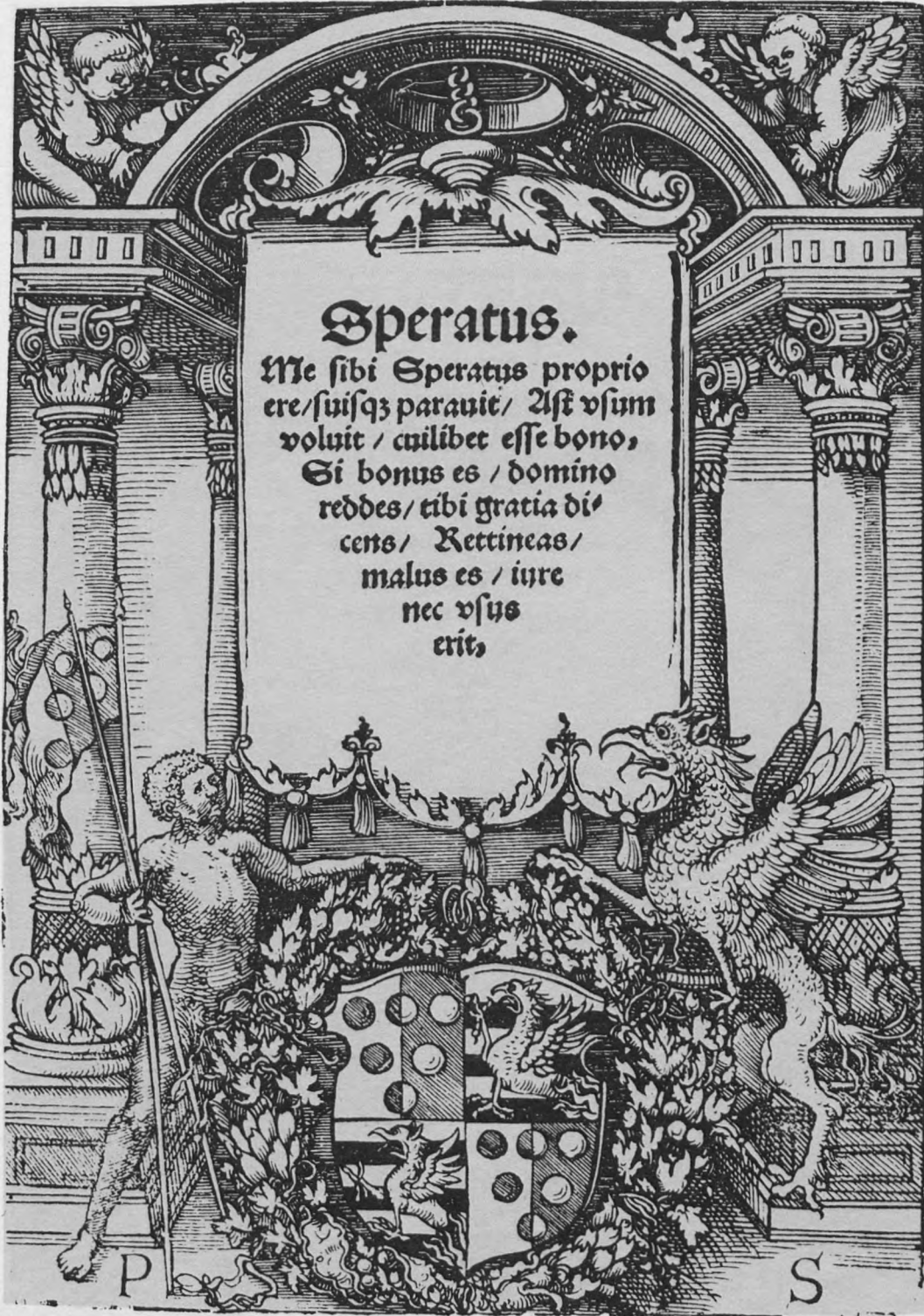
¹¹ A. Fischer, *Zakłęcia przeciw złodziejom książek*, *Exlibris* 1, 1917, s. 21–35; Z. Walczy, *O dawnych i współczesnych sposobach chronienia książek przed kradzieżą*, *Roczniki Biblioteczne* 29, 1978, z. 1–2, s. 841–854; zob. również m.in., *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*, pod red. M. Malickiego i E. Zwinogrodzkiej, t. 2, Kraków 1994, nr 2444.

¹² P. Tschackert, *op.cit.*, nr 1152.

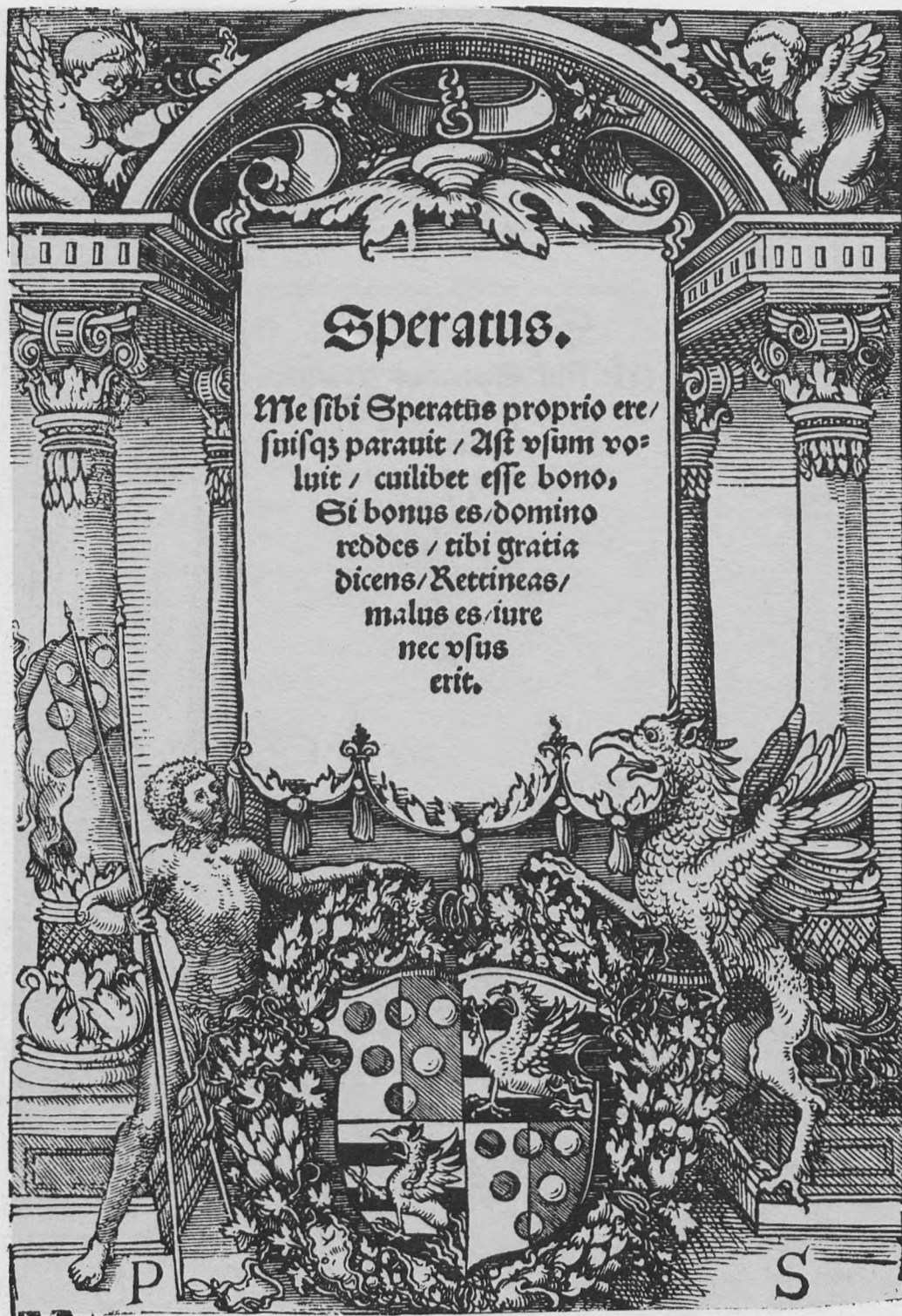
¹³ P. Buchwald-Pelcowa, *Aleksander Augezdecki. Królewiec–Szamotuły*, Wrocław 1972 (*Polonia typographica saeculi sedecimi. Fasc. VIII*).

¹⁴ Zob. O. Vanselow, *op.cit.*, s. 177.

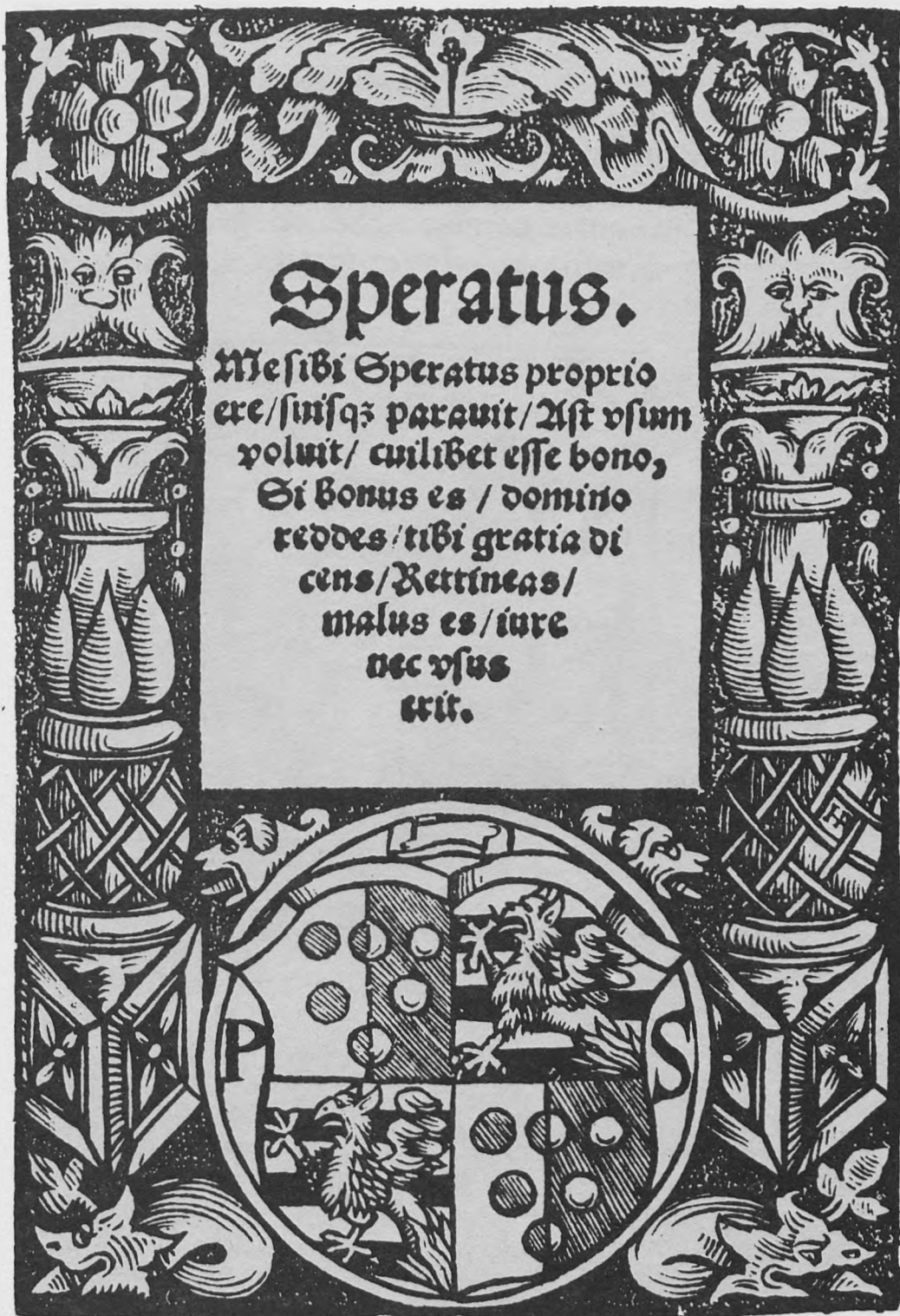

Variant I (166 x 114 mm)

Wariant II (167 x 113 mm)

Variant III (114 x 77 mm)

Speratus.

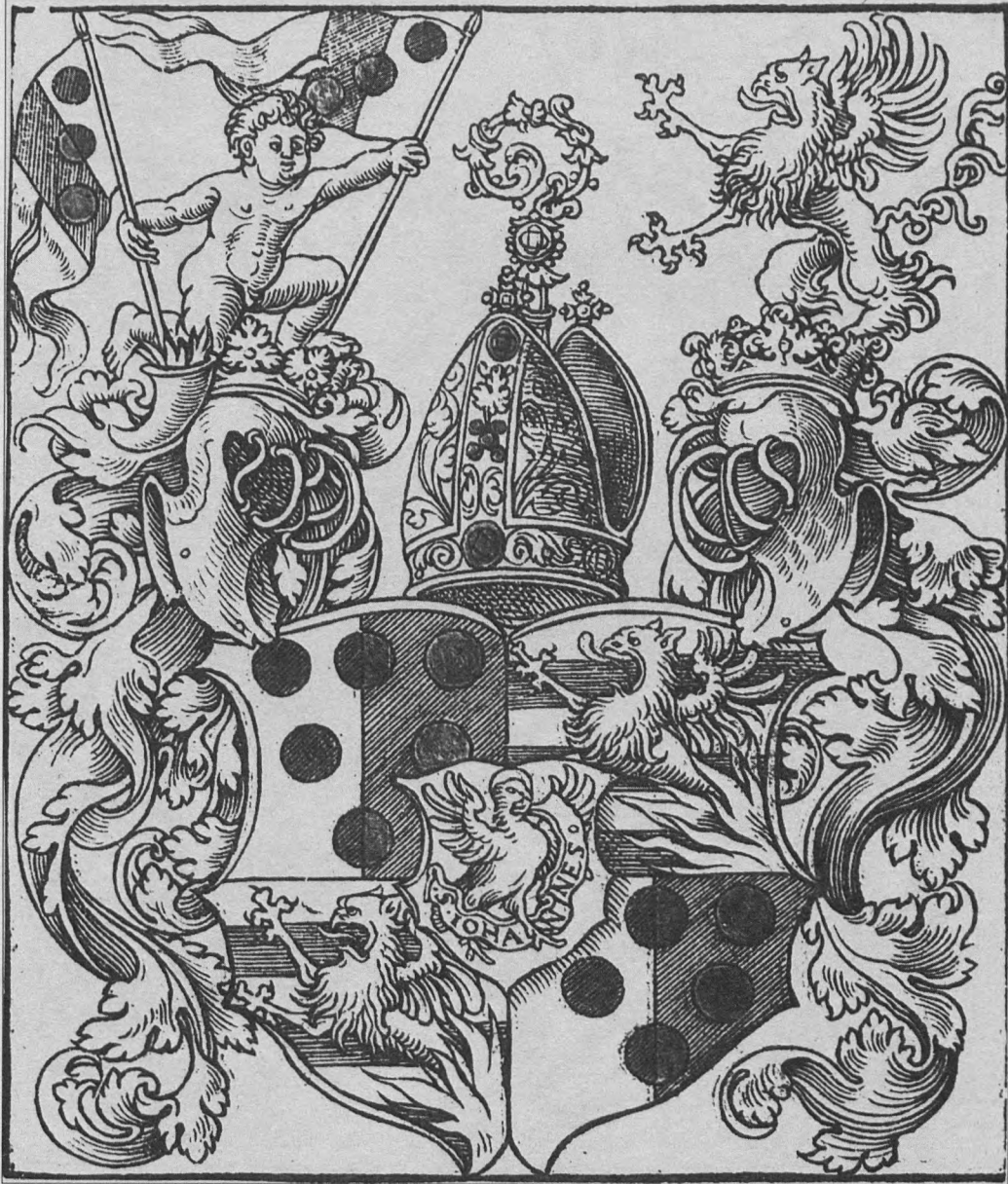
Me sibi Sperat⁹ pprio ere/suisq; parat⁹/
Ast vsum voluit/cuilibet esse bono,
Si bon⁹ es/domino reddes/tibi gratia dic⁹
Rettineas/malus es,iure nec vsus erit.

Dono dedimus Dartovi Christo
phoro Hejll. Elbmerin phylare
Loreyan M
Anno XLVI. mense
Aprils -- 2 die r

Speratus.

Me sibi Speratus proprio ere, suisq; paravit,
Atq; usum uoluit cuilibet esse bono.
Si bonus es, domino reddes, tibi gratia dicens,
Detineas, malus es, iure nec usus crit.

Wariant V (167 x 113 mm)

Speratus.

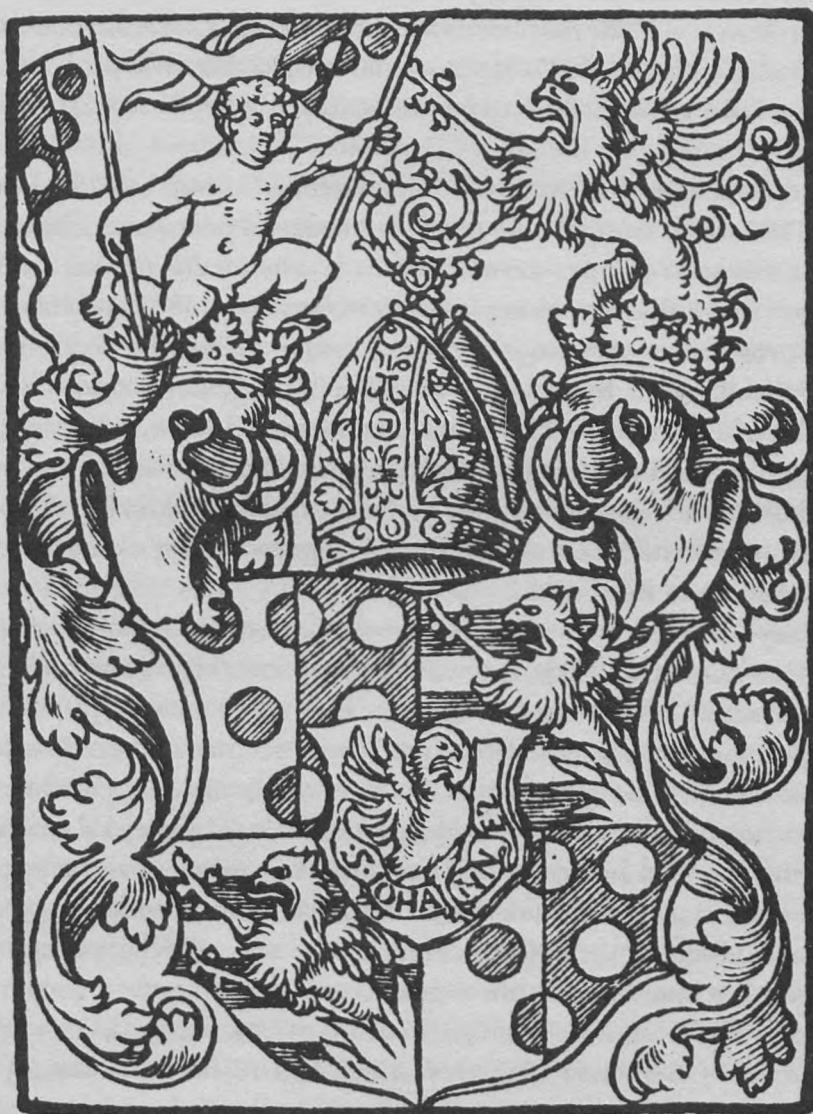
*Me sibi Speratus proprio ere, suisq; paravit,
Atq; usum uoluit cuilibet esse bono.
Si bonus es, domino reddes, tibi gratia dicens,
Detineas, malus es, iure nec usus erit.*

Wariant VI (104 x 85 mm)

Speratus.

**Me sibi Speratus proprio ære, suisq; paravit,
Atq; usum uo'uit cuilibet esse bono.
Si bonus es, domino reddes, tibi gratia dicens
Detineas, malus es, iure nec usus erit.**

Wariant VII (70 x 50 mm)

Ekslibrisy Biblioteki Zamkowej księcia Albrechta *

Z okazji jubileuszu 450 rocznicy założenia Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej w Królewcu w 1929 roku wydano pod redakcją Carla Diescha¹, dyrektora tejże Biblioteki (w latach 1927–1945), wydawnictwo zbiorowe pt. *Königsberger Beiträge*. Zawiera ono kilkanaście przyczynków dotyczących dziejów książki oraz biblioteki na terenie Prus.

Wśród artykułów poświęconych Bibliotece Zamkowej² założonej przez księcia Albrechta w 1529 roku, którą to datę przyjęto uważać za początek Biblioteki Uniwersyteckiej, zwraca uwagę krótki przyczynek Artura Wardy pt. *Die Exlibris des Herzogs Albrecht von Preussen*³. Artykuł jest napisany zwięźle i kompetentnie. Fakt ten nie dziwi. Warda pracował wprawdzie zawodowo jako radca prawny, ale jego nieskrywaną namiętnością, której ulegał całkowicie, były sprawy naukowe. Uwagę koncentrował na najwybitniejszych osobistościach królewieckiej nauki, jak Immanuel Kant, Johann G. Hamann i Johann G. Herder. Przedmiotem jego zainteresowania była recepcja ich dzieł, biografistyka itp. Niektóre prace dotyczyły spraw bibliotekarskich. Między innymi opublikował, na łamach „*Altpreussische Monatsschrift*”⁴ artykuł, prezentujący okoliczności w jakich Kant został bibliotekarzem Biblioteki Zamkowej.

Większy wpływ na walory interesującego nas artykułu miało zaangażowanie Wardy i osiągnięcia na polu kolekcjonerstwa⁵. Zbierał pamiątki po najwybitniejszych osobistościach Prus. Posiadał między innymi najstarszy znany list Kanta z 1749 roku. Miał w swoich zbiorach także autografy księcia Albrechta. Warda gromadził także książki, oznaczając je skromną pieczętką⁶. Nie zapominał jednak o dużych królewieckich bibliotekach, których był stałym czytelnikiem. Obdarowywał książkami Bibliotekę Miejską⁷ oraz Uniwersytecką⁸. Do tej ostatniej po jego śmierci (1929) trafił jego księgozbiór, dzieląc jej powojenne losy.

Te bliskie związki z bibliotekami, a zwłaszcza z Uniwersytecką, jego autorytet badacza, a także takie zalety Wardy jak koleżeńskość oraz życzliwość, podnoszone w licznych wspomnieniach o nim, ułatwiły mu w dużym stopniu napisanie tego artykułu. Nie tylko udostępniono mu księgozbiór Biblioteki Zamkowej z czasów księcia Albrechta stanowiącej fundament Biblioteki Uniwersyteckiej, lecz również znajdującą się w zbiorach uczelnianej ksiąźnicy kolekcję ekslibrisów. Posiłkował się także bardzo cennymi notatkami sporządzonymi przez dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej (w latach 1893–1899) Pawła Schwenkego⁹, mającego w swoim dorobku księgoznawczym wiele znaczących prac.

Wykorzystując dostępne mu materiały oraz możliwości Warda usystematyzował, w zasygnalizowanym artykule, dotychczasowe niekompletne i nieuporządkowane informacje na temat ekslibrisu księcia Albrechta, czy właściwiej formułując ekslibrisu Nowej Biblioteki, określanej częściej Biblioteką Zamkową¹⁰. Ekslibris ten zdołał bowiem wyłącznie książki należące właśnie do tej biblioteki adresowanej do środowiska naukowego Królewca. Woluminy z Kammerbibliothek¹¹ księcia Albrechta będącej jego podręczną księżnicą były pozbawione ekslibrisu.

Warda, odwołując się do ustaleń Pawła Schwenkego, stwierdza, że ekslibrisy wykonane w technice drzeworytu odbijane były w drukarni największego typografa królewieckiego XVI wieku, Jana Daubmanna¹², który swoją działalność drukarską w grodzie nad Pregołą zainicjował w 1554 roku i prowadził do 1572 roku.

Kiedy został dokładnie odbity pierwszy egzemplarz ekslibrisu Warda nie precyzuje, pisząc jedynie, że po 1554 roku. Można jednak ten fakt, jak się wydaje, odnieść na pierwsze lata kierowania Biblioteką Zamkową (1556–1564) przez Henryka Zella¹³, najwybitniejszego opiekuna Nowej Biblioteki z czasów życia jej książęcego fundatora. Zakupił on najwięcej książek do zbiorów spośród pozostałych bibliotekarzy z lat 1529–1568. Sporządził, jak na renesansowe standardy, wzorowy katalog, rozumiał celowość sygnowania książek itd. Zdecydowanie wyróżniał się aktywnością na tle pozostałych marnych królewieckich bibliotekarzy, za wyjątkiem może niderlandzkiego pochodzenia Feliksa Königa Polyphema, kierującego Biblioteką Zamkową w latach 1534–1549. Nie popełnimy chyba błędu, jeżeli uznamy za prawdopodobne, że właśnie Zell określany „urodzonym bibliotekarzem” wpadł na pomysł ekslibrisu mającego lepiej zabezpieczyć zbiory Biblioteki Zamkowej przed nieuczciwymi użytkownikami. Nie można jednak nie wspomnieć, że nie był to pomysł oryginalny. Wcześniej swoje książki, na terenie Księstwa Pruskiego, ekslibrisem znaczył przecież biskup pomezkański, Paweł Speratus¹⁴. Jego ekslibris miał mieć aż 11 wariantów. O dwa więcej, niż omawiany ekslibris Biblioteki Zamkowej, Warda doliczył się bowiem 9 wariantów. Podzielił je na trzy grupy, według wielkości odpowiadającej formatom: 2°, 4° i 8°. Wszystkie dziewięć wariantów łączyły trzy powtarzające się elementy. Pośrodku każdego ekslibrisu znajduje się herb władcy pruskiego. Składa się on z dziewięciopolowej tarczy, przedstawiający herby: Brandenburga, Pomorza, Szczecina, Kaszubów, Wendów, Norymbergi, Hohenzollernów i Rugii. Za wyjątkiem ekslibrisu najmniejszego formatu (wariant III), na górnej krawędzi tarczy umieszczone są trzy otwarte, ukoronowane hełmy z klejnotami: Pomorza, Prus i Brandenburga. Boki tarczy opływają labry. Cała kompozycja ujęta jest w prostokąt, w największych formatach wytyczony podwójną linią. Nad herbem widnieje podana w języku łacińskim tytulatura brzmiąca w najpełniejszej postaci następująco: ALBERTVS SENIOR DEI GRATIA MAR||CHIO BRANDENBURGENSIS, PRUSSIAE, STETINENSIIUM|| Pomeraniae, Cassubiorum ac Vandalorum Dux, Burggravius Norinbergensis|| Rugiae. Princeps. &c. Poniżej herbu umieszczony jest tekst zawierający apel adresowany do czytelników o zwrot do książęcej biblioteki pożyczonych książek. Na dwóch ekslibrisach prezentuje

się on następująco: „Dum liquidi flammas verbi pietate fatetur || Princeps, dum superi Numina Regis amat, || Qui tenet ALBERTI Senioris MARCHIO, Primi || Rite BORVSSORVM nomina clara Ducis, || Bibliotheca sacris huic est sic condita libris, || Arcis quam medio doctus Apollo tenet, || Inde tibi Christus mundi saluator&author || Panditur, & verse Religionis iter. || Huius ego pars sum, || Magno Ducis aere parata, || Vtenda ingeniis hisq. patesco pijs. || Post vsum quisquis, sed me sine labe, remittat, || Grata canens memori carmina mente Duci”, („Księga do czytelnika. Ponieważ Książę oznajmia z pobożnością miłość do płynnego słowa, ponieważ spełnia boskie rozkazy najwyższego Króla, Ten, który jako margrabia, zwyczajem Prusów, posiada sławne imiona Alberta Seniora, Pierwszego Księcia, Tak więc dla niego powstała biblioteka przeznaczona na święte księgi, którą pośrodku zamku włada uczony Apollo, Stąd jest ci oznajmiany Chrystus zbawiciel i stwórca świata oraz droga prawdziwej religii. Ja jestem jego częścią, kupiona za pieniądze Wielkiego Księcia i tutaj stoję otworem do wykorzystania przez pobożne umysły. Każdy po wykorzystaniu, zwróci mnie, ale bez uszczerbku śpiewając w myśli wdzięczne pieśni godnemu pamięci Księciu.”)¹⁵.

Na dwóch wariantach, poniżej herbu jest ten sam tekst, co wyżej cytowany, ale pomniejszony o dwa wersy. Tekst ten miał powstać kilkanaście lat wcześniej przed wydrukowaniem ekslibrisu. Jego autorem, według opinii E. Kuhnerta¹⁶ miał być dramaturg i poeta Wilhelm Gnapheus, co jest bardzo prawdopodobne, ponieważ utrzymywał on nie tylko żywe kontakty z pierwszym bibliotekarzem książęcym, Polyphemem, ale także uczcił otwarcie Biblioteki Zamkowej w 1540 roku kilkoma epigramami wydanymi łącznie z jego sztuką *Morosophus* (Gdańsk 1541).

Trzecia wersja zaś, występująca na dwóch ekslibrisach, brzmi: „Ense Borussiacas regnat qui cuncta per oras, || Me tenet ALBERTI Bibliotheca Ducis. || Vtere concessio studiorum munere gratis, || Reddendocq canas carmina grata Duci”, („Księga do czytelnika. Ten, który włada całą potęgą po pruskie krańce, Posiada mnie w bibliotece Księcia Alberta, Stąd jest ci oznajmiany poskromiciel śmierci, odkupiciel życia i zbawiciel świata. Darmo korzystaj z udostępnionego daru uczonych, a zwróciwszy śpiewaj pieśni miłe Księciu.”). Ten ostatni element ekslibrisu „Liber ad lectorem” powstał pod wpływem – co do czego nie można mieć wątpliwości – ekslibrisu Pawła Speratusa, zawierającego rymowane zaklęcie przeciwko złodziejom książek.

Tylko jednak do dwóch wariantów ekslibrisu załączył Warda zdjęcia, co mocno osłabia walory informacyjne jego publikacji. Współczesne prace z zakresu ekslibrisologii prezentujące ekslibrisy zawierają nie tylko dokładne wymiary, szczegółowy opis, ale także zdjęcia. Dlatego też celowym wydaje się uzupełnienie przyczynku Wardy o ten brakujący element. Materiału dostarczyła kwerenda jaką przeprowadziłem w magazynie Oddziału Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu przy okazji przygotowywania pracy poświęconej Bibliotece Zamkowej. Udało mi się odszukać ponad 100 książek z ekslibrisami Nova Bibliotheca. Nie ma wśród nich niestety dwóch wariantów ekslibrisu, według klasyfikacji Wardy nr II.1 i II.3.

Oprócz siedmiu wizerunków ekslibrisu dołączony został jeszcze tzw. rzekomy ekslibris¹⁷, którego podobizna, mimo iż o nim wspomina Warda, także nie znalazła się w jego przyczynku. Jest on bardzo podobny do ekslibrisu. Składa się on również z herbu, ale napis jest w języku niemieckim i brzmi następująco: „Von Gottes Gnaden Al.= || brecht der Eltern Margraff zu Brandenburg, || inn Preussen, zu Stetin, Pommern, der || Cassuben und Wenden Hertzog, Burg || graff zu Nürnberg, und Fürst || zu Rügen” etc. Pod herbem widnieje tylko rok 1559. Był on umieszczony w miejscu charakterystycznym dla ekslibrisów – na wyklejce górnej okładziny, ale tylko woluminów zawierających *Kirchenordnung*, opracowany przez Mateusza Vogla (Królewiec, J. Daubmann 1558). Potwierdzają to zachowane egzemplarze tego druku, przechowywane w Bibliotece Narodowej¹⁸ w Warszawie oraz w Bibliotece Akademii Nauk w Sankt Petersburgu¹⁹. Ów quasi-ekslibris miał wzmocnić rangę tego dokumentu; rok 1559 to data jego publikacji.

W niektórych wypadkach pełnił on funkcję prawdziwego ekslibrisu. Przykładu na to dostarcza zaliczany do najznakomitszych pomników²⁰ sztuki drukarskiej XV wieku inkunabuł *Kölnische Chronik*, (Köln, Io. Koelhoff 1499 2°)²¹ znajdujący się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu zaopatrzony w rzekomy ekslibris, ale pozbawiony dolnej części, na której widniał rok 1559. Jak można przypuszczać, został on celowo zdefektowany, aby zastępco spełniał funkcję ekslibrisu.

PRZYPISY

* Rozszerzona wersja artykułu: *Exlibris des Herzogs Albrecht von Preussen*, Marginalien. Zeitschrift für Buchkunst und Bibliophilie 139, 1995, s. 81–86.

¹ C. Diesch, *Die Staats- und Universitätsbibliothek und das wissenschaftliche Leben in Königsberg 1927–1945*, Hrsg. M. Komorowski, Bibliothek. Forschung und Praxis 18, 1994, s. 364–383; zob. również, A. Habermann, R. Klemmt, F. Stiefkes, *Lexicon deutscher wissenschaftlicher Bibliothekare 1925–1980*, Frankfurt a. M. 1985 (Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderheft 42), s. 58–59.

² E. Kuhnert, *Die Nova Bibliotheca des Herzogs Albrecht*, [w:] *Festschrift für Franz Milkau*, Leipzig 1921, s. 209–219; J. Tondel, *Biblioteka Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992.

³ *Königsberger Beiträge. Festgabe zur Vierhundertjährigen Jubelfeier der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg*, hrsg. v. C. Diesch, Königsberg 1929, s. 349–354.

⁴ A. Warda, *Kants Bewerbung um die Stelle des Sub-Bibliothekars an der Schlossbibliothek*, *Altpreussische Monatsschrift* 36, 1895, s. 473–524; zob. H. R. Meisels, *Immanuel Kant and the Royal Castle Library in Königsberg*, *Journal of Library History* 16, 1981 No 3, s. 517–522.

⁵ C. Diesch, *Warda Arthur*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Hrsg. im Auftrage der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung von C. Krollmann, K. Forstreuter, F. Gause. Bd. 2, Marburg/Lahn 1967, s. 776.

⁶ Zob. BUT Pol.7.II.4518-4519; Biblioteka Narodowa, XVII.4.2383.

⁷ Świadczy o tym znajdujący się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu tom (281674) zaopatrzony w ekslibris donacyjny Biblioteki Miejskiej z wpisanym nazwiskiem Artura Wardy.

⁸ BUT 96234; Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (StUB Königsberg 22). Wśród książek proveniencji królewieckiej znajduje się książka (I. Kant, *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*, Riga 1771) zaopatrzona w dedykacyjny ekslibris Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej wymieniający jako dobroczyńcę Artura Warde.

⁹ I. Gundermann, *Schwenke Paul*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 3, Marburg 1975, s. 1059.

¹⁰ Zob. O. Vanselov, *Alte ostpreussische Exlibris*, *Zeitschrift für Bücherfreunde* 8, 1935, s. 178.

¹¹ P. G. Thielen, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrechts von Preussen aus em Jahre 1576*, *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg*, 1954, s. 202–226; idem, *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrechts von Preussen aus dem Jahre 1576*. II, *Jahrb. d. Alb.-Univ.z.Kbg.* 5, 1955, s. 242–252.

¹² *Drukarze dawnej Polski od XVI do XVIII wieku*, t. 4, *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962, s. 70.

¹³ E. Kuhnert, *Heinrich Zell*, [w:] *Beiträge zur Bibliotheks und Buchwesen P. Schwenke 20.3.1913 gewidmet*, Berlin 1913, s. 137–147; idem, *Geschichte der Staats-*, s. 50–59; J. Tondel, *Biblioteka Zamkowa*, s. 47–72.

¹⁴ Zob. artykuł w niniejszej publikacji: *Najwcześniejszy ekslibris wschodniopruski Pawła Speratusa*.

¹⁵ Łacińskie teksty w tłum. prof. Ireneusza Mikołajczyka.

¹⁶ E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg*, Leipzig 1926, s. 21–22.

¹⁷ Zob. J. Tondel, *Rzekomy ekslibris Nowej Biblioteki księcia Albrechta Pruskiego*, [w:] *Bibliologia dyscypliną integrującą. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, Warszawa 1993, s. 139–143.

¹⁸ BN.XVI.874.

¹⁹ W. Hubatsch, *Königsberger Frühdrucke in Bibliotheken des Ostens*, *Preussenland* 9, 1971, nr 1, s. 5, przyp. 23.

²⁰ S. Corsten, *Die Költnische Chronik von 1499*, Hamburg 1985; zob. również: F. Geldner, *Neue Aspekte des Berichtes der Kölner Chronik von 1499 über die Erfindung der Buchdruckerkunst und das Coster-Problem*, *Archiv für Geschichte des Buchwesen* 15, 1975, s. 435–468.

²¹ BUT Inc.IV.1.

Wariant I.1 (280 x 179 mm), herb — 229 x 178 mm

ALBERTVS SENIOR DEI GRATIA MAR-
CHIO BRANDENBURGENSIS, PRUSSIAE, STETINIENSIVM,
Pomeraniae, Cassubiorum ac Vandalorum Dux, Burggrauius Norinbergenfis,
Rugiæq; Princeps. & c:

LIBER AD LECTOREM.

Dum liquidi flammæ verbi pietate fatetur
Princeps, dum superi Numina Regis amat,
Qui tenet ALBERTI Senioris MARCHIO, Primi
Rite BORVSSORVM nomina clara Ducis,
Bibliotheca sacris huic est sic condita libris,
Arcis quam medio doctus Apollo tenet,
In quo pars sum, Magno Ducis ære parata,
Quida ingenijs hicq; pateco pijs.
In quisquis, sed me sine labe, remittat,
Et capere memorem.

Wariant I.2 (302 x 177 mm), herb — 229 x 177 mm

ALBERTVS SENIOR DEI GRATIA MARCHIO
BRANDENBURGENSIS, PRUSSIAE, STETINIENSIVM,
Pomeraniae, Cassubiorum ac Vandalorum Dux, Burgravius Norimbergensis,
Rugiaeq; Princeps. & c:

LIBER AD LECTOREM.

Dum liquidi flammis verbi pietate fatetur
Princeps, dum superi Numina Regis amat,
Qui tenet ALBERTI Senioris MARCHIO, Primi
Rite BORVSSORVM nomina clara Ducis,
Bibliotheca sacris huic est sic condita libris,
Arcis quam medio doctus Apello tener,

Inde tibi Christus mundi saluator & auctor
Panditur, & veræ Religionis iter.
Huius ego pars sum, Magno Ducis ære parata,
Vienda ingenijs hicq; patefecit pijs.
Post usum quisquis, sed me sine labe, remittat,
Grata canens memori carmina mente Ducis.

Wariant I.3 (289 x 177 mm), herb — 229 x 177 mm

ALBERTVS SENIOR DEI GRATIA MARCHIO
BRANDENBURGENSIS, PRUSSIAE, STETINIENSIVM,
Pomeraniae, &c. Dux, &c:

LIBER AD LECTOREM.

Dum liquidi flammis verbi pietate fatetur
Princeps, dum superi Numina Regis amat,
Qui tenet ALBERTI Senioris MARCHIO, Primi
Rite PRUSSORVM nomina clara Ducis,
Bibliotheca sacris huic est sic condita libris,
Arcis eorum medio doctus Apollo tenet,

Inde tibi Christus mundi saluator & author
Panditur, & veræ Religionis iter.
Huius ego pars sum, Magno Ducis ære parata,
Vitanda ingenis hicq; patefecit pijs.
Post usum quisquis, sed me sine labe, remittat,
Grata canens memori carmina mente Ducis.

Wariant I.4 (284 x 177 mm), herb — 229 x 177 mm

ALBERTVS SENIOR D. G. ARCHIO
BRANDENBURGENSIS, PRUSSIAE, SILE-
nensium, Pomeraniae, &c. Dux. &c.

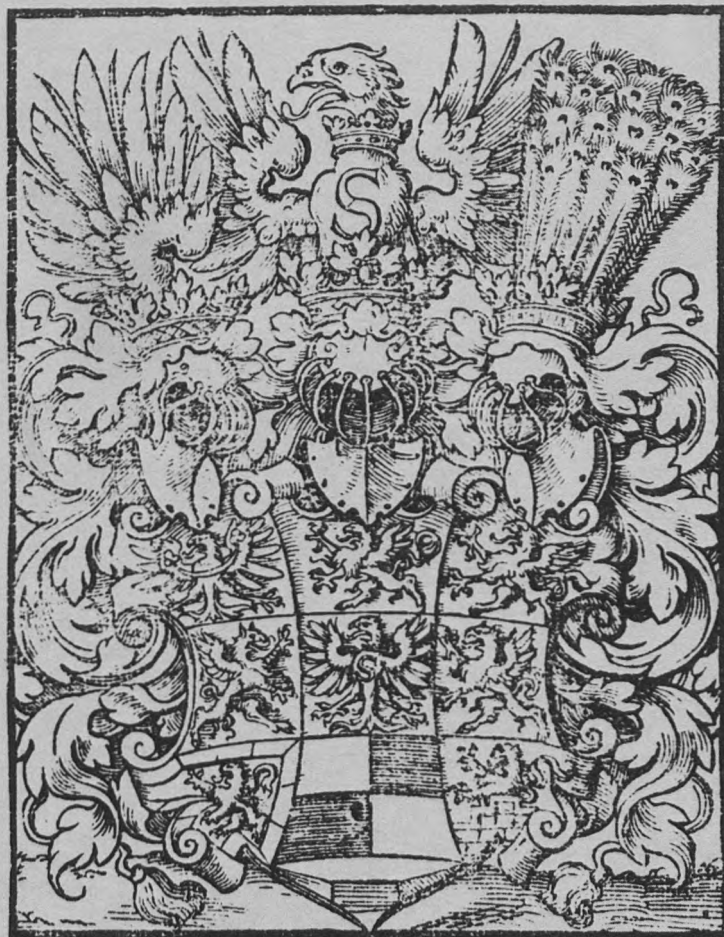

LIBER AD LECTOREM.

Ense Borussiae regnat qui cuncta per oras,
Me tenet ALBERTI Bibliotheca Ducis.
Vt ere concessio studiorum munere gratis,
Reddendoq; canas carmina grata Duci.

Wariant II.2 (175 x 101 mm), herb — 140 x 101 mm

ALBERTVS SENIOR D. G.
MARCHIO BRANDENBURGENSIS, PRUSSIAE
Stetiniensium, Pomeraniae, Cassubiorum ac Vandalorum Dux,
Burggravius Norinbergenfis, Rugiae
Princeps, &c.

LIBER AD LECTOREM

Dum liquidi flammis verbi pietate fatetur
Princeps, dum superi Numina Regis amat,
Qui tenet ALBERTI Senioris MARCHIO, Primi
Rite BORUSSORVM nomina clara Ducis,
Bibliotheca sacris huic est sic condita libris,
Arcis quam medio doctus Apollo tenet,
Huius ego pars sum, Magno Ducis ære parata
Vienda ingenij hic patefco pñs.
Post vsum quisquis, sed me sine labe, remittat,
Grata canens memori carmina mentis Ducis.

Variant II.4 (215 x 114 mm), herb — 137 x 104 mm

ALBERTVS SENIOR D. G.
MARCHIO BRANDENBURGENSIS,
Prussiae, Stetiniensium, Pomeraniae, Cassu-
biorum ac Vandalorum Dux, Burgo-
gravius Norinbergensis Rugiaeque
Princeps, &c.

LIBER AD LECTOREM.

Ense Borussiae regnat qui cuncta per oras
Me tenet ALBERTI Bibliotheca Ducis,
Inde tibi mortis domitor, viteque redemptor
Saluator mundi panditur indetibi,
Vtere concessio studiorum munere gratis,
Reddendoque canas carmina grata Duci.

Von Gottes Gnaden Al-
brecht der Elter Marggraff zu Brandenburg
inn Preussen / zu Stettin / Pommern / der
Cassuben / vnd Wenden Hertzog / Burg-
graff zu Nürnberg / vnd Fürst
zu Rügen / etc.

1 5 5 9.
1 5 5 9.;

92.C.1.

Rzekomy ekslibris (206 x 121 mm), herb — 140 x 100 mm

Dawny ekslibris królewiecki z XVII i XVIII wieku*

Początki ekslibrisu królewieckiego związane z takimi bibliofilami, jak biskup pomezański Paweł Speratus oraz książę Albrecht, zostały w dużym stopniu omówione w literaturze przedmiotu. Znacznie gorzej przedstawia się znajomość ekslibrisu z XVII i XVIII wieku. Oprócz artykułu bibliotekarza Biblioteki Uniwersyteckiej w Królewcu O. Vanselowa¹ z 1926 roku, w zasadzie nie znajdujemy pracy, która zajęłaby się tym tematem. Nie znaczy to, że nie ma drobnych informacji na temat królewieckiego ekslibrisu. Zawarte są one w drukowanych katalogach starych druków: Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy oraz Biblioteki Narodowej Ukrainy. Wizerunki niektórych ekslibrisów prezentowane są w katalogach ekslibrisów poszczególnych bibliotek. Pojedyncze informacje o interesujących nas artystycznych znakach własnościowych znajdujemy również w innych publikacjach m.in. W. Wittyga, J. K. Pisanskiego, E. Kuhnerta, S. Bułatowej, M. Strutyńskiej i w monografiach niektórych bibliotek. Są to krótkie, szczątkowe i rozproszone informacje, dlatego uzasadnionym wydaje się podjęcie tematu o ekslibrisie królewieckim, ściśle związanym z również mało znanymi dziejami bibliofilstwa królewieckiego.

W tym celu przeprowadziłem kwerendę w kilku bibliotekach, do których po II wojnie światowej trafiły fragmenty dawnych księgozbiorów królewieckich, głównie Biblioteki Miejskiej. Pod kątem ekslibrisu przejrzałem książki w magazynach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, Wyższego Seminarium Duchownego w Olsztynie, Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku. Wykorzystałem także informacje² o ekslibrisach królewieckich znajdujących się w Bibliotece Gdańskiej PAN, Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie. Rezultatem moich poszukiwań jest identyfikacja 16 ekslibrisów królewieckich, tj. artystycznych księgoznaków wykonanych nad Pregołą albo poza dawną stolicą państwa krzyżackiego, które zdobiły książki czternastu królewieckich bibliotek. Nie jest to imponująca liczba.

Jeżeli jednak do owych 16 ekslibrisów dodamy jeszcze 20 księgoznaków z XVI wieku – Pawła Speratusa (11) oraz Biblioteki Zamkowej księcia Albrechta (9) – to okaże się, że Królewec ustępuje nieznacznie pod względem liczby ekslibrisów Gdańskowi³, z którego znamy 49, przewyższając znacznie inne ważne ośrodki życia kulturalnego oraz kolekcjonerstwa z obszaru obojga części Prus, jak Toruń i Elbląg⁴. Spośród owych 16 ekslibrisów, dwa pochodzą z XVII wieku, pozostałe zaś z XVIII wieku. Liczebna przewaga tych ostatnich jest rezultatem przede wszystkim tego, że kolekcjonerstwo książki w XVIII stuleciu w Królewcu reprezentowało nieporównywalnie wyższy poziom niż w wieku poprzed-

nim. Przeważają ekslibrisy wycięte w blasze miedzianej, jest ich dziewięć. Jeden wykonano w technice akwaforty, pozostałe wykonane zostały w tracącej na popularności w XVIII wieku technice drzeworytu.

Najpierw zaprezentowane zostaną trzy ekslibrisy bibliotek o charakterze publicznym, a następnie księgozbiorów prywatnych. W obu grupach ułożono je w porządku chronologicznym. Wizerunkowi księgoznaku towarzyszy zwięzła charakterystyka ekslibrisu, na którą składa się informacja o jego wymiarach, technice w jakiej został wykonany, o jego – o ile jest znany – autorze, w kolejności następuje opis ekslibrisu. Ponadto zamieszczono najważniejsze dane na temat właściciela ekslibrisu, jego księgozbioru, oraz o stanie zachowania księgoznaku.

Najmniej pełna jest informacja o autorstwie poszczególnych ekslibrisów. W zasadzie tylko dwa księgoznaki są sygnowane. Na jednym z nich wykonanym dla Królewskiego Towarzystwa Niemieckiego w Królewcu widnieje nazwisko Bernigeroth, przedstawiciela jednej z bardziej znanych rodzin miedziorytniczych działających w Lipsku w XVIII wieku⁵, na drugim zaś, należącym do J. F. Lausona, widać inicjał „M”. Pozostałe są anonimowe. Mając na uwadze ich – na ogół – mierne walory artystyczne, niektóre spośród nich zdradzają nawet mało sprawny, amatorski rylec, można przypuszczać, że wykonano je nad Pregołą, gdzie grafika nie reprezentowała – jak można sądzić na podstawie rozproszonych i dotychczas nie opracowanych materiałów – wysokiego poziomu. Pewnym wyjątkiem jest jeden z dwóch ekslibrisów Michała Lilienthala oraz jego syna, utrzymany w barokowym stylu, wyraźnie artystycznie najlepszy. Miał się na nim wzorować, doceniając jego walory, jak ustalił T. Przytkowski⁶, wileński miedziorytnik, F. W. Balcewicz.

Biblioteka Starego Miasta Królewca. Drzeworyt imitujący starą pieczęć o średnicy 50 mm. Pośrodku herb Starego Miasta, w otoku zaś napis EX BIBLIOTHECA VETERIS OPPIDI REGIOMONT. Wykonany został w drzeworycie w II poł. XVII w. Ekslibris ten umieszczony był na książkach należących do Biblioteki Starego Miasta⁷, będącej pod opieką jego Rady.

Określana była ona także, jako „Bibliotheca Senatus Paleopolitani”. Początek jej dał zapis testamentowy (1541) królewieckiego pastora i bibliofila Johanna Poliandra⁸ (Graumann) przekazujący Staremu Miastu, swój księgozbiór (ok. 1 tys. tomów) zawierający przede wszystkim pisma teologów protestanckich oraz klasyków rzymskich i greckich. W XVII wieku księgozbiór staromiejski powiększony został o dar Johanna Lohmüllera (306 tomów). Na adres biblioteki, najpierw na ratusz, później budynku nazywanego Pauperhaus wpływały także skromniejsze darowizny oraz książki zakupione za pieniądze z kasy miejskiej. Szczególnie pomyślny okres w jej rozwoju miał miejsce pod koniec XVII i na początku XVIII wieku. Zbiory zostały wtedy wzbogacone (1702) o księgozbiór wiceburmistrza Heinricha Bartscha sen., który ofiarował bibliotece 1500 tomów. Oprócz książek podarował bibliotece także instrumenty matematyczne, których zbiór został znacznie

powiększony, kilka lat później, gdy Biblioteka zakupiła nowe obiekty wystawione na sprzedaż po śmierci wybitnego królewieckiego kolekcjonera i profesora Albertyny Andreea Hedio (zm. 1703).

Dnia 21 kwietnia 1718 roku Biblioteka udostępniona została publiczności, w 1724 roku zaś, po połączeniu Starego Miasta oraz Knipawy i Lipnika w jeden organizm miejski stała się Biblioteką Miejską (Stadtbibliothek) Królewca. Książki jej zaopatrywane były w pieczęcie okrągłe, mające pośrodku trzy herby – oprócz Starego Miasta, Knipawy oraz Lipnika, w otoku zaś napis: „Stadt.Bibliothek. Königsberg i. Pr.”, później zaś zastąpiono je skromną prostokątną pieczętką z napisem: „Stadtbibliothek Königsberg”. W ostatnich latach II wojny światowej jej zbiory składały się z około 140 000 druków⁹.

Kilka książek zaopatrzonych w omawiany ekslibris znajduje się w Toruniu; charakterystyczny dla nich jest jeden z woluminów (Ob.6.II.2121–2132) zawierający kilkanaście pism religijnych takich czołowych autorów epoki reformacji, jak F. Melanchthon, Th. Billicanus, H. Busch, U. v. Hutten. Książki z Biblioteki Starego Miasta w Królewcu są również w Bibliotece Gdańskiej PAN, Bibliotece Narodowej w Warszawie i kilku innych polskich bibliotekach, do których trafiły po II wojnie światowej, fragmenty Biblioteki Miejskiej¹⁰, także w Bibliotece Narodowej Ukrainy w Kijowie¹¹.

Biblioteka Wallenrodzka¹². Ekslibris ten (wym. 75 x 68 mm) został wykonany w technice miedziorytu w 1711 roku. Pośrodku tarczy umieszczony jest herb Wallenrodtów, srebrna fibula. Boki tarczy zdobią obfite labry, z ukoronowanego hełmu wyrastają dwa orle skrzydła z wizerunkiem sprzączki każde. Poniżej tarczy widnieje napis: WALLENRODIADUM MAGNIS MAIORIBUS|| ORTA HUNC RELIQUIS IUNXIT BIBLIOTHECA|| LIBRIS UTERE CONCESSO LECTOR TIBI|| MUNERE RITE CUNCTAQVE PATRONIS|| FAUSTA PRECARE MEIS („Skoro powstała, za sprawą wielkich poprzedników, Biblioteka Wallenrodzka połączyła tę <księgę> z pozostałymi księgami korzystaj, czytelniku, z użyzonego tobie daru w sposób właściwy i życz wszelkiej pomyślności moim opiekunom”¹³). Ekslibris ten wykonano w 3000 odbitek¹⁴, co było liczbą zbyt małą w stosunku do liczebności zbiorów, które w owym czasie liczyły ponad 3000 książek.

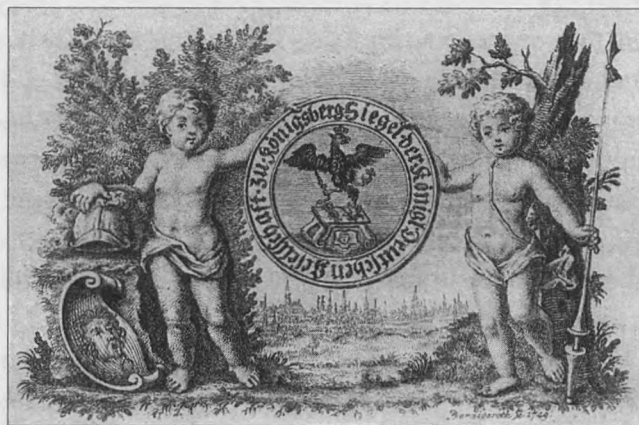
Fundatorem biblioteki był kanclerz Martin von Wallenrodt (1570–1632), będący potomkiem rodu rycerskiego z Frankonii, którego jeden z członków osiadł na terenie państwa krzyżackiego w Prusach w XIV wieku; jego przodkiem był wielki mistrz (1391–1393) zakonu krzyżackiego w okresie jego świetności – Konrad v. Wallenrodt. Jednak zebrany przez M. Wallenrodta księgozbiór (ponad 3 tys.) zawierający wiele cymeliów spłonął w 1623 roku. Kanclerz zaczął gromadzić nowy księgozbiór, który w krótkim czasie zyskał wysokie uznanie wśród współczesnych. W opinii niektórych mieszkańców Królewca przewyższał nawet, założoną przez księcia Albrechta Pruskiego w 1529 roku Bibliotekę Zamkową. W 1650 roku ulokowany został na jednej z wież katedry w Knipa-

wie. Tego samego roku został udostępniony środowisku naukowemu Królewca. W 1728 roku, dzięki donacji (ok. 2 tys. książek) Ernsta von Wallenrodta (określanego jako „auctor bibliothecae”), księgozбір wzrósł do przeszło 5 tys. woluminów. W świetle katalogu z poł. XVIII w. (1756) rejestrującego ok. 6 tys. pozycji, najwięcej zgromadzono *libri historici* (1700) i *libri theologici* (1339), książek prawnych było 900, filozoficznych – 815. Inne działy piśmiennictwa były reprezentowane słabiej. W 1909 r. została włączona do Biblioteki Królewskiej i Uniwersyteckiej, do której przewieziono 4,5 tys. książek, 3,5 tys. pozostało na wieży Katedry.

W wyniku II wojny światowej jej księgozбір został rozproszony. Kilkadziesiąt woluminów jest przechowywanych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. Wśród rękopisów zwraca uwagę m.in. uznawany za cymelium pergaminowy kodeks *Dominici Pauli Scalichii C.R. et Dynastae Huniorum Marchionis Veronae, et suorumque maiorum et progenitorum testimonia et privilegia* (BUT Rps 57/4) dokumentujący rzekome koligacje znanego na kilku dworach europejskich, także na dworze Albrechta Pruskiego, oszusta Pawła Scalicha. Wśród druków natomiast do szczególnie cennych można zaliczyć (Pol.6.III.35) *Biblię Leopolda* (Kraków 1561) oraz niewielki tomik (BUT Ob.6.I.5) zaopatrzony w autorską dedykację rekopisemnienną luteranckiego teologa Georga Maiora dla księcia Albrechta Fryderyka¹⁵: *Illustrissimo Principi ac Domi|no, Domino Alberto Friderico|Marchioni Brandenburgensi, Prussiae|Stetinensium Pomeraniae Cassubio-|rum ac Vandalorum. Duci Burg|grauio Norimbergensi Rugiae quae|| Principi etc. Domino suo cle|mentissimo.* Uwagę zwraca także niewielki tom w formacie *in octavo*, zaopatrzony w oprawę, którego górna okładzina ozdobiona jest portretem, poniżej której widnieje napis: VON GOTTES GNAD.|| LUDWIG HERZOG ZU WIRTENBE||RG||VN¹⁶. Kilkadziesiąt inkunabułów pochodzących z interesującej nas Biblioteki znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie¹⁷. Książki z ekslibrisem biblioteki Wallenrodtów znaleźć można także w innych bibliotekach litewskich i rosyjskich¹⁸.

Królewskie Towarzystwo Niemieckie w Królewcu. Miedzioryt (56 x 84 mm) w kolorze sepia. Przedstawia dwa putta, jedno mające w ręku kopię, drugie zaś hełm. Oba trzymają imitację kolistej pieczęci z orłem z koroną na głowie oraz insygniami władzy królewskiej. W otoku widnieje napis: „Siegel der Königl. Deutsche Gesellschaft zu Königsberg”. Poniżej, pośrodku pieczęci zarys panoramy miasta z charakterystycznymi elementami architektury XVIII-wiecznego Królewca. Był on umieszczony w zwykłym miejscu ekslibrisów, na odwrociu górnej okładziny, niekiedy odbijano go bezpośrednio z blachy na karcie tytułowej¹⁹. Ekslibris jest sygnowany. U jego dołu widnieje napis: „Bernigeroth Sc. 1749r.”. Wskazuje on chyba na Johanna Martina Bernigerotha²⁰ (1713–1767), syna Martina, założyciela rodziny sztycharzy lipskich. Miał on się zajmować nie tylko sztychowaniem portretów, ale również małymi formami graficznymi. W tym nurcie jego artystycznej aktywności mieści się omawiany ekslibris. Niemieckie Towarzystwo w Królewcu²¹ zwróciło się do J. M. Bernigerotha z prośbą o jego wykonanie – jak możemy się

domyślać – z polecenia lipskiego uczonego, Johanna Christopha Gottscheda, fundatora Niemieckiego Towarzystwa w Lipsku, który wywarł bardzo istotny wpływ na powołanie odpowiednika tego towarzystwa w Królewcu. Nie można też wykluczyć, że była to samodzielna inicjatywa dyrektora Towarzystwa Niemieckiego w Królewcu, Celestyna Krzysztofa Flotwella, przebywającego przez pewien czas w Lipsku.

Regia Societas Teutonica Regiomontana została założona oficjalnie w 1743 roku. Od samego początku jej istnienia gromadzono książki²². Zakupów dokonywano z dobrowolnych składek członków Towarzystwa. Oni także ofiarowywali książki jako dary; ich nazwiska (W. Schönaicha, J. Perarda) nierzadko były umieszczone (atramentem) na opisanym ekslibrisie. Biblioteka była wzbogacana także wydawnictwami własnymi Towarzystwa. Na początku lat 80. XVIII stulecia składała się z około 300 tomów, zawierających głównie piśmiennictwo historyczno-filozoficzne, z zakresu literatury pięknej, bogato była także reprezentowana historia Niemiec, a szczególnie regionu pruskiego.

Początkowo zbiory były ulokowane na zamku, później mieściły się w Bibliotece Podręcznej Uniwersytetu (Königl. Universitäts-Handbibliothek), na końcu zaś (ok. 5 tys.) w Bibliotece Miejskiej. Towarzystwo w czasie wojny, w 1943 r., obchodziło pod przewodnictwem ostatniego przewodniczącego Carla Diescha (również ostatniego dyrektora Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej w Królewcu) uroczyste jubileusz 200-lecia jego powstania²³, kilka miesięcy później aktywność Towarzystwa dobiegła kresu.

Po II wojnie światowej zbiory Towarzystwa podzieliły los Biblioteki Miejskiej. Obecnie jej książki znajdują się m.in. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. Na kilkudziesięciu woluminach zawierających stare druki spotykamy omawiany ekslibris, np. na poszczególnych tomach publikacji (BUT 279040) francuskiego historyka J. Barre, *Allgemeine Geschichte von Deutschland*, Bd. 1–8, (Leipzig 1749–1750). Na większości starych druków

znajdujemy jednak pieczętkę, np. na woluminie (Inc.III.17 - 18), zawierającym dwa inkunabuły: Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, (Köln 1479); Ioannes de Hildesheim, *Historia beatissimorum trium regum*, (Köln 1478). Kilka egzemplarzy z Biblioteki Königlichen Deutschen Gesellschaft zu Königsberg znajduje się w Bibliotece Seminaryjnej w Płocku, ale tylko na jednym widnieje ekslibris²⁴ (B. Fontenelle, *Oeuvres diverses*, t. 3, La Haye 1729).

Bogusław Radziwiłł. Miedzioryt, wym. 125 x 96 mm. Pośrodku pola wytyczonego przez arkadę, wspartą na dwóch kolumnach umieszczony jest orzeł z książeczką mitrą na głowie. Na jego tułowiu tarcza z herbem trąby Radziwiłłów (z błędem wszakże, trąby powinny być odwrócone). U góry na arkadzie napis: BIBLIOTHECA. U dołu między kolumnami karta trzymana szponami przez orła z dalszą częścią tekstu: A CELSISSIMO PRINCIPE || DNO BOGUSLAO RADZIVILIO || BIBLIOTHECAE, QUAE REGIO= || MONTI EST, ELECTORALI || LEGATO DONATA. Na bazie jednej kolumny napis: ANNO na drugiej data „1671”²⁵.

Ekstlibris wykonany został dla oznaczenia książek (łącznie ok. 500 tomów), jakie wpłynęły do Biblioteki Zamkowej w Królewcu, na mocy testamentu²⁶ księcia Bogusława Radziwiłła (1620–1669). Dar ten był efektem związków łączących dobroczyńcę ze stolicą Prus Książęcych. Od roku 1657 była ona jego siedzibą, jako namiestnika Prus Książęcych; tę najwyższą godność w państwie pruskim powierzył mu elektor brandenburski, Fryderyk Wilhelm. Podarowane książki zostały zaopatrzone nie tylko w ów ekstlibris donacyjny, ale również dzięki ówczesnemu bibliotekarzowi Biblioteki Zamkowej, Sylwestrowi Grabemu St. (1627–1686) otrzymały drukowany katalog pt.: *Catalogus librorum quamlibet facultatum, a Celsissimo ac Illustrissimo Principe ac Domimo, D. Boguslao Radzivillo ... Electorali, quae Regiomonti Borussiae est, Bibliothecae Legato donatorum 1668* (Królewiec, Reussner 1673)²⁷, obejmujący 290 pozycji *in folio*, 65 *in quarto* oraz dziewięć rękopisów. Nie znalazły się w nim dublety z daru Radziwiłła. Pozostałe książki ofiarowane przez pierwszego namiestnika Prus Książęcych zostały zarejestrowane przez syna autora wymienionego katalogu, także Sylwestra (1674–1727), w publikacji pt.: *Series librorum, qui Bibliothecae in Prussia Regiae augmento Radziviliano... novi accessere* (Królewiec, 1712)²⁸ tak iż liczba egzemplarzy *in folio* zwiększyła się do 350, *in quarto* do 175, zaś rękopisów do 24.

Warto zauważyć, że oba katalogi są zaopatrzone w ekstlibris, nie jednak w formie kartki przyklejonej na wyklejce górnej okładziny, lecz w postaci tłoczenia dokonanego bezpośrednio z płyty miedzianej. Był to największy dar²⁹, jaki zasilił zbiory zamkowe w Królewcu w XVII wieku. W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu zachowało się ponad 30 woluminów zaopatrzonych w ekstlibris donacyjny. Są wśród nich m.in. Biblie³⁰, egzemplarz³¹ jednej z nich w przekładzie M. Lutra wzbogacony został 20 portretami teologów wyciętych z dzieła N. Reussnera (*Icones sive imagines literis illustrium...* Strasburg 1587), które przyklejono do kart ochronnych. Na jednym z nich uwieczniony jest Johann Bullinger, którego jedno z pism³² w tłumaczeniu holenderskim wzbogacone jest o rękopiśmienne uwagi bibliograficzne M. Grabego, starającego się jak najlepiej wypełniać bibliotekarskie obowiązki.

Wśród zachowanych rękopisów jest XIII-wieczna pergaminowa Biblia³³ pokazywana przed II wojną światową na zamku królewieckim w ramach tzw. Schausammlung.

W omawiany ekstlibris donacyjny zaopatrywano książki darowane do biblioteki elektorskiej, nie tylko przez samego Bogusława Radziwiłła, ale także przez jego córkę, o czym świadczy zapiska rękopiśmienna umieszczona w jednym z dwóch potężnych woluminów³⁴ zawierających komentarze do Psalmów (Köln 1680): *Hoc | | munere | | nundinali | | Illustrissa ac serenissima | | Ludovica Carolina | | princeps Radziviliae | | Bibliothecam Electoralem | | Prussicam | | auxit ornavitq. | | Anno | | a Salutifero Virginis Partu | | MDCLXXX.*

Andreas Hedio. Miedzioryt, wym. 119 x 70 mm. U góry napis ANDREAS HEDIO|| PHILOSOPHIAE IN ACADEMIA REGIOMONTANA|| PROFESSOR PUBL. ORDINAR. ELECTORALIUM|| ALUMNORUM COLLEGIT ET CONVICTORII IN=|| SPECTOR PRIMARIUS. Pośrodku herb ozdobiony labrami u góry zwieńczony klejnotem. Poniżej herbu czterowersz. „Me sibi jure suum, Dominus, propriumq. paravit;|| Usum concessit sponte cuiq. bono.|| Sed tu, si bonus es, Domino me reddito, gratus,|| Si retines, malus es, nec bonus usus erit”³⁵, („Prawem mojego Pana, który nabył mnie na własność, jest dobrowolne przyzwolenie na korzystanie (ze mnie) dla czyjegoś dobra. Lecz ty, jeśli jesteś dobrym, oddasz mnie Panu z wdzięcznością. Jeśli zatrzymasz, jesteś szkodliwy, a ja nie będę dobrze wykorzystana”). Tetrastychon ten jest podobny do tekstu znajdującego się na ekslibrisie biskupa pomezńskiego Pawła Speratusa³⁶.

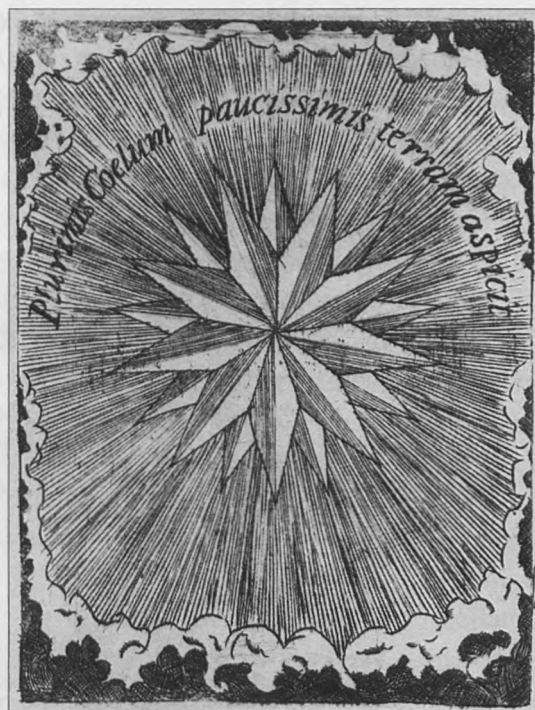

Andreas Hedio³⁷ (1640–1703) w 1667 roku został profesorem logiki i metafizyki w Albertynie, w dwanaście lat później starszym inspektorem alumnatu; oba stanowiska Hedio wymienione są w ekslibrisie, z czego wynika, że wykonany został po 1679 roku. W 1694 roku, na podstawie reskryptu elektorskiego powierzono mu funkcję kierownika Biblioteki Zamkowej, ponieważ znane były w środowisku królewieckich ludzi książki jego kolekcjonerskie i bibliotekarskie kompetencje³⁸. Gromadzone z pasją książki bez liczenia się z kosztami, złożyły się na księgozbiór składający się – z przeszło 3 tys. książek³⁹. W świetle egzemplarza katalogu aukcyjnego jego biblioteki (*Bibliotheca Hedoniana...*, Regiomonti 1704), gromadził przede wszystkim książki teologiczne. Ale już – na drugim miejscu lokowała się filozofia będąca przedmiotem jego profesjonalnych zainteresowań. Duża część zbiorów to druki tłoczone w Królewcu; katalog ich rejestruje ponad 350 tytułów. Kolekcjonował także monety, instrumenty astronomiczno-fizyczne oraz rozmaite kurioza. Księgozbiór rozprzedany został na aukcji w 1705 roku. Część z nich trafiła do Biblioteki Miejskiej.

W Polsce egzemplarze zaopatrzone w ekslibris A. Hedio, przechowywane są oprócz Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu⁴⁰, także w Bibliotece PAN w Gdańsku⁴¹, w Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy⁴², w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku, a także w bibliotekach ukraińskich i rosyjskich⁴³.

Dawid Bläsing. Używał dwóch ekslibrisów. 1) Miedzioryt, wym. 80 x 50 mm. Pośrodku ujętej w prostokąt kompozycji graficznej, umieszczona jest przedstawiona plastycznie wieloramienna gwiazda, ze środka której wychodzą gęste promienie przesłonięte częściowo przez chmury oraz wstęgę z napisem: „Plurimis Coelum paucissimis terram aspicit” („Bardzo wielu wskazuje niebo, nielicznym ziemię”). 2) Drugi ekslibris, wym. 93 x 70 mm, jest bardzo podobny do wyżej omówionego. Wykonany jest tą samą techniką graficzną. Ma ten sam napis, ale jest on umieszczony bezpośrednio na tle, a nie na wstędze. Mniej plastycznie jest przedstawiona gwiazda, widoczne są drobne różnice w szczegółach całej kompozycji.

Dawid Bläsing (1660–1719)⁴⁴ edukację rozpoczął w Królewcu, tytuł magistra uzyskał w Lipsku. Po powrocie z Saksonii otrzymał pozwolenie prowadzenia na Albertynie wykładów z matematyki oraz filozofii. Interesował się także problematyką astronomiczną. Wyras swoim intelektualnym pasjom dawał zbierając książki z określonych dyscyplin wiedzy. Przede wszystkim z zakresu matematyki i astronomii. W świetle zachowanych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu, przeszło kilkuset egzemplarzy z jego biblioteki, wiadomo, że gromadził książki także z takich dziedzin, jak: teologia, filozofia, historia. Kupował bieżącą produkcję piśmienniczą. Sporo miejsca w jego księgozbiorze zajmują opaste klocki składające się z kilkudziesięciu królewieckich dysertacji, dysputacji i innych pism uniwersyteckich⁴⁵. Nabywał też książki starsze, należące wcześniej do tak znanych bibliofilów, jak A. Hedio, mniej znanych: Conradus Melius, Johann C. Ising oraz nie poddających się identyfikacji, jak „SHL”⁴⁶. Miał m.in. w swojej bibliotece trzecie

amsterdamskie wydanie *De revolutionibus* M. Kopernika (przechowywane obecnie w Muzeum im. M. Kopernika we Fromborku⁴⁷), z zamieszczonymi rękopiśmiennymi uwagami – skłaniającego się do heliocentryzmu⁴⁸ nauczyciela Jana Heweliusza – profesora w gdańskim gimnazjum akademickim, urodzonego w Królewcu Piotra Krügera (1580–1639).

Bläsing, nie mając dzieci ani bliskich krewnych, sporządził testament, na mocy którego podarował swoje zbiory książkowe liczące przeszło 3 tysiące tomów⁴⁹ dysponującej niewielkim księgozbiorem Bibliotece Akademickiej w Królewcu. Na jej rzecz legował także zestaw instrumentów matematycznych oraz bogaty gabinet numizmatyczny.

Z obu wariantów ekslibrisu prawie wyłącznie był stosowany ten pierwszy. Jest on znany z dziesiątek woluminów przechowywanych przede wszystkim w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu, do której trafił po II wojnie światowej duży fragment księgozbioru Biblioteki Uniwersyteckiej w Królewcu. Drugi wariant znany jest mi tylko z dwóch egzemplarzy⁵⁰ przechowywanych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. Jeden z nich dotyczy Biblii, drugi zaś problematyki z pogranicza religii oraz zabobonu.

Johannes Kreutzer. Miedzioryt (128 x 78 mm). Pośrodku herb będący połączeniem krzyża i kotwicy, ujęty w owal ozdobiony labrami, nad zamkniętym hełmem, kotwica w klejnocie. U góry napis: JOHANNES Kreutzer|| REGIOM, PRUSS|| SUPREMORUM JUDICIORUM IN|| REGNO PRUSSIAE ADVOC. Umieszczony zaś u dołu napis brzmi: Symb.|| JN CHRISTUM JESUM|| Crucifixum tanquam unicum meu-|| Salvatorem Sperabo dum Spirabo.

Johannes Kreutzer (zm. 1736) był z wykształcenia prawnikiem, przez wiele lat pełnił w Królewcu funkcję adwokata sądowego⁵¹. Zebrał duży księgozbiór, świadczący o znakomitym rozeznaniu w dziedzinie literatury, zwłaszcza w zakresie klasycznej. Gromadząc księgozbiór brał pod uwagę nie tylko wartości poznawcze książek, ale również walory bibliofilskie. Po jego śmierci księgozbiór został rozprzedany na aukcji. Część

książek zakupił do swojej olbrzymiej biblioteki, największy kolekcjoner książkowy oświeceniowego Królewca, Daniel Salthenius, którego z kolei księgozbiór (ok. 20 tys. wol.) licytowany na aukcji⁵² w 1751 roku nabył znakomity polski bibliofil, Aleksander Józef Jabłonowski⁵³ (1711–1777).

Obecnie w Bibliotece Narodowej Ukrainy w Kijowie przechowywany jest fragment księgozbioru Jabłonowskiego, obejmujący m.in. 23 woluminy (41 tytułów)⁵⁴ zaopatrzone w ekslibris J. Kreutzera. Wśród nich są m.in. dwie edycje traktatu rzymskiego historyka Appiana, oraz trzytomowe dzieło ozdobione wysokiej klasy artystycznej grafiką (R. Dodsworth, G. Dugdale, *Monasticon Anglicarum*, London 1661–1682).

Dwie książki⁵⁵ z biblioteki Kreutzera przechowywane są również w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu; na jednej z nich (Ob.7.II.2847) zawierającej *Satyry* Juwenalisa oraz Persjusa Flaccusa (Amsterdam 1684) znajduje się zapiska rękopiśmienna właściciela: *Spes mea unica est Christus. Johannes Kreutzer Regiomon.Pr.1684 et 24 Jan* – oraz w Bibliotece Gdańskiej PAN.

Johannes Samuel Strimesius (1684–1744). Miedzioryt, ekslibris w formie niewielkiego koła o średnicy 26 mm, pośrodku którego herb – na owalnej tarczy równoramienny trójkąt z gwiazdą w centrum i dwoma gwiazdami obok, poniżej podstawy trójkąta wieniec laurowy, na wierzchołku trójkąta ptak z czubem. U szczytu tarczy zamknięty hełm z wystającą spoza niego prawą ręką. Górną partię zdobią labry. W otoku napis: BIBLIOTHECA STRIMESIANA.

Właściciel⁵⁶ ekslibrisu był synem Samuela, profesora najpierw filozofii, a później teologii na uniwersytecie we Frankfurcie n. Odry. Tam się urodził i odbył studia. W 1710 roku został profesorem wymowy i teologii na Albertynie, w kilkanaście lat później (1729) jej rektorem. Praca naukowa nie była jego powołaniem. Miał tempera-

ment publicysty i redaktora⁵⁷. W latach 1715–1723 wydawał periodyk „Publica Latina”, mający wpłynąć według jego intencji na podniesienie poziomu znajomości języka łacińskiego, który był czytany nie tylko na terenie Królewca, ale także na obszarze Prus Królewskich⁵⁸. Redagował również erudycyjne, ukazujące się nieregularnie czasopismo: „Historisch-geographisch genealogische Anmerkungen”. Miał współpracować jeszcze z wydawanym w Królewcu periodykiem: „Nutzliche Sammlung zum näheren Verstande des Neuen in der Politischen und Gelehrten Welt”. Zajmowanie się, poza pracą naukową oraz dydaktyczną, publicystyką i aktywnością redakcyjną ułatwiały mu jego wszechstronne zainteresowania oraz poliglotyczne uzdolnienia. Miały one – jak można przypuszczać – także istotny wpływ na efekty jego kolekcjonerskiej działalności. Nie wiemy niestety, nawet w przybliżeniu, jakie one były, ale używanie przez Strimesiusa ekslibrisu wskazywałoby na pewne ambicje bibliofilskie, odziedziczone może po ojcu – napis „Bibliotheca Strimesiana” figurujący na ekslibrisie – wydaje się sugerować, że na księgozbiór profesora i redaktora złożyły się także książki zebrane przez jego ojca. Trzy woluminy⁵⁹ przechowywane w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu oraz jeden w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Olsztynie⁶⁰, które zaopatrzone są w omawiany ekslibris, zawierają druki z zakresu uprawianych przez niego dyscyplin: retoryki oraz historii. Strimesius zabiegał nie tylko o powiększenie własnego księgozbioru. Dbał również o inne biblioteki królewieckie, o czym świadczą dwa woluminy⁶¹. Na karcie ochronnej pierwszego z nich, zawierającego 1 tom „Publica Latina”, widnieje zapiska: *Bibliothecae || Paelopolitanae || d.d. || Johannes Samuel Strimesius || Eloqu. et Hist. Prof. Ord.* Na karcie ochronnej drugiego woluminu, mieszczącego druk autorstwa jego ojca zamieszczona jest zapiska: *Strimesius || Bibliothecae Academicae || Regiomontanae || d.d. || Auctoris Filius || Johannes Samuel Strimesius || Eloqu. et Histor. Prof. Ord. || Facult. Philosoph. Senior || et || Acad. h.f. Rector || VII Id. Jun. A.N. 1731 [rz.]*.

Christian Gabriel Fischer. Miedzioryt (118 x 73 mm). Pośrodku ozdobionego labrami owalu żagłowy statek, nad jego masztem wstążka z napisem: „Jesu Filio homine”. W klejnocie nad zamkniętym hełmem postać wędrowca ujęta w dwa orle skrzydła. U góry ekslibrisu napis: M: CHRISTIANUS GABRIEL FISCHER. U dołu zaś wiersze: *Non sua piscator concedit retia furtis || Usum si poscis dat tibi, quando vacat || Expete quiquis eges, tenues mea retia libros || Non nego sed justo tempore redde datos || REGIOMONTI* („Rybak nie odstępuje swoich sieci na skradzione rzeczy. Jeśli chcesz pożytku, daje tobie, kiedy stoi wolna. Każdy, kto potrzebuje, niech zarzuci moje sieci na miłe księgi. Nie odmawiam, lecz we właściwym czasie zwróc podarowane”).

Christian G. Fischer⁶² (1686–1751) już podczas studiów na Albertynie gromadził książki, w czym pomagała mu, wspierając go finansowo, jego matka. Księgozbiór powiększał podczas kontynuowania studiów na uniwersytetach niemieckich; w 1711 roku uzyskał tytuł magistra na uczelni w Jenie. Ciesząc się opinią dobrego znawcy książek, został zatrudniony przez jednego z królewieckich bibliofilów do uporządkowania jego księgo-

zbioru. Przez kilka lat od 1715 do 1723 roku prowadził wykłady na wydziale filozoficznym Albertyny. Ze względu jednak na swoje sympatie dla poglądów zwalczanego wówczas w państwie brandenbursko-pruskim filozofa Christiana Wolffa, został pozbawiony specjalnym reskryptem królewskim profesury i wydalony z kraju. Fischer udał się do Gdańska, gdzie znalazł gościnę u wybitnego uczonego oraz kolekcjonera Jakuba Teodora Kleina⁶³, eks-studenta królewskiej Albertyny. W 1727 roku wyruszył w podróż po Europie, która trwała do 1731 r., odwiedzając w tym czasie przeszło 100 bibliotek. Obok niemieckich, także austriackie, holenderskie angielskie, francuskie, włoskie, czeskie. Interesował się ich zbiorami, budynkami, w jakich były umieszczone, ich wyposażeniem, katalogami etc. W czasie tej podróży, kupował książki dla swojego księgozbioru. Niedługo potem odbył drugą podróż, aby odwiedzić nowe biblioteki, które nie znalazły się na trasie jego pierwszej perygrynacji⁶⁴. W 1736 roku wrócił razem z księgozbiorem do Królewca.

Księgozbiór ten w opinii współczesnych (Pisanski) reprezentował przeciętną wartość. Znacznie cenniejszy miał być zebrany przez niego zbiór instrumentów matematycznych, podzielony na 7 klas. Obie kolekcje zostały sprzedane na aukcji w 1752 roku.

Obecnie książki z biblioteki Fischera przechowywane są w kilku bibliotekach. W Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu znajdują się dwa woluminy⁶⁵. Jeden mieści pismo profesora Uniwersytetu w Roztoce J. F. Königa *Theologia positiva acroamatica* (Rostock & Leipzig 1706), drugi zaś to klocek z 13 drukami zawierającymi głównie epicedia, wydrukowane w latach 90. XVI i na początku XVII wieku przez królewieckiego typografa, Jerzego Osterberga i jego następców. W Bibliotece Narodowej Ukrainy znajdują się co najmniej dwa tomy⁶⁶ oznaczone księgoznakiem Fischera pochodzące z Collectionis Jablonovianae. Sam egzemplarz ekslibrisu posiada Biblioteka Gdańska PAN (Acc.4384/820).

Ludwig Reinhold Werner. Drzeworyt, wym. 84 x 65 mm. Centralne miejsce ekslibrisu zajmuje owal (35 x 50 mm) z herbem właściciela umieszczonym na dwudzielnej tarczy. Na jej prawej połowie widnieje pół dwugłowego orła, na lewej zaś biały równoramienny krzyż na ciemnym polu. Tarczę zdobią labry; w klejnocie korona z wystającym pionowo skrzydłem. Nad owalem umieszczony jest napis: LUDOVICUS REINHOLDUS a WERNER || S.R.M. Por. rerum bellic. ac Doman. || Consil. Soc. Teuton. Regiom. Sodalis. U dołu ekslibrisu znajdujemy czterowiersz: „Ostentent alii spirantia signa Myronis || Daedala sit mihi delictum farrago librorum || Quid tum si multo mihi conquisita sit auro || Plus

scire est mihi, quam coeco ditescere Pluto"⁶⁷, („Inni niech się chlubią przemysłnymi, wyglądającymi jak żywe, posągami Myrona. Mnie sprawia przyjemność różna treść ksiąg. No to co, że pozyskana została dla mnie za mnóstwo złota. Ja mam więcej wiedzieć, a nie stawać się zasobna w nierozumne bogactwo.”).

Ludwik Reinhold Werner (1726–1756) w ciągu krótkiego życia nie zdążył wspiąć się wysoko w hierarchii urzędniczej, odszedł ze służby w randze radcy kamery wojennej i domeni króla pruskiego Fryderyka II. Znacznie więcej osiągnął jako historyk swojej wschodniopruskiej ojczyzny. Aktywność jego na polu naukowym była możliwa, dzięki zgromadzonej przez niego bibliotece zawierającej przede wszystkim piśmiennictwo dotyczące regionu pruskiego. Wśród zebranych przez Wernera około półtora tysiąca większych i mniejszych dzieł⁶⁸ znajdowały się „rzadkie traktaty, manuskrypty i stare dokumenty”. Po przedwczesnej śmierci Wernera biblioteka jego została rozprzedana w Królewcu na aukcji. Jednym z nabywców książek był J. K. Pisanski. Niektóre trafiły do Biblioteki Miejskiej w Królewcu (BUT Pol.8.II.2945).

W Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu trafiłem na dwa egzemplarze⁶⁹ zaopatrzone w ekslibris L. R. Wernera. Spotykamy go także na książkach przechowywanych w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie – na woluminie, którego wcześniejszym właścicielem był Andrzej Trzeciecki mł.⁷⁰ oraz w Bibliotece Gdańskiej PAN⁷¹.

Michał Lilienthal. Używał dwóch ekslibrisów. 1) Miedzioryt, wym. 75 x 51 mm. Pośrodku, nawiązujące do nazwiska właściciela, kwitnące lilie z pszczołami wokół nich. Kompozycja ujęta w ramę ozdobioną stylizowaną wicią roślinną oraz kwiatami. U dołu ramy napis imię i nazwisko właściciela: MICHAEL LILIENTHAL przedzielone słabo naszkicowanym herbem. U dołu ekslibrisu napis: „Utere concessio, sed nullus abute = ||re libro|| Lilia non maculat sed modo tangit apis"⁷², („Korzystaj z udostępnionej księgi, lecz żadnej nie niszc. Pszczoła nie plami lilii, lecz tylko dotyka”).

2) Miedzioryt, wym.: 59 x 58 mm. Centralne miejsce zajmuje ozdobny kolisty kartusz, „obudowany” dwoma konsolami będącymi podstawą pod dwa popiersia – po prawej stronie męskiego, po lewej zaś kobiecego. Umieszczony jest on na niewielkim postumencie, u podstawy którego z prawej, jak i lewej strony, a również z przodu, znajdują się książki. Pośrodku kartusza, w kolistym polu kwitnące lilie z pszczołami, które otacza napis: MICH. LILIENTHAL. Na szczycie kartusza zdobionego stylizowanymi liśćmi akantu siedzi sowa, u jego dołu zaś widnieje owal z herbem właściciela. Poniżej opisanej kompozycji graficznej umieszczony jest ten sam czterowiersz, co wyżej cytowany⁷³. Jak już wspomniano, ten właśnie drugi wariant ekslibrisu M. Lilienthala miał być prototypem ekslibrisów wykonywanych przez wileńskiego sztycharza z XVIII wieku Franciszka W. Balcewicza⁷⁴.

Michał Lilienthal (1686–1750)⁷⁵ był duchownym, najpierw przy katedrze w Królewcu, potem proboszczem na Starym Mieście. Obowiązki pastorskie łączył w latach 1727–1746 z funkcją kierownika Biblioteki Miejskiej. Prowadził też zajęcia dydaktyczne

na uniwersytecie nie będąc wszakże profesorem. Redagował kilka uczonych periodyków. Na ich łamach m.in. publikował swoje liczne studia, utrzymane w duchu barokowego erudycjonizmu, poświęcone różnym dziedzinom wiedzy, w tym także rodzącej się w XVIII wieku bibliologii. Warsztatem umożliwiającym mu prowadzenie intensywnych oraz rozległych badań naukowych była jego prywatna biblioteka. On sam pisał, że zaczął gromadzić księgozbiór podczas zagranicznych studiów, zwracając uwagę początkowo na książki z zakresu filozofii, historii oraz literatury mieszczące się w obrębie studia humanitatis. Gdy został duchownym pozbył się części zebranych książek, by w ich miejsce zacząć gromadzić głównie piśmiennictwo teologiczne. W niedługim czasie zajęło ono najważniejsze miejsce w jego księgozbiornie, rozprzedanym częściowo po jego śmierci na aukcji, częściowo odziedziczonym przez jego syna Teodora Krzysztofa.

W Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu jest co najmniej kilkanaście egzemplarzy książek zaopatrzonych w oba warianty ekslibrisu⁷⁶. Są także w Bibliotece Gdańskiej PAN⁷⁷ oraz w Bibliotece Kórnickiej PAN⁷⁸. Jeden klocek składający się z 58 druków, głównie dysertacji, znalazłem w Bibliotece Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie⁷⁹.

Theodor Christoph Lilienthal. Przejął drugi, bardziej udany artystycznie, wariant ekslibrisu od ojca, umieszczając w miejscu imienia ojca własne oraz dodając jeszcze do nazwiska swoje tytuły – THEOD CHRISTOPH LILIENTHAL S. Th. D & P.O.

Teodor Krzysztof Lilienthal (1717–1782) był synem Michała. Podobnie jak ojciec studiował w Królewcu, a potem w Jenie. Następnie peregrynował po Europie. W 1751 roku został doktorem i profesorem teologii na Albertynie w Królewcu; jako duchowny osiągnął probostwo katedry, był także radcą kościelnym i szkolnym. Przez 32 lata związa-

Eklibris Michala Lilienthala, war. I

Eklibris Michala Lilienthala, war. II

ny był z Biblioteką Miejską, jako jej kierownik⁸⁰. Tę ostatnią funkcję pełnił, ponieważ był, podobnie jak jego ojciec, namiętnym bibliofilem. Gromadził przede wszystkim piśmiennictwo teologiczne, niezbędne dla prowadzenia działalności pisarskiej, skoncentrowanej przede wszystkim na problematyce religijnej. We wstępie do swego najważniejszego dzieła (*Die gute Sache der in der hl. Schriefft Alten und Neuen Testaments enthaltenen Offenbarungen*, 16.Th.1760–1780), pisze, że książek religijnych miał takie bogactwo, że zostały one ułożone w jego bibliotece w 35 klasach. Księgozbiór jego został rozprzedany na aukcji w 1784 roku.

Książki z ekslibrisem T. C. Lilienthala znajdują się oprócz Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu (m.in. 10-tomowa *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, Irenopolis [Amsterdam] 1656)⁸¹, także w Bibliotece Gdańskiej PAN, w Bibliotece Seminarium Duchownego w Pelplinie, kilka książek z ekslibrisem T. C. Lilienthala jest także w olsztyńskim „Hosianum”⁸², również w Moskwie⁸³.

Johann Friedrich Lauson. Drzeworyt (44 x 40 mm). Wykonany przez artystę podpisującego się inicjałem M. Przedstawia słomiany ul z wlatującymi doń pszczołami. Powyżej niego napis: SIC. VOS, NON. VOBIS. Poniżej zaś trzy linijki tekstu: DELICIAE. LAVSONIAE. NIAE.|| DVLCIORI. PATRIAE.|| DICATAE, MCCLXVIII.

Johann F. Lauson⁸⁴ (1727–1783) był, od 1751 roku profesorem (collega) w szkole katedralnej w Knipawie. W 1756 roku zrezygnował z pracy. Chętnie układał wiersze, pozabawione jednak w powszechnej opinii, walorów literackich⁸⁵. Z nie mniejszym entuzjazmem zbierał książki, wykorzystując do tego celu popularną w XVIII wieku w Królewcu formę sprzedaży książki, jaką były aukcje⁸⁶. Świadczyć o tym zdaje się wolumin⁸⁷ (L. G. Langbein, *Commentatio de Mathiae Casimiri Sarbiewski S. J. Poloni vita*, Dresden 1754) przechowywany w Bibliotece Seminaryjnej w Płocku, zaopatrzony w ekslibris wspomnianego wyżej Ludwika Reinholda Wernera, na który naklejony jest właśnie księgoznak J. F. Lausona.

Zgromadzony przez siebie księgozbiór (ok. 8 tys. tomów) zgodnie z informacją zawartą w ekslibrisie, podarował w 1768 r. Bibliotece Miejskiej⁸⁸, pozostającej pod nadzorem władz jego ojczyzny. Zastrzegł sobie jednak prawo korzystania z niego do końca życia. Ofiarowany przez Lausona księgozbiór, zajmujący jedno z pomieszczeń Biblioteki Miejskiej zawierał piśmiennictwo teologiczne – postylle, kazania, teksty o charakterze konsolacyjnym, popularne dzieła historyczne, a przede wszystkim twórczość poetycką. Reprezentowana ona była edycjami dzieł rzymskich i greckich poetów oraz utworami dawnej i współczesnej poezji niemieckiej. Przeważały jednak rymowane utwory o umiarkowanych walorach literackich, niewyszukane w formie i treści powieści, komedie itp. Sporo miejsca w dziale tym zajmowała, nisko ceniona przez ówczesnych literatów oraz kierowników Biblioteki Miejskiej, literatura okolicznościowa, głównie epicedia, oraz epitalamia, szkolne ogłoszenia i programy. Nie brakowało w nim urzędowych periodyków („Intelligenzblätter”) oraz gazet. Książki oprawione były w czarny papier. Pozycji cennych oraz rzadkich było niewiele.

Po śmierci dobroczyńcy zweryfikowano pozostawiony przez niego księgozbiór pod kątem jego przydatności dla potrzeb Biblioteki Miejskiej. Prace te dały wynik negatywny. Księgozbiór postanowiono sprzedać. Zamyśl ten zrealizowano jednak dopiero w listopadzie 1801 roku, uzyskując sumę 1000 florenów (= 333 1/3 talary). Podczas aukcji księgozbioru Lausona zakupiono do zbiorów Biblioteki Miejskiej tylko 127 tomów płacąc za nie 400 florenów. Książki te znajdowały się w niej jeszcze w latach 20. XX wieku, zapewne aż do ostatnich lat II wojny światowej.

Obecnie są przechowywane m.in. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu dwa woluminy zawierające (Ob.7.II.2088) *Satyry* Persjusza Flaccusa oraz dwa pisma (Ob.7.I.614–615) wybitnego XVI-wiecznego teologa Th. Bezy. Przechowywane są także w Bibliotece Seminaryjnej w Płocku⁸⁹ oraz w Bibliotece Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie⁹⁰.

Ludwig Ernst Borowski. Drzeworyt, wym. 84 x 54 mm. Pośrodku kartusza umieszczony jest napis: EX|| LIBRIS|| LVDOV.ERN.||BOROWSKI.|| REG.BOR.||V.D.M. Powyżej dewiza: Innocui||vivite,|| [N]imesi|| Adest („Życie nie uszkodzone, bądźcie liczne”). Poniżej kartusza osadzonego na postumencie półleżące putto wsparte jedną ręką o owalną tarczę z datą 1765, w drugiej trzymające zaś zalakowaną kopertę⁹¹.

Ludwig Ernst Borowski (1740–1831) po ukończeniu królewieckiego Collegium Fridericianum, jako 15 letni młodzieniec wstąpił na Albertynę, gdzie zetknął się z I. Kantem, co miało swoje konsekwencje w późniejszym czasie. Borowski należąc do wąskiego kręgu przyjaciół wielkiego filozofa, napisał jego pierwszą biografię. Jego zainteresowania filozofią znalazły swoje odzwierciedlenie także w gromadzonym przez niego od najmłodszych lat księgozbiornie. Zebrane przez niego piśmiennictwo z tej dziedziny ustępowało liczebnością jedynie literaturze religijnej, co jest zrozumiałe, ponieważ był on przede wszystkim duchownym piastującym pod koniec życia godność arcybiskupa kościoła ewangelickiego. W księgozbiornie Borowskiego, w świetle informacji jednego z jego współczesnych⁹², obficie była reprezentowana historia. Z zachowanych druków z jego biblioteki wynika, że gromadził również piśmiennictwo okolicznościowe dokumentujące różne ważne i mniej ważne wydarzenia z życia obyczajowego, społecznego i politycznego dawnego Królewca.

Część książek po jego śmierci trafiła do biblioteki Königlich Deutsche Gesellschaft w Królewcu (której przez pewien czas był bibliotekarzem), jak m.in. wolumin

zawierający kilkanaście druków związanych przede wszystkim z działalnością tego Towarzystwa⁹³. Jeden tom zaopatrzonego w ekslibris L. E. Borowskiego ma w swoich zbiorach prof. Janusz Małek, który otrzymał od p. Balickiego z Miłomłyna na Mazurach, posiadającego książki m.in. proveniencji królewieckiej⁹⁴.

PRZYPISY

* Częściowo wykorzystałem prezentujący 7 ekslibrisów, opublikowany przeze mnie przyczynek: *Das alte Exlibris im Preussischen Königsberg*, Exlibris Kunst und Graphik. DEG Jahrbuch 1998, s. 3–9.

¹ O. Vanselow, *Alte ostpreussische Exlibris*, Zeitschrift für Bücherfreunde 8, 1935, s. 178–181.

² Otrzymałem je od mgr. A. Krzemińskiego oraz dr. K. Nierzwickiego.

³ Zob. ostatnia publikacja na temat ekslibrisów gdańskich: H. Dzienis, *Książkowe znaki własnościowe XV–XVIII wieku. Katalog wystawy ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN*, wstęp Z. Nowak, Malbork 1998.

⁴ K. i S. Wyszomirscy, *Toruński ekslibris XVIII wieku w zbiorach Książnicy Miejskiej w Toruniu*, Toruń 1996, oraz J. Tondel, *Przyczynek do dziejów toruńskiego bibliofilstwa w XVIII wieku. Na marginesie książki K. i S. Wyszomirskich, „Toruński ekslibris XVIII wieku w zbiorach Książnicy Miejskiej w Toruniu”*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Bibliologia IV, 2000, s. 203–223; P. Groth, *Mało znane ekslibrisy gdańskie i elbląskie*, Libri Gedanenses 1, 1968, s. 128–134.

⁵ W. v. S., *Bernigeroth*, [w:] U. Thieme, F. Becker, *Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. 3, Leipzig 1909, s. 459–460.

⁶ T. Przypkowski, *Balcewiczowski typ ekslibrisu w poł. XVIII w.*, Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności 1948, s. 387–388; zwłaszcza idem, *Franciszek Balcewicz i geneza graficzna ekslibrisu z XVIII w. Biblioteki w Sejnach*, [w:] *Materiały do dziejów Ziemi Sejneńskiej*, praca zbior. pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1963, s. 282–287.

⁷ Na temat tej biblioteki zob. G. C. Pisanski, *Entwurf einer preussischen Literärgeschichte in vier Büchern*, hrsg. v. R. Philippi, Königsberg 1886, s. 276, 496–498; C. Krollmann, *Geschichte der Statbibliothek zu Königsberg*, Königsberg i Pr. 1929.

⁸ Wykaz jego księgozbioru jest dołączony do pracy C. Krollmanna, op.cit., s. 1–67.

⁹ M. Komorowski, *Königsberg. Bibliotheken*, [w:] *Lexicon der gesamten Buchwesen, LGB²*, Bd. 4, Stuttgart 1993, s. 274.

¹⁰ K. Garber, *Königsberger Bücher in Polen, Litauen und Rußland*, Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. N.F., Bd. 4, 1995, H. 1, s. 29–61, passim.

¹¹ S. Bulatova, *Eklibrisi v knižkovomu zibranni Jablonovskogo*, Bibliotecznyj Visnik (Kiev) 1997, nr 1, s. 21.

¹² Na temat księgozbioru zob. F. Juntke, *Geschichte der Wallenrodschen Bibliothek*, Leipzig 1927; O. Vanselow, *Die Wallenrodsche Bibliothek in Königsberg Pr.*, Königsberg 1931, zob. również, *Von Büchern und Bibliotheken*, [b. m. wyd.] 1929, s. 288–293.

¹³ Autorem tłumaczeń tekstów łacińskich z ekslibrisów jest prof. Ireneusz Mikołajczyk.

¹⁴ F. Juntke, op.cit., s. 31–32.

¹⁵ Nie została ona ujęta w artykule: J. Tondel, *Rękopiśmienne dedykacje autorskie dla księcia Albrechta Pruskiego Albrechta Hohenzollern-Ansbach oraz jego syna w zbiorach Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, Zapiski Historyczne 50, 1985, s. 99–114.

¹⁶ BUT Ob.6.II.1783.

¹⁷ N. Feitgelmanas, *Lietuvos incunabulai*, Vilnius 1975, passim.

- ¹⁸ K. Garber, op.cit., passim.
- ¹⁹ BUT 280310.
- ²⁰ W. v. S., op.cit., s. 460.
- ²¹ Na temat Towarzystwa zob. G. Krause, *Gottsched und Flottwell, die Begründer der Königl. Deutschen Gesellschaft*, Leipzig 1893; G. Koziłek, *Aufgeklärtes Gedankengut in der Tätigkeit der Deutschen Gesellschaft in Königsberg*, [w:] *Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jh.*, hrsg. v. E. Amburger, M. Cieśla, und L. Sziklay, Berlin 1976, s. 321–347.
- ²² J. F. Goldbeck, *Nachrichten von Königlichen Universität in Preussen und den daselbst befindlichen Lehr=Schul=und Erziehungsanstalten*, Leipzig 1782, s. 149; *Verzeichnis der Bücher der Kön. deutschen Gesellschaft in Königsberg*, Königsberg 1830; *Verzeichnis der Bücher der Kgl. deutschen Gesellschaft in Königsberg. I. Druckschriften*, Königsberg i Pr. 1902.
- ²³ C. Diesch, *Die Staats- und Universitätsbibliothek und das wissenschaftlichen Leben in Königsberg 1927–1945*, hrsg. v. M. Komorowski, *Bibliothek. Forschung und Praxis* 18, 1994, nr 3, s. 380–381.
- ²⁴ Żaden z nich nie nosi sygnatury Biblioteki Seminaryjnej, zaś pierwotne sygnatury Biblioteki Miejskiej w Królewcu – umieszczone na kartkach przyklejonych do grzbietu oprawy – są następujące: KG 60, KG 40, KDG 21, KG 1, KG 13, KG 63.
- ²⁵ E. Chwalewik, *Eklibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*, Wrocław 1955, s. 113–115, zdj.
- ²⁶ Archeograficeskij sbornik dokumentov odnosjaščichsja k istorii severnozapadnoj Rusi, t. 8, Vilna 1870, dokument nr 13.
- ²⁷ BUT Pol.7.III.171.
- ²⁸ BN XVII.4.2383.
- ²⁹ G. C. Pisanski, op.cit., s. 246–247; C. Diesch, *Fürst Boguslau Radziwili und seine Bücherschenkung an die Königsberger Schloßbibliothek*, [w:] *Festschrift Georg Leyh*, Leipzig 1937, s. 117–128; L. Jarzębowski, *Radziwili Bogusław*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, pod red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972 [dalej cyt.: SPKP], s. 739; P. Buchwald-Pelcowa, *Książki z dziedziny architektury w księgozbiorze Bogusława Radziwiłła*, [w:] *Podług nieba i zwyczaju polskiego*, Warszawa 1988, s. 580–583.
- ³⁰ BUT Inc.III.19, Pol.6.IV.9, Pol.6.IV.181.
- ³¹ BUT Ob.7.IV.180.
- ³² BUT Ob.6.III.174.
- ³³ BUT Rps 69V.
- ³⁴ BUT Ob.7.IV.186/1-2.
- ³⁵ W. Wittyg, *Exlibrisy bibliotek polskich XVII i XVIII wieku*, 1903, s. 89 zdj. 66; F. Warnecke, *Die deutschen Bücherzeichen. Exlibris von ihrem Ursprunge bis zur Gegenwart*, Berlin 1890, (dalej cyt. jako Warnecke), s. 87, nr 783.
- ³⁶ Zob. artykuł w niniejszej publikacji pt. *Najwcześniejszy eklibris wschodniopruski Pawła Speratusa*.
- ³⁷ Na temat jego aktywności bibliofilskiej zob. G. C. Pisanski, op.cit., s. 507.
- ³⁸ E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*, Leipzig 1926, s. 143–152.
- ³⁹ G. C. Pisanski, op.cit., s. 507.
- ⁴⁰ Zob. m.in. BUT Pol.6.II.6499–6500, Ob.6.II.2541–2543.
- ⁴¹ BG PAN Wyd. f. 1426.
- ⁴² BP Warszawa XVII.2.688.
- ⁴³ *Katalog paleotipov. Iz fondov Centralnoj Naucnoj Biblioteki im. V.I. Vernadskogo NAN Ukrainy*, Kiev 1995, nr 1163, 1329, 1846; E. S. Kašutina, N. G. Saprykina, *Eklibris v sobranii Naucnoj Biblioteki Moskovskogo Gasudarstvennogo Universiteta. Album-Katalog*, Moskva 1985, s. 143, zdj.

⁴⁴ Zob. WBPiKs.MTor, 4061, Afol.6 (*Thränen und Seufftzern reiche Klagen mit welchen... Hrn. David Blaesing... Mit-Gliedes des Akademischen Senats und der in Berlin gestifteten Societät der Wissenschaften weltberühmten Prof. Mathem. Ord.... an dem 14. Tage des Monats Octobr. im 1719 ten Jahre... in sein Ruhe=Kämmerlein begleiten die sämtlichen commensales und Königl. Alumni, Königsberg 1719*).

⁴⁵ BUT Ob.6.II.1731-1732, Pol.7.II.822, Pol.6.II.766-780.

⁴⁶ BUT Ob.6.II.2541-2543.

⁴⁷ T. Przypkowski, *Notatki astronomiczne Piotra Crügera, nauczyciela Jana Heweliusza na egzemplarzu „De revolutionibus” M. Kopernika*, Sprawozdanie z Czynności Posiedzeń PAU 50 (1949), nr 10, s. 607-609.

⁴⁸ B. Bieńkowska, *Kopernik i heliocentryzm w polskiej kulturze umysłowej do końca XVII wieku*, Wrocław etc. 1971, s. 156.

⁴⁹ G. C. Pisanski, op.cit., s. 438,468; J. Voigt, *Skizze vom Leben David Bläsings*, Beiträge zur Kunde Preussens 6, 1824, s. 457-464.

⁵⁰ BUT (war. I) m.in.: Pol.7.II.130, Pol.7.II.515-522, Pol.7.II.1280-1359, Pol.7.II.2770-2832; (war. II) 97177, 272042.

⁵¹ G. C. Pisanski, op.cit., s. 568.

⁵² Zob. artykuł w niniejszej publikacji pt. *Katalogi aukcji książkowych w dawnym Królewcu*.

⁵³ B. Leytner, *Jabłonowski Józef Aleksander*, [w:] SPKP, s. 351.

⁵⁴ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Kolekcje w Bibliotece Liceum Krzemienieckiego*, [w:] *Bibliologia dyscypliną integrującą. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, pod red. M. Mlekickiej, Warszawa 1993, s. 172; S. Bulatova, op.cit., s. 26.

⁵⁵ BUT Ob.7.IV.237; Ob.7.II.2487.

⁵⁶ G. Brausch, *Strimesius Samuel*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, Marburg 1967, s. 709.

⁵⁷ B. Rehberg, *Geschichte der Königsberger Zeitungen und Zeitschriften*, Königsberg 1942, s. 38-42.

⁵⁸ S. Salmonowicz, *Związki kulturalne Torunia i Gdańska z Królewem w XVIII wieku*, [w:] idem, *Od Prus Książęcych do Królestwa Pruskiego. Studia z dziejów prusko-pomorskich*, Olsztyn 1992, s. 105.

⁵⁹ BUT Ob.7.II.4864.

⁶⁰ Bez sygnatury, wcześniejsza sygn. Biblioteki Miejskiej w Królewcu - N 40.

⁶¹ BUT 010026/1719; Ob.7.II.6095-6098.

⁶² *Leben des Professor Fischer in Königsberg*, Preussischer Archiv 1, 1790, s. 312-333; Schwarz, *Fischer Christian Gabriel*, [w:] *Altpreussische Biographie*, hrsg. v. Chr. Krollmann, Bd. 1, Marburg 1974, s. 185.

⁶³ Zob. Z. Nowak, *Klein Jakob Teodor*, [w:] SPKP, s. 414.

⁶⁴ A. Predek, *Bibliotheksbesuche eines gelehrten Reisenden am Anfänge des 18.Jh.*, Zentralblatt für Bibliothekswesen 45, 1928, s. 221-265, 342-354.

⁶⁵ BUT 271172, Pol.6.II.874-886.

⁶⁶ S. Bulatova, op.cit., s. 26.

⁶⁷ F. Warnecke, s. 228, nr 2441.

⁶⁸ G. C. Pisanski, op.cit., s. 516.

⁶⁹ BUT Pol.6.II.1591; Pol.8.II.2954.

⁷⁰ A. Lewicka-Kamińska, *W kręgu zabytkowej książki*, Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej 25, 1975, s. 84; zob. również *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*, pod red. M. Malickiego, E. Zwinogrodzkiego, Kraków 1992-1995, nr 1057.

⁷¹ BG PAN Sa 64438, XIX q.34, XIX q.285, Uph. q.2319.

⁷² E. S. Kašutina, N. G. Saprykina, op.cit., s. 162, zdj.

⁷³ F. Warnecke, s. 120, nr 1156; E. S. Kašutina, N. G. Saprykina, op.cit., s.163, zdj.

⁷⁴ Zob. przyp. 6.

⁷⁵ T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 2, Olsztyn 1988, s. 15 (Lilienthal Michał).

⁷⁶ BUT 97362; 275228–275230; Ob.7.I.125–126.

⁷⁷ BG PAN 4425/83.

⁷⁸ Cim. 1371, 216355, 310473.

⁷⁹ Brak aktualnej sygnatury; wcześniejsza Biblioteki Miejskiej w Królewcu – Cb 28.

⁸⁰ G. C. Pisanski, op.cit., s. 510.

⁸¹ BUT Pol.7.III.63/1.

⁸² Mają one sygnatury Biblioteki Miejskiej: Ca 229, F 30, Oc 18.

⁸³ E. S. Kašutina, N. G. Saprykina, op.cit., s. 163, zdj.

⁸⁴ C. Diesch, *Lauson Johann Friedrich*, [w:] *Altpreussische Biographie*, Bd. 1, Marburg 1974, s. 385; C. Krollmann, op.cit., s. 64–73; G. C. Pisanski, op.cit., s. 497.

⁸⁵ J. Kohnen, *Johann Friedrich Lauson (1727–1783)*, [w:] idem, *Lyrik in Königsberg 1749–1799*, Frankfurt a. M. etc., 2000, s. 35–54.

⁸⁶ Zob. J. Tondel, *Katalogi aukcji książkowych w dawnym Królewcu*, w niniejszej publikacji.

⁸⁷ Biblioteka Seminaryjna w Płocku (bez sygn), sygn. Biblioteki Miejskiej w Królewcu – Oe71.

⁸⁸ C. Krollmann, op.cit., s. 69.

⁸⁹ Jest co najmniej 6 woluminów ozdobionych ekslibrisem Lausona. Żaden z nich nie ma sygn. Biblioteki Seminaryjnej, zaopatrzone zaś są w następujące sygnatury Biblioteki Miejskiej w Królewcu: Ba 24, G.3., Oe 68, Oe 71, O. 251, Pb. 18.

⁹⁰ Co najmniej jeden wolumin (bez sygnatury), zaopatrzone wcześniej w sygnaturę Biblioteki Miejskiej w Królewcu – Ba 57.

⁹¹ F. Warnecke, s. 39, nr 237.

⁹² L. v. Baczo, *Versuch einer Geschichte und Beschreibung Königsberg*, 2 Aufl., Königsberg 1804, s. 352.

⁹³ BUT 280261–280376.

⁹⁴ Na podstawie informacji prof. J. Małka zawartej w jego recenzji wydawniczej niniejszej publikacji.

Literatura w wyborze

- Alker A., *Das Beutelbuch in der bildenden Kunst*, Mainz 1966 (Kleiner Druck der Gutenberg-Gesellschaft 78).
- Barycz H., *Krakowski pobyt Jerzego Joachima Retyka*, [w:] idem: *Między Krakowem a Warmią i Mazurami. Studia i szkice*, Olsztyn 1987, s. 180–181.
- Benzing J., *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden 1982.
- Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk. Dzieje i zbiory*, praca zbior. pod red. M. Babnis i Z. Nowaka, Wrocław etc. 1986.
- Bieńkowska B., *Kopernik i heliocentryzm w polskiej kulturze umysłowej do końca XVIII wieku*, Wrocław 1971 (Studia Copernicana III).
- Borawska T., *Życie umysłowe na Warmii w czasach Mikołaja Kopernika*, Toruń 1996.
- Bruckner U., *Beutelbuch-Originale*, Studien zum Buch- und Bibliothekswesen 9, 1995, s. 5–23.
- Buchwald-Pelcowa P., *Aleksander Augezdecki. Królewiec-Szamotyły*, Wrocław 1972 (Polonia typographica saeculi sedecimi. Fasc. VIII).
- Bulatova S., *Ekslibrisi v knižkovomu zibranni Jablonovskogo*, Biblioteczij Visnik 1997, nr 1, s. 20–29.
- Burbianka M., *Studia nad oprawami wrocławskimi doby Odrodzenia*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego, Seria A. Bibliotekoznawstwo 4, s. 49–81.
- Burmeister K. H., *Georg Joachim Rheticus. 1514–1574. Eine Bio-Bibliographie*, Bd. 1–3, Wiesbaden 1968.
- Chojnacki W., „*Drukarnia Polska*” w Królewcu w latach 1709–1711, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1963, nr 2, s. 253–281.
- Chwalewik E., *Ekslibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*, Wrocław 1955.
- Diesch C., *Die Staats- und Universitätsbibliothek und das wissenschaftlichen Leben in Königsberg 1927–1945*, hrsg. v. M. Komorowski, *Bibliothek. Forschung und Praxis* 18, 1994, nr 3, s. 364–383.
- Diesch C., *Fürst Boguslav Radzivill und seine Bücherschenkung an die Königsberger Schloßbibliothek*, [w:] *Festschrift Georg Leyh*, Leipzig 1937, s. 117–128.
- Dreyer C.R., *Der Buchhandel und die Buchhändler zu Königsberg in Preussen im 18. Jahrhundert*, *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels* 18, 1896, s. 151–219.

- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, Pomorze, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972.
- Dunajówna M., *Pierwsze toruńskie czasopisma naukowe w XVIII wieku. Das Gelahrte Preussen*, [w:] *Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, pod red. Z. Zdrójkowskiego, t. 1 (XVI–XVIII w.), Toruń 1972, s. 241–272.
- Elementa ad fontium editiones*, Bd. XLV, edidit C. Lanckorońska, Romae 1977.
- Fligge J. P., *Herzog August von Preussen und der Osiandrismus 1522–1568*, Bonn 1972.
- Gebauer H. D., *Bücherauktionen in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Bonn 1981 (*Bonner Beiträge zur Bibliotheks und Bücherkunde*).
- Gingerich O., *Copernicus's „De revolutionibus“: An Example of Renaissance Scientific Printing*, [w:] *Print and Culture in the Renaissance*, Ed. by G. P. Tyson, S. S. Wagonheim, Newark 1986, s. 55–73.
- Gizyńska H., *O przygodach i odkryciach Pani Emilii Sukertowej-Biedrawiny, czyli jak powstała Biblioteka Instytutu Mazurskiego*, Bibliotekarz Olsztyński 1972, nr 2, s. 15–18.
- Głombiowski K., *W kręgu czytelniczym humanistów wrocławskich*, Wrocław 1955.
- Graefe C., *Die Bibliothek Iulia – Staatsklugheit und Frömmigkeit*, [w:] *Staatsklugheit und Frömmigkeit. Herzog Julius zu Braunschweig-Lüneburg, ein norddeutscher Landesherr des 16. Jahrhunderts*, Ausstellung u. Katalog C. Graefe, Wolfenbüttel 1989 (*Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek*, Nr 61).
- Grimm H., *Die Buchführer des Deutschen Kulturbereichs und ihre Niederlandssungsorte in der Zeitspanne 1490–1550*, Archiv für Geschichte des Buchwesens 7, 1967, szp. 1683–1690.
- Gundermann I., *Untersuchungen zum Gebetbüchlein der Herzogin Dorothea von Preussen*, Köln u. Opladen 1966.
- Haebler K., *Rollen- und Plattenstempel des XVI Jahrhunderts*, Bd. 1–2, Leipzig 1928 (Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, H. 41).
- Imańska I., *Obieg książki w Prusach Królewskich w XVIII wieku*, Toruń 1993.
- Imańska I., *Wśród bibliofilów elbląskich z połowy XVIII wieku*, [w:] *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, t. 1, Toruń 1991, s. 19–28.
- Jaroszewicz-Pieresałwcew Z., *Kolekcje w Bibliotece Liceum Krzemienieckiego*, [w:] *Bibliologia dyscypliną integrującą. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, pod red. M. Mlekickiej, Warszawa 1993, s. 171–177.
- Jendreyczyk E., *Zur Geschichte der privilegierten Apotheken in Königsberg im 16., 17., 18. Jahrhundert*, Berlin 1928.
- Juntke F., *Geschichte der v. Wallenrodschen Bibliothek*, Leipzig 1927.
- Kohnen J., *Der Königsberger Buchhändler Johann Jacob Kanter*, Nordost-Archiv. Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde 17 (73), 1984, s. 19–32.
- Kohnen J., *Der Königsberger Lokaldichter Johann Friedrich Lauson*, Nordost-Archiv. Jg. 19., H. 81, 1986, Nr 1, s. 1–18.

- Kohnen J., *Druckerei- Verlags- und Zeitungswesen in Königsberg zur Zeit Kants und Hamanns. Das Unternehmen Johann Jakob Kanter*, [w:] Königsberg. Beiträge zu einem besonderen Kapitel der deutschen Geschichte des 18. Jahrhunderts, Begr. u. hrsg. v. J. Kohnen, Frankfurt a. M. etc. 1994, s. 1–19.
- Komorowski M., *Das Schicksal der Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, Bibliothek, Forschung und Praxis 1980, nr 4, s. 139–154.
- Krollmann C., *Geschichte der Stadtbibliothek zu Königsberg*, Königsberg Pr. 1929.
- Książkowe znaki własnościowe XV–XVIII wieku. Katalog wystawy ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk*, wstęp Z. Nowak, pod red. H. Dzienis, Malbork 1998.
- Kuhnert E., *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Von ihrer Begründung bis zum Jahre 1810*, Leipzig 1926.
- Kurkowa A., *Mało znany ekslibris Pawła Speratusa*, Libri Gedanenses 8, 1974, s. 159–170.
- Lewicka-Kamińska A., *W kręgu zabytkowej książki*, Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej 25, 1975, s. 81–88.
- Lewicka-Kamińska A., *Z dziejów introligatorstwa wrocławskiego*, Przegląd Biblioteczny 27, 1959, nr 2, s. 112–120.
- Lewicka-Kamińska A., *Z dziejów średniowiecznej oprawy książkowej na Śląsku*, Roczniki Biblioteczne 21, 1977, s. 50–51, fot. 11–12.
- Loh G., *Bibliographie der Antiquariats-, Auktions- und Kunstkataloge. Verzeichnis der Kataloge von Buchauktionen und Privatbibliotheken aus dem deutschsprachigen Raum 1607–1730*, Leipzig 1995.
- Lohmeyer K., *Geschichte der Buchdrucks und des Buchhandels im Herzogtum Preussen*, Archiv für die Geschichte der Deutschen Buchhandels 18, 1896, s. 29–140; 19, 1897, s. 179–304.
- Lorenz B., *Notizen zu Privatbibliotheken deutscher Ärzte des 15.–17. Jahrhunderts*, Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte 67, 1983, s. 190–198.
- Magnus-Unzer F., *Beiträge zur Geschichte des Königsberger Buchhandels*, Königsberg 1929.
- Majkowski E., *Neues zum Buchbeutel in der bildenden Kunst*, Gutenberg-Jahrbuch 1939, s. 331–339.
- Majkowski E., *Oprawy sakwowe. Przyczynek do historii introligatorstwa u schyłku wieków średnich*, Poznań 1932.
- Maleczyńska K., *Zainteresowania czytelnicze mieszczan dolnośląskich okresu Renesansu*, Wrocław 1982.
- Małek J., *Filip Melanchton i Prusy Polskie (w 500 rocznicę urodzin)*, [w:] *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*, pod red. J. Iluka i D. Mariańskiego, Gdańsk–Koszalin 1997, s. 9–18.
- Małek J., *Proces kryminalny nowych radców w Knipawie–Królewcu (9 X–28 X 1566)*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1963, nr 1, s. 181–232.
- Mani N., *Die Editio Princeps des Galen und die anatomisch-physiologische Forschung im 16. Jahrhundert*, [w:] *Das Verhältnis der Humanisten zum Buch*, hrsg. v. F. Krafft u. D. Wuttke, Boppard 1977, s. 209–215.

- Merkel U., *Neuendckte Darstellungen von Beutelbüchern*, Gutenberg-Jahrbuch 1997, s. 303–306.
- Milde W., *Zur Frühgeschichte der Bibliothek zu Wolfenbüttel*, T. 1, *Der Beginn und die Bibliotheksordnung von 1572*, Braunschweigisches Jahrbuch 51, 1970, s. 73–83.
- Mocarski Z., *Książka w Toruniu do 1793 roku*, Toruń 1933.
- Nowak Z., *Gdańszczanie na studiach w Królewcu w XVI i XVII wieku*, Rocznik Gdański 57, 1997, z. 2, s. 121–134.
- Nowak Z., *Początki sztuki drukarskiej na Pomorzu w XV wieku*, Gdańsk 1976.
- Nowak Z., *Udział miast Prus Królewskich i Książęcych w jubileuszu trzechsetlecia wynalezienia sztuki drukarskiej*, Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej 42, 1992, s. 137–161.
- Nowak Z. H., *Studenci z Prus Królewskich i Książęcych w nacji niemieckiej artystów Uniwersytetu Padowskiego w latach 1553–1649*, [w:] *Toruńskie studia polsko-włoskie*, pod red. A. Tomczaka, Toruń 1986, s. 59–92.
- Pawlak M., *Dzieje Gimnazjum Elbląskiego w latach 1535–1772*, Olsztyn 1972.
- Päsler R. G., *Zur Herkunft von Handschriften und alten Drucken der ehemaligen Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg. Ernst Kuhnerts Provenienzregister*, Berichte und Forschungen, Jahrbuch des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte 3, 1995, s. 39–48.
- Pirożyński J., *Die Herzogin Sophie von Braunschweig-Wolfenbüttel aus dem Hause der Jagiellonen (1522–1575) und ihre Bibliothek*, Wiesbaden 1992 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 18).
- Pisanski G. C., *Entwurf einer preussischen Literärgeschichte in vier Büchern*, hrsg. v. R. Philippi, Königsberg 1866.
- Przykowski T., *Franciszek Balcewicz i geneza graficzna ekslibrisu z XVIII w. Biblioteki w Sejnach*, [w:] *Materiały do dziejów Ziemi Sejneńskiej*, praca zbior. pod red. J. Antoniewicza, t. 1, Białystok 1963, s. 267–288.
- Puchalski J., *Polonika obszaru niemieckojęzycznego poza granicami Rzeczypospolitej w XVI wieku*, Warszawa 1997.
- Rabenau K., *Wittenberger Einbandkunst im 16. Jahrhundert. Vier Beobachtungen*, [w:] *700 Jahre Wittenberg. Stadt, Universität, Reformation. Im Auftrag der Lutherstadt Wittenberg*, hrsg. v. S. Oehmig, Weimar 1995, s. 365–384.
- Reeds K. M., *Renaissance Humanism and Botany*, Annuals of Sciences 33, 1976, s. 529–547.
- Rehberg B., *Geschichte der Königsberger Zeitungen und Zeitschriften*, Königsberg, Berlin 1942.
- Rudnicka J., *Dawne katalogi księgarskie jako źródło do dziejów książki*, Rocznik Biblioteki Narodowej 2, 1971, s. 377–393.
- Rybandt S., *Oprawy nacinane intrologatorni cysterskiej w Rudach*, Roczniki Biblioteczne 21, 1977, z. 3–4, s. 581–594.
- Salmonowicz S., *Na pograniczu dwóch kultur: żywot erudyty królewieckiego Jerzego Krzysztofa Pisanskiego (1725–1790)*, Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny 37, 1982, nr 3–4, s. 273–279.

- Sanjose A., *Literatur der Reformationszeit in Ost- und Westpreussen*, Oberschleissheim 1993.
- Schmidt-Künsemüller F. A., *Corpus der gotischen Lederschnitteinbände aus dem deutschen Sprachgebiet*, Stuttgart 1980.
- Schnase E. J., *Andreas Aurifaber und seine Schola Dantiscana*, *Altpreussische Monatsschrift* 11, 1874, s. 304–325.
- Scholz H., *Über Ärzte und Heilkundige zur Zeit des Herzogs Albrecht von Preussen*, *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg* 12, 1962, s. 62–73.
- Schwenke P., Lange K., *Die Silberbibliothek Herzogs Albrecht von Preussen und seiner Gemahlin Anna Maria*, Leipzig 1894.
- Sokołowska-Grzeszczyk K., *Znaki książkowe lekarzy polskich*, *Archiwum Historii Medycyny* 45, 1981, nr 1, s. 19–76.
- Sokół S., *Medycyna w Gdańsku w dobie Odrodzenia*, Wrocław, Warszawa 1960.
- Sokół S., Pelczarowa M., *Księgozbiór gdańskich lekarzy Krzysztofa i Henryka Heyllów*, Gdańsk 1963.
- Streich G., *Die Büchersammlungen im 18. Jahrhundert*, [w:] *Öffentliche und Private Bibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert. Raritätenkammern, Forschungsinstrumente oder Bildungsstätten*, hrsg. v. P. Raabe, Bremen–Wolfenbüttel 1977 (*Wolfenbütteler Forschungen*, Bd. 2), s. 241–299.
- Sukertowa-Biedrawina E., *Wspomnienia. „Dawno, a niedawno”*, Olsztyn 1965.
- Szirmai J., *Ein neugefundenes Beutelbuch in Berlin*, *Gutenberg-Jahrbuch* 1990, s. 336–345.
- Töppen M., *Die Gründung der Universität zu Königsberg und das Leben ihres ersten Rectors Georg Sabinus*, Königsberg 1844.
- Thielen P. G., *Ein Katalog der Kammerbibliothek Herzog Albrechts von Preussen aus dem Jahre 1576*, *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg* 4, 1954, s. 202–226.
- Tondel J., *Biblioteka Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1993.
- Tondel J., *Eruditio et Prudentia. Die Schloßbibliothek Herzog Albrechts von Preußen. Bestandskatalog 1540–1548*, Wiesbaden 1998 (*Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens*, Bd. 30).
- Tondel J., *Oprawa angielskiego introligatora Roberta Steela ze zbiorów szczecińskiego bibliofila Jakuba Perarda (1713–1768)*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia* II–III, Toruń 1998, s. 401–420.
- Tondel J., *Rękopiśmienne dedykacje autorskie dla księcia Albrechta Hohenzollern-Ansbach oraz jego syna w zbiorach Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, *Zapiski Historyczne* 50, 1985, s. 99–114.
- Tschackert P., *Urkundenbuch zur Reformationgeschichte des Herzogtums Preussen*, Bd. 1–3, Leipzig 1890.
- Tupalski W., *Pierwszy program gdańskiej szkoły średniej*, *Rozprawy z dziejów oświaty* 2, 1959, s. 3–26.
- Vanselow O., *Alle ostpreussische Exlibris*, *Zeitschrift für Bücherfreunde* 8, 1935, s. 176–181.

- Vanselow O., *Die Wallenrodsche Bibliothek in Königsberg Pr.*, Königsberg 1931
- Voigt J., *Skizze von Leben David Bläsing*, Beiträge zur Kunde Preussens 6, 1824, s. 457–464.
- Warnecke F., *Die deutschen Bücherzeichen. Exlibris von ihrem Ursprunge bis zur Gegenwart*, Berlin 1890.
- Wittig W., *Exlibris bibliotek polskich XVII i XVIII wieku*, (b.m.w.) 1903.
- Wotschke T., *Jakob Kuchler. Ein Posener Humanist*, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen 29, 1905, s. 213–247.
- Żbikowska-Migoń A., *Historia książki w XVIII wieku. Początki bibliologii*, Warszawa 1989.
- Żbikowska-Migoń A., *Polonica w XVII-wiecznych bibliografiach książek rzadkich*, [w:] *Bibliologia dyscypliną integrującą. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bienkowskiej*, pod red. M. Mlekkickiej, Warszawa 1993, s. 55–62.

Spis ilustracji

KOLEKCJONERSTWO W OKRESIE RZĄDÓW KSIĘCIA ALBRECHTA PRUSKIEGO I JEGO SYNA FRYDERYKA

Modlitewnik księcia Albrechta

- Książę Albrecht Pruski, drzeworyt barwny, *Album civium Academiae Regiomontanae sive matricula academica. Parte secunda a Paschate Anni 1676* [do 1844], BUT Rps 139/IV 18
- Autograf modlitwy księcia Albrechta z ostatniej strony druku *Geistliche Lieder* oraz z wyklejki dolnej okładziny, PTH-S,133 19
- Wyklejka górnej okładziny z sygn. Kammerbibliothek oraz tekst naniesiony przez księcia Albrechta, BUT Ob.6.II.744-748 22
- Karty tytułowe wydanych drukiem modlitw księcia Albrechta, BUT Rps 90 24
- Strona ozdobiona iluminowaną bordiurą z *Feuerzeug einer Christlicher andacht*, (Norymberga 1536), BUT Ob.6.II.4489 25

Królewiecki egzemplarz dzieła Mikołaja Kopernika *De revolutionibus* (Norymberga 1543) ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu

- Karta tytułowa dzieła M. Kopernika z charakterystyczną sygnaturą „Kk.36.I” Biblioteki Zamkowej na górnym marginesie, BUT Pol.6.III.142 28
- Dwa adligaty woluminu zawierającego *De revolutionibus* M. Kopernika, BUT Pol.6.III.143-144 36
- Strona z katalogu topograficznego Biblioteki Zamkowej, BUT Rps 42/1. k. 12r 36
- Górna okładzina woluminu zawierającego m.in. *De revolutionibus* M. Kopernika, BUT Pol.6.III.142-144 137

Egzemplarz dedykacyjny Katarzyny Lutrowej

- Zapiska dedykacyjna K. Lutrowej oraz karta tytułowa kancjonału, BUT Cim. I.80 38
- Marcin Luter, plakieta z oprawy – aut. K. Angler, BUT Ob.6.II.1488 39
- Katarzyna Lutrowa (1499-1552), drzeworyt, z: E. Engelhard, *Lucifer Wittenbergensis oder der Morgen=Stern von Wittenberg, das ist vollständige Lebens=Lauff Catharinae von Bore...*, Landsberg 1749, BUT 274105 40
- Księżna Dorota (1504-1547), żona księcia Albrechta Pruskiego, plakieta z oprawy – aut. K. Angler, BUT Pol.6.III.109-110 40

Książka Juliusza księcia Brunzswik-Wolfenbüttel ze zbiorów Kammerbibliothek w Królewcu

- Juliusz (1528-1589), książę Brunzswik-Wolfenbüttel, drzeworyt, z: *Kirchenordnung*, Wolfenbüttel 1569, BUT Ob.6.II.2337 44
- Karta tytułowa *Kirchenordnung* księcia Juliusza z dewizą położoną jego ręką: *Alijs inserviendo consumor Julius etc.*, BUT Ob.6.II.2337 46

Marcin Chemnitz (1522–1586), miedzioryt – aut. A. Buchnerus, z: Marcin Chemnitz, *Harmonia quattuor Evangelistorum...*, t. 1, (Hamburg 1704), BUT 93824 48

Księgozbiór królewieckiego lekarza Andrzeja Aurifabra (1513–1559)

Panorama Wrocławia, drzeworyt, z: H. Schedel, *Liber chronicarum*, Nürnberg, Ant. Koberger 1493, BUT Inc.IV.26 53

Filip Melanchton (1497–1560), centralna plakieta z górnej okładziny oprawy, BUT Ob.6.III.607–609 54

Drzeworyt z dzieła: A. Vesalius, *De humani corporis fabrica*, Basel 1543, BUT Ob.6.IV.117 55

Panorama Królewca, drzeworyt – aut. J. J. Vogel, z: K. Hartknoch, *Alt und Neues Preussen*, Frankfurt 1684, BUT Pol.7.III.138 56

Andrzej Osiander (1496–1552), miedzioryt, z: Acta Borussica, Bd. 3, 1732 57

Karta tytułowa epitalamium ułożonego z okazji ślubu A. Aurifabra z Agnieszką, córką Andrzeja Osiandra, WBPiKs.M.Tor. 100320 58

Wnętrze apteki, drzeworyt, z: *Haus Apoteckt oder Arzneybuch* (Królewiec 1565), Bibl. Warmii i Mazur, St. Dr. 310 59

Karta tytułowa najwcześniejszego pisma A. Aurifabra, BG PAN Ob.881 8° adl. 3 60

Karta tytułowa I i II edycji jednego z najważniejszych dzieł Aurifabra, BUT Pol.6.II.604, BN XVI.0.703 62

Karty tytułowe dzieł Demetriusa Pepagomenusa i Arystotelesa wydanych przez A. Aurifabra, BG PAN Cc 12365 8°, Cc 4128 8° 63

Jakub Milich (1501–1559), drzeworyt, z: N. Reusner, *Icones sive imagines virorum literis illustrium*, Strassburg 1587, BUT Pol.6.II.1430 67

Karta tytułowa dzieła M. Kopernika z rękopiśmienną dedykacją J. Retyka z 20 kwietnia 1543 r. dla A. Aurifabra, fot. z: O. Gingerich, *Copernicus „De revolutionibus” An Example of Renaissance Scientific Printing*, [w:] *Print and Culture in the Renaissance. Essays on the Advent of Printing in Europe*, Ed. by G. P. Tyson, S. S. Wagonheim, Newark 1986 68

Górna okładzina książki należącej do Pawła Speratusa z supereklibrisem A(ndreas) G(oldschmid), BUT Ob.6.II.1552–1564 70

Karta tytułowa dzieła Piotra z Dusburga, *Chronica Prussiae*, BUT Rps 26/III 71

Jan Crato von Crafftheim (1519–1585), drzeworyt, z: N. Reusner, *Icones sive imagines virorum literis illustrium*, Strassburg 1587, BUT Pol.6.II.1430 72

Karta tytułowa epitalamium Jakuba Kuchlera z jego odręczną dedykacją dla A. Aurifabra, WBPiKs.M.Tor. 100328 73

Karta tytułowa druku (1550) zawierającego dwa utwory ułożone z okazji ślubu księcia Albrechta, WBPiKs.M.Tor. 100320 75

Pieśń ku czci Jakuba Heraklidesa, WBPiKs.M.Tor. 100322 76

Karta tytułowa pisma A. Osiandra z zapiską własnościową A. Aurifabra, BUWr 409199 77

Karta tytułowa dzieła N. Myrepsusa (*Medicamentorum opus*, Bazylea 1549) oraz M. Wielanda Guilandusa (*De stirpium*, Bazylea 1557), WBPiKs.M.Tor. 111782; 110970 78

Drzeworyty roślin z dzieł: L. Fuchsa (*Historia stirpium*, Bazylea 1549) oraz M. Mattioloego (*Commentarii in VI. libros Pedacii Dioscoridis... de medica materia...*, Wenecja 1583), BG PAN Ub.2240 2°, BUT Ob.6.IV.8 79

Górna okładzina książki z biblioteki A. Aurifabra, BG PAN Cf 845 8° 82

Fragment radełka z głowami reformatorów religijnych z oprawy – aut. K. Angler, BUT Ob. 6.III.504 84

Recepty *Contra epilepsiam* oraz *Pulvis Tritemii* z kart ochronnych książek zawierających dzieła: B. de Gordonio, *Lilium medicinae*, (Paryż 1542); N. Myrepsus, *Medicamentorum opus*, (Bazylea 1549), WBPiKs.M.Tor. 111782 86

- Karta tytułowa dzieła L. Fuchsa (*De historia stirpium*, Bazylea 1542) z zapiskami własnościowymi A. Aurifabra oraz H. Heylla, BG PAN Ub. 2240 2° 87
- Karta tytułowa druku (Platon, *Opera*, Bazylea 1534) z dwoma zapiskami proveniencyjnymi, BG PAN Cc 12820 2° 87
- Karta tytułowa druku z zapiską donacyjną dla Mathiasa Stojusa, BUT Ob.6.II.1552–1564 88
- Karta tytułowa aldynu z trzema zapiskami własnościowymi, BUT Ob.6.II.3909 89
- Karta tytułowa książki medycznej z zapiską własnościową A. Aurifabra oraz Biblioteki Gimnazjalnej w Toruniu, WBPiKs.MTor. 110967 90
- Heinrich von Büнау (1697–1762), miedzioryt – aut. J. M. Bernigeroth, BUT Oddz.Zb.Graf. G.3504 91
- Józef Aleksander, książę Jabłonowski (1711–1777), drzeworyt według sztychu F. Endlicha, z: Tygodnik Ilustrowany 10, 1880 nr 246 92

KATALOGI AUKCYJNE I KSIĘGOZBIORY PRYWATNE W XVII I XVIII WIEKU

Katalogi aukcji książkowych w dawnym Królewcu

- Karta tytułowa najwcześniejszego królewieckiego katalogu aukcyjnego z 1663 roku, BUT Pol.7.II.6291 133
- Strona z katalogu biblioteki J. Perarda z dwoma (nr 436 i 437) królewieckimi katalogami aukcyjnymi, BUT 278723 135
- Karta tytułowa katalogu aukcyjnego biblioteki C. G. Fischera, BN K.269 137
- Karta tytułowa (pierwszego) katalogu aukcyjnego księgozbioru F. C. Gregoriusa, BUT 276654 138 (Jest) czas siania, (Jest) czas zbierania. (Ecl.III.5), miedzioryt – aut. J. J. Dreyner Regiom., z: *Bibliotheca Lübeckiana...*, (Królewec 1732), BUT 276614 139
- Melchior Lübeck (1670–1732), miedzioryt – aut. J. G. Wolfgang, 1733, z: *Bibliotheca Lübeckiana...*, Królewec 1733, BUT 276014 140
- Bernhard Sanden (1666–1721), miedzioryt, z: *Erleutertes Preussen* 4, 1728, BUT 014013 140
- Johannes Heinrich Kreuzschner (1693–1730), miedzioryt – aut. J. G. Wolfgang, 1730, z: J. Kreuzschner, *Überzeugender Vortrag...*, (Królewec 1738), BUT 267558 141
- Johann H. Lysius (1670–1731), miedzioryt, z: *Acta Borussica* 3, 1732, BUT 01126 141
- Karty tytułowe katalogów aukcyjnych księgozbiorów D. Hintza oraz Sandena, OBN Olsztyn, PTH-S 557, 550 143
- Karta tytułowa katalogu aukcyjnego księgozbioru J. J. Schrottberga, BN K.376 144
- Odwrocie karty tytułowej katalogu aukcyjnego biblioteki Zachariasza Hessa oraz przedmowa wydawcy katalogu aukcyjnego biblioteki F. C. Gregoriusa, BN.XVII.3.3996, BUT 276654 145
- Fragment katalogu aukcyjnego druków rzadkich (1751) D. Salthena z kilkoma inkunabulami, BN. K.340 148
- Karta tytułowa katalogu książek księgarni M. Langego, BN.XVII.3.40.11 149
- Fragment działu *Patres et scriptores ecclesiastici* katalogu aukcyjnego książek rzadkich (1751) D. Salthena, BN. K.340 150
- Instrumenty medyczne, drzeworyt, z: *Haus Apoteckt oder Artzneybuch*, (Królewec 1565), Bibl. Warmii i Mazur, St.Dr. 310 151
- Strona z najwcześniejszego królewieckiego katalogu aukcyjnego z 1663 roku, BUT Pol.7.II.6291 153
- Karta tytułowa katalogu aukcyjnego księgozbioru J. G. Spiessa, OBN Olsztyn, PTH-S-552 154
- Karta tytułowa Biblii polyglotycznej, BUT Ob.7.IV.262 155
- Karta tytułowa amsterdamskiego wydawnictwa Braci Polskich, BUT Pol.7.III.63 156
- Pierwsza strona katalogu aukcyjnego księgozbioru Christiana Walthera, BN. K.414 157
- Książki z dziedziny handlu oraz kupiectwa, *Bibliotheca Schluppenbachiana*, Królewec 1736, BN.K.352 158

- Książki oprawne i nieoprawne z katalogu anonimowej aukcji książek z 1705 roku, BN.XVII.3.23672 adl. 159
- Strona z katalogu aukcyjnego J. Dieterici z podanymi cenami (we florenach) poszczególnych rękopisów, BN. K.72 159
- Paweł Skalich (1534–1574), drzeworyt barwny, z: *Domini Pauli Scalichii C. R. et Dynastae Huniorum Marchionis Veronae testimonia et privilegia*, BUT Rps 57/III 160
- Fragment działu zawierającego piśmiennictwo dotyczące Brandenburgii i Prus z katalogu aukcyjnego książek rzadkich (1751) D. Salthena, BN K.340 160
- Fragment *Galerii Pruskiej* z katalogu aukcyjnego J. H. Kreuschnera oraz *Gabinet obrazów*, miedzioryt, S. J. Apin, *Anleitung wie man die Bildnisse berühmter und gelehrter Männer mit Nutzen sammeln... entworfen*, Norymberga 1728, BN. K.199; BUT 86989 161
- Końcowy fragment działu *Numizmaty* i początkowy działu *Instrumenty matematyczne* w katalogu aukcyjnym księgozbioru A. Hedio (Królewiec 1794), BN. K.154 oraz *Gabinet numizmatyczny*, sztych, z: M. Lilienthal, *Vollständiges Thaler=Cabinet...*, Königsberg u. Leipzig, 1735, BUT Pol.8.II.1776 163
- Cymelium ze zbiorów księcia Bogusława Radziwiłła, miedzioryt, z: D. Becker, *Historische Beschreibung des Preussischen Messerschluckers...* (Królewiec 1643) oraz portret właściciela, BUT Pol.7.II.6046 165
- Dawid Bläsing (1660–1719), miedzioryt – aut. F. W. Bollinger, z: *Beiträge zur Kunde Preussens*, Bd. 6, 1824 169
- Książki angielskie (w 2°) z katalogu aukcyjnego biblioteki Johanna Dieterici, BN. K.72 169
- Michał Lilienthal (1686–1750), miedzioryt – aut. W. P. Kilian, z: *Acta Borussica*, Bd. 3, 1820 oraz jego syn Teodor Christoph Lilienthal (1717–1782), miedzioryt – aut. J. W. Becker pinx. 1769, Stock fc. 1770, z: *Album civium Academiae Regiomontanae sive matricula academica*, BUT Rps 139/IV 171
- Zapiska z karty tytułowej druku: Pomponius Mela, *De orbis situ...*, Paryż 1549, BG PAN Cd 8799 4° 172
- Zapiska z wyklejki górnej okładziny książki zawierającej druk: J. Przyłuski, *Leges seu statuta Regni Poloniae....*, Szczecin–Kraków 1551–1553, Bibl. Uniw. w Poznaniu, sygn. SD 42 III 174

Jerzy Krzysztof Pisanski (1725–1790) – uczyony i znawca książki i bibliotek w Prusach Wschodnich oraz jego księgozbiór

- Jerzy Krzysztof Pisanski (1725–1790), miedzioryt – aut. F. W. Meyer senior, z: *Beiträge zur Kunde Preussens* 7, 1825 205
- Panorama Piza, drzeworyt z: K. Hartknoch, *Alt und Neues Preussen...*, (Frankfurt a.M. u. Leipzig 1684), BUT Pol.7.III.66, s. 424 206
- Karty tytułowe I i II edycji „dzieła życia” J. K. Pisanskiego, BUT Pol.8.II.3502, Pol.8.II.3469 207
- Georg Andreas Helwing (1666–1748), dziadek J. K. Pisanskiego, miedzioryt – aut. F. W. Bollinger, z: *Beiträge zur Kunde Preussens* 3, 1820 211
- Dedykacja J. K. Pisanskiego na woluminie darowanym Królewskiemu Towarzystwu Niemieckiemu w Królewcu, BUT Pol.8.II.2393–2399 214
- Karta tytułowa katalogu aukcyjnego biblioteki J. K. Pisanskiego, BUT Pol.8.II.2940 215
- Dwie strony z katalogu aukcyjnego biblioteki J. K. Pisanskiego, BUT Pol.8.II.290 218
- Karta tytułowa druku wydanego z okazji 300-lecia istnienia sztuki typograficznej oraz 100-lecia funkcjonowania oficyny Reussnerów, BUT 281284 219
- Wnętrze biblioteki, miedzioryt – Bernigeroth sc. 1749, z: M. Lilienthal, *Theologisch-Homiletischer Archivarius*, Königsberg u. Leipzig, J. H. Hartung 1749, BUT 267561 231

BIBLIOFILSTWO

Oprawa nacinana ze zbiorów królewieckich

- Górna okładzina (koniec XIV w.) kodeksu kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu, BUWr IV F42 236
Górna okładzina, BUT Rps 43 239
Dolna okładzina, BUT Rps 43 240

Oprawa sakwowa z dawnego Królewca

- Święta Dorota z Mątówów, drzeworyt, z T. K. Lilienthal, *Historia beatae Dorotheae Prussiae Patronae...*, Gdańsk 1744, WBPiKs.MTor. 108069 242
Statua nieznanego świętego (pielgrzym) z katedry w Chełmży, obecnie w Muzeum Okręgowym w Toruniu, fot., z: J. Kruszelnicka, J. Flik, *Zbiory gotyckiej rzeźby i malarstwa Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 1968 242
Św. Jan Ewangelista z kościoła farnego w Nowym Mieście Lubawskim, fot., z: *Kultura artystyczna Ziemi Chełmińskiej w czasach Kopernika*, pod red. A. Ciary, Toruń 1973 243
Figura nieznanego świętego (?) z Muzeum w Kwidzynie 243
Pierwotna okładzina skórzanej oprawy, BUT Ob.6.I.4498-4500 244
Srebrne ornamenty, głowa męska i kobieca, BUT Ob.6.I.44498-4500 245
Król Dawid grający na harfie oraz modlący się, plakiety z opraw książek z Kammerbibliothek księcia Albrechta, BUT Ob.6.II.2828, Ob. 6.II.714-718 246
Fragment inwentarza z 1568 r. Kammerbibliothek z odnotowaną oprawą sakwową 247
Książka w oprawie sakwowej księżnej Doroty, BUT Ob.6.I.44498-4500 251

Najwcześniejszy ekslibris wschodniopruski Pawła Speratusa

- Karta tytułowa *Kazań P. Speratusa* wytoczonych przez H. Weinreicha, BUT Pol.6.II.1224 254
Wariant I (166 x 114 mm), BUT Ob.6.IV.84 257
Wariant II (167 x 113 mm), BUT Inc.IV.17 258
Wariant III (114 x 77 mm), BUT Inc.II.3 259
Wariant IV (60 x 58 mm), bez tekstu, BG PAN E.317 260
Wariant V (167 x 113 mm), bez tekstu, BG PAN E.316 261
Wariant VI (104 x 85 mm), bez tekstu, BUT Pol.6.II.20-21 262
Wariant VII (70 x 50 mm), bez tekstu, BUT Ob.6.II.2149 263

Eklibrisy Biblioteki Zamkowej księcia Albrechta

- Wariant I.1, (280 x 179 mm), herb — 229 x 178 mm, BUT Pol.6.III.109-110 269
Wariant I.2, (302 x 177 mm), herb — 229 x 177 mm, BUT Ob.6.III.248 270
Wariant I.3, (289 x 177 mm), herb — 229 x 177 mm, BUT Pol.6.III.147 271
Wariant I.4, (284 x 177 mm), herb — 229 x 177 mm, BUT Ob.6.III.297 272
Wariant II.2, (175 x 101 mm), herb — 140 x 101 mm, BUT Ob.6.II.2991 273
Wariant II.4, (215 x 114 mm), herb — 137 x 104 mm, BUT Ob.6.III.516 274
Wariant III, (136 x 68 mm), herb — 73 x 64 mm, BUT Inc.II.64 275
Rzekomy ekslibris, (206 x 121 mm), herb — 140 x 100 mm, BN.XVI.F.301 276

Dawny ekslibris królewiecki z XVII i XVIII wieku

- Biblioteki Starego Miasta (Królewca), drzeworyt, 50 mm średn. 279
- Biblioteki Wallenrodzkiej, miedzioryt, 75 x 68 mm 280

- Królewskiego Towarzystwa Niemieckiego w Królewcu, akwaforta, 56 x 84 mm, aut. J. M. Bernigeroth 282
- Bogusława Radziwiłła, miedzioryt, 125 x 96 mm 283
- Andrzeja Hedio, miedzioryt, 119 x 70 mm 285
- Dawida Bläsinga, war. I – miedzioryt, 80 x 50 mm; war. II – miedzioryt, 93 x 70 mm 287
- Johanna Kreutzera, miedzioryt, 128 x 78 mm 288
- Biblioteki Strimesiów, miedzioryt, 26 mm średnica 289
- Chrystiana Gabriela Fischera, miedzioryt, 118 x 73 mm 291
- Ludwika Reinholda Wenera, drzeworyt, 84 x 65 mm 292
- Teodora Krzysztofa Lilienthala, miedzioryt, 59 x 58 mm 294
- Michała Lilienthala, war. I – miedzioryt, 75 x 51 mm; war. II – miedzioryt, 59 x 58 mm 295
- Johanna Friedricha Lausona, drzeworyt, 44 x 40 mm, aut. M. 296
- Ludwika Ernesta Borowskiego, drzeworyt, 84 x 54 mm 298

Indeks

(obejmuje nazwiska mieszczące się tylko w części tekstowej poszczególnych fragmentów pracy)

- Aegineta Paulus 71
Aetius Amidenus 66, 78
Ahlward Peter 137
Albohali 30
Albrecht Fryderyk, książę pruski 47, 48, 88, 159, 281
Albrecht, książę pruski 7–11, 17–25, 29, 31, 39–41, 43, 47, 48, 53, 59, 61, 65, 69, 72, 88, 133, 159, 169, 213, 245–247, 265, 267, 277, 280
Albubather 30
Alcyonius Pietro 61
Aldrovandi Ulisses 54
Alfraganus 30
Alker Hugo 241
Alker Lisl 241
Amatus Lusitanus 71
Andrea Jacob 45
Andrea Joannes 235
Angler Caspar 17, 31, 33, 43, 83, 84
Anna Maria, żona Albrechta, księcia pruskiego 7, 10, 74, 159, 216
Anna Zofia, córka Albrechta, księcia pruskiego 21, 57
Antoninowie, dynastia ces. rzym. 162
Apianus Petrus 30
Apollonius z Perge 80
Appian Alexandrinus 289
Aretaeus 71
Argenterio Giovanni 70
Aristoteles 61, 77, 78, 86, 93, 148, 152, 167
Augezdecki Aleksander 9, 74, 254
August d.J., książę Brunzswik-Wolfenbüttel 146
Augustinus (Augustyn) Aurelius 65, 77, 93, 150
Aurifaber (Goldschmid, Goldschmidt) Andrzej 10, 51–93, 217
Aurifaber Jan 52
Aurimontanus Hieronim 52
Axt Basilius 56
Baczko Ludwig 299
Badios Jodocos 145
Badios Conrad 73
Balcewicz Franciszek Wacław 278, 293
Balicki 299
Bapst Valentin 39
Barbaro Ermolai 61
Bäring Johann Heinrich 167
Barre Joseph 282
Bartsch Heinrich, sen. 136, 278
Baumgarten Johann Adolph 139, 153, 155
Bayer Gottlieb Siegfrid 221
Beckenstein Szymon 144
Beda Venerabilis 30
Behem Jan 212
Bentkowski Feliks 207
Bernard z Gordon 80
Bernigeroth Johann Martin 281
Bernoulli Johann 221
Bessarion 77
Beza Theodor 72, 89, 297
Bierfreund David 166
Billicanus Thomas 279
Binonus Bernard 65
Blanquart Elie St. 157
Bläsing David 166, 168, 221
Boccacio Giovanni 157
Bock Friedrich Samuel 155, 211, 214, 298, 299
Bora Johann von 41
Borowski Ludwig Ernst 11, 206, 211, 214, 298, 299
Brasavola Antonius Musa 79, 80, 93

- Braun Dawid 216
Braziuniene Alma 9
Breitkopf Bernhard Christoph 219
Brenz Johann 58
Brettschneider (Plocotomus) Johann 56
Breyne Jan Filip 223
Briessmann Johann 69
Brückner Aleksander 9
Bruckner Ursula 241, 248
Bryoniger Hartwich 88, 89
Buchwald-Pelcowa Paulina 9
Buck Friedrich Johann 163
Bugenhagen Johann Pomeranus 41, 53, 76, 152
Bullinger Heinrich 152
Bułatowa Svetlana 277
Bünau Heinrich 91
Buschius Hermann 279
- Caesar (Cezar) Caius Julius 152
Calvin (Kalwin) Jean 155
Camerarius Joachim 53, 77
Capella Galeazzo Flavio 81
Carion Jahannes 152
Cellarius Martin 30
Centner Gotfryd Reinhold 213
Chemnitz Marcin 45, 47, 63, 152
Chlebowski Bronisław 207
Chojnacki Władysław 9, 134, 166
Christiani Carl Andreas 163
Christoph Georg 83
Chwalewik Edward 9, 253
Cicero Marcus Tullius 152
Claude Paul 157
Commelinus Hieronymus 145
Concius Johannes 166
Conring Hermann 146
Cornarius Janus 66, 80, 83, 93
Cranach Lucas 161
Craton von Craffheim Johann 52, 54, 57, 64, 71,
72, 74, 79, 80, 85, 88
Crause Johann 64
Crell Jan 155
Creutziger Caspar 22, 77
Curtius Rufus, Quintus 152
- Dach Simon 217
Dantyszek Jan 68
Daubmann Jan 21, 23, 47, 61, 74, 150, 151, 265,
267
Dawid, król izraelski 39
Dazzi Andrea 89
Diesch Carl 8, 48
Dieterici Johann 139, 143, 158, 164, 168, 169,
170, 173
Dietrich Veit 22
Dioskorides 61, 71, 79, 93
Dodsword Roger 289
Donatus Hieronymus 60
Donner Georg 33, 80
Dorn Martin Eberhard 144
Dorota z Mątowów 241
Dorota, żona Albrechta, księcia pruskiego 8, 21,
23, 24, 39–41, 48, 245, 247
Draud Georg 157
Dreyer Carl Richard 7, 134–136
Dreyer Georg 144
Dreynert J. J. 139
Driest Dorota Katarzyna 215
Driest Johann Friedrich 144
Dryander Johannes 30
Dugdale William 289
- Ebelschen Johann Christoph 167
Eforyn Anzelm 93
Elżbieta, księżna brunszwicka 23, 61
Elżbieta, żona Zygmunta II Augusta 75
Epictetus 78
Erazm z Rotterdamu 62, 65, 84
Estienne (Stephanus) Henri 62, 65, 84
Estienne (Stephanus) Robert 145, 173
Euclides 67, 80, 81
- Faustyna, żona Antonina Piusa, ces. rzym. 162
Faventinus Benedictus Victor 72, 80, 85
Feller Joachim 157
Ferdynand I, cesarz 74
Festus Pompejus 148
Fidalke Jan 136
Fidler Felix 75
Firmicus Maternus 30
Fischer Christian Gabriel 156, 164, 169, 172,
290, 292

- Fischer Heinrich 139, 154, 161
 Flacius Illyricus Mathias 61, 77, 84
 Fligge Jörg Rainer 21
 Flotwell Christian 160, 282
 Fontenelle Bernard de 283
 Franciszek I, król Francji 76
 Franconius Maciej 75
 Friedländer Israel Moses 155
 Froben Johannes 65, 145, 147, 150, 219
 Fryderyk I, król Danii 40
 Fryderyk II, król Prus 293
 Fryderyk Mądry, elektor saski 38, 83
 Fryderyk Wilhelm, elektor brandenburski 284
 Fryderyk Wilhelm I, król Prus 218
 Fuchs Leonhardt 79, 83, 86, 93
 Funck Johannes 21, 23, 72, 73, 88, 150, 159
 Gadebusch Friedrich Konrad 213
 Galenus Claudius 71, 78, 93
 Garber Klaus 8
 Gasser Achilles Pirmin 93
 Gause Fritz 7
 Gehen Andreas 45
 Gensichen Johann Friedrich 136
 Georgi Hieronim 144
 Georgius Trapezuntius 31, 81
 Giese Tiedemann 33
 Gingerich Owen 29, 52
 Glauning Otto 243
 Gnapheus Guilielmus (Voldergraft Wilhelm von der) 30, 55, 68, 76, 93, 266
 Goldbeck Johann Friedrich 214
 Goldfried Ludwig 149
 Goldschmidt Günther 7
 Gollub Hermann 7
 Goltzius Hubertus 145
 Gordonio Bernardus de 84, 85, 90
 Gottsched Johann Christoph 208, 282
 Górka Andrzej 73, 75
 Górski Karol 19
 Górski Waclaw 10
 Grabe Marcin Sylwester 284
 Grabe Marcin Sylwester mł. 134, 169
 Gregorius Franz Christian 139, 145, 146, 151, 156, 164, 167, 173, 222
 Grunewald Eckhard 9
 Gryphenhagius Joannes 74
 Grzegorz IX, papież 235, 237
 Guicciardini Ludovico 152
 Gundermann Iselin 8
 Günther Wolfgang 66
 Gutenberg Johannes 7, 218
 Gutknecht Jobst 24, 38
 Haebler Konrad 43, 82, 83
 Hallervord Gottfried 210
 Hallervord Johannes 210
 Hamann Johann Georg 208, 264
 Hanow Michał Krzysztof 211, 220
 Hartknoch Krzysztof Jan 69, 217
 Hartmann Karl 7
 Hartmann Philipp Jacob 159
 Hartungowie, ród królew. drukarzy i księgarzy 144, 223
 Hauck Virgilius 66
 Hedio Andreas 139, 140, 142, 153, 157, 161, 162, 163, 166, 173, 222, 279, 285, 286
 Heliodorus Emesenus 74
 Helwing Jerzy Andrzej 211
 Hennenberger Caspar 150
 Heraklides Jakub 75
 Herder Johann Gottfried 208, 264
 Hesse Johann Gottfried 173
 Hesse Zacharias 173
 Heyll Henryk 93
 Heyll Krzysztof 86
 Himmelreich Paulus 89
 Hintze Daniel 158
 Hippel Theodor Gotllieb 208
 Hobbes Thomas 157
 Höfelius (Hewelius) Johannes 87, 287
 Hoffmann 165
 Hoffmann Jan Daniel 147, 211, 213, 216, 220
 Holtorp Bernard 76
 Homer 152
 Hoppe Johannes 52
 Horn Konrad 45
 Horst Matthias 159
 Hozjusz Stanisław 152
 Hubatsch Walter 8, 25
 Hubner Mikołaj 75
 Hünefeld Johann 147

- Hus Johannes 52
Hutten Ulrich von 279
Hyginus Caius Julius 30–33
Illicino Piotr 75
Iris Johann 66
Ising Johann C. 286
Jablonowski Józef Aleksander 92, 172, 210, 216, 289
Jan Ewangelista, św. 242
Jan z Kwidzyna 241
Janocki Jan Daniel 172, 216
Jasiński Janusz 9
Jerzy Rudolf, książę legnicko-brzeski 91
Joannes Chrisostomus 170
Joannes de Hildesheim 283
Johannes Damascenus 147
Jonas Krzysztof 77
Josephus Flavius 81, 93
Julia Mammea 162
Juliusz, książę Brunszwik-Wolfenbüttel 43, 45, 47–48, 222
Jungschultz 222
Junta Juan de 145
Justynian 78
Juvenalis Decimus Junis 289
Kaldenbach Krzysztof 217
Kant Immanuel 11, 136, 163, 206, 208, 216, 264, 298
Kanter, członek rodu królew. drukarzy i księgarzy 144
Kanter Jan Daniel 210, 223
Kantz Gabriel 246
Karweysse Jakub 214
Kästner Erhard 48
Katarzyna Habsburżanka, żona Zygmunta Augusta 67, 74
Kisner Joanes Christianus, typograf hamburski 149
Klein Jakub Teodor 164, 291
Klinger, komisarz prawny aukcji 167
Klug Joseph 245, 246
Kmita Piotr 75
Knobelsdorf Eustachy 75
Knutzen Martin 163
Kochanowski Piotr 152
Koebel Jacob 80
Koelhoff Johann 267
Kohfeld Georg 25
Kohnen Joseph 9
Komorowski Manfred 8
Kopernik Mikołaj 29–34, 67, 68, 80, 93, 286, 287
Kot Stanisław 9
Kötteritz (Codricius) Wolfgang von 72
Krantz Albrecht 152
Krasicki Ignacy 213
Kreuschner Johann Heinrich 139, 160, 161, 168
Kreutzer Johann 166, 288, 289
Kreytzen Jan von 69
Krüger Piotr 287
Kuchler Jacobus 73–75
Kuhnert Ernst 7, 83, 92, 134, 135, 170, 266, 277
Kunheim Georg 41
Künhold 213
Kurkowa Alicja 253
Küsner Johann 79, 83
Langbein Lebrecht Gotthelf 297
Lange Konrad 7
Lange Michael 138, 144, 148, 164, 166
Langus Jan 89, 222
Lauson Johann Friedrich 167, 168, 278, 296, 297
Lehndorf Ahasver Heinrich 213, 214
Lengnich Gotfryd 217
Leopolita Jan 47, 281
Liedert Jacob Heinrich 211, 215, 219
Liedert Joann Agnes 214
Lignano Joannes de 235, 237
Lilienthal Michael 7, 155, 161, 162, 166, 170, 210, 213, 221, 223, 278, 293, 294, 296
Lilienthal Theodor Christoph 170, 241, 294
Lindemann F. 52, 67
Logau Georg 66
Logau Jan 74
Loh Gerhard 134, 136
Lohmeyer Karl 7
Lohmüller Johann 278
Lothmannus Everhard 75, 92
Loubier Jean 235, 243
Lübeck Melchior 20, 138, 139, 148, 151, 164, 168
Lubieniecki Stanisław 155

- Lucianus Samosatensis 152, 167
 Ludwig, książę wirtemberski 281
 Lufft Hans 23, 52, 56, 57, 59, 60, 65, 72, 77
 Lufft Helena 52, 57
 Lürsen Sylwester 223
 Luther Johann 41
 Luther Katharina 38–41
 Luther Margarethe 41
 Luther Martin 20–22, 38–41, 52, 53, 74, 76, 84, 88, 93, 149, 152, 154, 161, 162, 245, 246, 247, 252, 253, 284
 Lysius D. 164
 Lysius Johann Heinrich 139, 154, 160, 161
 Łaski Olbracht 75
 Łaski Stanisław 76
 Łukaszewicz Józef 9
 Machiavelli Nicollo 168
 Maciejowski Samuel 75
 Maciejowski Waclaw Aleksander 9
 Magenbuch Johann 56
 Magnus-Unzer Friede 134
 Majkowski Edmund 241
 Malecki Jan 254
 Maleczyńska Kazimiera 93
 Małłek Janusz 9, 299
 Manuzio Aldo 77, 145, 147, 150, 219
 Mathesius Jan mł. 90, 91
 Mathesiusowie, rodzina toruńska 90
 Mattioli Pier Andrea 55, 79, 92
 Mažvydas Martynas 9
 Meckelburg Friedrich Adolf 7, 207, 220
 Meddingen Christoph 21
 Melanchthon Philipp 25, 41, 52, 53, 55, 57, 58, 60, 65, 66, 73–76, 84, 161, 162, 279
 Melius Conradus 286
 Merkl Ulrich 241
 Messing Axel Sanjose 9
 Meusel Georg 172
 Meyer Wilhelm 244
 Miaskowski Kazimierz 51, 92
 Milesius David 63
 Milich Jacob 66
 Millius Johann 165
 Mirou Ch. 121
 Mithobius Burchard 30
 Mitzler de Kolof Wawrzyniec 216
 Mocarowski Zygmunt 51
 Mochinger Marcin 90
 Moldenhawer Johann Heinrich Daniel 217
 Monavius 64
 Montanus Joannes Baptista 66, 71, 80
 Montulmo Antonius de 30
 Morgenstern Laurentius 254
 Mörlin Joachim 58
 Motekat Helmut 25
 Müller-Blatau Johann 8
 Münster Sebastian 30
 Mylius Johannes 89
 Myrepsus Nicolo 78, 85, 90
 Nabe 157
 Neumann Bartłomiej 166
 Nicolai Paul 142
 Niemcewicz Julian Ursyn 9
 Noviomagus Johannes 31
 Oelrichs Carl Conrad 211, 220
 Oloff Epfrain 220
 Opitz Marcin 152
 Oporinus Johannes 76, 145
 Opsopoeus Vincentius 74
 Oracki Tadeusz 208
 Oribasius 71
 Orth Zacharias 75, 92
 Osiander Agnes 57, 73, 74
 Osiander Andreas 23, 56–60, 65, 72–74, 77, 91, 93
 Osterberger Jerzy 292
 Ovidius Nasso Publius 150, 216
 Paschke Daniel Heinrich 164
 Päsler Ralf G. 9
 Pauli Carl Friedrich 213
 Penzel Abraham Jakob 210
 Pepagomenus Demetrius (Phemus) 61, 71
 Perard Jakub 222, 282
 Persius Flaccus Aulus 148, 289, 297
 Petrarca Francesco 146, 148
 Petreius Johann 29, 66
 Peurbach Georg 30, 80
 Philippi Rudolph 207
 Pico della Mirandola Giovanni 81, 157

- Pinu Joseph 92
Piotr I, car Rosji 221
Piotr z Dusburga 69, 81, 216
Piotrowicz Karol 9
Pisanski Jerzy Krzysztof 7, 10, 134, 135, 139, 142, 147, 149, 158, 160, 162, 164, 168, 172, 205, 207–216, 219, 220, 277, 292, 293
Pitatus Petrus 30
Plantin Christoph 147, 154
Plate Ralf 9
Plato 77, 83, 87, 93, 157, 158
Plutarchus 78, 93
Poliander (Graumann) Johann 21, 93, 221, 278
Polkowski Ignacy 171
Polyphem König Felix 30–33, 62, 63, 237, 265, 266, 292
Pomponius Mela 171
Pontanus Johannes Jovianus 58
Praetorius Zacharias 75, 92
Preuss Samuel 144, 220
Proclus Diadochus 30
Przyłuski Jakub 172, 173
Przytkowski Tadeusz 155, 278
Ptolemaeus Claudius 30–33, 81
Quandt M. Johann 168
Rabe Wawrzyniec 52
Radomski Jan 21
Radziwił Bogusław 164, 221, 283, 284
Radziwił Ludwika Karolina 284
Rajmund z Penafort 235
Raphalengius Franciscus 145
Rechenberg Adam 157
Redhigerowie, rodz. bibliofilów wrocławskich 64
Regiomontanus Joannes 30
Reinhold Erasmus 80
Reusner Nicolaus 284
Reussner Fryderyk 144, 218, 219
Reyer Johann 139
Rhau Georg 66
Rhegius Urban 152
Rheticus Georg Joachim 30, 31, 33, 53, 66–69, 80
Rieder Wolf 253
Rhode Franciszek 30, 33, 60, 61, 80
Rhode Paul Friedrich 143, 157, 167
Ringeltaube Sylwiusz Wilhelm 220
Rodecki Aleksy 155
Rojzjusz Piotr 74
Rosenberg Heinrich Wilhelm 165, 171
Rosenkratz Holger 21
Rospond Stanisław 9
Ross Wilhelm 45
Roth Erich 25
Rotus Tomasz 89
Różanka Stanisław 93
Rubeanus Crotus 29
Rudnicka Jadwiga 134
Runau Dionysius 217
Sabina 162
Sabinus Jerzy 58
Sacrobosco Joannes 30
Salmonowicz Stanisław 208
Salthen Daniel 92, 137, 139, 142, 147–150, 153, 154, 156, 160, 164–166, 172, 210, 222, 289
Samuel Andrzej 254
Sanden Bernhardus 139
Sand Christoph 155
Sanjose Axel 25
Sarbiewski Maciej Kazimierz 297
Sarrat Jean Du 157
Scalich Paul 85, 159, 162, 281
Scheffner Johann Georg 209
Schirlentz Nicolas 20
Schmaltzing Georg 41, 246, 247
Schmidt-Künsemüller Friedrich A. 235, 236
Schneeberger Anton 93
Schnell Johann 159
Scholz Laurentius 58
Schönaich W. 282
Schoner Johann 30, 66
Schosser Johann 81, 92
Schreiber Michael 139, 140, 153, 158, 161, 170, 220
Schroeter Adam 75
Schrottberg Johann Jakob 146, 147, 154, 168
Schultz Jerzy Piotr 147
Schultz Stefan 147, 166
Schütz Caspar 89, 217
Schwartzwald Henryk 91
Schwenke Paul 7, 67, 255, 265

- Seckerwitz Johann 74
 Seifried Georg 81
 Seklucjan Jan 21, 254
 Selle Friedrich 170
 Seneca Lucius Annaeus 148
 Serczyk Jerzy 9
 Sewerowie, dynastia ces. rzym. 162
 Sextus Julius Frontinus 172
 Seyler Jerzy Daniel 211, 216, 220
 Simon Januensis 64
 Smalc Walenty 155
 Snopek Paweł 69
 Socrates 78
 Socyn Faustyn 155
 Spalatin Georg 38
 Spener Filip Jakub 154
 Speratus Albert 69
 Speratus Paulus 11, 22, 33, 53, 55, 62, 68–70,
 85, 86, 93, 150, 252, 253, 277, 285
 Spiess Johann Georg 139
 Spinoza Baruch 157
 Spitta Friedrich 21, 25
 Stanhuff Michael 92
 Stanisław August, król Polski 92
 Starowolski Szymon 216
 Steffenhagen Emil Julius Hugo 7
 Stein [Conrad] 167
 Stein Tadeusz 136
 Stelter Jan 144
 Sternacki Sebastian 155
 Stigel Johannes 81
 Stobbe Johann 167
 Stöffler Johann 30, 64, 80
 Stojus Matthias 88
 Stolle Johann Zacharias 144
 Strimesius Johannes Samuel 146, 289, 290
 Strimesius Samuel 289
 Strutyńska Maria 277
 Stuchs Joannes 81
 Suetonius (Swetoniusz) Tranquillus Caius 81,
 91, 152
 Sukertowa-Biedrawina Emilia 17–19, 208
 Szarfenberger Mikołaj 47
 Szarfenberger Stanisław 47
 Szczepański 165
 Szlachtowski Jan Kanty 9
 Szlichtyng Jonasz 155
 Tacitus (Tacyt) Publius Cornelius 152
 Theodorus Gaza 30
 Theophrastus 78
 Thielen Peter Gerrit 8, 21
 Thucydides 152
 Tiziano (Tycjan) Vecellio 54
 Tonvillianus Petrus 75, 92
 Trepka Eustachy 74
 Tresler Johann 71
 Tripplin Teodor 9
 Trithemius Johann 85
 Truchseß von Wetzhausen Albrecht 159
 Trzeciecki Andrzej mł. 293
 Tschackert Paul 21, 22, 52, 253
 Tschepius Ernest 136, 211, 212
 Turnèbe Adrien 145
 Uffenbach Zacharias Conrad von 146, 150
 Ulm A. 134
 Unger Johann Gottfried 172
 Ungler Florian 65
 Vadianus (Watt) Joachim 93
 Valerius Flaccus Caius 74, 89
 Valgrisi Vincenzo 79
 Valla Georg 81
 Valla Laurentio 148
 Vanselow Otto 253, 277
 Vergerio Paweł Piotr 59
 Vergilius Maro Publius 48, 152
 Vesalius Andreas 54
 Vietor Hieronim 65
 Virdung Johannes 30
 Vives Joannes Ludovicus 150
 Vogel Mateusz 267
 Voigt Johannes 149
 Voragine Jakub de 148, 283
 Waclaw z Szamotuł 75
 Waga 157, 168, 172
 Waissel Matthäus 150
 Wallenrodt Ernst 281
 Wallenrodt Konrad von 280
 Wallenrodt Martin von 170, 280
 Walter Axel E. 9
 Walter Bernhardus 154
 Walther Christian 39, 139, 155, 158, 173

Książka w dawnym Królewcu Pruskim

- Walton Brian 154
Warda Arthur 8, 264–266
Wedelicjusz Piotr 93
Wegner Gotfried 138, 140, 164, 166
Weinreich Jan 7, 74, 253
Weintraub Wiktor 9
Wermke Ernst 7
Werner Ludwig Reinhold 30, 168, 213, 292, 293,
297
Wespazjan, ces. rzym. 74
Wieland (Guilandinus) Melchior 54, 79, 92
Wigand Johann 150
Wilhelm IV, landgraf heski 47
Wilkins Dawid 168
Will Abel 21, 66
Willamow Jan Bogumił 206, 210
Willin 166
Wiszniewski Michał 208
Wiszowaty Andrzej 155
Wittyg Wiktor 277
Woit Jakub 222
Wolff Christian 291
Wolfgang Johann Georg 139
Wolrab Mikołaj 60
Wyszomirska Krystyna 51
Wyszomirski Sławomir 208
Zabarella Francesco 235
Załuski Andrzej Chryzostom 222
Załuski Andrzej Stanisław 222
Załuski Józef Andrzej 172, 210, 22
Zäncker (Cenkier) David 144
Zell Heinrich 31, 64
Zenobius Sophista 81
Zernecke Jakub Henryk 217
Zinner Ernst 29, 217
Zofia Jagiellonka, księżna brunszwicka 47
Zygmunt I Stary, król Polski 75, 162
Zygmunt II August, król Polski 25, 66, 74
Zygmunt III Waza, król Polski 90
Żbikowska-Migoń Anna 208, 211

Das Buch im alten preußischen Königsberg

Zusammenfassung

Königsberg gehörte in der Zeit der Herrschaft und dank der Bemühungen des Herzogs Albrecht zu den bedeutenden Zentren des geistigen und religiösen Lebens in Europa. Eine wichtige Rolle spielte da vor allem das religiöse Buch, das es erlaubte, die evangelisch-augsburgische Konfession kennen zu lernen. Es gelang in die Bibliothek des Herzogs, die sog. Kammerbibliothek. Eines von diesen Büchern bespricht der Teil u.d.T. *Das Gebetbuch des Herzogs Albrecht*. Es wird in der Bibliothek des Zentrums der Wissenschaftlichen Arbeiten in Olsztyn (PTH-S,133) aufbewahrt. Es enthält zwei Schriften von Martin Luther: *Enchiridion. Der kleine Catechismus* (Wittenberg, N. Schirlentz 1540) und *Geistliche Lieder* (Magdeburg, M. Lothar 1540). Auf der letzten Seite der zuletzt genannten Druckschrift und im Postfolium befindet sich ein eigenhändig vom Herzog Albrecht eingetragenes Gebet, das mit Worten *Ich glaub in got der gschaffe hat himel vnd dy erde* beginnt. In der Universitätsbibliothek in Thorn befinden sich noch einige Exemplare der Bücher aus der Kammerbibliothek, mit auf ihren „reinen“ Seiten von der Hand des Herzogs Albrecht geschriebenen Gebeten (BUT Ob.6.744–748; Rps 90).

Der Herzog sammelte nicht nur die religiöse Literatur, aber auch Bücher aus anderen Bereichen des Schrifttums, u.a. astronomische Bücher. Den zweiten Teil der Veröffentlichung u.d.T. *Königsberger Exemplar des Werkes von Nikolaus Kopernikus „De revolutionibus“* (Nürnberg 1543) aus den Sammlungen der Universitätsbibliothek in Thorn stellt die Provenienz eines von einigen zehn Exemplaren der ersten Auflage des Werkes von Kopernikus (BUT Pol.6.III.142), die in Polen aufbewahrt werden, dar. Die in ihr enthaltenen Signaturen, Siegel, so wie auch die Verzierung des Einbandes mit Merkmalen der Werkstatt des Königsberger Buchbinders, Caspar Angler, weisen eindeutig darauf hin, dass es aus der Schlossbibliothek des Herzogs Albrecht herkommt. Die Eintragung im handschriftlichen Katalog dieser Bibliothek, die von dem ersten Bibliothekar, Feliks König Polyphemus, gemacht wurde, wo *De revolutionibus* erwähnt wird, zeugt davon, dass sich dieses Buch in der Bibliothek des Herzogs bereits in den 40-er Jahren des 16. Jahrhunderts befand.

Im weiteren Teil der Arbeit *Das Dedikationsexemplar von Katherina Luther* wurde der nicht allzu große Band (*Geistliche Lieder*, Leipzig, V. Bapst, 1545) von Martin Luther mit der Widmung der Frau des großen Reformators für die erste Frau von Albrecht, die Herzogin Dorothea: *Meiner gnädigen Frauen Dorothea Hertzogin in Preußen etc. willige Katherina Lutherin*, besprochen.

Die Sammlungen des Herzogs in Königsberg wurden auch mit Schenkungen von anderen, manchmal auch bedeutsamen Bibliophilen, bereichert. Zu ihnen gehörte zweifelsohne Julius, der Gründer der Juleum Bibliotheca, der Braunschweiger-Wolfenbütteler Herzog. Das Buch aus seiner Sammlung mit der charakteristischen Eintragung *Alijs inserviando consumor Julius etc.*, das in der Thorener Universitätsbibliothek aufbewahrt wird (Ob.6.II.2337–2338) wurde zum Gegenstand des Kapitels *Das Buch des Braunschweiger-Wolfenbütteler Herzogs aus der Sammlung der Kammerbibliothek*.

Außer dem ersten weltlichen Herrscher des Herzogtums Preußen wirkten in der Zeit seiner Herrschaft auch viele andere Bibliophilen. Zu ihnen gehörte der geborene Breslauer Andreas Aurifaber. Seine Sammleraktivität präsentiert der Teil der Arbeit u.d.T. *Die Büchersammlung des Königsberger Arztes Andreas Aurifaber (1513–1559)*. 1547 wurde er vom Herzog mit der Funktion des Leibarztes, später auch des Medizinprofessors an der Albertina betraut. Er beaufsichtigte auch die Tätigkeit der Filiale des Verlagshauses, des Wittenberger Typografen, Hans Lufft. Er unterstützte die Aktivität von Andreas Osiander, dem religiösen Reformator, die einen Widerstand vonseiten der Lutheraner Theologen nicht nur im, aber auch außerhalb des Herzogtums erfuhr. Trotz eines kurzen Lebens und einer großen Aktivität in verschiedenen Bereichen, fand er auch Zeit für schriftstellerische Arbeit, hauptsächlich auf dem Gebiet der Medizin. Er schrieb einige zehn Schriften. Zu seinen bekanntesten Veröffentlichungen gehört *De succini historia* (Königsberg, J. Daubmann, 1552). Bei seinem Schaffen benutzte er die Büchersammlungen des Herzogs und aber auch die eigene. Bis heute blieben 32 Volumina (78 Druckschriften), darunter eine Handschrift, erhalten. Die meisten sind im Besitz der zwei Thorener Bibliotheken, der Universitätsbibliothek – 7 und der Stadtbücherei – 6. Im Ausland befinden sich die meisten – 7 in der Nationalbibliothek der Ukraine in Kiew. Das Wissen über 30 Titel besitzen wir dank der Erwähnungen, die in verschiedenartigen Publikationen, hauptsächlich in Quellentexten, enthalten sind. Es sind insgesamt 110 Titel der Bücher aus der Bibliothek von A. Aurifaber bekannt. Er erwarb sie unter anderem in Breslau, Wittenberg, Leipzig, Venedig und in Königsberg. Er bekam auch Bücher geschenkt, u. a. von W. Gnapheus, G. J. Reticus, J. Milich, J. Kuchler. Einen Teil der Bücher hatte er seinem Breslauer Freund, J. Craton von Crafftheim, zu verdanken. Unter den von ihm gesammelten Büchern dominiert das lateinische Schrifttum, nur einige zehn Bücher sind in griechischer und ungefähr die gleiche Anzahl in deutscher Sprache. Es überwiegt eindeutig die laufende typographische Produktion der angesehenen europäischen Verlagshäuser. Laut der dem Kapitel über Aurifaber angefügten Aufstellung waren die meisten seiner Werke der schöngeistigen Literatur aus der Epoche der Antike und aus der Renaissancezeit. Unter den zuletzt genannten überwog die Gelegenheitsliteratur – Panegyriken und Epicedia. Einen wichtigen Platz nahm das religiöse und das medizinische Schrifttum, hauptsächlich aus dem Bereich der medizinischen Botanik und Pharmakologie ein. Es fehlte auch nicht an Büchern aus solchen Bereichen wie Philosophie, Geschichte, Geografie, Rhetorik und Astronomie. Nach dem Aurifabers Tod gelang seine Büchersammlung vor allem in die herzogliche Sammlung. Ein Teil der Bücher geriet in Büchersammlungen solcher Bibliophilen wie: T. Rotus, P. Himmelreich, M. Mathesius, M. Mochinger, H. Schwarzwald, J. A. Jabłowski, H. v. Büнау. Die an künstlerischem Wert und auch in zahlenmäßiger Stärke den führenden Sammlern – Ärzten und Humanisten nachstehende Büchersammlung von Aurifaber, gehört jedoch zu den größten Sammlungen Königsbergs in der Epoche der Renaissance.

Nach dem verhältnismäßig erfolgreichen Zeitabschnitt der Entwicklung der Bibliophilie in Königsberg in der Zeit der Herrschaft des Herzogs Albrecht kam eine Zeit der Regression. Die II. Hälfte des 17. Jahrhunderts brachte aber auf diesem Gebiet eine Belebung. Im 18. Jh. wurde das Sammeln von Büchern zu einer populären Erscheinung. Davon zeugen vor allem die erhaltenen Auktionskataloge. Sie wurden in dem Teil der Arbeit u.d.T. *Kataloge der Bücherauktionen im alten Königsberg* besprochen. Es gelang 46 Kataloge der Bücherauktionen zu finden – aus dem 17. Jh. – 5, und aus dem 18. Jh. – 41. Die meisten Kataloge werden in der Nationalen Bibliothek in Warschau und in der Bibliothek des Zentrums Wissenschaftlicher Forschungen namens W. Kętrzyński in Allenstein aufbewahrt. Sie stammen vor allem aus der ehemaligen Stadtbibliothek in Königsberg. Es gelang aus indirekten Quellen eine Information über weitere 63 Bücherversteigerungen, die an der Pregel bis Ende des 18. Jahrhunderts durchgeführt wurden, zu gewinnen. Wir haben Informa-

tionen über 109 Bücherversteigerungen. Diese Aufzählung ist unvollständig. Die Analyse des Periodikums „Wöchentliche Königsbergische Frag- und Anzeigungsnachrichten“, das für den Autor der vorliegenden Abhandlung nicht zugänglich war, erweitert wesentlich diese Liste. Die erhaltenen Exemplare enthalten ein reiches, mannigfaltiges Quellenmaterial, das interessante Informationen nicht nur über die Geschichte der Königsberger Bibliophilie, aber auch über Geschichte der lokalen Typografie, des Buchhandelwesens und des geistigen Lebens liefern. Ihre Analyse liefert auch Angaben über die Sammlungen von Gemälden, Graphiken, Naturalien und Kuriositäten.

Zu den führenden Bücherliebhaber im 18. Jahrhundert in Königsberg gehörte Georg Christoph Pisanski. Von ihm ist die Rede im nächsten Kapitel der Veröffentlichung *Georg Christoph Pisanski (1725–1790) – ein Gelehrter und Kenner der Bücher und Bibliotheken in Ostpreußen und seine Büchersammlung*. Er war Professor in der Domschule in Kneiphof, auch deren Rektor und Direktor der 1743 entstandenen Königlich Deutschen Gesellschaft. Er war aber vor allem ein Gelehrter, von hoher für die Gelehrtensamkeit der Barockzeit charakteristischer Geistesbildung, der sich mit der Geschichte der ostpreußischen Region befasste. Er veröffentlichte über hundert Studien. Zu den bedeutenden gehörte *Historia litteraria Prussiae primis lineis adumbrata* (Königsberg 1762–1765), ein Werk, das 1791 und 1886 u.d.T. *Entwurf einer preußischen Literaturgeschichte in vier Büchern* in verbesserter und erweiterter Auflage herausgegeben wurde. Es enthält Informationen nicht nur über das Schrifttum, aber auch über den Werdegang der Bibliotheken, des Druck- und Buchhandelwesens. Das Wissen zu diesem Thema schöpfte Pisanski aus den Büchersammlungen zahlreicher Königsberger Bibliotheken, und auch aus eigener Büchersammlung. In der Universitätsbibliothek in Thorn befindet sich (Pol.8.II.2393–2399) ein Versteigerungskatalog der Bibliothek von Pisanski, in dem etwa 3300 Titel registriert wurden. Einige Zehn von den Titeln gehören zur bücherkundlichen Literatur, darunter befinden sich auch Werke der Königsberger Gelehrten, deren Schaffen Königsberg zu einem im 18. Jahrhundert in Europa wichtigen Zentrum der Bücherkunde machte. Pisanski sammelte Bücher, wobei er sich vor allem nach deren Erkenntniswert richtete, er achtete im geringen Grade auf deren bibliophile Eigenschaften. Er war kein Bücherliebhaber, der Zimelien sammelte oder weißen Raben nachspürte.

Zimelien kann man in den Albrechts Sammlungen finden, obwohl es nicht ein Ergebnis seiner bibliophilen Leidenschaft war. Zu ihnen kann das in der Universitätsbibliothek in Thorn aufbewahrte Buch (Rps 43), das eine rechtliche Handschrift aus dem 14. Jh. vom Joannes de Lignano u.d.T. *Lectura a super libros primos decretalium Gregorii IX* enthält, gezählt werden. Dieses Buch, das mit einem Lederschnitteinband versehen ist, wurde im Kapitel der Arbeit u.d.T. *Ein Lederschnitteinband aus den Königsberger Sammlungen* charakterisiert. Das über die Deckel überzogene Leder wurde mit stilisierten Adlern, beflügelten Drachen, und anderen fantastischen Tieren auf Medaillons, die mit Hilfe eines Messers eingeschnitten sind, verziert. Diese Verzierung wurde höchstwahrscheinlich Anfang des 16. Jahrhunderts in einer schlesischen Werkstatt angefertigt.

Zu bibliophilen Raritäten gehört ohne Zweifel das Beutelbuch, das sich in der Sammlung der Universitätsbibliothek in Thorn (Ob.6.I.4498–4500) befindet. Es wurde im Teil u.d.T. *Ein Beutelbuch aus dem alten Königsberg* dargestellt. Dieser Einband schmückte ein Buch, das zwei religiöse Schriften von Martin Luther und eine Schrift von Georg Schmalzing enthält. Herzog Albrecht schenkte dieses Buch seiner Frau Dorothea. Das „Thorener Beutelbuch“ ist eines von 24 in den Bibliotheken und Museen erhaltenen Exemplaren.

Die drei letzten Beiträge betreffen das Exlibris, das unzertrennlich mit der Entwicklung der Königsberger Bibliophilie verbunden ist. Der erste Beitrag u.d.T. *Das früheste ostpreußische Exlibris von Paul Speratus* stellt sieben Varianten des Exlibris, die zum Hofprediger von Albrecht, und später zum Pomesaner Bischof, Paul Speratus gehörten. Der zuletzt genannte sollte der Ansicht

mancher Forscher (P. Schwenke) nach, seine Bücher mit elf Varianten des künstlerischen Buchzeichens geschmückt haben.

Der nächste Abschnitt der Veröffentlichung u.d.T. *Die Exlibris der Schlossbibliothek des Herzogs Albrecht* enthält eine kurze Beschreibung und Abbildungen von sieben holzgeschnitzten Varianten des Exlibris von neun, mit welchen die Bücher der herzoglichen Bibliothek, die für Königsberger wissenschaftliche Kreise bestimmt war, geschmückt wurden. Sie werden mit dem Abbild des sog. Anscheinexlibris ergänzt.

Der letzte Teil der vorliegenden Arbeit, *Das alte Königsberger Exlibris aus dem XVII. und XVIII. Jh.*, stellt sechzehn Königsberger Exlibris, mit welchen Bücher aus drei öffentlichen und elf privaten Bibliotheken geschmückt waren. Es überwiegen Exlibris, die in Kupferblech geschnitzt wurden (9), ein wurde in der Radierungstechnik, die anderen in der Holzschnittechnik angefertigt. Das künstlerische Niveau der Königsberger Exlibris des 17. und 18. Jahrhunderts war mit einigen Ausnahmen durchschnittlich.

Publikacje Wydawnictwa UMK do nabycia:

ODBIORCY INDYWIDUALNI I BIBLIOTEKI
KSIĘGARNIA UMK, ul. Reja 25, 87-100 Toruń
tel./fax (056) 611 42 98, tel. (056) 611 42 86
e-mail: ksiazki@cc.uni.torun.pl

HURTOWNIE I KSIĘGARNIE
DYSTRYBUCJA, ul. Reja 25/31, 87-100 Toruń
tel. (056) 611 42 38, fax (056) 611 42 98

OVERSEAS ORDERS ARE ACCEPTED BY
WYSYŁKA KSIĄŻEK ZA GRANICĘ
DOM HANDLOWO-WYDAWNICZY CO-LIBER
ul. Miedziana 14, 00-835 Warszawa
tel. +48(22) 620 85 81, 620 02 63
fax + 48(22) 628 39 56
www.co-liber.com.pl

www.uni.torun.pl/wyd